

STUDIA MEDIAEVALIA SELECTA

Mirjana Matijević Sokol

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Nakladnik
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za nakladnika
Vesna VLAHOVIĆ-ŠTETIĆ

Urednik
Tomislav GALOVIĆ

Recenzenti
Ivan BOTICA
Damir KARBIĆ

Grafički urednik i prijelom
Marko MARAKOVIĆ

Lektura i korektura
Jadranka BRNČIĆ

Engleska lektura i prijevod
Marko MAJEROVIĆ

Stručni suradnici
Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ
Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ
Dejan ZADRO

Tisak
???????

Naklada
400

Ova je knjiga priređena za tisak u sklopu rada na projektu Hrvatske zaklade za znanost »Izvori, pomagala i studije za hrvatsku povijest od srednjeg vijeka do kraja dugog 19. stoljeća«
(voditelj: dr. sc. Damir Karbić, HAZU, Zagreb) HRZZ-IP-2014-09-6547

ISBN 978-953-175-???-?

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem ??????????

Mirjana Matijević Sokol

STUDIA MEDIAEVALIA SELECTA

Rasprave i prinosi iz hrvatske srednjovjekovne povijesti

 PP press

Zagreb, 2020.

Najdražem Andri Zvonimiru

SADRŽAJ

Predgovor	7
SREDNJOVJEKOVNA PISMENOST	11
Latinska pismenost hrvatskoga ranog srednjeg vijeka.....	13
Latinska pismenost hrvatskoga razvijenog i kasnog srednjeg vijeka	25
Neki aspekti hrvatske ranosrednjovjekovne latinske pismenosti	39
Splitski srednjovjekovni književni krug	51
BIBLIJA I PISCI	67
Od Ivana Ravenjanina do Adama Parižanina.	
Poruke <i>Splitskog evangelijara</i>	69
Tragovi Biblije u hrvatskim srednjovjekovnim latinskim zapisima.....	81
Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća)	93
TOMA ARHIĐAKON I NJEGOVO DJELO	
<i>HISTORIA SALONITANA</i>.....	107
Toma Arhiđakon Splitski (1200. – 1268.). Nacrt za jedan portret	109
O nekim stilskim, jezičnim i strukturnim osobitostima <i>Salonitanske povijesti</i> Tome Arhiđakona Splitskoga.....	127
<i>Historia Salonitana post Thomam</i> . Recepcija <i>Salonitanske povijesti</i> do prvotiska	139
<i>Historia Salonitana</i> i <i>Historia Salonitana maior</i> – Gunjačin pristup.....	151
CRKVA I DRUŠTVO	159
Razdoblje hrvatskih narodnih vladara u <i>Salonitanskoj povijesti</i>	161
Toma Arhiđakon i uspostava Dubrovačke nadbiskupije.....	169
Zadar i zadarska crkva u djelu <i>Historia Salonitana</i> („Salonitanska povijest”) Tome Arhiđakona	179

SPLITSKA KOMUNA	193
<i>Regimen Latinorum</i> Arhidakona Tome u teoriji i praksi	195
Od kapitulara Gargana de Arscindisa do Percevalova statuta.....	211
<i>Item iurabunt ipse potestas et sui officiales ... facere et obseruare equaliter iusticiam et specialiter ecclesiis, pauperibus, orphanis, uiduis et miserabilibus personis... (Spl. st. II, 16)</i>	223
CRKVENI PASTIRI	233
Dujmovi nasljednici na biskupskoj stolici u Saloni tijekom IV. i V. stoljeća	235
Prozopografska crtica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225. – 1247.).....	247
Augustin Kažotić u djelima hrvatskih srednjovjekovnih kroničara i povjesničara.....	257
METODOLOGIJA. EPIGRAFIJA. DIPLOMATIKA	269
Kako čitati povijesne zapise?	271
Epitafi srednjega vijeka: „Knjige života i smrti”	279
Fundacijska listina samostana sv. Marije u Zadru.....	291
Summary: <i>Studia mediaevalia selecta. Croatian Medieval History – Studies and Contributions</i>	303
Kratice.....	319
Izvori i literatura.....	319
Korištene kratice	321
Bibliografska bilješka o tekstovima objavljenim u ovoj knjizi.....	385
Kazalo osobnih i zemljopisnih imena	389
Popis slikovnih priloga.....	413

PREDGOVOR

U ovoj knjizi odabrani su radovi nastajali kroz dva do tri desetljeća i koji uglavnom pokrivaju moje bavljenje – s raznih aspekata – temama vezanim uz srednjovjekovnu latinsku pisanu baštinu. U više od dvadeset priloga-poglavlja tematiziraju se pitanja oslonjena na razne oblike zapisa, iako su oni diplomatskog karaktera objavljeni u prethodnoj knjizi *Studia diplomatica. Rasprave i prinosi iz hrvatske diplomatike* (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF-press, 2014.), a oni koji u užem smislu tematiziraju epigrafičke spomenike predviđeni su za buduću publikaciju.

Prvo poglavlje »Srednjovjekovna pismenost« svojevrsni je sintetski pregled latinske pismenosti u srednjovjekovnoj Hrvatskoj sastavljen od četiri priloga. Prvi *Latinska pismenost hrvatskoga ranog srednjeg vijeka* objavljen je u sintezi Matice hrvatske (2015.), a drugi *Latinska pismenost hrvatskoga razvijenog i kasnog srednjeg vijeka* je napisan za ovu knjigu. Tu su još i dva priloga: *Neki aspekti hrvatske ranosrednjovjekovne latinske pismenosti* i *Splitski srednjovjekovni književni krug*.

Drugo poglavlje, naslovljeno »Biblija i pisci«, sadrži tri rada: *Od Ivana Ravenjanina do Adama Parižanina. Poruke Splitskog evangelijara, Tragovi Biblije u hrvatskim srednjovjekovnim latinskim zapisima* i *Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća)*. Članci su međusobno povezani osobama o kojima se piše, vremenom i prostorom, kao i međusobnim referencama. Istaknutom osobom splitskog javnog života na prijelazu XI./XII. st. Dobrom Dicipvim/Ditovim, poznatim u literaturi kao Dobre đakon, bavila sam se tijekom više godina i u više radova. Danas svi ovi radovi o njemu, nastajali sukcesivno, rasvijetljuju i dopunjavaju biografiju osobe koja je svojim javnim djelovanjem u Splitu prethodnica Tome Arhidakona. Do tih se spoznaja dolazilo tijekom vremena i stoga je tematiziran u više članaka.

Sljedeće tri tematske cjeline tiču se života i djela Tome Arhidakona Splitsčanina iz XIII. st. i njegova djela *Historia Salonitana* potom crkve i društva u Dalmaciji i Hrvatskoj te splitske komune. Članak *Toma Arhidakon Splitsčanin (1200. – 1268.)*. *Nacrt za jedan portret* izišao je prije moje monografije o Tomi iz 2002. godine i na neki je način njezina sažeta najava. Neki članci su proizašli iz iste monografije, ali su objavljeni u zbornicima radova u proširenijoj, razrađenoj varijanti povodom održavanja tematskih znanstvenih skupova. Skupina članaka izašla je poslije monografije o Tominu djelu te obuhvaća radove o temama koje se opet tiču *Salonitanske povijesti* ili su razrađeni neki aspekti u kontekstu s drugim pisanim vrelima. To su: *O nekim stilskim, jezičnim i strukturnim osobitostima Salonitanske povijesti Tome Arhidakona Splitsčanina*, *Item iurabunt ipse potestas et sui officiales ... facere et obseruare equaliter iusticiam et specialiter ecclesiis, pauperibus, orphanis, uiduis et miserabilibus personis...* (*Spl. st. II, 16*), *Od kapitulara Gargana de Arcindisa do Percevalova statuta*, *Historia Salonitana post Thomam. Recepti-*

ja Salonitanske povijesti *do prvotiska* i *Historia Salonitana i Historia Salonitana maior – Gunjačin pristup*. U ovim člancima – posebice jer su objavljivani zasebno – neke opće podatke i promišljanja o Tomi Arhidakonu i *Salonitanskoj povijesti* kao uvod ili razradu pojedinačne teme bilo je potrebno ponavljati. U ovoj knjizi tih će ponavljanja biti, ali sam ih ipak reducirala koliko je bilo moguće da ne utječe na argumentaciju iznesenih teza u pojedinom članku/poglavlju. Tako npr. biblijski navodi koji se zasebno obrađuju u jednom članku ponavljat će se djelomice i u drugom koji govori isključivo o biblijskim izrazima u *Salonitanskoj povijesti*. Jednako tako epitaf kraljice Jelene u više članaka se propituje s raznih aspekata pa se na iste misli i činjenice opetovano trebalo referirati. Tako je i u vezi s tematiziranjem „latinskog” načina upravljanja Splitom, odnosno s potestatom Garganom de Arscindisom. Različiti aspekti pojave potestata Gargana u Splitu, kao i posljedice ovoga čina, razmatra se u više članaka. U temeljnom je radu (*Regimen Latinorum Arhidakona Tome u teoriji i praksi*) detaljno obrađena tadašnja politička doktrina o nepristranom gradskom upravitelju. No, u razradi nekih segmenata, kao što je pitanje splitskog prastatuta, Garganova kapitulara i njegovo trajanje, opet se moralo osvrtno na već rečeno. Zbog navedenih razloga trudila sam se u pojedinim situacijama ne ponavljati činjenice koje su već rečene. U nekim sam člancima poneku manju sadržajnu nadopunu ubacila.

Zasebno poglavlje čine »Crkveni pastiri«. U prvom radu obrađeni su *Dujmovi nasljednici na biskupskoj stolici u Saloni tijekom IV. i V. stoljeća*, dok su sljedeća dva posvećena istaknutim ličnostima XIV. st. koji su djelovali u Zagrebu kao istaknuti crkveni prvaci čiji je trag ostao u zapisima, bilo da su autori bilo da su o njima pisali drugi. To su objavljeni rad *Prozopografska crtica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225. – 1247.)* i još neobjavljeni *Augustin Kažotić u djelima hrvatskih srednjovjekovnih kroničara i povjesničara* nastao iz predavanja održanog u Zagrebu na međunarodnom znanstvenom skupu o blaženom Augustinu Kažotiću 2011. godine.

Tri posljednja članka čine zasebno poglavlje: »Metodologija. Epigrafija. Diplomatika«. To su *Kako čitati povijesna vrela?*, *Epitafi srednjega vijeka: „Knjige života i smrti“* i *Fundacijska listina samostana sv. Marije u Zadru*. Sva tri su održana kao izlaganja na skupovima od kojih je *Epitafi srednjega vijeka: „Knjige života i smrti“* objavljen u zborniku, dok su dva na čekanju te im je u ovoj knjizi „prvotisk”. Kako su ovi posljednji tekstovi međusobno raznoliki u njih nisam intervenirala.

S obzirom da su članci, sada poglavlja ove knjige, objavljivani kroz duže vremensko razdoblje i u raznolikim zbornicima i časopisima te da, iako se međusobno prepleću, znače u segmentima nove spoznaje, našla sam za shodno da ih predstavim u jednoj knjizi s nadom da će biti prepoznata ona zajednička nit, a to je latinska pismenost u srednjovjekovnoj Hrvatskoj i njezini dosezi, kao i njezin europski kontekst.

Zahvaljujem svojim recenzentima dr. sc. Damiru Karbiću, znanstvenom savjetniku u Odsjeku za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu i dr. sc. Ivanu Botici, znanstvenom suradniku Staroslavenskoga instituta u Zagrebu te izvršnom uredniku doc. dr. sc. Tomislavu Galoviću na predanom radu na knjizi i na sugestijama. Hvala i lektorici dr. sc. Jadranki Brnčić, prevoditelju Marku Majeroviću, mojim stručnim suradnicima Nikolini i Filipu Šimetinu Šegviću, Dejanu Zadri te grafičkom uredniku Marku Marakoviću.

Ovom prigodom posebice bih zahvalila dragom Borisu Buii, voditelju FF-pressa, kao i čitavom njegovom malom samozatajnom timu s kojim sam s velikim veseljem surađivala i radovala se svakom novom koraku pri pripremi ne samo ove knjige nego i onih prethodnih.

Mirjana Matijević Sokol

Zagrabiae, in festo Omnium sanctorum, anno Domini MMXVIII

SREDNJOVJEKOVNA PISMENOST

LATINSKA PISMENOST HRVATSKOGA RANOGA SREDNJEG VIJEKA

Na prostoru rimskih provincija Dalmacije i Panonije gotovo su dva tamna stoljeća bez traga pismenosti, a podudaraju se s razdobljem avaroslavenskih provala. No, onda potkraj VIII. st. dolaze novi impulsi posvjedočeni ponajprije na kamenim spomenicima. Latinska se pismenost kao feniks opet pojavljuje uspostavljajući prekinutu civilizacijsko-kulturnu vertikalu. Ova nova/stara latinska pismenost oživljava u spletu novih povijesnih okolnosti, ali ipak duboko ukorijenjena u zajedničku mediteransko-europsku antičku baštinu. Oblikovana je s osloncem na kršćanski svjetonazor i na latinski jezik kao jezik Biblije i općenito kršćanske literature unutar političkog okvira novostvorene Europe, što podrazumijeva više-manje nekadašnje granice Zapadnoga Rimskog Carstva. Dionik ovog tzv. latinskog svijeta (*orbis Latinus*) koji se proteže od Irske do Hrvatske, od Portugala do Poljske i od Dubrovnika do Aachena, postao je i ostao hrvatski povijesni prostor.

OSMO STOLJEĆE – NOVI POČECI

Možemo pretpostaviti da su gradovi na obali, osobito oni zaštićeni morem, dakle na otocima ili poluotocima, sačuvali kontinuitet svoga govornog latinskog jezika, ali njegovi zapisani tragovi slabo su poznati. Ishodište latinske pismenosti¹ u ranom srednjem vijeku na našim prostorima možemo početi pratiti od trenutka kada se Dioklecijanova palača s carskim mauzolejom počela pretvarati u grad kojemu je bila namijenjena uloga metropolitanskog središta oslonjenog na baštinu nekadašnje metropole/metropolije Salone, kao i buduća evangelizacija bivše rimske provincije Dalmacije. U Grad-palaču dolazi crkveni dostojanstvenik napraviti prvi korak i donosi knjigu kao neophodni instrument za širenje Božje riječi. Naime, u Split dospijeva – po svemu se čini iz Rima, *Evangeliarium Spalatense*, knjiga s tekstom četveroevanđelja, ali sa svrhom da bude liturgijska knjiga katedralne crkve posvećene Kristu i Bogorodici, a poslije i sv. Dujmu.

Refleksiju istih političkih tendencija i zbivanja, odnosno obnove Carstva kao zajedničke politike pape Hadrijana (772. – 795.) i Karla Velikog u pismenosti na našim prostorima očituje i nekoliko epigrafskih spomenika iz istog vremena. To su epitaf prvog splitskog nadbiskupa Ivana² kojemu je Toma Arhidakon dao atribut Ravenjanin te natpis na luku iz Sućurca, ali i natpis biskupa Mauricija iz Novigrada u Istri. Ova tri natpisa u kamenu ujedno utiru brazdu latinske

¹ Usp. KATIČIĆ 1997a, 339-367.

² Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2009a, 69-83.

epigrafske pismenosti hrvatskog ranog srednjovjekovlja. Latinitet ovih epigrafa u općim crtama ima značajke koje pripisujemo vulgarnom latinskom jeziku, a njihovo je pismo rustična kapitala s prodorom uncijalizirajućih grafema. Natpis na luku iz Sućurca³ pripisuje se vremenu pretvaranja Dioklecijanova mauzoleja u crkvu, koje je proveo Ivan Ravenjanin pa je posve očekivano da ovaj natpis kao i Ravenjaninov epitaf odražavaju iste epigrafsko-jezične značajke. Sličnim se povijesnim okolnostima može pripisati i nastanak natpisa na ciboriju u baptisteriju iz Novigrada s imenom biskupa Mauricija. Kako se krajem VIII. st. preko Istre i Splita očituju interesi najsnažnijih političkih čimbenika onoga vremena: pape Hadrijana i Karla Velikoga, očekivano je i opravdano da iste ili slične poruke šalju i prvi tragovi pismenosti s ova dva prostora.

KAROLINŠKA RENESANSA: DVOJNOST LATINSKE PISMENOSTI

Poslije Ahenskog mira 812. godine hrvatski će se povijesni prostor naći podijeljen u dvije interesne sfere. U gradovima će se nastaviti razvijati latinska pismenost bilo na starom tragu, bilo potaknuta novim zbivanjima, ali zbog sastava stanovništva ono malo zapisa, posebice epigrafskih, odavat će utjecaje vulgarne latinštine. S druge strane, karolinška će renesansa, preko franačkih utjecaja iz sjeverne Italije, na hrvatski prostor „uvesti“ srednjovjekovni latinski jezik posredstvom benediktinaca, „prosvjetitelja“ srednjega vijeka. Vrijeme kneza Trpimira, kada se odvija najsnažniji val pokršćavanja,⁴ otvara im vrata. Benediktinci dolaze u Rižinice, a sam knez Trpimir sa svojim sinom hodočasti u Akvileju, gdje se u tzv. Čedadskom evangelijaru (*Evangeliarium Cividaldense*), među imenima 1500 upisanih posjetilaca germanskog i slavenskog podrijetla, nalazi zapisano njegovo ime (*Domno Triipimiro*), kao i ime njegova sina Petra (*Petrus, filius domno Tripemero*) te Presile (*Presila*), vrlo vjerojatno člana Petrove pratnje. Osoba koja je zapisala imena hrvatskih hodočasnika mogla je biti član hrvatskog poslanstva. Imena uglednika upisana su začecima srednjovjekovne minuskule i to one s naznakama beneventane, ali i jasnom, oblikovanom karolinom. U svakom slučaju to su nedvojbeni dokazi da je u Hrvatskoj latinska pismenost zaživjela u prvoj polovini IX. st. Njezina će se pojavnost uspješnije i bogatije očitovati i sačuvati na trajnim zapisima na kamenu.

Rekristijanizacija prostora, sada naseljenog od novopridošlog slavenskog stanovništva Hrvata, potaknula je bogatu graditeljsku aktivnost. Ruševni ostaci rimskih građevina (vila, crkava) često se koriste kao materijalna podloga te se njihovi ostaci adaptiraju i pretvaraju u nove crkvene objekte. No, uz to niču i sasvim nove i drukčije građevine-crkvice obogaćene i opremljene kamenim na-

³ BARADA 1940a, 401-418.

⁴ SOKOL 2006.

mještajem, poglavito oltarnim pregradama koje su dijelile svetište od prostora za puk. One su postale mjestima na kojima je likovnost i pismenost dobila pogodnu mogućnost za izražavanje. Pleterna plastika u jedinstvu i suživotu s epigrafom na latinskom jeziku, koji puku obznanjuje tko je podigao crkvu, sačuvala je trajno najstariju srednjovjekovnu latinsku pismenost. Crkve su zadužbine rodova, obitelji, a natpis u njima na namještaju najčešće je zavjetnog karaktera. Čuva memoriju na investitora obznanjujući njegovo ime. Sadržajno tekst se često oslanja na kršćanske biblijske izričaje. Iako su ovi zapisi lapidarni, ipak omogućuju prosudbu kvalitete i vrste latiniteta. Nema dvojbe da su gradovi imali udjela u održavanju latinske pismenosti kroz rani srednji vijek, ali karolinška je renesansa ostavila najdublji trag u IX. st. Niz epigrafa IX. st. počinje krstionicom s imenom kneza Višeslava. Bez obzira što postoje određene nejasnoće o podrijetlu krstionice zbog mjesta i vremena njezina ulaska u „život“ znanosti, ona je ipak od većine znanstvenika prihvaćena kao spomenik koji stoji na početku epigrafske pismenosti čiji je zapis vezan uz čin krštenja. Višeslavova krstionica paleografski i stilski može se smjestiti u početke IX. st., te očituje njezinu karolinšku provenijenciju bez obzira je li nastala u sjevernoj Italiji ili na hrvatskom prostoru. Tekstualno se oslanja na biblijske izričaje iz Matejeva Evanđelja. Sama dogma krštenja i propovijedanja, odnosno poučavanja kršćanstva sadržana je u Kristovu nalogu Apostolima kad im kaže: *Euntes ergo docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti, docentes eos servare omnia quaecumque mandavi vobis* (Mt 28, 19-20). Cjelovit smisao i značenje Kristova krštenja, koje prenosi evanđelist Matej, sastavljač natpisa na krstionici s imenom kneza Višeslava sažeo je u svega četiri riječi u skladu s mjestom koje je određeno za poruku. Epigrafi na zdanjima koja imaju veze s krštenjem često se pozivaju na štovanje Presvetog Trojstva te zbog toga sadrže elemente za moguću dataciju nastanka objekta odnosno sastavljanja natpisa.

Pripadnost krstioničkog zdenca s imenom kneza Višeslava, kao i svećenika Ivana i svetog Ivana Evanđeliste korpusu hrvatskih srednjovjekovnih spomenika osnažuje se vezom koja se može uspostaviti s natpisom na oltarnoj pregradi s imenom kneza Muncimira pronađenog u Uzdolju kod Knina. Zajednički su im tekstualni sklopovi (*Hoc opus bene compsit*), ali i likovni motivi križa kao središnjeg ukrasnog elementa. Razlikuje ih pak *horror vacui* koji se pojavljuje na zabatu s Muncimirovim natpisom datiranim po kršćanskoj eri 895. godinom. Glagolski oblik *compisit* i datacija po kršćanskoj eri potvrđuje pretpostavke o snažnom utjecaju karolinške renesanse na formiranje latiniteta hrvatskoga prostora u ranom srednjem vijeku. Potrebno je naglasiti da značajke latinske pismenosti sa snažnim karolinškim elementima, ali i utjecajem lokalnog jezika, pokazuje natpis na sarkofagu sv. Anastazije s imenom biskupa Donata ujedinjujući kroz latinitet te ličnost i djelatnost zadarskog biskupa Donata značajke i ulogu Zadra s početka IX. st. Dakako, u korpus prvih epigrafa svakako treba ubrojiti onaj s imenom

kneza Trpimira koji upućuje na podizanje prvoga benediktinskog samostana u Rižinicama kod Solina, gdje su benediktinci vjerojatno najranije donijeli pismenost na hrvatski prostor. Bogata graditeljska djelatnost crkvenih objekata nakon što su Hrvati primili kršćanstvo, ogleda se kroz niz zavjetnih epitafa s imenom kneza Branimira. Lokaliteti Nin, Šopot, Otres, Lepuri, Ždrapanj, Gornji Muć, Ostrovica, Pađene i mnogi drugi zabilježili su čitav niz podataka bez kojih bi bilo nemoguće rekonstruirati prva stoljeća hrvatske povijesti, ali i obilježiti kulturno-povijesni pejzaž hrvatskoga ranog srednjovjekovlja. Svakako među njima posebno mjesto pripada natpisu iz Muća Gornjeg.

Diplomatički zapisi, specifična vrsta pravno-povijesnih dokumenata, započinju *Rižanskim placitom* datiranim 804. godinom. Ovaj spis govori o uređenju života starosjedilaca i novonastanjenih pridošlica na prostorima Istre početkom IX. st. Premda je nastao u franačkoj kancelariji, ipak ga uzimamo kao zapis koji će odrediti pravac i obrazac diplomatičke pismenosti na hrvatskom prostoru. Tako već tijekom IX. st. nastaju dvije diplomatičke isprave hrvatskih vladara, ona kneza Trpimira i kneza Muncimira,⁵ koje svjedoče o djelovanju kancelarije pri dvoru. Iako diplomatička baština zbog načina tradicije zahtijeva nužan oprez pri prosuđivanju, filološkom analizom i drugim interdisciplinarnim propitivanjima mogu se utvrditi različiti jezični i kulturnopovijesni slojevi u Trpimirovoj ispravi. Ova je isprava najstariji diplomatički dokument u Hrvata. Izdao ju je prvi samostalni hrvatski vladar Trpimir koji se u njoj titulira knezom Hrvata (*dux Chroatorum*). Iako nije došla do nas u izvorniku nego u više kasnih prijepisa, i očigledno je tijekom vremena „dorađena“ i „obogaćena“ te se diplomatičkom terminologijom smatra iskrivljenim izvornikom (*acta depravata*) s vjerodostojnom jezgrom, ipak je svjedok rane pismenosti koju su slojevitom analizom utvrdili pravni povjesničari i filolozi, ali i paleografi. Uz nju se uvijek naslanja i Muncimirova isprava sličnih diplomatičkih karakteristika.

S njima započinje niz diplomatičkih dokumenata, odnosno javnih vladarskih isprava. Ukupno ih je u različitoj tradiciji sačuvano dvadeset i devet, ali niti jedna nije iz X. st. Dakle, nakon ovih, Trpimirove i Muncimirove isprave, postoji vremenski raspon od sto godina do sljedeće poznate javne isprave. No, u X. st. neki će drugi diplomatički zapisi svjedočiti da ovaj vid pismenosti postoji.

JEDINSTVENI PROSTOR POD OKRILJEM CRKVE

Konačna uspostava metroplitanske crkve sa sufraganskim biskupijama izdigla je Split kao središte pismenosti. Visoko organizirana crkvena hijerarhija zahtijevala je da se svećenički stalež obrazuje *in studio litterarum*.⁶ Osim sabor-

⁵ CDI, 3-8, 22-25.

⁶ CDI, 34.

skih spisa 925. – 928. godine,⁷ dokaz postignute razine jesu dva epitafa iz X. st. Jedan je onaj kraljice Jelene pronađen u gotovo stotinjak fragmenata na Otoku u Solinu, gdje se prema vijestima Tome Arhiđakona nalazio mauzolej hrvatskih kraljeva, a arheološka istraživanja su ga potvrdila upravo preko ovog iznimnog spomenika. Drugi je onaj splitskog nadbiskupa Martina, suvremenika kraljice Jelene. Epitaf kraljice Jelene datiran je točno 976. godinom, tj. po kršćanskoj eri, a nadnevak je određen „rimskim načinom” (*more Romano*) – *VIII Idus mensis Octobris*, i to u srednjovjekovnoj inačici. Jelenin epitaf i natpis na sarkofagu nadbiskupa Martina povezuju slične sintagme od kojih ona na Jeleninu epitafu dotičnu hrvatsku kraljicu naziva majkom siročadi i zaštitnicom udovica (*mater pupillorum tutorque viduarum*), a nadbiskup Martin također je „štiteći udovice bio otac siročadi” (*viduasque tuens fuit pater pupillis*). Povezanost ovih dvaju epitafa omogućuje pretpostavku da je autor teksta jednog i drugog zapisa obrazovani svećenik koji se oslanja na biblijski tekst jer je poznato da je Gospodin „pater orphanorum et iudex viduarum”, kako između ostaloga svjedoči *Knjiga psalama* (67, 6). Uz to, osim ovih stilsko-jezičnih sličnosti zajednički im je i završetak koji glasi: ... *anime dic: miserere Deus*, pa se s obzirom na suvremenost osoba kojima su namijenjeni posmrtni natpisi pomišlja da je njihov autor bio vrlo vjerojatno ista osoba te gotovo sigurno svećenik, *prvi poznati*, ali *anonimni pjesnik*, dobar poznavatelj Biblije.

Tijekom XI. st. epigrafika je opet usko vezana uz izgradnju niza zadužbinskih crkava u kojima se na oltarnom namještaju, ali i na nadvratnicima, javljaju natpisi sličnoga sadržaja kao iz prethodnih vremena. Njihov je tekst u službi informacije o osobi koja podiže crkvu i kome je posvećuje. Ali negdje u pozadini, skriveno licu vjernika, potpisuju se i majstori izvođači. Epigrafi Splita s početka XI. st. iz vremena nadbiskupa Pavla, kao i nastanak kodeksa *Pasionala* (Metropolitanska knjižnica, Zagreb / MR 164), govore da su svi onodobni vidovi latinske pismenosti bili na vrhuncu. Poznato je čak i ime skriptora beneventanskog dijela *Pasionala* u kojemu neki autori vide i mogućeg autora natpisa na stupu s imenom nadbiskupa Pavla. No, općenito gledano graditeljsko-sakralni pejzaž ranoromaničkog Splita tijekom XI. st. ispunjava, uz bedeme palače, unutar njih, ali i izvan njezina areala, niz crkvice koje podižu bogati donatori, bez sumnje pripadnici gradske elite. Tako epigraf s nadvratnika i oltarne pregrade posjetitelju šalje poruku da je crkvu sv. Nikole u Velom Varošu sagradio novcem prve žene Ivan s drugom ženom Tihom i sestrama, a dokument otkriva ime jedne od sestara, Nemire, kao i obiteljsko ime *Messagalina* kada ona istu crkvu dariva samostanu splitskih benediktinki. Crkva sv. Petra koja se nalazila na Lučcu također je bila zadužbina jednog bračnog para čija su imena nepoznata jer nedostaje dio epigrafa, ali je potpisan njihov nećak ili unuk Petar koji je izradio oltarnu pregradu. No, crkva je bila posvećena sv.

⁷ CD I, 28-30, 30-33, 33-35, 35-36, 36-38, 38-39.

Petru i sv. Andriji. Crkva sv. Martina iznad Zlatnih vrata također je zadužbina neke obitelji posvećena sv. Martinu, Djevici Mariji i papi Grguru, a vjerojatno jedan njihov član, svećenik Dominik, još dodatno naglašava na epigrafu da je obavio neke pregradnje u crkvi. Natpis na nadvratniku pak svjedoči da je dobro poznati splitski obrazovani svećenik Dobre (*Dabrus*) sa svojom braćom Domčom i Fuskom sagradio crkve sv. Julijane, sv. Luke i sv. Vitala uz zapadni zid palače. Ne treba sumnjati da je to onaj pjesnik potpisan kao đakon Dobre na sarkofagu uglednika Splićanina Petra Crnoga. Epitaf Petra Crnoga pokazuje neke jezične specifičnosti koje odaju njegova sastavljača kao obrazovanog pjesnika, ali čiji jezik sadrži mnogo elemenata domaćeg latinizma. Vulgarna latinština osobito odlikuje natpis na crkvi sv. Julijane, očito zadužbine Dobrine obitelji. S druge strane, možemo uočiti da se u sastavljanju epitafa pjesnik Dobre služio tzv. općim mjestima epigrafičkoga sepulkralnog pjesništva, pa je tako bio na određen način determiniran u njegovoj kompoziciji, a posebnost i osobnost je mogao iskazati jedino u ortografiji. Na natpisu u obiteljskoj crkvi izražava se jezikom koji je u uporabi u Splitu. Najbrižljivije i na najvišoj književnoj razini sastavljen je – kao što i dolikuje ulozi koju je imao – epitaf slavnog nadbiskupa Lovre, ali i onaj nadbiskupa Krescencija. Obojica su bili suvremenici Dobre đakona. Je li i njih sastavio đakon Dobre Ditov/Dicijev, prvi naš imenom poznati pjesnik?

Romanika, novi povijesni likovno-arhitektonski stil XII. st. – po M. Prelogu „predstavlja stilsku pojavu koja se uključuje unutar ‘zapadnog’ umjetničkog kruga” – nagovijestio je i pružio nove epigrafske mogućnosti. Iako se središte hrvatske države pomiče prema panonskim prostorima bližim središtu i sjedištu nove dinastije Arpadovića, ipak su i dalje primorski krajevi bili mjesto koncentracije umjetničkih romaničkih izraza. U graditeljstvu dominira kamen kao materijal, a bazilika sa zvonikom kao sakralna građevina, kao i kameni kaštel i gradska stambena kuća. Gradovi Krk, Rab, Osor, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik mjesta su gdje ponajviše tražimo i nalazimo pismenu poruku uklesanu u kamenu. Ta epigrafička baština na latinskom jeziku po sadržaju je u uskoj povezanosti s objektom. U sjevernoj, kontinentalnoj Hrvatskoj u ovom razdoblju, kao i u prethodnom, možemo samo naslućivati istu takvu pojavu.

U Zadru je romanika ostavila mnogo tragova svog umjetničkog izraza. Benediktinski samostani sv. Marije i sv. Krševana bili su njegova sakralna i kulturna središta. Epigrafika je slijedila sva ta zbivanja. Epitaf opatice Vekenegge iz III. godine dokaz je obnove klasične latinštine ritmičkih forma, a u skladu s onim što je značila romanika kao stil, natpis je uklesan pismom sa značajkama kvadratne kapitale. Epitaf je složen od više cjelina na četiri odvojene ploče u heksametrima i u leoninskom distihu, a po mišljenju mnogih znanstvenika najljepši su pjesnički izraz hrvatskog srednjovjekovlja.⁸

⁸ NOVAK, VI.1959, 79-85.

Pismo kojim su pisani ranosrednjovjekovni epigrafi uglavnom je rustična kapitala s utjecajem minuskulnih pisama (beneventane i karoline) te uncijalne (zabljene) majuskule. Upotrebljavane su tradicionalne kratice (*nomina sacra*) i nove iz minuskulnih pisama, pa čak i ligature, a jezik je uglavnom srednjovjekovni latinitet s utjecajem vulgarnog elementa, osobito u gradovima.

Diplomatička baština, iako sačuvana u kasnijoj tradiciji, odnosno u raznovrsnim kopijama, bilo samostalnim ili u kopijalnim knjigama-kartularima, potvrda je latinske pismenosti kancelarija.⁹ Osim vladarskih isprava, od koje dvije – Trpimirova i Muncimirova – stoje prve u nizu, XI. st. ih je ostavilo znatno više. Izdali su ih kraljevi Stjepan, Petar Krešimir IV. i kralj Zvonimir. Stroge diplomatičke analize onih najvažnijih i najzanimljivijih – iako njihov današnji oblik stavljaju u mnogo slučajeva pod sumnju – svjedočanstvo su pismenosti toga vremena karakteristično za ostale dijelove Europe s istom tradicijom. Neke od njih svjedoče o izuzetnoj obrazovanosti njihovih sastavljača. Tu naglašavamo ulogu kancelara svećenika Teodora, ali i drugih. Nema sumnje da su na formiranje kancelarija utjecale veze s ostalim europskim latinskim svijetom. Njihovo je djelovanje ujedno udarilo temelje latinskog jezika kao službenog jezika hrvatskih ustanova sve do XIX. stoljeća. Uz javne isprave polako će se pojavljivati i one privatnog karaktera, čiji će broj rasti s važnošću i utjecajem, odnosno renesansom rimskog prava. Posljedica toga bit će s vremenom sastavljanje kartulara, kopijalnih knjiga kojima će biti inicijalni zadatak da se sačuva memorija na samostanske stečevine, a kasnije će, ovjereni od relevantnih institucija notara ili vjerodostojnih mjesta (*loca credibilia*), moći poslužiti kao dokazno sredstvo u mogućim parnicama.

Memoriju diplomatičkih dokumenata sekundarno je sačuvao kasniji historijski spis *Salonitanska povijest* splitskog arhidakona Tome iz XIII. st. Ona je po žanru opredjeljiva kao *gesta episcoporum*. Ovakve kronike pišu se temeljem dokumenata ustanove čiju povijest donose. U ovom slučaju to su isprave iz arhiva splitske nadbiskupije i kaptola. Većine u njoj referiranih dokumenata danas nema, ali je njihova memorija sadržana u ovom historiografskom djelu koje je i istkano na njima. Valja naglasiti da je u diplomatičkoj građi sastavljenoj latinskim jezikom i pismom očuvana i riznica najstarijih hrvatskih imena, ali i naziva službi (štitonoša, rizar, dvornik), pa su jedinstveno vrelo za proučavanje najstarijih slojeva hrvatskog jezika.

ISTAKNUTI POJEDINCI – PRVI PJESNICI I „POVJESNIČARI”

Prva stoljeća latinske pismenosti obilježena su i imenima nekih pojedinaca koji su dali istaknut doprinos latinskoj pismenosti, ali i književnosti hrvatskoga srednjovjekovlja. Počevši od *Anonima*, koji sastavlja epitafe kraljice Jelene, i

⁹ Usp. STIPIŠIĆ 1997a, 284-318.

splitskog nadbiskupa Martina, spomenut ćemo splitskog đakona Majona, skriptora beneventanskog dijela tzv. *Pasionala* (MR 164) koji se čuva u zagrebačkoj Metropolitani, ali i potencijalnog sastavljača natpisa u heksametrima s imenom splitskog nadbiskupa Pavla. No, nema sumnje da je druga polovina XI. st. iznijela više pojedinaca koji su se istaknuli literarnim obilježjima svojih zapisa. Tu je na prvom mjestu *svećenik Teodor* čije se ime pojavljuje šezdesetih godina XI. st. i djeluje kroz gotovo trideset godina kao kancelar splitskog nadbiskupa Lovre i kralja Zvonimira. Sastavlja diplomatske dokumente za dvije najvažnije osobe ovoga vremena. Njegove diplomatske formule, posebno arenge, odlikuju se pjesničkim stilom. Teodoru bi – prema pisanju Tome Arhidakona u XVI. poglavlju (*De promotione Laurentii archiepiscopi Salonitanske povijesti* – bio suvremenik *Adam Parižanin* (*Adamus Parisiensis*). Nadbiskup Lovro ga zadržava u Splitu i moli da uredi pasije salonitanskih mučenika Dujma i Anastazija. Adam je na temelju starih zapisa obnovio tekstove legendi o obojici, a sastavio je i himne *metrico sermone* o blaženome Dujmu. Adam Parižanin, po Tomi Arhidakonu, potaknuo je pjesništvo u Splitu.

U ovom nizu svakako istaknuto mjesto pripada *Dobri Ditovu* (*Dicijevu*) koji je ostavio najviše različitih vrsta zapisa, a javlja se s više atributa, i to kao đakon, arhidakon, odnosno arhiprezbiter. Spominju ga dva epigrafička i nekoliko diplomatskih spomenika. Splitski povjesničar Toma Arhidakon daje mu važnu ulogu kao arhidakonu u trenutku sedisvakancije splitske metropolije početkom XII. stoljeća. Gotovo sigurno je bio autor teksta natpisa s nadvratnika patronatske obiteljske crkve sv. Julijane koju je sa svojom braćom Fuskom i Domčom izgradio. Drugi epigrafski spomenik što ga je sastavio Dobri đakon epitaf je splitskog patricija Petra Crnoga. Nadgrobni stihovi uklesani na sarkofagu prvi su autorski potpisani stihovi iz našega srednjovjekovlja. Ovaj epitaf se po izričaju uklapa u europski kontekst suvremenoga sepulkralnog pjesništva zbog mnogih zajedničkih mjesta sa sličnim onodobnim epitafima, kao i s pjesmom sastavljenom u čast sv. Anastazija čije se autorstvo pripisuje Adamu Parižaninu. Vrlo vjerojatno se Dobri može pripisati sastavljanje epitafa na sarkofagu nadbiskupa Lovre, a možda i onoga nadbiskupa Krescencija. Dobri je također autor *Supetarskog kartulara*, spisa koji uz svoju diplomatsku značajku – jer sadrži zapisane noticije raznih stečevina potvrđene imenima svjedoka – ima i onu drugu književnu dimenziju koja se očituje kroz slobodniju formu.

ŽANROVI – POČECI PISANJA „HISTORIJE“

Iako se zapise nastale u ranome srednjem vijeku teško može žanrovski razvrstati, ipak se već u diplomatskom gradivu u širem smislu mogu uočiti tragovi začetaka književnih vrsta. Naslućuje se tako postojanje moguće vladarske kronike s genealoškim karakteristikama koja se čuvala u samostanu sv. Krševana – u

ispravi iz 1066./1067. navode se *Gesta proavi nostri Cresimiri regis*.¹⁰ Jednako tako, gotovo svi najstariji kartulari, ali i najraniji zapisi kartulara sastavljenih kasnije u XIII. ili XIV. st., imaju karakter memorijalnog spisa tzv. *liber traditionum*, odnosno *gesta abbatum/abbatisarum*. Same pak fundacijske listine koje pripovijedaju kako je nastao pojedini samostan približava ih literarnom „historiografskom” žanru. One su *narratio/historia foundationis*.

Najljepši primjerak ovog žanra je *Supetarski kartular (Iura sancti Petri de Goma)*, kopijalna knjiga benediktinskog samostana sv. Petra u Selu u Poljicima što ga je osnovao splitski patricij Petar Crni sa svojom ženom oko 1080. godine. Napisan je početkom XII. stoljeća. V. Novak drži da je *Supetarski kartular* sastavljen pod utjecajem zapadnih kartulara. Njegov nastanak bio je uvjetovan presudom koja je potaknula potrebu za zaštitom samostanskih stečevina upisivanjem u jednu „knjigu”. U osnovi je ovaj zapis ipak samo memorijalnog, a ne pravnog karaktera i svojevrsna je kronika samostana te ga se može svrstati u literarni žanr *gesta abbatum*. U ovom slučaju bila bi to *gesta abbatis Gregorii*. *Supetarski kartular* je sačuvan u svom izvornom obliku pisan karolinom i zato je jedinstven spomenik latinske pismenosti, ali i najranije književne vrste kojoj znamo i autora. To je već prije spominjani đakon Dobre Ditov/Dicijev. U Splitu bi tom žanru pripadala tzv. fundacijska listina samostana splitskih benediktinki što ju je sastavio svećenik Teodor, kancelar nadbiskupa Lovre i kralja Zvonimira, te kasnije pridružene notacije o stečevinama ovoga ženskog samostana.¹¹ Da je ovaj žanr bio poznat i u drugim gradovima svjedoče najstariji zapisi o osnutku samostana sv. Marije u *Zadarskom kartularu* u kojemu su i zapisi stjecanja dobara što su omogućila izgradnju crkve i samostana. To bi bila *gesta abbatisae Ciccae*.¹² Isto je tako i s *Rogovskim kartularom* koji u prijepisu XIV. st. čuva ovaj „historiografski” sloj.¹³

Iz XII. st. je i tzv. *Korčulanski kodeks*. Spis je pisan karolinškom minuskulom, a sadržajno je nekonzistentan. Sadrži fragmente iz djela Pavla Đakona i Izidora Seviljskog te doslovce prijepise fragmenata iz *Pontifikalne kronike (Liber Pontificalis)* i zapise o događajima iz hrvatske povijesti X. i XI. st. osobito vezane uz djelovanje papinskih legata (Majnarda) te vijest o krunjenju kralja Zvonimira. Prema nekim autorima, u XII. st. u Baru je nastao spis poznat pod nazivom *Ljetopis Popa Dukljanina (Regnum Sclavorum, Barski rodoslov, Gesta regum Sclavorum)*, historiografski spis zanimljiv za povijest Južnih Slavena. *Ljetopis* nije homogeno komponirana kronika, nego se sastoji od više cjelina s različitim i nepovezanim sadržajima. Pripovijedanje počinje dolaskom u rimsku provinciju Dalmaciju/Prevalitanu Gota, izjednačenih sa Slavenima. Osnovni sadržaj oko kojega se priča

¹⁰ CD I, 105.

¹¹ CD I, 109-112.

¹² CD I, 101, 102, 103.

¹³ CD I, 145-152.

povijest jest katalog gotsko-slavenskih vladara od V. do kraja XII. st. Spis opisuje zamišljeno kraljevstvo Slavena te kralja Svetopeleka koji je održao sabor *in planitie Dalmae*. Govori o Bijeloj i Crvenoj Hrvatskoj, odnosno Donjoj i Gornjoj Dalmaciji, hrvatskim kraljevima Tomislavu, koji je uspješno ratovao s ugarskim kraljem „Atilom“, i Krešimiru, koji je zauzeo „čitavu Bosnu“, te spominje još neke vladare neobičnih imena i njihova nepouzdana rodoslovlja, legendu o osnutku Dubrovnika, povijest Duklje. Mnogi od navoda nisu provjerljivi drugim pouzdanijim vrelima, ali svakako kritička analiza pojedinih dijelova i uspoređivanje s drugim zapisima pokazuje da postoje vrijedni podaci korišteni u historiografskoj interpretaciji. Geografski podaci iz *Ljetopisa*, u usporedbi s drugim narativnim zapisima (Konstantin VII. Porfirogenet) i diplomatskim dokumentima, pokazali su se pouzdanima (F. Rački, V. Sokol). F. Šišić je u autoru *Ljetopisa* vidio „našega prvog književnika“. Do danas nije utvrđeno tko je autor ovog spisa. Među novijim istraživačima Eduard Peričić autorstvo pripisuje barskom nadbiskupu Grguru podrijetlom iz Zadra, a Tibor Živković smatra da je to bio cistercit Čeh Rudger. No, njegova je argumentacija neuvjerljiva. V. Sokol, temeljem analize „geografija“, mjesto nastanka ovog spisa smješta u Dubrovnik.

Svakako u najranije književne žanrove treba uvrstiti hagiografije gradskih patrona Splita, Trogira, Zadra, Raba, Osora i drugih. Danas poznate redakcije ovih hagiografskih tekstova su iz kasnijih vremena, ali nema sumnje da su im jezgre, oko kojih će se kasnije razviti priča, nastale znatno ranije. Književna inačica sastavljena po hagiografskim običajima nastaje u trenutku potpore afirmaciji komune i postaje svojevrsnom legitimacijom civiteta naših najstarijih gradova.

I dakako, moramo se sjetiti epitafskih uradaka na sarkofazima istaknutih pojedinaца koji su vrhunac sepulkralnog pjesništva onoga vremena u jednoj kontinuiranoj vertikali do razdoblja kasnoga srednjeg vijeka i dalje.

KNJIGE, SKRIPTORIJI, KNJIŽNICE

Na hrvatskom su ranosrednjovjekovnom prostoru liturgijske knjige bile neophodno sredstvo evangelizacije i obavljanja službe Božje. Najstarija knjiga je *Splitski evangelijar* za koji smo utvrdili da je nastao u Italiji i da je donesen za potrebe splitske nadbiskupije, ali je trajao kao njezina „živa“ knjiga u koju su dopisivani dijelovi Evanđelja kasnijim pismima što su bila u upotrebi, a kler ih je znao čitati. To su umetci najstarijom karolinom i beneventanom. No, s vremenom se sadržaj liturgijskih knjiga mijenjao i prilagođavao novim potrebama. Neke su zato importirane iz europskih skriptorija, a i naši benediktinski samostani postaju mjesta gdje knjige nastaju. Središta beneventane su skriptoriji samostana u Osoru, Rabu, Zadru, Trogiru, Splitu, Korčuli i Dubrovniku. No, svakako prednjači beneventanski skriptorij samostana sv. Krševana u Zadru. Njegova su produkcija *Vekenegin evanđelistar* i *Časoslov opatice Čike* iz XI. st. Iz Raba je

Rapski evanđelistar, a iz Osora *Osorski*. Karolinška je skriptorska djelatnost potvrđena nizom fragmenata iz Splita, Šibenika, Dubrovnika. Osobitu pozornost privlači *Liber sequentiarum et sacramentarium* iz Šibenika iz XI. st. S druge strane, prisutnost opet liturgijske knjige zabilježena je u kartularima samostana gdje je knjižnica obavezan dio samostanskih dobara. U popisima inventara samostana nalazimo mnogobrojne knjige kao što su psaltiri, antifonari, matutinali, misali. Ovom bogatom srednjovjekovnom knjižnom fondu pridonose i knjige koje je sa sobom donio prvi zagrebački biskup Duh kao neophodan alat za obnašanje svoje dužnost. I danas su sastavni dio zagrebačke Metropolitanske knjižnice. Jedna knjiga navedena u tzv. Zvonimirovoj zavjernici, odnosno darovnici Vrane papi Grguru, izaziva posebnu pozornost. Radi se o evangelijaru „od srebra“. Neki su znanstvenici željeli u njemu prepoznati tzv. *codex argenteus*, odnosno kodeks pisan srebrom. Iako je ova hipoteza primamljiva, nije dokaziva. No, sama činjenica da je bio ili pisan srebrom ili se nalazio u raskošnim koricama od srebra, govori kako je knjiga, osobito ona liturgijska, bila „udomaćena“ u hrvatskom srednjovjekovlju i kao uporabni predmet i kao umjetničko djelo. To, uostalom, svjedoče i drugi kodeksi iluminirani u duhu svoga vremena.

Možemo zaključiti da je latinska pismenost hrvatskoga ranog srednjega vijeka sastavnica europske pismenosti. Pisma, inačice srednjovjekovnoga latinskog jezika, odnosno njihove poveznice i različitosti, obilježavaju u najširem smislu kako europsku tako i hrvatsku latinističku baštinu koja će biti temelj i hrvatske pismenosti kasnijih razdoblja.

LATINSKA PISMENOST RAZVIJENOGA I KASNOGA SREDNJEG VIJEKA

Latinska pismenost i u razvijenom i u kasnom srednjem vijeku prisutna je na hrvatskom povijesnom prostoru. Latinski jezik je jezik svjetovnih i crkvenih institucija, literature, pravnih spisa, administracije. Latinitet ovog razdoblja razvija se u više pravaca: tri komponente – klasični latinski, vulgarni latinski i svi oblici crkvenog jezika (liturgijski, biblijski itd.) – sastavnica su jezika u spisima vlasti, crkve, znanosti, literature. Dakako, javljaju se i novi utjecaji u latinitetu uvjetovani povijesnim okolnostima. U nekim spisima prepoznatljiva je mletačka komponenta, kao i pojedine mađarske i hrvatske ili germanske riječi ili sintagme.

Uspon latinske pismenosti u Hrvatskoj istovremeno je s *renesansom* XII. st. u Europi, a osjeća se osobito u gradovima u priobalju. Sjeverni dijelovi Hrvatske još će jedno stoljeće biti pokriveni tamom, jer se tek ustroj institucija događa početkom XIII. st. Općenito, Arpadovići, kao nova vladarska dinastija, odigrali su veliku ulogu u podizanju novih institucija, pa time i na afirmaciji administrativne pismenosti. Diplomatičko gradivo je relativno bogata ostavština toga vremena. Dokumenti, koji nastaju u javnim kancelarijama, vladarskim, banskim, biskupskim i sličnim, upućeni destinatarima, utječu na pismenost na nižim razinama. Uspon pravne kulture općenito afirmira pisano svjedočanstvo o pravnom činu. Osim razmjerno velikog korpusa poznatog, odnosno sačuvanoga diplomatičkog gradiva u najužem smislu, ostale su i njegove kopije u vrlo specifičnim oblicima, kartularima, ali i registrima. Ovakve „knjige“ čuvaju memoriju s pravnim tragovima o pojedinoj crkvenoj ustanovi, prvenstveno samostanima i nadbiskupijama/biskupijama. Javljaju se na prijelazu XI. na XII. st. Sastavljeni su po uzoru na takve ranije spise nastale na Zapadu, a kod nas su očito potaknuti uspostavom nove vladarske dinastije, odnosno Arpadovića.

LATINSKA PISMENOST U KANCELARIJAMA

Uz spomenute načine nastanka diplomatičkog gradiva u javnim kancelarijama u XIII. st. će još izrazitije, kao vrhunac srednjeg vijeka, latinska pismenost biti osnažena kroz djelatnost renoviranih ili novouspostavljenih institucija notarijata i vjerodostojnih mjesta (*loca credibilia*). Dalmatinski gradovi oslonjeni na stare tradicije, kao i na prekojadranske utjecaje, razvijaju svoju komunalnu upravnu strukturu u kojoj je notarijat neophodna ustanova. Sastavljači su isprava najprije bili svećenici. Kroz XII./XIII. st. ovu javnu službu obavljaju opet svećenici, ali obrazovani kao notari. Kasnije notari nisu više nužno bili isključivo svećenici, nego pojedinci školovani na europskim sveučilištima: Bologni, Parizu. U XIV. st. ova institucija u komunalnim sredinama, posebice u Splitu, Dubrovniku, Zadru,

postaje svojevrsno rasadište intelektualaca koji su se iskazali i kao pisci raznih djela, historiografskih, pjesničkih. U Splitu poimence još od XI./XII. st. pa dalje pratimo raznolikiju djelatnost notara/skriptora svećenika kancelara Teodora, Dobre đakona,¹ Gvalterija, Sabacija i Tome Arhiđakona. Najraniji poznati dubrovački notari Tomazin de Saverre, Markvard, Aço de Titullo istu su važnost imali u ovom gradu stvarajući pozitivno i plodno ozračje za napredovanje latinske pismenosti, pa vjerojatno i za sastavljanje Dubrovačkog statuta 1272. godine. Svakako, zadarski notarijat po danas dostupnoj ostavštini svjedoči o snazi zadarske komune u kojoj su djelovali pojedinci doseljenici iz Italije koji su to u svom potpisu isticali, ali i iz drugih jadranskih komuna. Spomenut ću samo neke od XIII. do početka XV. st. kao što su *Andreas de Cantu*, *Creste de Tarallo*, *Iohannes Qualis*, *Nicolaus qm. Iohannis de Verona*, *Gerardus de Padua*, *Franciscus de Placentia*, *Petrus Perencanus*, *Vannes Bernardi de Firmo*, *Petrus de Sercana*, *Helyas canonicus Spalatensis*, *Iohannes de Casulis*, *Articutius de Rivignano* i mnogi drugi.²

U sjevernoj Hrvatskoj iskorak se dogodio kada je početkom XIII. st. zagrebačkim biskupom postao Stjepan II., u historiografiji znan kao Stjepan Babonić.³ Prethodno je biskup Stjepan bio kancelar na dvoru Arpadovića. Njegovo je djelovanje prijelomna i poticajna točka u opismenjavanju Međurječja. Zagrebački kaptol u njegovo vrijeme postaje *locus credibilis* (vjerodostojno mjesto), a osniva 1232. i Čazmanski kaptol za iste potrebe novog vremena jer ovaj dio povjerene mu biskupije čine *siluestres et indomite gentes*.⁴ Uz ova dva kaptola, koji su dobili pravo upotrebe vjerodostojnog pečata, na istom području djeluju još Požeški i Pečujski kaptoli. Kaptoli su u ovim kontinentalnim prostorima imali ulogu u administraciji, tj. u sudskim poslovima na više razina. Sudjelovali su u uvođenju u posjed, reambulacijama, sastavljanju registara granica posjeda, istragama, pisanju izvješća o obavljenom. Drugi aspekt njihove djelatnosti odgovara onoj koju su imali javni bilježnici u komunama, a to je pisanje dokumenata o sklapanju privatnih poslova između stranaka. Važna im je bila uloga i izdavanje vjerodostojnih kopija dokumenata ovjerenih kaptolskim pečatom. Na ovaj način *loca credibilia* postaju bitna ustanova u kojoj se njeguje latinska pismenost te s vremenom postaju rasadnik učenih pojedinaca koji se ogledaju i u drugim oblicima pismenog stvaralaštva.⁵

¹ U ovoj knjizi u više poglavlja tematizira se djelatnost skriptora đakona Dobre. To su: „Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća)“, „Neki aspekti hrvatske ranosrednjovjekovne latinske pismenosti“ i „Splitski srednjovjekovni književni krug“. Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 61-71; 2004a, 97-107; 2006b, 157-173; 2013, 1-9.

² GRBAVAC 2006; 2010. Vidjeti: *Spisi zadarskih bilježnika I-V*; *Srednjovjekovni registri Zadarskoga i Splitskoga kaptola I-V*.

³ U ovoj knjizi je članak o biskupu Stjepanu II. – „Prozopografska crtica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225. – 1247.)“. Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2011, 55-64.

⁴ CD III, 369-374.

⁵ GULIN 2001.

Kancelarija Arpadovića organizirala se krajem XII. st. i izdavala je standardizirane dokumente s usvojenim formulama. Iz razdoblja prve polovine XIII. st. izašao je niz povlastica gradovima kojima su dobili status kao *villa, forum, oppidum, civitas*.⁶ Najvažnija je svakako zagrebačka „zlatna bula“ iz 1242. godine.⁷ Ona po sadržaju i stilu te kvaliteti latinskog jezika odskae od sličnih izdanih povlastica. Sadrži popisana prava i slobode (*condiciones et libertates*) stanovnika-građana Gradeca kakve su općenito uživali žitelji slobodnih kraljevskih gradova u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu. Iste će povlastice po ovom modelu Ludovik Anžuvinao dodijeliti 1356. godine Koprivnici.⁸ Ovakvi su dokumenti, zbog povijesne-pravne važnosti za status navedenih gradova, pridonijeli osnaživanju i uzdizanju razine latinske diplomatske pismenosti. U ova dva kraljevska grada u XIV. st. javlja se dužnost gradskog notara vezana uz uspostavu gradskog magistrata. Zagreb je imao literate koji su pisali službene općinske dokumente, ali bili su i u službi „privatnih“ bilježnika.⁹ Osim u Zagrebu, notarska je općinska kancelarija poznata i u gradu Koprivnici. Koprivnički magistar Ambrozije čak je uz vilika „vodio“ ovaj grad. Svjedočanstvo izuzetno visoke razine koprivničkih notara je općinski javni proglas iz 1376. godine u kojemu se kroz arengu, ali i naraciju sastavljenu lijepim latinskim jezikom, očituje literarna vještina te teološko-filozofska i pravna učenost njegova sastavljača.¹⁰

Tijekom vremena uspostavljene su banske kancelarije koje su odraz potreba društvene i javne uloge bana. Izdavale su različite isprave i ovjeravale ih pečatom. Ističu se isprave dviju snažnih predanžuvinskih velikaških dinastija, Babonića¹¹ i Bribirskih knezova čiji su pripadnici obnašali banske dužnosti te njihovi dokumenti oponašali vladarske. Osobito se tu izdvajaju one uglednih pripadnika bribirskih velikaša.¹² Novi iskorak primjećuje se od vremena anžuvinske vlasti koja njeguje svekolike oblike pismenog izražavanja, pa onda i kroz oblikovanje diplomatskih dokumenata. Tako i banske kancelarije, djelujući pod njihovim utjecajem, uspostavljaju novu razinu kvalitete isprava.¹³

Na polju diplomatsko-pravne pismenosti u Slavoniji prvenstvo su svakako imale kancelarije zagrebačkih biskupa jer su, počevši od Stjepana II., tj. od početka XIII. st. pa dalje, okupljale najškolovaniji dio klera. Isprave Stjepana II., iako malobrojne, pokazuju zavidnu razinu pravne i literarne pismenosti. No, inovacije i iskorak osobito su uočljivi u kancelariji biskupa Augustina Kažotića s početka

⁶ MATIJEVIĆ SOKOL 2006c, 15-23.

⁷ CD IV, 172-176.

⁸ CD XII, 373-376. Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2006c, 9-29.

⁹ KLAJČ, N. 1982, 289-290.

¹⁰ CD XV, 210; KLAJČ, N. 1987, 70, 76-78.

¹¹ CD VII, 417-418; CD VIII, 26-27, 271-273, 291, 337-338, 345.

¹² CD VII, 416-417.

¹³ HALÁSZ 2009, 35-102.

XIV. st., čije je prosvjetiteljsko-obrazovno djelovanje ostavilo neizbrisiv trag i na drugim područjima. Dokumenti svjedoče da je jedan od njegovih nasljednika na biskupskoj stolici, Jakob de *Placentia* 1343. želio urediti svoju kancelariju s dva tabeliona.¹⁴ Iako su podaci u svemu sporadični, jasno je da je zagrebačka biskupija – kao uostalom već ranije splitska metropolija – bila u Slavoniji glavno središte iz kojega se poticala i razvijala latinska pismenost, uz dakako središta, odnosno kancelarije svjetovne vlasti.

Za postizanje svojih političkih namjera i općenito kao svekoliku logističku podršku administraciji kraljevske vlasti, uz navedene ustanove u XIV. st. Anžuvinci su jačali i uređivali sustav vjerodostojnih mjesta (*loca credibilia*). Kao neizostavan sudionik zadanih promjena i procesa ona se usustavljaju, reformiraju, odnosno reduciraju na prostorima gdje su *eo ipso* tijekom vremena bez kontrole središnje vlasti preuzeli ovu važnu ulogu. Djelomice se osnivaju nova za sudjelovanje u procesima gdje je uspostavljena anžuvinska kraljevska vlast. Kaptoli u Zadru, Trogir, Splitu, Ninu, Skradinu, Kninu postali su nova mjesta javne vjere,¹⁵ a za njih su dokumente pisali notari, ali u formi kaptolske isprave. Po uzoru na notarske imbrevijature upisivali su ih u svoje registre.¹⁶

Uz to osniva se i institucija *kraljevske registra*. U Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu registre uvode Anžuvinci oko 1330. godine za vrijeme Karla Roberta. Njegovo osnivanje dovode u vezu s praksom koju su Anžuvinci donijeli sa sobom iz Napulja, gdje je ista ustanova osnovana 1265. godine. Svrha im je bila sačuvati dokumentaciju, poglavito onu koja se ticala vladarskih donacija, te tako zaštititi pravnu radnju, odnosno auktora i destinataru. Registar je uvidom omogućavao provjeru podataka, ali i renovaciju dokumenta u slučaju potrebe.¹⁷

Iako su diplomatski dokumenti kancelarija prvenstveno administrativno-pravnog karaktera i „suhog“ stila, ipak su svjedočanstvo latinske pismenosti i ovog latinizeta koji je, kao naučeni jezik određene društvene skupine, održao uspostavljenu razvojnu vertikalnu latinskog jezika kao službenog jezika hrvatskih institucija. U vladarskim ispravama i ispravama kaptola nalazimo i literarne „izlete“ pojedinaca koji su bili pismeniji i nadareniji. Najviše se to ogledalo u arenama. U svečanim ispravama brižljivo su sastavljane s naglašenom moralnom, etičkom ili filozofskom porukom koja opravdava i na jednoj „uzvišenoj“ razini obrazlaže pravni čin.

Kartulari ili kopijalne knjige destinataru jedna su od najvažnijih skupina pisane spomeničke ostavštine srednjeg vijeka. S obzirom na običaj sastavljanja „memorijalnih“ knjiga na Zapadu, prihvaćen kod nas krajem XI. i početkom XII. st.,

¹⁴ CD XI, 100; KLAJČ, N. 1982, 498.

¹⁵ GULIN 2008.

¹⁶ ANČIĆ 2005, 11-77.

¹⁷ MATIJEVIĆ SOKOL 2008, 237-257.

obogaćeni smo novim literarno-diplomatičkim žanrom koji sadrži neke memori-jalno-historiografske značajke.

Ovakav najraniji sloj memorijalnih zapisa zabilježen je u nekima od kartulara nastalih u XIII. i XIV. st. Izrazito je narativnog karaktera i zato ga smatramo i počecima latinističke literature specifičnog žanra *gesta abbatum/abbatisarum* s poviješću osnivanja samostana. Ovaj sloj je kao izvornik sačuvan u *Supetarskom kartularu*, ali i u tzv. fundacijskoj listini splitskoga ženskog benediktinskog samo-stana, a sastavio ju je kancelar svećenik Teodor.¹⁸ U kartularima sastavljenima kasnije ovi slojevi su zabilježeni i u *Kartularu samostana Sv. Marije u Zadru*¹⁹ te djelomice u *Kartularu samostana Sv. Ivana Evandeliste u Biogradu – Rogovskom kartularu*.²⁰

Na sjeveru Hrvatske u XIV. st. nastao je kartular Zagrebačke biskupije s upi-sanim nizom dokumenata koji su iz ranijih vremena, a među njima je i znatan broj falsificiranih isprava.²¹ O postojanju ovakve knjige u Splitskoj nadbiskupiji svjedoče navodi u dokumentima, ali i knjige dokumenata prepisane u XVI. i XVII. st.²²

Na vrhuncu srednjeg vijeka, tj. u XIII./XIV. st., javljaju se komunalni statuti kojima se proširuje repertoar latinske pismenosti pravnog karaktera. Splitski pra-statut je kapitularij Gargana de Arscindisa iz 1239. godine, koji nije sačuvan, ali je vjerojatno ugrađen u Percevalov statut iz 1312. godine. I druge će komune dobiti svoje statutarne odredbe. U nekim dalmatinskim statutima osjećaju se utjecaji iz raznih talijanskih komuna. Iz toga razdoblja su statuti korčulanski, dubrovački, zadarski, splitski, skradinski, trogirski kao i najstariji istarski porečki, pulski, la-binski.²³

AUTORI RAZVIJENOGA I KASNOGA SREDNJEG VIJEKA

Tijekom XII. i XIII. st. Split kao metropolitansko središte dostiže svoj vrhu-nac na području latinske pismenosti zaslugom dvojice stranaca iz Toskane/Italije. Bili su to splitski nadbiskup Bernard i obrazovani svećenik Treguan. Oni su svoje životne karijere nakon školovanja u Bologni nastavili na dvoru Arpadovića, a onda u dalmatinskim komunama. Nadbiskup Bernard autor je više djela, danas nepoznatih, ali je poznata tematika koju su obrađivali. Toma navodi knjigu propovijedi i tekst protiv heretika. Treguana Bernard dovodi na mjesto magistra u

¹⁸ MATIJEVIĆ SOKOL 2014b, 131-132, 135, 264. U ovoj knjizi vidjeti uvodno poglavlje, tj. članke „Latinska pismenost hrvatskoga ranog srednjeg vijeka” i „Splitski srednjovjekovni književni krug”.

¹⁹ U ovoj knjizi vidjeti članak: „Fundacijska listina samostana sv. Marije u Zadru”.

²⁰ CD I, 145-152.

²¹ SMIČIKLAS 1904, XVII.

²² MATIJEVIĆ SOKOL 2014b, 12.

²³ MARGETIĆ 2000, 148-166.

splitskoj katedralnoj školi, a onda on odlazi u Trogir, gdje obavlja nekoliko javnih dužnosti obnavljajući trogirsku biskupiju. Oko 1203. sastavlja životopis blaženoga Ivana Ursinija, utemeljitelja trogirске biskupije, a 1206. sam postaje trogirskim biskupom.²⁴

Ove su okolnosti pogodovale i stasanju Splićanina Tome Arhidakona (1200. – 1268.), svećenika i pisca koji dostiže literarne vrhunce srednjega vijeka svojim djelom *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* (*Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*) što je autorov naziv spisa, a imenom *Historia Salonitana* (*Salonitanska povijest*) nazvao ga je Ivan Lučić – Lucius koji ga je prvi objavio uz izdanje svoga djela *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* u Amsterdamu 1666. O njemu i njegovu djelu u ovoj je knjizi više članaka.²⁵

Sljedeće stoljeće nosi nove izazove na svekolikom području društvenog života, što se zrcali i kroz literarno stvaralaštvo. Na tragu Tomine *Salonitanske povijesti*, u kojoj je jako izražena autorova komunalna svijest, pojavljuju se i drugi pojedinci čija je literarna ostavština djelomično danas poznata. Tu je na prvom mjestu splitski patricij Miha Madijev (*Micha Madii de Barbazanis*), rođen oko godine 1284. u Splitu. Potomak je poznate obitelji s čijim je precima još Toma Arhidakon dijelio interes o javnim komunalnim potrebama u Splitu. Pisac Miha Madijev nastavio je istu „političku“ karijeru, ali je napisao djelo pod nazivom *Historia de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum*, od kojega je sačuvan dio drugog dijela.²⁶ Iako s istim težnjama da se afirmira komunalno društvo i grad Split, u usporedbi sa *Salonitanskom poviješću* Tome Arhidakona, uočljiva je bitna razlika u literarnom i jezičnom izričaju, kao i u tekstovnoj strukturi. Tomino djelo zauzima više mjesto na vrijednosnoj književnoj ljestvici.

U Splitu djeluje u XIV. st. anonimni kroničar poznat kao *A Cutheis* o kojemu se samo zna da je pripadao patricijskoj obitelji što se kasnije nazivala Jeremija. Autor je spisa *Summa historiarum tabula de gestis civium Spalatinorum*. Tri poznata poglavlja dio su veće nesačuvane cjeline. Autor spis naziva „kompilacijom ukratko sastavljenom iz raznih rukopisa o podvizima splitskih građana“. Osobito je važan opis kuge u Splitu 1348. godine. Uzroke svih nedaća koje snalaze njegov

²⁴ HS XXIV, 134-137; *Život svetoga Ivana Trogirskoga* 59-121; 299-335.

²⁵ To su članci/poglavlja: „Toma Arhidakon Splićanin (1200. – 1268.). Nacrt za jedan portret“, „O nekim stilskim, jezičnim i strukturnim osobitostima *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona Splićanina“, „Razdoblje hrvatskih narodnih vladara u *Salonitanskoj povijesti*“, „Toma Arhidakon i uspostava Dubrovačke nadbiskupije“, „Zadar i zadarska crkva u djelu *Historia Salonitana* (»Salonitanska povijest«) Tome Arhidakona“, „*Regimen Latinorum* Arhidakona Tome u teoriji i praksi“, „*Item iurabunt ipse potestas et sui officiales ... facere et obseruare equaliter iusticiam et specialiter ecclesiis, pauperibus, orphanis, viduis et miserabilibus personis...* (Spl. st. II, 16)“, „Od kapitulara Gargana de Arcindisa do Percevalova statuta“, „*Historia Salonitana post Thomam*. Recepcija *Salonitanske povijesti* do prvotiska“, „*Historia Salonitana* i *Historia Salonitana maior* – Gunjačin pristup“. Za prvu objavu usp. „Bibliografsku bilješku o tekstovima objavljenim u ovoj knjizi“.

²⁶ Miha Madijev de Barbazanis, *Historija* 151-184; 363-386.

grad sredinom XIV. st., objašnjava Božjom kaznom te N. Klaić smatra da je možda pripadao svećeničkom staležu.²⁷

U XIV. st Zadar doživljava svoj svekoliki uspon, a u latinskoj pismenosti, na bogatoj latinističkoj tradiciji notara, skriptora i skriptorija, nastavlja svoju literarnu vertikalu kroz nove oblike književnog izričaja. Tada se u novim okolnostima pojavljuju istaknuti pojedinci – autori uglavnom historiografskih djela. Nekima se pouzdano može utvrditi osobni identitet, neki su još zavijeni velom tajne. Među takve se spise ubraja djelo *Sjećanja Pavla Pavlovića, zadarskog patricija (Memoriale Pauli de Paulo, patricii Iadrensis)*. *Paulus de Paulo* (Pavao Pavlović) zadarski patricij obnašao je mnoge istaknute komunalne javne dužnost u svom rodnom gradu, ali i u Trogiru, Šibeniku i Pagu. Bio je od 1379. do 1407. najmanje 24 puta biran za zadarskoga rektora. Ovaj ljetopis sadrži događaje iz autorova života, ali i zadarske i hrvatske povijesti od 1371. do 1408.²⁸ Djelo nije neke velike literarne vrijednosti, ali je na tragu komunalne kronike utrtom još od Tome Arhidakona. Djelo je memoarskog karaktera kao djelomično i Tomino. Kronika *Obsidio Iadrensis (Opsada Zadra)* tematizira mletačke opsade Zadra 1345.-1346. Autorstvo se pripisivalo zadarskom biskupu Nikolu Matafaru, ali danas postoje i drukčija mišljenja. Djelo odražava autora izvrsno obrazovanog na klasičnoj literaturi, ali ujedno i vrsnog znalca biblijskih tekstova i grčkog jezika.²⁹ Druga *Zadarska kronika (Chronica Iadartina)* pisana je iz mletačkog očišta i intonirana je promletački.³⁰

U Dubrovniku je u XIV. st. nastala kroničarska zabilješka u stihovima kojoj je autor *Milecije*.³¹ Među dubrovačke autore pri kraju kasnoga srednjeg vijeka, čija djela odražavaju već renesansne utjecaje što su ih autori stekli na školovanju u Italiji, ubraja se *Ivan Ravenjanin (Ioannes de Ravenna Conversini)*.³² On je tipični primjer tadašnjega visoko obrazovanog intelektualca koji ne pripada kleru. Školovan je u Italiji, a u Dubrovniku obavlja notarsku službu. Napisao je više djela na latinskom jeziku. Zanimljiv je posebice kao autor historiografskog spisa *Historia Ragusii*. Premda nastavlja srednjovjekovnu historiografsku tradiciju, djelo je sastavljeno i pod humanističkim utjecajima. Ivan Ravenjanin je prvi nazvao Dubrovnik republikom, iako se taj naziv službeno upotrebljava tek od 1441. Njegov je nasljednik na polju dubrovačke historiografije na prijelazu prema humanizmu *Filip de Diversis (Philippus De Diversis de Quartigianis)* koji dolazi iz Italije, iz Lucce. Djelovao je kao pedagog, napisao je *Opis slavnoga grada Dubrovnika (Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii ad ipsius*

²⁷ Cutheis, *Tabula* 185-202; 387-399.

²⁸ ZLATAR 1991, 241-250.

²⁹ *Obsidio Iadrensis* I-II.

³⁰ PERIĆ 2007, 53-63.

³¹ MATAS 1882 (*Milettii versus*); KATIČIĆ 1998, 176, 268-272, 285-286.

³² RAČKI 1885, 135-191.

senatum descriptio) u kojemu je ostavio dragocjena svjedočanstva o Dubrovniku u prvoj polovini XV. st.³³

Početkom XIV. st. u Zagrebačkoj se biskupiji događaju velike promjene na svim područjima.³⁴ Zagrebačkim biskupom postaje intelektualac, dominikanac Augustin Kažotić³⁵ koji se školovao na Pariškome sveučilištu, a predavao na dominikanskim učilištima u Francuskoj, Italiji i Hrvatskoj. Osim što je obnovio crkveni, gospodarski i društveni život u Zagrebačkoj biskupiji, veliki je doprinos dao reformi obrazovanja kroz katedralnu školu, a i kao autor više djela. Njegov je blizak suradnik za boravka na biskupskoj stolici u Zagrebu bio arhidakon Ivan Gorički, vjerojatno školovan u Bologni. Bio je kancelar zagrebačkoga biskupa Ladislava Kobola, sudionik u parnicama u kojima je štitio kaptolske i biskupske povlastice pred civilnim i crkvenim vlastima u Hrvatskoj i Ugarskoj. Sastavio je *Statute Zagrebačkoga kaptola* (*Statuta Capituli Zagrabienensis*). Pripisuje mu se i autorstvo tzv. *Zagrebačke kronike* (uvod *Statutima*), najstarijega historiografskoga djela nastalog na području srednjovjekovne Slavonije. Ova kronika donosi pregled hrvatsko-ugarskih vladara i zagrebačkih biskupa od utemeljenja Zagrebačke biskupije do polovine XIV. st.³⁶

Djelovanje Augustina Kažotića, kao i Ivana Goričkog bitno je promijenilo stanje na polju latinske pismenosti u sjevernim dijelovima Hrvatske. U Zagrebu knjiga postaje važan kulturni objekt. Zagrebačka Metropolitana obogaćena je velikim bibliotečnim korpusom.³⁷

CRKVENI, LITURGIJSKI, HAGIOGRAFSKI, TEOLOŠKI, ZNANSTVENI TEKSTOVI

Latinska pismenost bila je od ključne važnosti za liturgijske tekstove, razne razvijene nove oblike crkvenih priručnika (rituali, brevijari, misali),³⁸ za sastavljanje raznolikih hagiografskih legendi. U gradovima na dalmatinskoj obali, gdje su u ranome srednjem vijeku obnovljene ili uspostavljene nove biskupije, njihovim osnivačima su se pripisivala „čudesna” djela, a sve iz razloga da se osnaži komunalna samosvijest personificirana u ličnostima istaknutih crkvenih prelatata. Hagiografije salonitansko-splitskih mučenika već su se tijekom XI. i XII. st. zapisivale, a one „mlađih” biskupija redigiraju se „iz starih zapisa” kroz XIII.

³³ DIVERSIS 2007.

³⁴ KLAJIĆ, N. 1976, 581-589.

³⁵ U ovoj knjizi je jedno potpoglavlje o bl. Augustinu Kažotiću: „Augustin Kažotić u djelima hrvatskih srednjovjekovnih kroničara i povjesničara”. U tom je radu navedena sva relevantna literatura.

³⁶ O Ivanu Goričkom postoji velika literatura koja se u ovoj knjizi navodi u potpoglavlju: „Augustin Kažotić u djelima hrvatskih srednjovjekovnih kroničara i povjesničara”.

³⁷ KNIEWALD 1940, 1-128; GLOBAČNIK 2014.

³⁸ BADURINA 1995.

i XIV. st.³⁹ Firentinac Treguan, koji dolazi s nadbiskupom Bernardom voditi splitsku katedralnu školu, redigirao je 1203. životopis sv. Ivana Trogirskoga, vjerojatno prema nekom starijem predlošku. Poslije je i sam postao dugovječnim trogirskim biskupom. Ovaj se spis drži važnim vrelom za poznavanje crkvenih, političkih i kulturnih prilika u Trogiru i Dalmaciji. Blaženi, za Trogirane sveti, Ivan Trogirski postaje simbolom trogirске komune koja će mu se odužiti umjetnički vrhunskom kapelicom u XV. st.⁴⁰ Vjerojatno je na sličan način – na temelju starih knjiga i pričanja građana – nastalo djelo poznato pod naslovom *Miracula s. Christophori* ili *Miracula (Historia) sancti Christophori martyris* koje je redigirao i sastavio rapski biskup Juraj de Ermolais god. 1308. U ovom spisu je detaljno ispričano i kako je svetac tri puta (između 1074. i 1105.) spasio grad i otok Rab od neprijateljskih napada.⁴¹ Oba ova spisa djelo su osoba koje su obnašale najvišu crkvenu dužnost u svojoj komuni kao biskupi. Može se pretpostaviti da su sami biskupa Trogira i Raba, preko začetnika svojih biskupija, osnaživali svoje komune, kao i svoju funkciju legendama o njihovim čudotvornim djelima. Iako su navedena djela prvenstveno hagiografskog karaktera, imaju važnu historiografsku komponentu zbog pristupa i načina obrade teme. Tijekom vremena sastavljane su i druge legende o gradskim patronima. O svetom Dujmu, saloničanskom mučeniku i splitskom patronu one su najbrojnije i o njima postoji velika literatura.⁴²

Teološki spisi, kao dio korpusa latinske pismenosti, javljaju se od XII. st. Niz poznatih autora s teološkom tematikom započinje djelovanjem Hermana Dalmatina, pa Pavla Dalmatinca, nadbiskupa Bernarda. Čini se da je i zagrebački biskup Stjepan II. dao svoj doprinos djelom *Liber questionum et sentenciarum* s nakanom da se obrazuje kler. Osobito se kao autor više teoloških rasprava o tada aktualnim pitanjima istaknuo zagrebački biskup dominikanac Augustin Kažotić. Napisao je radove: *Dicta super quaestionibus de baptizatiōne imaginum et aliarum superstitionum* (O pitanju krštavanja slika i drugim oblicima praznovjerja, 1320.), *De bonis et usu Christi et discipulorum seu apostolorum* (O materijalnim dobrima Krista i njegovih učenika, 1321. – 1322.). U Zadru je djelovao teolog-filozof dominikanac Martin Zadranić kome su pripisuju spisi: *Abstractiones de Libro sententiarum* (Izvadci iz Komentara na Sentencije Petra Lombardskoga) i *Tractatus de potentiis animae* (Rasprava o moćima duše).⁴³

³⁹ KLAJČ, N. 1976, 206-208.

⁴⁰ *Život svetoga Ivana Trogirskoga* 59-121; 299-335.

⁴¹ KLAJČ, N. 1971b, 14-15.

⁴² *Istorija svetoga Dujma i Staša* 13-57; 267-298; PETROVIĆ 2008, 107-167.

⁴³ ŠANJEK 1981, 125-139.

EPIGRAFIČKI SPOMENICI

Tradicija zapisa na kamenu nastavljena je i tijekom razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka.⁴⁴ U razdoblju XII. st. na romaničkim crkvicama, ali i na bazilikama-katedralama, portal, odnosno lice njegove lunete pogodno je za slanje poruka. Natpis s namještaja iz crkve „izlazi” van. Često se – posebice na najranijim romaničkim crkvicama-obiteljskim zadužbinama – nalazi natpis sadržajno nalik sažetku dokumenta u kojemu su svi najvažniji podatci o vremenu izgradnje i o „investitoru”. Crkve se tada grade „za spas svoje duše te duše predaka i potomaka”. Takvi vrlo formalizirani tekstovi su na portalima crkvice u Diklu, Zemuniku, na Kapitolu kod Knina. Kao izrazito lijep primjer natpisa s pročelja katedrale je onaj majstora Radovana na katedrali u Trogiru iz sredine XIII. st.

U primorskim gradovima gotika je došla s Apeninskog poluotoka, a njezini se stilski oblici pojavljuju sredinom XIII. i traju do sredine XV. stoljeća. Kontinentalni krajevi imaju ponešto kasniji početak i produženo trajanje. Iako je gotički stil na području Hrvatske skromniji od drugih europskih sredina, ipak je prepoznatljiv u svim tipičnim elementima. Kićeniji je i razbarušeniji i, kao takav, s mnogo pogodnih mjesta za pojavu natpisa. Osim građevinskih elemenata na fasadi ili u unutrašnjosti, oprema sakralnih objekata – oltari, namještaj, crkveno posuđe, moćnici – pružaju mogućnosti za različitu verbalnu poruku. Sadržaj je raznolik i ovisi o mjestu gdje se nalazi. Nekadašnje zadužbinske crkvice odmiču moćnici različitih oblika s natpisima koji iznose činjenice o vremenu nastanka predmeta i o majstoru koji ga je i za koga izradio. Širenje tzv. „prosjачkih” redova, franjevaca i dominikanaca, uvjetuje pojavu samostana kao dominirajuće institucije i objekta. Prijelaznim značajkama prema renesansnom izričaju odlikuje se upravo natpis na franjevačkom samostanu u Slanomu.

Ipak je sepulkralni natpis-epitaf i dalje najpogodniji za pjesničko izražavanje nepoznatih sastavljača teksta u čast i slavu pokojnika.⁴⁵ Na njima je srednjovjekovno pjesništvo postiglo svoj uspon i vrhunac. Najljepši epitaf ovoga doba je onaj Mladena III. Šubića iz trogirske katedrale, a sličan mu je i epitaf kralja Zvonimira sačuvan u rukopisu *Historia Salonitana maior* (HSM). Njihovi su stihovi sastavljeni u rimovanom trinaestercu karakterističnom za XIV. st. Skupina natpisa iz XIII. st., kao što su onaj s Radovanova portala, epitaf Tome Arhidakona i još neki iz XIII. st. iz Splita i Trogira, sastavljeni su u leoninskom distihu. U ovoj skupini epigrafa zamjećuju se neke lokalne pjesničke osobitosti. Tako u onima iz XIII. st. prepoznamo značajke splitskoga pjesničkog kruga, a ove iz XIV. st. pripisujemo trogirskom kulturnom krugu.⁴⁶

⁴⁴ KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1891; MATIJEVIĆ SOKOL 2000, 105-125.

⁴⁵ O epitafima u ovoj knjizi je poglavlje/članak: „Epitafi srednjega vijeka: ‘Knjige života i smrti’”.

⁴⁶ MATIJEVIĆ SOKOL 2000, 105-125.

PISMENOST XV. STOLJEĆA

U XV. st. mnogobrojni aspekti antičke ostavštine postaju izvorištem inspiracije novog čovjeka. Kršćanska duhovnost nije više jedina i isključivo dominantna iako je i dalje prisutna, ali prilagođena i oblikovana novim izričajima. Apeninski poluotok središte je iz kojeg kreću prvi vjetrovi novog svjetonazora kroz umjetničke forme: zapise i likovne izričaje. Upravo se u epigrafiji zamjećuje iskorak prema renesansnim obilježjima. Javljaju se skupljači antičke baštine koja se oponaša u novim vremenskim i spoznajnim okvirima. Jedan od istaknutih humanista posjećuje na jadranskoj obali ruševine antičkih gradova: Pule, Splita, Trogira i skuplja epigrafske spomenike. To je humanist Cirijak iz Ankone koji je, na tragu rimske antičke epigrafije u Dubrovniku, sastavio nekolicinu natpisa na Kneževu dvoru, Divoni, javim česmama.⁴⁷ Njegovim su stopama krenuli i drugi majstori pa se Dubrovnik odlikuje mnogim natpisima na javnim zgradama iz istoga vremena.

Prostor Međurječja u kasnom i razvijenom srednjem vijeku također znatnije sudjeluje u latinističkom korpusu kroz epigrafiju, narativna djela, pjesništvo.

Zagreb i Ilok se svojim epigrafičkim spomenicima izdižu kao kulturna središta toga vremena. U Zagrebu, u katedrali, niz je epitafa uglednika. Zagreb je imao od ranije veze s talijanskim gradovima, pa se renesansnim značajkama odlikuje natpis na nadgrobnoj ploči s grbom braće Ivana i Blaža iz Moravča, zagrebačkih kanonika, a uklesan je klasičnom kapitalom, tipičnim pismom renesanse.⁴⁸

Franjevački samostan i crkva u Iloku mjesta su gdje su se nalazili epigrafi. I. Kukuljević Sakcinski je zabilježio natpis u kapeli spomenutog samostana, u nekadašnjoj sobi sv. Ivana Kapistrana. Natpis opisuje njegov život. U crkvi istog samostana nadgrobne su ploče Nikole i Lovre Iločkog te epitaf Ivana Kapistrana.⁴⁹

Autori narativnih djela već su u XIV. st. nagovijestili napuštanje srednjovjekovnih tradicija u izričaju, sadržaju i metodologiji vraćajući se antičkim motivima i temama, kao i samim antičkim piscima, jeziku, ali i ortografiji klasičnog latinитета. Humanistička historiografija počinje dominirati od XV. st., a njezini su autori obrazovani pojedinci iz dalmatinskih gradova počevši od Zadra, Šibenika, Splita do Dubrovnika, a neki su i iz Slavonije. Gradovi su i dalje središta latinske pismenosti.

Novi svjetonazor očitovao se kroz potrebu podizanja razine naobrazbe, pa se osnivaju nova sveučilišta, a osim uobičajenih disciplina, u žarište interesa dolaze prirodne znanosti, osobito astronomija i astrologija.

⁴⁷ GALOVIĆ 2014, 67-101.

⁴⁸ VALENTIĆ – PRISTER 2002.

⁴⁹ KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1891, 58-63.

Humanističko obrazovanje temelji se na klasičnim jezicima, dominantno latinskom, ali zastupljen je i grčki. Latinska pismenost razdoblja humanizma do-seći će nove razine. Uzor je humanista povratak klasičnom latinitetu, a nastoji se uspostaviti antički žanrovski repertoar. U proznom stvaralaštvu dominantna je religiozno-moralistička književnost, književna biografija, moralna filozofija, teologija, politologija, historiografija, geografsko-historiografska djela, gramatika, retorika, epistolografija, pjesništvo. Poezija je prvo bila religioznog izričaja i karaktera, a potom su „oživljene“ vrste kao što su epigram, elegija, satira, panegirik.

Humanistički se krugovi formiraju u priobalju u Splitu, Zadru, Šibeniku, Trogiru, Dubrovniku, ali i na dvoru Matije Korvina. Historiografska djela u službi su borbe protiv Venecije i Osmanlija. Humanistički krug na Korvinovu dvoru oformio se oko nekolicine premeta, biskupa i nadbiskupa. Istaknuta imena su: Ivan Vitez od Sredne (1405. – 1472.), ostrogonski nadbiskup i primas Ugarske, Ivan Kestenski (Česmički) (*Ianus Pannonius*, 1434. – 1472.), nećak Ivana Viteza, obrazovan u Ferrari i Padovi i Nikola Modruški (1427. – 1480.).⁵⁰

Zadar već krajem XIV. st. pokazuje naznake humanističkih strujanja. Juraj Benja skuplja antičke rukopise, a u samostanu sv. Krševana opat Petar Kršava je dominantna figura humanističkih nazora. Uz domaće ljude u gradovima djeluju i stranci. Filozof i govornik Nikola Zadranin, astronom Frederiko Grizogono, pisac Paladije Fusko, biskup Šimun Kožičić Benja predstavnici su humanističke zadarske elite.

U Dubrovniku u XV. st., uz spomenutog Cirijaka iz Ankone, djeluju: Vuk Bobaljević, Petar Menčetić, Ilija Crijević, Damjan Benešić, Ludovik Crijević. Ludovik Crijević Tuberon autor je djela *Komentari o mojem vremenu* (*Commentarii de temporibus suis*).

Šibenik je također u XV. st. snažno humanističko središte. Istaknute ličnosti ovog kruga su Juraj Šižgorić, pisac historijsko-geografskog traktata *De situ Illyriae et civitate Sibenici* te Ivan Polikarp Severitan (filozof, teolog, pjesnik). Koriolan Cipiko izdanak je respektabilnoga trogirskog humanističkog ozračja.⁵¹

Iako će latinska pismenost biti općenito pod snažnim utjecajem novih tendencija, neke će se srednjovjekovne tradicije u pojedinim sredinama zadržati duže. Ponajviše će se to vidjeti u kancelarijama. One su imale svoj vlastiti ritam promjena. Uspostavljen je administrativni latinski jezik diplomatske pismenosti koji će se, kao i povijesne, odnosno institucionalne promjene, prilagođavati, ali će „srednjovjekovnost“ u njima trajati duže od srednjeg vijeka.

⁵⁰ GLAVIČIĆ 2000, 402-420; GRGIN 2002.

⁵¹ KRSTIĆ 1962, 478-494; KOLUMBIĆ 1991, 17-27.

U ova dva uvodna poglavlja donosim pregled svih aspekata latinske sred-njovjekovne pismenosti na hrvatskom povijesnom području. U bilješkama sam skrenula pozornost na poglavlja/članke koji detaljnije obrađuju pojedine teme u ovoj knjizi.

Bez obzira što je knjiga *Studia mediaevalia selecta* zamišljena kao zbir radova s raznolikim temama kojima sam se bavila i koji su „razbacano“ objavljavani po zbornicima i časopisima, ipak prevladavaju one koje možemo ubrojiti u *litterarum studia*. Stoga su ova dva uvodna poglavlja – od kojih je drugo napisano upravo za ovu knjigu kao skica za sintezu – najvećim dijelom njihova međusobna sadržajna i donekle strukturna poveznica.

NEKI ASPEKTI HRVATSKE RANOSREDNJOVJEKOVNE LATINSKE PISMENOSTI

Baveći se povijesnim vrelima pisanim latinskim jezikom kao dijelom baštine hrvatskoga ranog srednjovjekovlja, uočila sam neke do sada nedovoljno naglašene aspekte, važne za nastanak i tijek toga jezičnog izričaja na našim prostorima koji je Hrvatsku već u srednjem vijeku odredio kao sastavnicu kršćanske latinske Europe. Hrvatsko srednjovjekovlje u tom kulturno-civilizacijskom okruženju sudjeluje sa znatnim udjelom kroz epigrafičke, diplomatske, narativne i pravne zapise, pa stoga i izučavanje različitih vidova todobne latinske pismenosti dovodi do spoznaja koje pomažu u rasvjetljivanju rane, kako hrvatske, tako i europske povijesti.

Epigrafičkim se zapisima na kamenu u povijesnoj znanosti pridaje osobita važnost.¹ Upravo zbog činjenice da su neposredni svjedoci vremena u kojem su nastali i da su do nas dospjeli u svojem prvobitnom obliku, te da ipak na njima nije kasnija ruka mogla nesvjesno, a teško i svjesno, ostaviti traga, moguće je na temelju proučavanja latinskoga jezika kojim su sastavljeni donijeti valjane sudove o latinskoj pismenosti hrvatskoga ranog srednjeg vijeka. Njihov je korpus u Hrvatskoj iznimno bogat u odnosu na druge europske narode koji također pripadaju istome „latinskom svijetu”. Korpus se, unatoč brojnosti, sastoji od pojedinačnih i raznolikih epigrafa koji imaju neka zajednička mjesta, te analogija kao metoda za razrješivanje cjelokupnoga, integralnog teksta u većini slučajeva nije primjenjiva, nego se svodi tek na pomoć pri uspostavi manjih tekstualnih cjelina. Tome pridonosi i paleografska neujednačenost i nedosljednost u primjeni kraćenja riječi.² S druge strane, treba također imati u vidu da epigrafički spomenici srednjovjekovlja imaju mnogo više zajedničkoga s ostalim zapisima svoga vremena, nego npr. natpisi antike. Stoga je, pristupajući njihovoj obradi i analizi, nužno tražiti parcijalne analogije, ne samo međusobno unutar epigrafičkoga korpusa, nego i među ostalom pisanom građom, poglavito diplomatskom.³

¹ Literatura o epigrafičkim spomenicima kod Hrvata u ranom srednjem vijeku zaista je obilna. Ovdje donosimo samo one knjige i članke koji donose preglede i sinteze epigrafičke baštine: MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982; DELONGA 1996; MATIJEVIĆ SOKOL 1997b, 239-256; KATIČIĆ 1998, *passim*.

² Pri analizi epigrafičkih zapisa treba znati i moći razlučiti što su sustavne razlike između klasičnog i srednjovjekovnog latinizeta, a što su pogreške lapicide koje nije bilo moguće ispravljati zbog materijala.

³ Diplomatička građa ranoga hrvatskog srednjeg vijeka objavljena je u više publikacija. Vidjeti: *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. I. (listine godina 743. – 1100.), pod uredništvom Marka KOSTRENIČIĆA, sakupili i obradili Jakov STIPIŠIĆ i Miljen ŠAMŠALOVIĆ (1967).

Već se na natpisima sastavljenima na latinskom jeziku datiranim u IX. st., otkad se može pratiti njihova pojavnost na hrvatskim prostorima,⁴ mogu uočiti neke posebnosti koje zaslužuju detaljnije razmatranje. Sjetimo se samo epigrafa iz crkve sv. Marte u Bijaćima, pa Trpimirova iz Rižinica.⁵ Svakako zbog brojnosti posebno mjesto zauzimaju natpisi iz vremena kneza Branimira. Šest ih je čak s navodom Branimirova imena,⁶ iako se i neki drugi (župana Gastike npr., pa oni novootkriveni iz Lepura)⁷ mogu pripisati istom vremenu. Premda su ovi epigrafi bili s više strana interpretirani, ovdje im posvećujem pozornost upravo zbog činjenice da su do sada bili polovično rekonstruirani pa su i zaključci o latinitetu toga vremena bili paušalni.

Najprije ću se osvrnuti na natpis iz Muća. Otkrićem završnoga dijela grede s fragmentom natpisa 1871. godine započela je hrvatska nacionalna arheologija, a otkriveni je natpis izazvao veliko zanimanje hrvatskih, ali i europskih povjesničara. Naime, otkriveni fragment epigrafa, koji je kasnijim istraživanjima nadopunjen, sastojao se od formule datiranja koja je imala više elemenata. Uz datiranje po vladarskoj eri, dakle po knezu Branimiru, navedena je 888. godina po kršćanskoj eri te VI. indikcija. Kršćanska je era naznačena izrazom *Cristi sacra de Virgine carnem sumpsit sacram*. Inačica je neuobičajena – neki je drže arhaičnijim oblikom⁸ – za razliku od onih učestalih *anno ab incarnatione*, *anno dominice incarnationis* i sl. U ispravi kneza Muncimira javlja se gotovo ista sintagma koja glasi: *Christus carnem de Virgine sumpsit octogesimo nonagesimo secundo*.⁹ U ovaj se kontekst može smjestiti i Muncimirov natpis iz Uzdolja datiran u 895. godinu.¹⁰ Dakle, tri su različita spomenička zapisa iz ranosrednjovjekovne Hrvatske u IX. st. datirana po kršćanskoj eri. No, zanimljivo je napomenuti da je i jedan natpis iz Istre, koja je tada, u IX. st., bila pod neposrednom franačkom vlašću, također datiran po godini od Kristova rođenja. Radi se o natpisu biskupa Handegisa iz Pule.¹¹ Nema sumnje da se ovakav način brojenja godina od Kristova rođenja na našim ranosrednjovjekovnim prostorima pojavljuje pod jakim karolinškim utjecajem. Na to upućuje sam epitaf Karla Velikog koji je datiran: *anno Domini DCCCXIII, indictione VII, V Kalendas Februarii*.¹² Potrebno je istaći da je ovaj način određivanja godine u karolinškoj Europi toga doba znakovit i da se češće upotrebljava u dje-

⁴ Usp. DELONGA 2000a, 215-249.

⁵ DELONGA 1996, 43-52, 127-129; KATIČIĆ 1998, 322-325.

⁶ ZEKAN 1993, 405-420; DELONGA 1996, 121-124, 165-169, 207-208, 217-218, 251-254; MATIJEVIĆ SOKOL – SOKOL 1999, 60-71; 2005, 63-74.

⁷ DELONGA 1996, 88, 196-199.

⁸ MARGETIĆ 1990, 19.

⁹ CD I, 23.

¹⁰ DELONGA 1996, 156-157.

¹¹ Formula datacije na istom natpisu glasi: *Anno incarnationis Domini DCCCLVII, indictione V, regnante Lovdovico imperatore augusto in Italia, Handegis* (...). Usp. MATEJČIĆ 2000, 60.

¹² EINHARD 1992, 98-99.

lima pisaca i na natpisima nego u kancelarijama. Tek je jedno pismo pape Ivana VIII. iz 878. godine ovako datirano, a papinska kancelarija ga uvodi tek od Ivana XIII. (965. – 972.), dok se u karolinškoj kancelariji pojavljuje znatno ranije.¹³ Ova je specifična inovacija i tako rano ipak sporadična pojava datiranja po kršćanskoj eri u Hrvatskoj zaživjela gotovo istovremeno kada i na svojim ishodišnim prostorima te je njezina upotreba nastavljena i tijekom X. st., kako o tome svjedoči epitaf kraljice Jelene,¹⁴ ali i natpis iz Šibenika s lokaliteta sv. Lovre.¹⁵ Nema dokaza da se u dalmatinskim gradovima ovako određivala godina, barem ne u ovim ranijim razdobljima kada je u njima još bio dominantan kulturni utjecaj i tradicija Bizanta. Bizantski će istok, naime, tek od XV. st početi po kršćanskoj eri datirati svoje dokumente.¹⁶ Dakako, ova činjenica govori vrlo jasno kako je latinska pismenost u prvim stoljećima hrvatske države bila zaista pod neposrednim utjecajima sa zapada, iz franačkih kulturnih središta. Ovu tezu možemo potkrijepiti i drugim zapazanjima. Naime, istraživanjem i pokušajem rekonstrukcije natpisa IX. st. – pritom ponovno ističem Branimirov natpis iz Muća¹⁷ kao i onaj iz Ždrapnja¹⁸ – moguće je zapaziti kako je na hrvatskome prostoru bio u upotrebi srednjovjekovni latinski jezik oblikovan utjecajima karolinške renesanse.¹⁹ Jedna je od općih značajka svih spomenutih epigrafa dosljedno provedena monoftongizacija, kao i ispravno slaganje glagolskih vremena po *consecutio temporum*. Do istih zaključaka dovodi i analiza nekih dijelova natpisa s krstionice kneza Višeslava²⁰ s kojim se u pojedinim segmentima može povezati i natpis kneza Muncimira.²¹ Pozornost je usmjerena u oba slučaja na razrješivanje kratice CÖPSIT, za koju je M. Suić predložio rješenje COMPSIT. Na ovaj je način uveo u hrvatsku latinističku epigrafiju jedan glagol (*como*, 3.) do tada neprepoznat na našim natpisima za koji pretpostavlja da je došao iz karolinškoga kulturnog kruga.²² Neospornu potvrdu za ovaj Suićev prijedlog nalazi V. Delonga na dvama natpisima iz Italije iz druge polovine i s kraja VIII. st. na kojima se pojavljuje ovaj glagol u nekraćenu obliku (*compsit*).²³ Međutim, na Višeslavovoj krstionici i Muncimirovu natpisu uz navedeni je glagol upotrijebljen i identičan izričaj za objekt koji se „ukrašava”. To je *hoc (hic) opus* uz pojašnjenje prilogom *bene*. Ova pojava upućuje na možebitno kolanje formulara karolinške

¹³ CAPPELLI 1983, 8-11; MATIJEVIĆ SOKOL – SOKOL 1999, 65; 2005, 68.

¹⁴ DELONGA 1996, 131-134.

¹⁵ JAKŠIĆ – KRNČEVIĆ 1997, 91-110; DELONGA 1996, 147-149.

¹⁶ CAPPELLI 1983, 8-11.

¹⁷ MATIJEVIĆ SOKOL – SOKOL 1999, 61-66; 2005, 64-69.

¹⁸ MATIJEVIĆ SOKOL – SOKOL 1999, 69-70; 2005, 72-73.

¹⁹ SIDWELL 1995, 133-150.

²⁰ DELONGA 1996, 205-207; SUIĆ 1979, 197-203.

²¹ MATIJEVIĆ SOKOL 2009b, 149-158.

²² MATIJEVIĆ SOKOL 2009b, 149-158.

²³ DELONGA 1996, 205, bilj. 86.

provenijencije iz kojih su se crpli potrebni izrazi za sastavljanje natpisa. I ovime se nameće zaključak da je latinska pismenost IX. st. neposredan rezultat djelovanja obrazovanih ljudi iz visoke crkvene škole za Veneto i Ilirik utemeljene u Cividaleu po odluci kapitulara donesenoga pod Lotarom I. 825. u Corteoloni,²⁴ a u Hrvatsku dolazi posredništvom crkvenih lica, poglavito benediktinaca (Gumperta, Teodberta i drugih) te da je glavnu ulogu vjerojatno odigrao samostan u Rižinicama kod Solina, ali možda i onaj u Ninu.²⁵ U razmatranjima pri procjeni kvalitete hrvatskoga srednjovjekovnog latiniteta oslonac nikako ne smiju i ne mogu biti ortografske i gramatičke pogreške koje se pojavljuju u pisanju i sklanjanju hrvatskih antroponima jer tek u novije doba jezici prilagođavaju po svojim pravilima imena iz stranih jezika, a u srednjem vijeku, sasvim sigurno, takvi standardi nisu postojali. Također je važno naglasiti da u IX. st. kao svjedočanstva latiniteta na hrvatskim prostorima prevladavaju upravo oni s područja hrvatske države, dok ih je iz dalmatinskih gradova sačuvan znatno manji broj. I ono što je poznato, govori jasno o dvojnosti toga prostora. To znači da je latinitet u gradovima više pod utjecajem vulgarnoga latiniteta,²⁶ a onaj koji se pojavljuje i rabi u hrvatskoj državi, pokazuje svoje ishodište u središtima zapadne civilizacije, odnosno nastaje pod utjecajem karolinške renesanse. Može se zaključiti kako hrvatski latinitet IX. st. počiva na sustavu europskoga srednjovjekovnog latiniteta stvorenog iz triju sastavnica: *klasičnoga* i *kršćanskog latinskog jezika* s posebnim značajkama *vulgarnoga* latiniteta.²⁷ Ipak, zanimljivu je činjenicu uočio R. Katičić analizirajući Gottschalkov zapis. Gottschalk je zapazio da Romani, stanovnici gradova i Hrvati s hrvatskoga prostora rabe iste riječi za neke termine za koje bi on (tj. Gottschalk) upotrijebio drugi izraz. Katičić stoga ističe i gradove kao mjesta odakle su Hrvati već u IX. st. primali latinsku naobrazbu.²⁸ Dakako, ovu činjenicu ne treba zemariti, no, ovo saznanje ne umanjuje karolinšku dimenziju pismenosti koja je u hrvatskoj državi u IX. st. bila ipak dominantna kao dio jednoga političkog projekta.²⁹ Poznato je kako je intencija politike Karla Velikoga bila obnoviti Rimsko Carstvo, ali s drugim, kršćanskim svjetonazorom. Refleksija te politike i ostvarenoga projekta, odnosno svojevrсни spoj antike, kršćanstva i srednjega vijeka ogleda se i kroz – u karolinškim kancelarijama usvojenu i primjenjivanu – formulu datacije.³⁰ Dan u mjesecu označuje se *more Romano*, tj. onako kako se to radilo u starom Rimu s Kalendama (*Kalendae*), Nonama (*Nonae*) i Idama (*Idus*). Za određenje

²⁴ HERCIGONJA 1994, 12-13; KATIČIĆ 1998, 351.

²⁵ KATIČIĆ 1998, 63-64.

²⁶ TEKAVČIĆ 1970.

²⁷ Usp. *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide* (1999).

²⁸ KATIČIĆ 1998, 345-347.

²⁹ SOKOL 1990, 193-195.

³⁰ BUDAK 2001, 80-88.

godine upotrebljava se od Justinijana I. 537. godine uvedena carska era, što znači da se navodi godina vladanja cara, kralja ili drugog zemaljskog vladara od dana krunidbe,³¹ dok je pojava indikcije neposredna stečevina s ranokršćanskih natpisa. Kršćanstvo se, kao dominantna sastavnica Karlove države, odražava u novouvedenoj kršćanskoj eri po kojoj se broje godine od Kristova rođenja i koja ipak malo pomalo ulazi u kancelarije. Karolinšku će formulu datiranja *mutatis mutandis* kroz srednji vijek upotrebljavati gotovo sve vladarske kancelarije u srednjoj i zapadnoj Europi.³² Svakako se treba prisjetiti da je i najstarija hrvatska isprava, ona kneza Trpimira,³³ također datirana na isti način, odnosno: *Regnante in Italia piissimo Lothario, Francorum rege, per indictionem XV sub die IIII Nonis Martii*; dakle, po vladanju kralja Lotara u Italiji, po indikciji, a nadnevak se određuje *more Romano*, iako se uz njezinu dataciju pojavljuje više dvojba koje je moguće objasniti vrlo lošom tradicijom teksta.³⁴

U X. st., nakon uključivanja Splita u hrvatsku državu i uspostave jurisdikcije splitske metropolije nad čitavim državnim prostorom skupa s dalmatinskim gradovima, dolazi do međusobnoga prožimanja svih vidova života – političkog, socijalnog, kulturnog – pa tako i latiniteta na hrvatskim prostorima s onim iz gradova.³⁵ Iako iz toga razdoblja nije sačuvan značajniji broj epigrafičkih spomenika, a oskudijeva se i u drugim zapisima, ipak se i ono što je danas poznato može upotrijebiti za relevantne sudove. Pritom imamo na umu dva reprezentativna epigrafička spomenika. Epitafi su to dviju suvremenih ličnosti: kraljice Jelene i splitskoga nadbiskupa Martina.³⁶

Osobitu pozornost od samoga otkrića privlači nadgrobní natpis kraljice Jelene koji je još uvijek poticajno vrelo razmišljanja i odčitavanja duhovnosti hrvatskoga srednjovjekovlja općenito, pa tako i latiniteta toga doba.

Jelenin natpis je otkriće kakvo može poželjeti svaki arheolog, ali i svaka historiografija. S obzirom na sadržaj, on je nadgrobní natpis, a s obzirom da spominje jednu kraljicu i čak dva hrvatska kralja, ubraja se u osobito važne vladarske natpise. To je zasad jedini vladarski nadgrobní epigraf. Erudicija don Frane Bulića, bolje rečeno njegovo dobro poznavanje povijesnih vrela: narativnih³⁷ i diplomatskih, obogatila je hrvatsku arheologiju, historiografiju i filologiju nalazom koji je donio rezultate veće od očekivanja.

³¹ STIPIŠIĆ 1991, 193.

³² STIPIŠIĆ 1991, 193; CAPPELLI 1983, 8-22.

³³ CD I, 3-8.

³⁴ MARGETIĆ 1993a, 47-51.

³⁵ O uspostavi splitske metropolitanske jurisdikcije nad čitavom Hrvatskom u X. st. usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 75-114.

³⁶ RAPANIĆ 1987, 141-145; MATIJEVIĆ SOKOL 1997b, 239-256; DELONGA 1996, 131-134; KATIČIĆ 1998, 426-428, 439-442.

³⁷ HS XVI, 80-81.

Nadgrobnna je ploča s natpisom, nažalost, otkrivena u gotovo stotinjak fragmenata i nije bilo lako rekonstruirati smisleni tekst.³⁸ Zbog toga se lutalo u tumačenju nekih njegovih dijelova te je istraživačima preostalo samo domišljanje. Sva je sreća da je ipak od fragmenata bilo moguće rekonstruirati tekstualne cjeline koje jasno i bez sumnje odgovaraju na pitanje koje zanima sve istraživače prošlosti: tko je i kada u sarkofagu pokopan?³⁹

Tekst epitafa složen je od više manjih cjelina. Svi istraživači⁴⁰ koji su se bavili ovim natpisom, najbliže analogije nalaze na ranokršćanskim epitafima sa saloni-tanskih cemeterija,⁴¹ ali i na drugim nadgrobnim natpisima iz istoga, kasnoantičkog vremena, kao i na onima koji su suvremeni Jeleninu epitafu. Sličnost s natpisima iz razdoblja kasne antike nedvojbeno ukazuje da su ranokršćanska tradicija i kršćansko srednjovjekovlje proizišli iz zajedničkoga dominantnog duhovnog obzorja. No, posebno je znakovita i po vremenu i po mjestu najbliža analogija ona s epitafom splitskog nadbiskupa Martina. Ime hrvatske kraljice potpuno je i nedvosmisleno čitko, a sukladnost s ulomkom teksta iz *Salonitanske povijesti* samo još potvrđuje da je pronađeno mjesto gdje je bila pokopana hrvatska kraljica koju je Toma Arhiđakon neodređeno atribuirao kao *quedam Helena regina*.⁴² Fragmenti nadgrobnne ploče omogućuju pak, da se ova hrvatska kraljica pobliže odredi i to kao žena kralja Mihajla, a majka kralja Stjepana. Ove sintagme koje naznačuju rodbinske odnose kraljevske obitelji kao „ključne riječi” ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti s osloncem također na egzaktnim kronološkim elementima, razjasnili su neke nepoznanice i lakune u rodoslovlju Trpimirovića. Šišić je pak, iznio svoje mišljenje, do danas još uvijek nepobijeno jačom argumentacijom, da je Jelena žena kralja, koji je već tada 976. godine pokojni, a to je bio Krešimir II., iz diplomatske građe poznat kao *Cresimir maior*.⁴³ Kako ista takva povijesna vrela već od 970. godine na hrvatskome prijestolju bilježe kralja Držislava,⁴⁴ slijedi da je Jelena majka toga živog kralja koji se po običaju u hrvatskoj vladarskoj obitelji također služi dvostrukom onomastičkom formulom: s narodnim i kršćanskim imenom. Prema tome kralj Mihajlo s natpisa jest Krešimir II., a Stjepan jest kralj Držislav u našim srednjovjekovnim ispravama. D. Rendić-Miočević, baveći se posebno onomastičkim problemima i formulom intitulacije koju su upotrebljavali hrvatski vladari, zaključio je da ona nije bila korištena kao dvostruko ime npr. Stjepan Držislav, nego je na temelju različitih primjera moguće razaznati da

³⁸ F. Bulić je prvi rekonstruirao tekst koji je kasnije u više navrata revidiran, ali je ipak Bulićevo čitanje okosnica svih kasnijih. Usp. BULIĆ 1901, 201-227

³⁹ Vrlo detaljno o natpisu pisali su: RAPANIĆ 1978, 83-90; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1982, 219-231; SUIĆ 1985, 15-39.

⁴⁰ Sva dosadašnja čitanja v. u: DELONGA 1996, 131-134.

⁴¹ O natpisima s cemeterija Salone v. KATIČIĆ 1998, 116-122.

⁴² HS XVI, 80-81.

⁴³ ŠIŠIĆ 1914, 1-93; CD I, 105.

⁴⁴ CD I, 47, 51, 106.

su hrvatski kraljevi svoje narodno i kršćansko ime upotrebljavali alternativno, a ponekad u specifičnoj formuli *qui et... nuncupor*, koja je povezivala ta dva imena.⁴⁵ Prema tome, Jelenin epitaf nije iznimka u tom smislu, a vjerodostojnost toj tezi daje i činjenica što su imena kraljeva na natpisu navedena po istome kriteriju, odnosno imena obaju kraljeva su iz kršćanske nomenklature.

Nakon spoznaje ovih dragocjenih podataka, koji su za hrvatsku povijest predstavljali epohalno otkriće, slijedi središnji dio teksta epitafa koji je još uvijek u pojedinim dijelovima nejasan i koji zbog većih lakuna i — kako smo već rekli — nemogućnosti potpune primjene analogije u metodologiji, predmet najvećih, više ili manje uspješnih domišljanja. To je dio natpisa od kojeg su ostala dva fragmenta: ENUIT i REGNI. Stoga dok se neki od preostalih fragmenata ne uklopi u taj dio epitafa ili se slučajno ne pronađe koji novi dragocjeni komadić, ostaje otvorenim pitanje je li se Jelena odrekla kraljevstva, kako misli Bulić, ili je tu samo pisalo da je bila kraljica, vladarica, po Šišiću i Baradi. Katić je smatrao da je Jelena uvela mir u kraljevstvu, Jadrijević da je ostavila kraljev dvor, M. Suić da je smrću prezrela kraljevski grimiz, a Rapanić da je vladala kraljevstvom.⁴⁶

Sljedeća tekstualna cjelina na epitafu jesu egzaktna kronološka određenja. No, i ona su izazivala nedoumice u smislu svojega značenja jer su neki istraživači u navedenu datumu prepoznali dan kraljičine smrti, neki dan pokopa, a bilo je i onih koji su u tome – oslonivši se na neke poznate slučajeve iz povijesti – vidjeli prijenos zemnih ostataka u dotičnu crkvu.⁴⁷ Tumačenje ovisi opet o rekonstrukciji dostupnih fragmenata ploče. Čini nam se najlogičnijom Katićeva rekonstrukcija koja glasi IN PACE HIC ORDINATA FUIT.⁴⁸ Naime, na epitafu ima dovoljno elemenata za rekonstrukciju uobičajene srednjovjekovne glagolske konstrukcije ORDINATA FUIT,⁴⁹ a Katić je dodatni argument za svoj prijedlog pronašao na jednom ranokršćanskom salonitanskom natpisu s Manastirina gdje gl. *ordinare* znači pokopati. Iz toga bi se opravdano dalo zaključiti da uklesani nadnevak odgovara danu pokopa kraljice Jelene na Otoku u Solinu. Upravo mogućnost sigurne datacije i genealoški podaci daju Jeleninu epitafu najveću važnost među vrelima prvoga reda. Značenje datiranja, 976. godinom, tj. po kršćanskoj eri, već smo razmotrili u širem kontekstu ove pojave na hrvatskim prostorima. No, uz taj glavni kronološki element navedeni su i neki drugi. Nadnevak je određen „rimskim načinom“ (*more Romano*) – *VIII Idus mensis Octobris* i to u srednjovjekovnoj inačici.⁵⁰ Ovakav je rimski način određivanja nadnevka kao konzervativ-

⁴⁵ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1949, 9-21.

⁴⁶ DELONGA 1996, 131-134.

⁴⁷ DELONGA 1996, 131-134.

⁴⁸ KATIĆ 1955, 187-219.

⁴⁹ PERIĆ 1980, 113-118.

⁵⁰ Srednjovjekovna inačica datiranja *more Romano* razlikuje se od klasične u tome što su Rimljani imena mjeseci držali pridjevom, a u srednjem vijeku se smatraju imenicama. Usp. STIPIŠIĆ 1991, 187.

nu tradiciju zadržala rimska kurija u svojim dokumentima,⁵¹ ali, kako smo već spomenuli, i vladarske kancelarije srednje i zapadne Europe tijekom srednjega vijeka, dok npr. u notarskim, privatnim instrumentima nalazimo datiranje po tzv. bolonjskom načinu (*mos Bononiensis*), iz kojeg je proizišao naš današnji običaj određivanja dana u mjesecu.⁵² No, on je bio u upotrebi sporadično i ranije pa je tako datiran epitaf Jelenina suvremenika splitskoga nadbiskupa Martina gdje se njegova smrt određuje: *Mense februario vigesimo quarto obitus eius fuit*.⁵³ Unatoč sličnostima koje je srednjovjekovni sastavljač epitafa mogao uočiti između jedne kraljice i jednoga nadbiskupa i to istaći u sadržaju načinom datiranja, pokazao je da su mu poznate i razlike između istaknutih dostojanstvenika pa je to naglasio upotrebom dvaju načina određivanja nadnevka. Uz ove elemente formule datiranja, tj. navođenje dana, mjeseca i godine koje su i danas uz varijacije uobičajene, nepoznati sastavljač kraljičina epitafa pokazao se i vrlo dobrim poznavateljem drugih pomoćnih elemenata datiranja. Navedena je indikcija (IV), zatim epakta (XVII), konkurente (VI) te stupanj mjesečeva i sunčeva kruga. Zanimljivo je spomenuti da je J. Stipišić, koji je odličan poznavalac srednjovjekovne diplomatske građe, utvrdio kako su jedino na Jeleninu epitafu točni navodi epakte i konkurenta.⁵⁴ Svi su drugi slučajevi koje nalazimo u hrvatskoj srednjovjekovnoj diplomatskoj građi gdje se u formuli datacije spominju epakte i konkurente, pogrešni, odnosno ne slažu se s drugim navedenim elementima.⁵⁵

Povezanost se Jelenina epitafa i natpisa na sarkofagu nadbiskupa Martina očituje u sličnosti sintagma od kojih ona na Jeleninu epitafu dotičnu hrvatsku kraljicu naziva majkom siročadi i zaštitnicom udovica (*mater pupillorum tutorque viduarum*), a nadbiskup Martin je također „*viduasque tuens fuit pater pupillis*“⁵⁶. U početku je starija historiografija na temelju ovih riječi doživljavala Jelenu kao dobru kraljicu koja se u karitativnoj ulozi majke kraljevstva brine za ugrožene (*miserales*) društvene grupe. No, u novije su se doba pojavile preciznije interpretacije. Tako je najdalje u promišljanju otišao Ž. Rapanić⁵⁶ prepoznajući u navedenim izričajima elemente bizantskoga, a kasnije i rimskoga zakonodavstva, dok je M. Suić, pak, s osloncem na drugim primjerima procijenio da ti i tako ili slično formulirani izrazi pripadaju u „*loci communes*“ u pohvalama dobrim kršćanskim vladarima.⁵⁷ No, opće je poznato da je po kršćanskome svjetonazoru Gospodin „*pater orphanorum et iudex viduarum*“, kako između ostaloga svjedoči Knjiga psa-

⁵¹ Već i površan uvid u dokumente nastale u papinskoj kancelariji potvrđuju ovu činjenicu. Usp. CD I, 13, 15, 17, 134.

⁵² STIPIŠIĆ 1991, 187-188.

⁵³ RAPANIĆ 1987, 145.

⁵⁴ STIPIŠIĆ 1991, 196-197.

⁵⁵ Usp. CD I, 190, 205.

⁵⁶ Vidjeti: RAPANIĆ 1987, 143-144; 1978, 83-90; 1996, 27-28; 2000, 309-315.

⁵⁷ SUIĆ 1985, 24.

lama (67,6). Stoga nije nimalo slučajno da se takve atribucije nalaze na epitafima jedne kraljice ili jednoga nadbiskupa. Naime, po općem su kršćanskom učenju kralj/kraljica Božji namjesnici na zemlji u svjetovnim stvarima (*in temporalibus*), a nadbiskupi dijele duhovno namjesništvo (*in spiritualibus*) s papom pa jedni i drugi u skladu s tim imaju pravo i obvezu kao i sam Gospodin prema nejači: siročadi i udovicama. Napominjemo da se ista obveza nalazi i u zavjernici kralja Zvonimira,⁵⁸ ali i obveze srednjovjekovnih potestata popisane u gradskim statutima uključuju brigu (pravnu) za siročad, udovice, crkve i sve bijedne osobe.⁵⁹ Uz to, osim već navedenih stilsko-jezičnih sličnosti nadgrobna natpisa kraljice Jelene i nadbiskupa Martina zajednički im je i završetak koji glasi: „(...) *anime dic: miserere Deus*” (*Kyrie eleyson*) pa se, s obzirom na suvremenost osoba kojima su namijenjeni posmrtni natpisi, pomišlja da je njihov autor bio vrlo vjerojatno ista osoba te gotovo sigurno svećenik, dobar poznavatelj Biblije i astronomije što je, kako smo vidjeli, primijenio u sastavljanju formule datacije.

S obzirom na izloženo može se zaključiti da su hrvatski državni prostor i dalmatinski grad, objedinjeni politički i crkveno nakon sabora 925. – 928. godine, postali jednom civilizacijsko-kulturnom ekumenom s bitnim obilježjima zapadne latinističke pismenosti kao dio srednjoeuropske literarne tradicije. No, unatoč zajedničkim mjestima i sličnostima kao i nesumnjivo visokokvalitetnim zapisima utemeljenima na onodobnoj dobroj naobrazbi, ipak latinitet epitafa nadbiskupa Martina pokazuje bitne značajke latiniteta pod utjecajem govornoga jezika, što se očituje u više ortografskih i gramatičkih pogrešaka.⁶⁰ O kvaliteti jezika Jelenina epitafa, ortografiji, morfologiji i sintaksi, teško je egzaktno suditi zbog fragmentarnosti natpisa, jer, premda je iz dijelova sačuvanih riječi moguće izvući smisao, nije uvijek potvrđen njihov konačan gramatičko-ortografski oblik.

U XI. st. latinska pismenost dalmatinskih gradova i hrvatskoga prostora predstavlja sa šireg motrišta jedinstvenu cjelinu, ali s više izdiferenciranih kulturnih krugova. Dalmatinski gradovi Zadar, Trogir, Split sa svojim govornim razlikama utječu na jezik te se u okviru lokalne zajednice oblikuje osebujni, specifični latinitet, a slično se zbiva i na prostoru izvan obale.⁶¹ U latinitetu se osjeća i utjecaj vulgarnoga gradskog elementa, ali i latinske naobrazbe. Koji je bio rezultat ovih pravaca kretanja latinske pismenosti od početka IX. pa do kraja XI. st. najbolje se može prepoznati u djelatnosti jedne osobe u historiografiji poznate kao splitski đakon Dobre.⁶² Temeljem analize više raznorodnih vrela koja se mogu na ovaj ili onaj način povezati s djelovanjem ovoga splitskog svećenika hrvatskoga imena latiniziranoga kao *Dabrus* odnosno *Dabrus Diti* (*Ditii*) dolazi se do zanimljivih

⁵⁸ CD I, 139-141.

⁵⁹ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 307-327.

⁶⁰ KATIČIĆ 1998, 440-441.

⁶¹ DELONGA 1996, 338-347.

⁶² MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 61-71.

zaključaka o položaju latinske pismenosti na kraju XI. st. Dobro đakon potpisan je kao autor epitafa splitskoga patricija Petra Crnoga. Ovaj primjer sepulkralnog pjesništva svjedoči o njegovu sastavljaču kao o čovjeku dobro upućenu u onovremenu pjesničku vještinu jer se za Petrov epitaf mogu pronaći suvremene analogije kao što su epitaf dužda Dominika Michielija i himna sv. Stašu koju je zabilježio Farlati i čiji se nastanak povezuje uz djelovanje Adama Parižanina u Splitu.⁶³ Može se pretpostaviti da se Dobro pri sastavljanju Petrova epitafa oslanja na dostupne mu predloške koji su bili poznati i kojima se koristilo pri sastavljanju ovakvih pjesama te je i latinski jezik u okvirima srednjovjekovlja dobar i tek neznatno lokalno obilježen.⁶⁴ S druge pak, strane, i autorstvo još jednoga epigrafičkog zapisa iz Splita s velikom se vjerojatnošću može pripisati Dobri. To je epigraf s nadvratnika crkve sv. Julijane.⁶⁵ Ovaj natpis, bilo da je to zasluga sastavljača bilo lapicide, tipičan je primjer latinizacije jedne sredine pod velikim utjecajem govornoga (vulgarnog) jezika. Istim se značajkama odlikuje i isprava koju sastavlja Dobro kao pisar.⁶⁶ Širu i obuhvatniju analizu latinizacije u Splitu omogućuje *Supetarski kartular*,⁶⁷ spis s početka XII. st., dosad u najširem smislu svrstavan u kartulare, a sada preciznije određen kao *gesta abbatum*.⁶⁸ Nema sumnje da je njegov autor-sastavljač također Dobro đakon koji je zauzimao osobito mjesto u krugu reformista oko splitskoga nadbiskupa Lovre.⁶⁹ Činjenice koje proizlaze iz spomenutih vrela, kao i Tomine *Salonitanske povijesti*,⁷⁰ izbacuju na povijesnu scenu Hrvata iz Splita, iz imućne obitelji koji sa svojom braćom Fuskom i Domčom/Domcem gradi crkvu sv. Julijane.⁷¹ Obitelj je pripadala očito najutjecajnijim, bogatim i obrazovanim splitskim krugovima, a njezini članovi nose hrvatska (*Dabrus/Dabro, Domzo*), ali i romanska (*Fuscus/Fusco*) imena te su vrlo zorna slika duhovne i materijalne simbioze stanovništva dalmatinskih gradova. Dobro će se izdignuti – po svjedočanstvu Tome Arhidakona, kao i nekih diplomatskih zapisa⁷² – nakon godina obavljanja službe splitskoga skriptora⁷³ na istaknuto mjesto splitske crkvene hijerarhije: kao arhidakon i arhiprezbiter za vrijeme sedisvakancije upravljat će splitskom nadbiskupijom oko dvadeset godina.⁷⁴ Slika ove obitelji transponira se i na sliku latinskoga

⁶³ MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 65-69.

⁶⁴ NOVAK, V. 1952b, 14-24; MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 69.

⁶⁵ Natpis glasi: † *Ecclesie signum Diaconus Dabro et cum frater meo Fusco et cum frater meo Domzo edificavi ecclesiam ad onore sancta Iulianas et sancti Lucas et sancti Bitalis amen* (KATIČIĆ 1998, 544).

⁶⁶ CD I, 73-74; MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 69-71.

⁶⁷ NOVAK, V. 1952b, 145-186.

⁶⁸ MATIJEVIĆ SOKOL 2003, 14-21.

⁶⁹ MATIJEVIĆ SOKOL 2003, 14-21.

⁷⁰ HS XVIII, 92-93.

⁷¹ KATIČIĆ 1998, 543-544.

⁷² CD II, 30-31.

⁷³ STIPIŠIĆ 1954, 114.

⁷⁴ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 162-164.

jezika kojim piše *Dobre*. Po nekim se elementima vidi da je Dobrin jezik bio rezultat njegova obrazovanja koje je dobio u Splitu s ostalim svećenicima, ali ono što ga je od njih izdvajalo vjerojatno je povezano uz ličnost Adama Parižanina i njegov boravak u Splitu. Naime, Dobrin je latinitet specifično obojan nizom utjecaja romanskoga splitskog, ali i njegova hrvatskoga jezika.⁷⁵ Može se zaključiti da lik i djelo *Dobre Ditova* ocrtava i zatvara krug u razvoju kako latinskoga jezika tako i dvojnosti romansko-hrvatskoga življa na prostorima uz jadransku obalu.

Ovim sam prilogom pokušala otvoriti neka pitanja u namjeri da se na njih skrene pozornost s jednoga drugačijeg motrišta. Na nekoliko indikativnih i jasnih primjera dokumentirala sam i argumentirala neke poznate činjenice, ali isto sam tako na nekim primjerima upozorila na moguće nove pravce istraživanja. Latinska pismenost, koja je ušla u sve pore javnoga i društvenoga života hrvatskih prostora ranoga srednjeg vijeka, imala je uporište u nekoliko povijesno-političkih fenomena. Presudan je događaj bila hrvatska povezanost s franačkim karolinškim kulturnim i političkim miljeom, a gradovi koji su živjeli u kontinuitetu od antike te s vremenom postali i sami politički čimbenici, osobito Split kao metropolitansko središte, dali su svoj doprinos raznolikosti i bogatstvu toga jezičnog izričaja. No, uočljivo je da se izdvajanjem raznih aspekata pismenosti te kretanja i razvoja jezika može potvrditi interaktivnost političkih i kulturnih strujanja i događaja.

⁷⁵ SKOK 1952, 233-294.

SPLITSKI SREDNJOVJEKOVNI KNJIŽEVNI KRUG

Tema ovog priloga, namijenjenog za Zbornik posvećen akademiku Tomislavu Raukaru, mom profesoru i mentoru, ima mnogo dodirnim točaka s onim što obilježava život i rad profesora Raukara. To je Split – mjesto njegove mladosti i obrazovanja; književnost – njegova druga vokacija i najposlije srednjovjekovlje – tematika koja ga zaokuplja čitav radni vijek i kojoj je posvetio gotovo sve stranice svojih knjiga i radova te mu priskrbila mjesto našeg najistaknutijeg medijevista. Ovaj prilog uz to samo je skica za jednu moguću širu elaboraciju iste teme.

Književna tradicija u Splitu – koja je ne slučajno iznjedrila Marka Marulića, oca hrvatske književnosti – svakako je povezana s položajem grada i važnosti koju je imao zbog zemljopisno-povijesne ukorijenjenosti na sredini istočne jadranske obale, pa onda i s činjenicom da je Split, kao baštinik Salone, postao metropolijom hrvatske srednjovjekovne države, a da je splitski nadbiskup time bio najviši crkveni dostojanstvenik. Ovi čimbenici odigrali su važnu ulogu pri uspostavi Splita kao izvorišta, najprije latinske naobrazbe, pa onda i književnosti. Dakle, čvrste i sigurne početke naobrazbe i književnosti možemo pratiti od trenutka uzdizanja Splita na metropolitansko sjedište, a to je prva polovina X. st.¹ Da dolazi do sasvim novih kvalitativnih i kvantitativnih promjena na polju latinske pismenosti upravo u tim trenucima potvrđuju, nažalost vrlo malobrojni, danas poznati epigrafički spomenici iz Splita koji potječu iz razdoblja prije X. st. Osim toga, i ti malobrojni nalazi sastavljeni su tipičnim vulgarnim latinitetom karakterističnim za sredine gdje je latinski bio govorni jezik.² Ne mislimo time osporiti da Split svoju književnu tradiciju vuče iz svojih antičkih korijena, kako je to, uostalom, uspješno dokazao Radoslav Katičić.³

Latinska naobrazba neminovna je predispozicija iz koje će se zametnuti latinska književnost, a u Splitu je ona nastala kao rezultat crkvenih sabora 925. – 928. godine kada *litterarum studia*⁴ postaje obveza za sve one koji su željeli djelatno sudjelovati u crkvenom životu grada. Papa Ivan X. savjetuje 925. godine kralja Tomislava, ali i zahumskog kneza Mihajla, da se mlade klerike obučava u latinskoj književnoj naobrazbi,⁵ a isti postupak u obrazovanju treba proći i više od 150 godina kasnije onaj mladi Sloba, kojega su roditelji prodali samostanu sv. Petra u Selu i kojega su njegovi štićenici oslobodili da bi ga dali na latinsku

¹ KATIČIĆ 1998, 379- 392; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 75-121.

² DELONGA 2000a, 226-232.

³ KATIČIĆ 1998, 229-318.

⁴ CD I, 34; KATIČIĆ 1998, 5.

⁵ CD I, 34.

naobrazbu i učinili svećenikom (*Emimus puerum adhuc paruuum, qui nuncupatur Slobba, a suo genitore, quem studio litterarum erudiri fecimus quemque libertauimus et usque ad presbiterum honore sublimari fecimus ad eiusdem ecclesie opus*).⁶ Naime, za širenje kršćanske vjere bili su sposobni samo oni koji su poznavali crkvene tekstove, a to se prvenstveno odnosi na Bibliju i druge liturgijske spise. Za to je bila neophodna određena naobrazba. Uspostavom Splita kao središta metropole hrvatske države stvoreni su preduvjeti koji će utjecati na stvaranje kulturne klime, odnosno omogućiti da se pojedinci s više nadarenosti izdignu, u prvom redu na polju latinske književnosti. Upravo vertikalni, oko koje će se do kraja XIV. st. u Splitu koncentrirati jedan latinistički književni krug, temelje nalazimo – ponajviše zahvaljujući trajnosti podloge na kojemu je zapisana – među epigrafičkim zapisima. Međutim, iako je X. st. općenito najslabije zastupljeno tragovima same latinske pismenosti, pa tako pogotovo književnih zapisa, kako u gradovima tako i izvan njih, ipak već tada, potkraj X. st. i na početku XI. st., možemo utvrditi postojanje literarnog miljea koji je utjecao na pojavu više ili čak samo jedne osobe – prvog ali *anonimnog pjesnika* čiji su stihotvorni zapisi ostali ovjekovječeni u kamenu. Riječ je o tri epigrafa od kojih su dva nadgrobna. To su natpis kraljice Jelene pronađen u Solinu na Otoku i onaj splitskog nadbiskupa Martina,⁷ a čini se da se njima može pridružiti natpis nadbiskupa Pavla.⁸

Uspoređivanjem posebice prva dva epitafa već na prvi pogled uočavaju se među njima neka zajednička mjesta. Ti zapisi u kamenu čitatelju očituju težnju sastavljača da kaže više od puke informacije o pokojniku. Natpis kraljice Jelene, nakon mukotrpne rekonstrukcije s više, ponajprije je bio zanimljiv povjesničarima zbog genealoških navoda u kojima se spominje jedna hrvatska kraljica i dva kralja: njezini muž i sin. Kada su ti podaci iskorišteni za uspostavljenje genealogije hrvatske vladarske dinastije,⁹ pozornost istraživača usmjerena je na ostale navode, osobito na sintagmu u kojemu je kraljica Jelena nazvana majkom sirota i zaštitnicom udovica (*mater pupillarum tutorque uiduarum*). Stariji istraživači su ove riječi pripisivali karitativnoj ulozi za života dobre kraljice Jelene koja se brinula za ugrožene, marginalne društvene slojeve. Slični izrazi kao i identičan završetak *anime dic: miserere Deus* nalazi se i na epitafu splitskog nadbiskupa Martina, suvremenika kraljice Jelene, a oba se oslanjaju na Bibliju. Zbog toga je uvjerljiva pretpostavka da je autor jednog i drugog epitafa ista osoba, obrazovani svećenik koji je, osim *litterarum studia*, očito prošao i jednu širu naobrazbu jer se pri datiranju Jelenina natpisa pokazao kao izuzetno dobar poznavatelj srednjovjekovnih kronoloških sustava. No, ono što ova dva zapisa svrstava u književnost, u svojevrstu pjesmu u prozi,

⁶ CD I, 177.

⁷ RAPANIĆ 1987, 141-145; DELONGA 1996, 130-134; KATIČIĆ 1998, 426-428, 439-442.

⁸ MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982, 75-76; KATIČIĆ 1998, 538-539; DELONGA, 2009.

⁹ ŠIŠIĆ 1914, 1-93.

jesu upravo pomno odabrani citati iz Biblije. Dobar poznavatelj Biblije lako je posegnuo za općim mjestima koja povezuju odgovorne za bilo koji oblik vlasti. No, to nije mogao učiniti netko tko nije imao želju i nakanu da se dokaže i na književnom polju. Primjera u poeziji gdje se posegnulo, ne slučajno, u isti biblijski repertoar ima i drugdje. Akvilejski patrijarh i pjesnik Paulin u stihovima posvećenim Eriku, furlanskom markgrofu također mu pridjeva slične atribute.¹⁰ Prema tome, zaista u autoru ovih pjesama u prozi sastavljenih u čast hrvatske kraljice i splitskog nadbiskupa možemo prepoznati jednog *anonimnog pjesnika*, svećenika, dobrog znalca Biblije, osobu koja je svojim umjetničkim izrazom sukladnim vremenu i prostoru ugradila sebe u temelje splitskoga književnog kruga. Čini se da bi se možda ovom autoru ili osobi pod njegovim utjecajem mogao pripisati i natpis koji se veže uz splitskog nadbiskupa Pavla.¹¹ Sva tri natpisa i onaj Jelenin i onaj nadbiskupa Martina i Pavla govore o Splitu gdje se književna naobrazba propisana iz Rima, kao jedna od obveza svake metropolitanske crkve, postupno i logično kvalitativno mijenjala te otvarala jasnije pravce književnog izraza. Kolikogod da su ovi zapisi u kamenu slični, svaki od njih nosi i svoje osobitosti. S jedne strane, prepoznaje se isti jezik, ista „ruka“, osobnost autora, a, s druge strane, uočava se i bogatstvo njegova doživljaja i izričaja kroz različitost kakva je u skladu sa značajem osobe za koju je dotični natpis sročan.

Split će doživjeti svoj kulturno-civilizacijski uspon i preporod posebice u drugoj polovini XI. st. kada će na metropolitansku stolicu zasjesti osorski biskup, reformator Lovro. Njegovo četrdesetgodišnje upravljanje najstarijom i najvažnijom crkvenom organizacijom na istočnojadranskoj obali izdići će Split iznad gradova u okružju i svrstati ga u ravninu s drugim sredozemnim gradovima istog značaja. O Lovrinjoj djelatnosti govore mnogi diplomatski, ali i epigrafički i narativni zapisi, a svakako najcjelovitiju sliku o njegovoj ulozi u provođenju crkvenih reformi prikazao je Toma Arhidakon.¹²

Oko nadbiskupa Lovre okuplja se krug ljudi koji zajedno s njim sudjeluje u mnogim djelatnostima te to nisu više samo anonimni svećenici, nego osobe s imenima čija su djela dobro poznata. Izdvajaju se dvije takve osobe: kancelar Teodor i đakon-arhidakon Dobre Docijev.¹³ Svećenik Teodor, kancelar nadbiskupa Lovre i kralja Zvonimira¹⁴ sastavlja tzv. fundacijsku listinu za samostan splitskih benediktinki, ali i druge isprave u svojstvu dužnosti koje obavlja. Neki dijelovi dokumenata koje sastavlja, posebice *arenge*, odlikuju se snažnom književnom ekspresijom nadilazeći uobičajene poruke puke diplomatske formule. U funda-

¹⁰ Taj tekst glasi: *Eccliesiarum largus in donariis, pauperum pater, miseris subsidium, hic viduarum summa consolatio erat*. Usp. *Documenta historiae Chroaticae*, 301-302; ****Hrvati i Karolinzi* I, 292.

¹¹ KATIČIĆ 1998, 538-539; DELONGA 2009.

¹² HS XVI, 68-83; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 139-158, 261-269.

¹³ STIPIŠIĆ 1954, 111-123.

¹⁴ CD I, 112, 123, 163, 165, 170, 181.

cijskoj listini splitskih benediktinki i desetak drugih noticija zapisanih uz nju na istom foliju pergamene, prepoznatljiv je, uz diplomatske značajke, specifičan stil koji ovaj dokument približava literarnom memorijalnom spisu, takvim kakvim se u „knjigama“ drži poviješću osnivanja ustanova (*historia foundationis*), pa u sebi nosi klicu žanra *gesta abbatum*, u ovom slučaju *gesta abbatisarum*.

Teodorov, vrlo vjerojatno nešto mlađi suvremenik o kojemu piše i splitski povjesničar Toma Arhiđakon, jest đakon, arhiđakon, odnosno arhiprezbiter Dobre Docijev (*Dabrus Diti/Diti*). Povijesna vrela zabilježila su ga na nekoliko različitih načina. Spominju ga dva epigrafička spomenika, nekoliko diplomatskih, a Toma Arhiđakon ga navodi kao arhiđakona koji igra vrlo važnu ulogu u određenom trenutku crkvene povijesti Splita na početku XII. st.

Najprije ćemo se pozabaviti jednim spisom u kojemu se Dobrino ime pojavljuje više puta te koji je do sada smatran isključivo diplomatskim. Riječ je o *Supetar-skom kartularu*¹⁵ – kako ga je uobičajila nazivati hrvatska povijesna znanost. Ovim kartularom bavila sam se duže vrijeme, kako zbog njegove osobite povijesne važnosti, tako još više zbog osebujna književnog izraza te s obzirom na žanr došla do novog i donekle drukčijeg – ili preciznijeg – njegovog definiranja. Iako sam ove rezultate već objavila,¹⁶ ovdje ću ih zbog konteksta još jednom ukratko iznijeti.

Nema spora da ovaj dragocjeni spis jest kartular i to u svom jednom dijelu.¹⁷ Ali njegov prvi dio prema najnovijim klasifikacijama može se smatrati „knjigom predaje“ (*traditionsbuch*).¹⁸ Taj prvi dio, odnosno sadržaj ispisan na 12 folija ili 24 stranice sastoji se od 96, odnosno 98 unesaka.¹⁹ Unesci počinju – kako je to uobičajeno – fundacijskom listinom samoga samostana i teku do presude pred ostrogonskim prepoštom Teobaldom donesene na sinodi u Zadru početkom XII. st. U kartular su kasnije uneseni još neki dokumenti, no ovdje nas zanima upravo prvi dio koji na određeni način predstavlja cjelinu. To je općenito u hrvatskoj diplomatskoj građi jedan od najstarijih zapisa, ujedno najbliži vremenu čije pravne radnje bilježi. Fundacijska listina je datirana 1080. godinom i vremenom kralja Zvonimira, splitskog nadbiskupa Lovre i splitskog priora Valice.²⁰ Zadnji se un-

¹⁵ O ovom kartularu obimna je literatura, a u više navrata je objavljen, pa i preveden. Tekst, faksimili i uvodne studije: *Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gomai (Chartulare sancti Petri)*, uredio i popratio uvodnim arheološkim, historijsko-topografskim, paleografskim, diplomatskim i hronološkim studijama Viktor NOVAK, lingvistička analiza Petar SKOK (1952). Tekst i prijevod: Juraj MARUŠIĆ, *Supetarski kartular i Poljička seljačka republika* (1992). U ove dvije knjige nalazi se sva relevantna literatura.

¹⁶ MATIJEVIĆ SOKOL 2003, 14-16.

¹⁷ Nešto drukčije mišljenje v. ANČIĆ 1997b, 127-148.

¹⁸ O tome što je „knjiga predaje“ (*traditionsbuch*) v. MATIJEVIĆ SOKOL 2003, 14-16; GEARY 1996, 81-114.

¹⁹ Po podjeli J. Marušića ovaj prvi dio *Supetarskog kartulara* ima 98 unesaka, dok ih je po V. Novaku 96.

²⁰ *Supetarski kartular*, 213.

sak te prve cjeline – u kojemu nije navedena godina po kršćanskoj eri, ali jesu poznate osobe kao što su splitski nadbiskup Krescencije, zadarski biskup Grgur, rapski Lupa, osorski Petar i drugi – datira oko 1105./1106. godine.²¹ Iako V. Novak, na temelju paleografske analize, smatra da su te uneske pisale dvije ruke, a pismo je evidentno kaligrafska karolina te iako ostaje dvojbena čija je ruka to pisala, nema sumnje da je uneske mogao sastaviti samo splitski đakon Dabro – Dobre. Kao sastavljač, odnosno pisar dokumenata u ovom kartularu Dobre se spominje izričito tri puta,²² a možda se on skriva u istom kartularu i četvrti put pod imenom Dobrona.²³

O tome tko je bio Dobre, sin Ditov ili Dacijev, kako ga naziva Toma Arhiđakon, na drugom smo mjestu pisali,²⁴ no ipak je zanimljivo sagledati još neke aspekte vezane za njegovu djelatnost. Unesci u kartular, pa tako i fundacijska listina, pisani su u subjektivnoj formi. Petar Crni pojavljuje se u svojstvu osnivača samostana koji je ujedno i auktor²⁵ fundacijske listine. No, očigledno je da Dobre, tada još đakon, sastavlja listinu u njegovo ime. On je Petrov *alter ego*, ali i svih onih drugih obdarivatelja samostana sv. Petra. Treba se sjetiti i epitafa Petra Crnoga²⁶ koji se sastoji od dva dijela. Povjesničari obično sastavljanje onoga dijela koji je pisan u prvom licu pripisuju samom patriciju Petru, dok drugi dio potpisuje upravo Dobre. Na drugom smo mjestu elaborirali²⁷ da je Petrov epitaf pisan na temelju predložaka onoga vremena, pa je, kao i u slučaju unesaka u kartular, vjerojatnije da je cjelovit tekst epitafa sastavio Dobre. Prvi dio napisao je u ime pokojnika Petra i ima elemente pokajanja i „drastičnu izjavu skromnosti (*professio modestiae*)”²⁸, a drugi koji slavi Petra Crnoga – „to je upravo *laudatio*”²⁹ – tim što je pisan u trećem licu vjerodostojnije dočarava pohvalu koja dolazi od druge osobe. U sastavljanju jednog i drugog teksta, dakle, Petrova kartulara i epitafa, đakon Dobre se nameće kao jedina meritorna, u odgovarajućoj mjeri obrazovana osoba kadra biti stvarni autor tih neprocjenjivo vrijednih književnih zapisa. Ovoj pojavi pogoduje povijesni kontekst. Vrijeme je to kada je hrvatski vladar i njegov metropolit okrenut zapadnoj Rimskoj crkvi i osobito papi Grguru VII., a arhida-kon Toma pišući o nadbiskupu Lovri ističe to kao vrijeme naobrazbe koja, preko

²¹ *Supetarski kartular*, 227-228.

²² U unesku br. 82. potpisan je kao: *Et ego Diti filius, diaconus Dabro sicut audiui a prefatis testibus sic scripsi*; u unesku br. 85. kao: *Et ego Dabrus diaconus sicut audiui ex memoratis testibus sic scripsi*; a u unesku br. 88. on se predstavlja kao: *Et Dabro diaconus scriptor sum et testis*.

²³ Ovaj dokument gdje je potpisan kao: *Et ego Dobrona hoc breue scripsi iussu Pribimiri uicarii regis*, sam V. Novak pak smatra nespretnim falsifikatom (NOVAK, V. 1952b, 207).

²⁴ MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 61-71.

²⁵ O auktoru v. STIPIŠIĆ 1991, 158.

²⁶ Vidjeti: RAPANIĆ 1987, 146-147; DELONGA 1996, 140-144.

²⁷ MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 65-69.

²⁸ KATIČIĆ 1998, 541.

²⁹ KATIČIĆ 1998, 542.

ličnosti Adama Parižanina,³⁰ povezuje jednu nadbiskupiju na istočnoj obali Jadrana s europskim centrima ondašnje naobrazbe, pa i civilizacije općenito, kao i reformnih pokreta unutar Crkve.³¹ Još neki indiciji daju naslutiti određenije kulturne veze Splita i zapada. Podatke za to opet nalazimo u *Supetarskom kartularu*. U vrlo bogatoj knjižnici tog samostana među liturgijskim knjigama naveden je jedan *psalterium cum litteris francigenis*,³² a među blagom jedan mjedeni (bakreni) križ izrađen u Limogesu (*cruce de ramo que fuit facta in Limoza*).³³ Čini se da svakako treba imati na umu ove činjenice te na temelju spoznaja o vezama Splita sa zapadom pokušati obrazložiti nastanak najstarijeg kartulara na našem tlu, koji bi bio ujedno rodonačelnik ovakve diplomatske tradicije kod Hrvata. Vratimo li se opet onome što je poznato u historiografsko-filološkim raspravama i studijama o tom vremenu, vidjet ćemo da je upravo *liber traditionum* ponajviše zaživjela na francuskom tlu i u Njemačkoj.³⁴ Do sada su kartulari mahom bili razmatrani u sklopu istraživanja političke i pravne povijesti, a tek u novije vrijeme proučava se njihov nastanak u jednom drukčijem memorijalno-narativnom žanrovskom kontekstu. Naime, prvi kartulari nastaju upravo u vrijeme reformi s određenom svrhom i razlogom. Smatra se tako da je kartular samostana u Fuldi sastavljen u vezi s reformom istog samostana koju provodi Hraban Maur.³⁵ Svakako nastanak kartulara veže se općenito uz kraljevske reforme s ciljem zaštite crkvene imovine stečene prije reformi.

Zanimljiva su, pak, pojava kartulari XI. i XII. st. U tom smislu ističu se kartulari opatije u Clunyu. Oni su po mišljenju P. Gearya kartulari sa svrhom pamćenja (*commemorative cartularies*).³⁶ Radi se o dva kartulara od kojih je jedan nastao u XI. a drugi u XII. st. Pozornost ćemo posvetiti starijem čiji su poznati pisari. To su opati Odilon (994-1049) i Hugon (1049. – 1109.), a kartular sadrži dokumente iz vremena opata Bernona, Odoni i Maiola te ima narativni karakter. Najstariji dio obuhvaća *tempus et gesta domni ... Bernonis*, a s ciljem *quanta et qualia prelibati patris industria usibus monachorum in Cluniacensi loco degentium perseverant adquisita* („kolike su i kakve stečevine marom prije spomenutog oca na potrebe redovnicima koji žive u Clunyu bila stečena”).³⁷ Dakle, nema sumnje da se u ovakvoj vrsti srednjovjekovnog zapisa skriva memorija djela osoba koje su na čelu samostana. Time se determinira i žanr zapisa. To su *gesta abbatum*. Kako *gesta abbatum* sadrže akvizicije i donacije zemalja, onda je sasvim

³⁰ O Adamu Parižaninu v. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 95, 96, 109, 140, 141, 239, 269.

³¹ O reformnim strujanjima v. FISKOVIĆ 2002, 137-188.

³² *Supetarski kartular*, 230. O ovom pitanju pisano je mnogo. Usp. KATIČIĆ 1997b, 43, bilj. 32.

³³ *Supetarski kartular*, 231.

³⁴ GEARY 1996, 87.

³⁵ GEARY 1996, 81-84.

³⁶ GEARY 1996, 103.

³⁷ GEARY 1996, 105-106, bilj. 93.

jasno da se tu radi o zapisima koji imaju jednim dijelom diplomatski značaj, a jednim dijelom narativni. I zaista jesu memorija diplomatske građe, jer ili cjelovitih diplomatskih dokumenata nije ni bilo ili su nakon zapisivanja u knjigu postali nevažni.

Vrlo sličnim značajkama odlikuje se i naš *Supetarški kartular*. Diplomatička građa je zabilježena pripovjednim, slobodnijim stilom. Naime, zadovoljava dva od tri čimbenika kojima je determiniran diplomatski zapis. Unesci u *Supetarški kartular* sadrže niz pravnih radnji koje su, dakako, zapisane, ali ne u određenoj formi kako je uobičajeno u diplomatskoj praksi. Ovakav narativan karakter zadovoljava namjere pamćenja vremena i djela opata Grgura, nećaka osnivača Petra Crnoga, ali očito bez nakane da bude neko sudbeno svjedočanstvo. No, razlog za zapisivanje *gesta abbatis Gregorii* vjerojatno se može pronaći u povijesno-političkom trenutku promjene vladarske kuće. Upravo zadnji unesak prvog dijela datira se oko 1105./1106. godine, pa bi onda to bilo i vrijeme pisanja kartulara. Ovaj zadnji unesak zanimljiv je i po svom sadržaju. Govori, naime, o sporenju oko nekih zemalja između Grgura, opata sv. Petra i Teobalda, prepošta ostrogonskog nadbiskupa Lovre koji je očito zastupnik ugarskih interesa. Svjedocima je opat Grgur dokazao vlasništvo svog samostana nad tim zemljama, ali je to mogao biti povod da se zapišu sve donacije i akvizicije spomenutog samostana, odnosno *tempus et gesta* Grgurova, kao i njegova strica Petra, osnivača rečenog samostana. Čak Grgurov zapis počinje *recordacionem facio* – „činim spomen”. Tu bi se opet prisjetili tada đakona Dobre, sina Ditova ili Dacijeva koji je kao obrazovani pojedinac sastavio, pa i zapisao, sve što je relevantno iz prethodnih oko 25 godina kako bi ostalo za pamćenje. U osobi Dobre đakona Petar i Grgur su pronašli kompetentnu obrazovanu osobu. Ostaje nam nagađati i dalje gdje je to obrazovanje stekao Dobre. Aluzija na Adama Parižanina kao Dobrin reper na zapadnu latinsku naobrazbu, kao i naprijed iznesena promišljanja, dobivaju na snazi. Trebat će još istraživanja da bi se utvrdili neposredniji utjecaji i veze, pa i s Parizom. No, na neke smo već upozorili.

Dobro je poznato i naprijed smo to naveli da je Dobre bio i pjesnik i da je potpisao pjesmu u kamenu – pohvalu svom meceni Petru Crnom. Ovaj epitaf po izričaju se uklapa u europski kontekst onodobnoga sepulkralnog pjesništva jer ima mnoga zajednička mjesta sa sličnim onodobnim epitafima, kao i s pjesmom sastavljenom u čast sv. Anastazija čije se autorstvo pripisuje Adamu Parižaninu.³⁸ Vrlo vjerojatno se Dobri može pripisati sastavljanje epitafa na sarkofagu nadbiskupa Lovre, a možda i onoga nadbiskupa Krescencija.³⁹ Dobre Ditov (ili Dacijev) tako se malo po malo definira kao osoba nadarena i obrazovana na razini svoga vremena koja se uspješno okušala u više književnih vrsta. Prema onom što

³⁸ MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 61-71.

³⁹ RAPANIĆ 1987, 145-146; KATIČIĆ 1998, 545-546.

Toma piše o njemu – iako mu nije previše sklon – bio je ugledna osoba s visokim položajem u crkvenoj hijerarhiji: dospio je do časti arhidakona, a neki ga diplomatički dokumenti spominju i kao arhiprezbitera. U vrijeme sedisvakancije vršio je nadbiskupske dužnosti.⁴⁰

Na kraju možemo zaključiti da je u splitskom književnom krugu na prijelazu XI./XII. stoljeće došlo do bitnog napredovanja. Pojava obrazovanog, talentiranog pojedinca, podrijetlom Hrvata – kako na to upućuje njegovo ime u latiniziranoj inačici *Dabrus* – đakona/arhidakona/arhiprezbitera Dobre Ditova, ali i uglednog pripadnika splitskog društva, prvog poimence poznatog pjesnika i pisca, bila je sljedeća očekivana stepenica u određivanju Splita kao kulturnog, pa i književnog središta. Njegov lik i djelo kao da su bili najava osobe koja će svojom izuzetnom pojavom obilježiti hrvatsko latinističko srednjovjekovlje. U toj književnoj vertikali domaćih ljudi slijedi Toma Arhidakon sa svojim historiografskim djelom poznatim pod imenom *Historia Salonitana*. Gotovo da je Toma Splićanin stasao u istim okolnostima kao i Dobre Ditov. I jedan i drugi rezultat su sličnih situacija koje im omogućavaju dodire s europskim onodobnim središtima, a utjecajne su upravo na najvažnijem ondašnjem društvenom području. Naime, kao što je Dobre Ditov izašao ispod skuta politike koju je vodio nadbiskup reformator Lovre u ime rimskih papa stvorivši pogodne društvene i civilizacijsko-kulturne okolnosti, tako je i Toma – nema nikakve sumnje – izašao ispod okrilja velikog nadbiskupa Bernarda i samog pisca, kao i njegova sudruga Treguanu kojega dovodi sa sobom sa svrhom podizanja naobrazbe mladih klerika u Splitu. A i Bernard i Treguan dio su politike koju je u Rimskoj crkvi vodio papa Inocent III. Dobro je poznata njihova djelatnost, kao i uloga u stvaranju kulturnog osobito književnog, ali i onog drugog (likovnog) ozračja u Splitu i Trogiru. Treba se sjetiti portala majstora Radovana u Trogiru koji se na natpisu neposredno dovodi u vezu s Treguanom.

Najviše podataka o Bernardu i Treguanu dao je upravo sam Toma Splićanin.⁴¹ Bernard, kao školovan čovjek – koji u Bologni, na onodobnom prestižnom sveučilištu, predaje više od trideset godina, a ujedno je i odgojitelj i učitelj mladog ugarskog kralja Emerika – dolazi 1200. godine u Split uz suglasje ugarsko-hrvatskog kralja i pape Inocenta III. te i u novoj sredini, kao crkveni poglavar, stvara klimu koja će, kao i u prethodnom slučaju, pogodovati izdizanju obrazovanih i nadarenih pojedinaca kao što je to bio Toma Arhidakon. Bernardov poziv upućen mladom kleriku, svom sunarodnjaku Treguanu da dođe u Split voditi školu za obrazovanje svećeničkog podmlatka imala je implikacije i na širem području, izvan splitskih gradskih bedema. Treguan će u Trogiru ostvariti vrlo prestižan *cursus honorum* u crkvenoj hijerarhiji i konačno postati trogirskim biskupom. Na

⁴⁰ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 162-164; HS XVIII, 92-93.

⁴¹ HS XXIII, 120-127; XXIV, 128-137; XXV, 138-143.

tom položaju bit će u mogućnosti sudjelovati u oblikovanju komunalnog života. Iako stranci, Bernard i Treguan – zbog svega što smo naveli – zaslužni su da ih držimo dijelom splitskog srednjovjekovnoga književnog kruga jer su djelujući u Splitu u svom vremenu nastavili i osnažili njegovo trajanje. I jedan i drugi bili su pisci. Neka su njihova djela poznata po naslovu, odnosno tematici koju obrađuju, a neka su sačuvana do danas. Naime, Bernardov književni opus nije sačuvan, ali Toma Arhidakon kaže da je napisao dva spisa. Jedan naziva *Compilatio contra hereticos*, a drugi *Liber sermonum*.⁴² Kako ti spisi nisu danas poznati, ipak istraživači iznose neka ne baš sasvim dokazljiva mišljenja. Tako D. Kniewald drži da je ipak sačuvan manji ulomak spisa protiv heretika, a A. Jadrijević smatra da je knjiga propovijedi sačuvana u kodeksu (626 ser. C) u riznici splitske katedrale.⁴³ Iako ne možemo previše reći o spisu o kojemu ništa pouzdano ne znamo, ipak se usuđujem, na temelju naslova, skrenuti pozornost na književni žanr koji se određuje kao *sermo*. Bila je to središnja književna vrsta proizašla iz potreba djelovanja crkvenih osoba pri širenju srednjovjekovnog kršćanskog svjetonazora, odnosno vjere i morala. Ovaj književni izričaj ima svoje korijene u djelima crkvenih otaca (Augustina, Grgura Velikog, Bede Časnog), a stilski oponaša govorničku formu. U strukturi kompozicije koriste se primjeri iz Biblije i života svetaca te patrističke literature, sve to utemeljeno na retoričkim figurama kao što su analogija, antiteza, ponavljanje glasova s ciljem privlačenja pozornosti slušateljstva. Sadržajno i pristupom razlikuju se *sermones* namijenjeni običnom puku od onih redovnicima. *Sermones* za puk su jednostavniji i razumljiviji, dok oni za redovnike uključuju sadržaje relevantne za njihov način života kao što su meditacija, redovnička disciplina. Najistaknutiji predstavnici ove književne vrste su uz već spomenute, Grgura Velikog i Bedu Časnog, i Hraban Maur, Petar Časni, Bernard od Clairvauxa i drugi. No, nakon 1200. dolazi do znatnih promjena u strukturi samog žanra. Poznato je da je XIII. st. vrijeme renesanse rimskog prava i da iz pravnih škola izlaze formulari za različite pravne spise, ali i kao obrasci za provođenja procedura u javnom djelovanju. Isti trend se širi i na neke književne vrste, i tu je među prvima bio *sermo*. Među piscima propovijedi kolaju formulari sa čvrsto strukturiranom formom. Razvila se *ars componendi sermones* i osobito je bila prihvaćena među dominikancima, redovnicima tada osnovanog reda propovjednika (*ordo praedicatorum*).⁴⁴ Zato treba pretpostaviti da je Bernard vodeći tridesetak godina na europskom elitnom onodobnom sveučilištu, dobro upoznao književne pravce i žanrove te u skladu s tim treba i pretpostavljati da je njegova knjiga propovijedi bila predviđena za jednu od navedenih namjena, bilo za puk, bilo za crkvene osobe. S druge strane, i svojim je tekstom protiv heretika bio čovjek svoga doba, a osim toga je imao i papin dekret za istragu o hereticima

⁴² HS XXIV, 134-135.

⁴³ KOVAČIĆ 1983, 698.

⁴⁴ KIENZLE – D'AVRAY 1999, 659-669.

u Bosni.⁴⁵ Poznato je više tekstova slične ili iste problematike, a jedan se od njih pripisuje dominikancu hrvatskog podrijetla Pavlu Dalmatincu koji je bio u XIII. st. profesor u Bologni.⁴⁶ S druge, pak, strane Treguan se proslavio kao pisac života sv. Ivana Trogirskoga (*Vita beati Ioannis episcopi et confessoris Traguriensis et eius miracula*),⁴⁷ obnovitelja ili osnivača trogirске biskupije koji je došao u pratnji papina legata na održavanje provincijalnog sabora u Splitu u vrijeme nadbiskupa Lovre te bio postavljen za trogirskog biskupa. Treguan se oslanjao na neke starije redakcije, koje je doradio i dopunio, a sam spis važan je i kao historiografski zapis, osobito prikaz ulaska kralja Kolomana u dalmatinske gradove.

Najbolje djelo srednjovjekovne književnosti na daleko širem području od samog grada Splita dobro je poznata *Historia Salonitana (Salonitanska povijest)* splitskog arhidakona Tome (1200. – 1268.). Od trenutka kada je Ivan Lučić-Lucius⁴⁸ izdao prvi put integralni tekst ove povijesti salonitansko-splitske nadbiskupije, nije prestajao interes za ovaj znameniti spis. Interes je ponajprije vladao i još uvijek vlada za ovo historiografsko djelo zato što sadrži mnoštvo dragocjenih podataka iz hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti od kojih su mnogi navedeni samo u njemu.⁴⁹ Nije bilo članka, a niti sinteze s područja ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti u bilo kojem vremenu, počevši od oca hrvatske historiografije Ivana Lučića-Luciusa, da se nisu koristili Tomini navodi. S druge strane, Tomu se procjenjivalo s pozicija vlastitog političkog mišljenja, pa su njegovu imenu pridodani atributi Romana te neprijatelja Hrvata i Mađara. Rasprava se vodila i o žanru kojemu pripada. Najčešće je pitanje bilo je li Toma napisao *kroniku* ili *historiju*. U posljednje vrijeme, nakon monografije N. Ivića,⁵⁰ *Salonitanska povijest* je sasvim precizno determinirana kao djelo koje spada u *gesta episcoporum*, što je svrstava u *historije*. Da bi se jedno djelo svrstalo u navedeni žanr, potrebno je da zadovoljava određene kriterije.⁵¹ Jedan od osnovnih jest da je to prikaz povijesti pojedine crkvene institucije kroz djelatnost njezinih prvosvećenika – biskupa, nadbiskupa – i da je pisano na temelju diplomatske građe pohranjene u arhivima institucija čiju prošlost donosi. Upravo zbog tih spoznaja i činjenice da su neka poglavlja *Salonitanske povijesti* očigledno pisana na temelju takvih vrela, držalo se da je ovo historiografsko djelo vjerodostojno.⁵²

⁴⁵ CD III, 14-15.

⁴⁶ Vidjeti: KRASIĆ 1978, 131-156; ŠANJEK 2000, 21-121.

⁴⁷ *Život svetoga Ivana Trogirskoga*, 59-121.

⁴⁸ LUČIĆ-LUCIUS 1666, 310-370.

⁴⁹ Analizu djela v. u: MATIJEVIĆ SOKOL 2002.

⁵⁰ IVIĆ 1992.

⁵¹ SOT 1981, 32-35.

⁵² Već je F. Rački u svom izdanju *Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana* (MSHSM, vol. XXVI. Scriptorum, vol. III) iz 1894. upozorio na čitav niz navoda koji su preuzeti iz diplomatske građe te identificirao te dokumente, a L. Katić posebice se pozabavio načinom upotrebe pisama pape Grgura Velikog kod Tome Arhidakona (KATIĆ 1952, 99-120).

Osim Ivićeve monografske rasprave u posljednje vrijeme izašla su dva sintetska teksta o Tomi i njegovu djelu.⁵³ Danas je slika koju na temelju vlastitih istraživačkih spoznaja imamo bitno drukčija u procjeni Tomine javne djelatnosti, ali i u kritičkoj valorizaciji čitavog niza podataka u njegovoj *Salonitanskoj povijesti*.

Toma je bio po podrijetlu Splitsanin, a po obrazovanju intelektualac latinske, sredozemne, zapadne civilizacije i kulture, čije je rezultate na najbolji način u književnosti i u javnom djelovanju presadio na hrvatsko tlo. Osnovno obrazovanje stječe u Splitu, i to očito pod budnim okom splitskog nadbiskupa Bernarda čija je učenost te posjedovanje, za ono vrijeme, bogate knjižnice, ali i dobre veze s Bolognom, bila presudna za usmjeravanje budućnosti mladoga splitskog klerika, za kojega ne znamo iz kakve je obitelji potjecao. Domišljanja povjesničara išla su čak do toga da je možda bio Hrvat koji je svoje pravo podrijetlo skrivao.⁵⁴ No, ono što se može pouzdano tvrditi jest da je Toma bio po svom kulturnom i društvenom mentalitetu Splitsanin, osoba određena domoljubnim osjećajem prema onome što mu pruža nezavisna gradska komuna koja upravo u njegovo vrijeme traži svoje pravo političko-društveno mjesto pod suncem. Mladi klerik Toma višu naobrazbu dobiva u Bologni, odakle se vraća sa stečenim pravničkim obrazovanjem. Postaje splitskim kanonikom i javnim notarom, zatim dobiva čelno mjesto arhidakona u kaptolu, ali 1244. godine propadaju sve njegove nade da će postati splitskim crkvenim poglavarom, što mu je po svemu trebalo pripasti. No, Tomi nisu zvijezde bile sklone, iako je svom Splitu želio sve najbolje. Njegova djelatnost na javnom planu, na što se kao obrazovan mladi čovjek morao odazvati, imala je reperkusije na njegovu karijeru. Ipak, o tome je lakše danas zaključivati s vremenske distance. Zbog toga što je svoj grad želio osnažiti u neovisnosti od velikaša, koji su se nadmetali za utjecaj u gradu i time slabili njegovu samosvojnost, dovodi nezavisnog potestata, instituciju koju su u sličnim situacijama primijenili i mnogi gradovi u Italiji i Provansi. Ovaj vrlo moderan način upravljanja gradskom komunom tek tada stasao, bio je razlogom da su Tomu mnogi istraživači njegova života i djela smatrali Romanom isključujući ga čak iz kulturnoga hrvatskog nasljeđa. Njegovi suvremenici – osobito kralj Bela IV. – zamjerali su mu taj čin jer je slabio njihove utjecaje te bio u suprotnosti s njihovom politikom. No, takva je sudbina ljudi koji su ispred svoga vremena, u skladu s onom poznatom: *Nemo propheta in patria*. Da Toma ne nastupa kao Roman, nego kao učeni intelektualac u skladu s novim stremljenjima što ih je usvojio za vrijeme studiranja u Bologni, pokazuju nova istraživanja iz kojih

⁵³ Vidjeti: MATIJEVIĆ SOKOL 2002 (= *Toma Arhidakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*), također u novom kritičkom izdanju Tomina djela (*Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, 2003) R. Katičić je napisao kulturološku studiju pod istim naslovom »Toma Arhidakon i njegovo djelo« (KATIČIĆ 2003, 329-440).

⁵⁴ KLAJČ, N. 1976, 208.

je očigledno da Toma, u uvođenju latinskog načina upravljanja (*regimen Latinorum*) u Split, slijedi najsuvremeniju političku doktrinu koja se oslanja na vladanje komunom preko plaćenog, a nepristranog potestata bez obzira na etničko podrijetlo ili opredjeljenje.⁵⁵ Ali, ovaj pokušaj – što ga je u Split uveo Gargano de Arscindis kroz svoj trostruki jednogodišnji mandat – očigledno je bio preuranjen u jednoj komunalnoj sredini na istočnojadranskoj obali, uz to još ugroženoj od provale Tatara. Vrlo vjerojatno je upravo nezgodan trenutak u kojemu su se našli i ljudi i događaji koji nisu pogodovali Tominoj djelatnosti, njega stajao najveće – nadbiskupske časti. No, s druge strane, možda svim tim činjenicama proisteklim iz, za Tomu osobno, nesretnih okolnosti, treba zahvaliti da se splitski arhidakon posvetio književnom radu te napisao *Salonitansku povijest* kojom je ne samo objasnio i pokušao opravdati svoje djelovanje, nego još više proslavio svoj grad i svoju crkvenu organizaciju, a sebi kao piscu podigao onaj spomenik „trajnji od mjedi“.

Salonitanska povijest, pisana kao žanr koji je bio legitiman i strukturiran za obradu ovakvih tema, pokazuje da je Toma bio zaista vrhunski obrazovan pisac, koji je uz to pisao visoko kvalitetnim srednjovjekovnim latinskim jezikom.⁵⁶ Služio se retoričkim figurama,⁵⁷ citirao Bibliju, djela antičkih i srednjovjekovnih pisaca, srednjovjekovne kronike, hagiografije. Pisci na čija se djela Toma posredno ili neposredno referira jesu: Vergilije, Horacije, Ovidije, Lukan, Flor, Servije, Izidor Seviljski, Jordan, Petar Komestor, Helmold, zatim Jeronim, Augustin, Grgur Veliki.⁵⁸ Poznao je hagiografske spise na temelju kojih piše o svetima Dujmu, Domnionu, Jeronimu, Stjepanu kralju, Ladislavu, Ivanu Ursiniju. A zbog opredjeljenja za žanr *gesta episcoporum*, Toma se morao koristiti arhivom svoje matične institucije, odnosno njegovom diplomatskom građom, ispravama i zaključcima crkvenih sabora. Kritički pristup Tominim navodima proizišlim iz te i takve građe, kao i kritička valorizacija same diplomatske građe, bacili su novo svjetlo na Tomine podatke, ali i u nekim slučajevima na samu građu, te omogućili ispravno tumačenje tih podataka.⁵⁹ Ono što Tomu čini i europskim piscem, a ne samo usko splitskim, hrvatskim, jest to što je ili kao suvremenik, ili zato što se služio literaturom, u svoje pripovijedanje uključio događaje europskog značaja, pri čemu se pokazao vrsnim piscem. Izdvajaju se posebice stranice posvećene provali Tatara u Europu, sve do Jadranskog mora, odnosno Tomina Splita.⁶⁰ Također se među takve epizode ubrajaju prikaz osvajanja Zadra od kri-

⁵⁵ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 307-327.

⁵⁶ Vidjeti doktorsku disertaciju O. Perić *Jezič i stilske osobitosti u djelu Tome Arhidakona* (PERIĆ 1989).

⁵⁷ IVIĆ 1992, *passim*.

⁵⁸ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 335-339.

⁵⁹ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, *passim*.

⁶⁰ HS XXXVI, 216-237; XXXVII, 238-243; XXXVIII, 244-247; XXXIX, 248-255.

žara u IV. križarskom ratu za mletačke interese,⁶¹ opis svetog Frane Asiškog,⁶² zatim pripreme i odlazak kralja Andrije u V. križarski rat,⁶³ kao i dolazak u Split kralja Konrada IV. na samom početku 1252. godine.⁶⁴

Toma je bio čovjek svoga doba, kretao se u krugu uglednih intelektualaca koji su svi na njega morali ostaviti utjecaja, počevši od Bernarda, Treguana i Rogerija u Splitu, pa do onih koje je mogao susresti u Bologni.⁶⁵

Čini se da se Tomina pjesnička nadarenost ogleda i u stihovima na njegovoj nadgrobnoj ploči. Jer postavlja se pitanje: tko je uopće mogao sročiti stihove koji pogađaju u sam srž Tomine naravi i životnog opredjeljenja, ako ne on sam?⁶⁶ Na taj način pridružio se Toma onom odabranom pjesničkom krugu poznatih i nepoznatih autora koji svoje korijene ima u nadgrobnoj pjesmi što ju je Dobre đakon sastavio za Petra Crnoga te svim onim epitafima drugih uglednih Splitsana iz XI. i XII. st.

Rogerije, jedan od nekoliko svjedoka-autora – od kojih je jedan i naš Toma Arhiđakon – koji su kao suvremenici opisali tatarsku „kugu” što je četrdesetih godina XIII. st. poharala istočne dijelove Europe sve do obala Jadranskog mora, može se smatrati dijelom splitskoga srednjovjekovnog književnog kruga jer je na splitskoj stolici – kao metropolit kojega šalje sam papa Inocent IV. – ostao 16 godina, od 1250. do 1266., te na kraju zaželio biti pokopan u peripteru splitske katedrale. Napisao je djelo *Carmen miserabile super destructione regni Hungariae per Tartaros facta*, izuzetan primjer epistolografije⁶⁷ koja, kao književni žanr, u srednjem vijeku prerasta značenje običnog intimističkog komuniciranja te postaje vrlo važnim dijelom književnog korpusa, a s obzirom na sadržaj dotičnih djela jest historiografskog, političkog, administrativnog i umjetničkog izričaja. U ovom slučaju Rogerijevo „djelce” (*opusculum*) – kako ga naziva Rački⁶⁸ – autobiografsko-memoarskog je značaja, ali s važnim historiografskim zabilježkama u obliku pisma. Rogerije je bio podrijetlom iz apulijskog grada Torre Maggiore gdje je rođen oko 1200. godine. Školovan je u Bologni, vjerojatno u isto vrijeme kao i naš Toma jer su suvremenici, te nosi naslov magistra.⁶⁹ Djelatan je u okviru papinske kurije od 1230. godine, a onda 1232. godine odlazi u Ugarsku u službi papina legata kardinala Jakova Pecorarija, prenestinskog biskupa te tu najprije postaje kanonik, pa zatim i arhiđakon varadinskog kaptola.⁷⁰ Pošto je doživio provalu i pustošenje Tatara te

⁶¹ HS XXIV, 128-137.

⁶² HS XXVI, 152-155.

⁶³ HS XXV, 138-143.

⁶⁴ HS XLVII, 306-307.

⁶⁵ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 37.

⁶⁶ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 34-35; KATIČIĆ 2003, 378-379.

⁶⁷ HASELDINE 1999, 650-658.

⁶⁸ HS /izd. 1894/, 132-160.

⁶⁹ BABINGER 1955, 54-55.

⁷⁰ GÖCKENJAN 1985, 127-223.

bio zarobljen, kao varadinski kanonik šalje kardinalu Jakovu Pecorariju pismo u kojemu ga izvješćuje biranim i emocionalno snažno doživljenim izričajem o Tatarima koji su navalili na Ugarsku. Rogerije opisuje događaje iz 1241. – 1242. godine. Toma Arhidakon je u svojoj *Salonitanskoj povijesti*⁷¹ posljednja poglavlja posvetio upravo njegovu nadbiskupovanju u Splitu. Po dužnostima i častima koje su obnašali nužno je bilo da usko surađuju, ali je Toma pokazao i izrazitu solidarnost sa svojim nadbiskupom kada je zajedno s njim napustio Split kako ne bi dočekao kralja Konrada koji je svratio u Split na putu prema Italiji, poštivajući tako izopćenje cara Fridrika II. i njegovih potomaka što ga je proglasio papa 1245. godine.

Dok su nositelji i istaknuti predstavnici srednjovjekovnog književnog kruga u Splitu od samih početaka, od X. st., pa sve do znamenitih pojedinaca u XIII. st., pripadali svećeničkom staležu, i to u rasponu od običnih klerika, đakona pa do nadbiskupa, XIV. st. donosi neke nove momente. Dvije stršeće osobe čija su djela dospjela do nas i spadaju u kroničarsku književnu vrstu jesu splitski patriciji Miha Madijev de Barbazanis i tzv. A Cutheis.

Ugledni obiteljski korijeni Mihe Madijeva de Barbazanis potječu još iz ranijih razdoblja kada je njegov djed zajedno s Tomom Arhidakon putovao u Anconu po novoga gradskog upravitelja, potestata Gargana, i koji je obnašao više visokih gradskih službi, pa preko oca mu Madija Mihina, koji, kao pripadnik patricijskog staleža, također sudjeluje u javnim komunalnim poslovima. Miha Madijev iz XIV. st. nastavlja obiteljsku tradiciju i sudjeluje u političkom životu u svom gradu. Rođen je sredinom osamdesetih godina XIII. st. Naveden je u splitskom Statutu iz 1312. među plemićima kojima je dužnost nadzirati rad potestata, zatim u više navrata obnaša dužnost gradskog suca, član je gradskog vijeća te tajnog vijeća, a posljednji put se spominje 1358. godine kao općinski savjetnik.⁷²

Napisao je djelo pod nazivom *Historia de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum* od kojega je sačuvan dio drugog dijela, a ono je koncipirano kao kronika rimskih careva i papa. Predstavlja nastavak Tomine „Povijesti“, ali poznat je samo dio koji teče od 1290. godine. Do danas još nije ovo historio-grafsko djelo u potpunosti vrednovano, iako su se osnovni podaci o liku i djelu Mihe Madijeva iskristalizirali kroz više rasprava, pa i sa suprotnim tvrdnjama. Najveći doprinos tome dali su do sada F. Šišić,⁷³ V. Rismondo,⁷⁴ N. Klaić⁷⁵ i T. Raukar,⁷⁶ dok su neke aspekte ovog srednjovjekovnog autora pokušavali sagleda-

⁷¹ HS XLVI, 302-305; XLVII, 306-307; XLVIII, 308-309; IL 310-319.

⁷² Miha Madijev de Barbazanis, *Historija*, 154-155.

⁷³ ŠIŠIĆ 1903, 1-46.

⁷⁴ »Miha Madijev de Barbazanis, *Historija*« (preveo i uredio Vladimir RISMUNDO), 151-184; 363-386.

⁷⁵ KLAJIĆ, N. 1976, 214-215.

⁷⁶ RAUKAR 1997, 370-373.

ti i interpretirati D. Švob⁷⁷ i G. Čremošnik.⁷⁸ Svi ovi radovi bitno su pridonijeli afirmaciji djela ovog splitskog patricija i pisca. Nužno se nameće i usporedba Mihine „Historije” sa *Salonitanskom povijesti* Tome Arhidakona. Nastanak jednog i drugog historiografskog spisa dijeli oko stotinjak godina. Naime, Miha Madijev piše oko 1358. godine. Uz sličnosti, kao što su težnje jednog i drugog autora da se afirmira komunalno društvo i grad Split, bitna je razlika u jezičnom izričaju i tekstovnom ustrojstvu na štetu Mihe Madijeva. Konačna ocjena Mihine kronike na sadašnjoj razini njezina poznavanja najbolje je sadržana u riječima T. Raukara kada i Tomu Arhidakona i Mihi Madijeva drži svjedocima vremena koji „obogaćuju i osuvremenjuju njegov (tj. hrvatski – op. a.) misaoni obzor jer ga uključuju u univerzalne zakonitosti srednjovjekovnog vremena”.⁷⁹

Posljednji u nizu istaknutih predstavnika, što ih ubrajamo u splitski srednjovjekovni književni krug, anonimni je autor spisa *Summa historiarum tabula de gestis civium Spalatinorum* koji za sebe kaže da je *A Cuthais*. Djelo je sastavljeno od nekoliko epizoda, a autor ga naziva „kompilacijom ukratko sastavljenom iz raznih rukopisa o podvizima splitskih građana”. To su opisi kuge u Splitu 1348. godine, zatim dolaska nadbiskupa Hugolina 1349. godine, pobune Splitskana i Trogirana protiv Mlečana 1357. i bitke na rijeci Marici 1371. godine.⁸⁰ S obzirom da ovaj Splitskanin nepoznata imena uzroke svih nedaća koje snalaze njegov grad sredinom XIV. st. objašnjava Božjom kaznom, N. Klaić smatra da je i on možda pripadao svećeničkom staležu.⁸¹

Koliko je srednjovjekovna latinistička književnost u Splitu bila izuzetna pojava na istočnojadranskoj obali, moći ćemo sagledati tek u poredbenom srazu s drugim sredinama. Dva ili tri grada su zbog svoje važnosti i uloge relevantna za ovakve usporedbe. To su Zadar i Dubrovnik, ali jednim dijelom i Trogir. U njima će se znatno kasnije nego u Splitu pojaviti istaknutiji predstavnici čija djela možemo smatrati književnima. Tako tek u XIV. st. Zadar dostiže Split djelima dvojice autora: Nikole Matafara⁸² i Pavla Pavlovića,⁸³ a u Dubrovniku Milecije piše dubrovačku kroniku u stihovima.⁸⁴ U drugim gradovima, poglavito biskupijskim središtima kao što je npr. Rab, Osor, Trogir, djeluju redaktori ili sastavljači hagiografija gradskih zaštitnika-svetaca.⁸⁵ No, ipak je jasno da svi ti jadranski gradovi u srednjovjekovlju tek usput kaskaju za Splitom. Do pravog uzleta nekih

⁷⁷ ŠVOB 1936, 209-217; 1942, 1-3.

⁷⁸ ČREMOŠNIK 1956, 119-124.

⁷⁹ RAUKAR 1997, 373.

⁸⁰ Cuthais, *Tabula*, 185-202; 387-399.

⁸¹ KLAJĆ, N. 1976, 216.

⁸² BUDAK 1984, 353-358 /133-138/.

⁸³ KLAJĆ, N. 1976, 216-223.

⁸⁴ HERCIGONJA 1994, 140-141.

⁸⁵ HERCIGONJA 1994, 131-141.

od njih doći će tek za vrijeme renesanse. Ono što se može na kraju za Split reći jest da nije samo zvjezdana pojava Tome Arhiđakona pridonijela srednjovjekovnom književnom primatu Splita, nego i svi oni naprijed spomenuti pojedinci, bilo da su izabrali Split za odredište svoga djelovanja, kao Adam Parižanin, Bernard, Treguan i Rogerije, bilo da su u njemu stasali. Raznolike književne vrste koje se pojavljuju tijekom srednjeg vijeka sukladne su cjelokupnom korpusu srednjovjekovne latinističke literature u Europi. Pokušamo li Split sagledati i s te druge strane, dakle u širem sredozemnom i europskom kontekstu, moći ćemo ustvrditi da je ovaj grad slijedio trendove, školovao svoje ljude, bio aktivnim čimbenikom onoga što je stvaralo obzorje literarnog humanizma, dakako u skladu sa svojim mogućnostima. Nimalu su ulogu pri tome imali došljaci, ali ta činjenica ne umanjuje važnost Splita, nego samo govori o širini i otvorenosti jadranskog, splitskog kršćanskog mentaliteta, jer je ipak očigledno da je, posebno u ranijim razdobljima, klica književnog stvaralaštva proklimala u okrilju Crkve. Split kao metropolitansko središte ispunio je svoju zadaću i odigrao u ovoj sferi ljudskog djelovanja tu svoju veliku ulogu.

BIBLIJA I PISCI

OD IVANA RAVENJANINA DO ADAMA PARIŽANINA PORUKE *SPLITSKOG EVANGELIJARA*

U riznici splitske katedrale čuvaju se tri kapitalna manuskripta koja svjedoče o ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj latinskoj pismenosti. To su *Splitski evangeli-jar*, *Supetarški kartular* i splitski kodeks *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona. Iako se u prvi trenutak ne čini da, s obzirom na vanjske značajke, tj. veličinu, pismo, sadržaj i vrijeme nastanka sasvim različita kodeksa, postoji neposredna povezanost, ipak pažljivo iščitavanje njihovih tekstova, zapravo „život“ s njima izvlači na površinu neke esencijalne poruke koje se tijekom vremena dotiču i isprepleću, a tiču se samih početaka Crkve u Hrvata i grada Splita.

Evangeliarium Spalatense najstarija je „knjiga“ koja se danas nalazi u Hrvatskoj.¹ I u okvirima europske povijesti pismenosti jest jedna i jedinstvena kao i onih svega nekoliko stotina kodeksa iz vremena ranog europskog srednjeg vijeka te je time ugrađena u same temelje europske civilizacije. Kada se spomene samo ime ovog kodeksa *Evangeliarium Spalatense* (ES), tj. *Splitski evangeli-jar* znamo točno o čemu se radi. Legende ga povezuju sa svetim Dujmom, a njegov osnovni tekst je dio biblijskog korpusa, odnosno u njemu su tekstovi četiriju Evanđelja s tradicionalnim uvodnim tekstovima u pojedina od njih (*Praefatio*, *Capitula*), što je uobičajeni sadržaj evangeli-jara iz istoga vremena.

Temeljni radovi kojima su definirane sve bitne značajke *Splitskog evangeli-jara* jesu oni V. Novaka.² Oni su do danas u svojim osnovnim postavljenim tezama i porukama neosporeni iako su ih kasniji istraživači – uzimajući ih kao polazište – nadograđivali. Neki se nisu slagali s Novakovim interpretacijama vremena i mjesta nastanka, pa time i povijesnog konteksta. No, s njihovim su se radovima ipak otvarala nova pitanja te nas poticala da dublje „zavirimo“ među pergamentne listove naše najstarije knjige. Sumirane dosadašnje spoznaje dopuštaju nam da ustvrdimo da je ES kodeks pisan poluuncijalom, pismom rimskog razdoblja koje se upotrebljavalo od V. do IX. st.³ Kako je to vrijeme afirmacije kršćanstva i širenja Riječi Božje, ovim su pismom, kao i suvremenom uncijalom, uglavnom pisani kodeksi kršćanskog karaktera. S obzirom na duktus grafema i kratice koje se pojavljuju u osnovnom tekstu, V. Novak ga je vremenski smjestio u VIII. st., dok je prostorno njegov nastanak pripisao Splitu, odnosno onim povijesnim okolnostima kada sam datira početke splitske crkve.⁴ Dragutin Kniewald ne dovodi u pitanje Novakovo mišljenje o vremenu nastanka kodeksa, ali zbog paleograf-

¹ STIPIŠIĆ 1991, 42; RAUKAR 1997, 297-299; DELONGA 2000b, 135-138.

² NOVAK, V. 1923a, 1-89 + tab. I-VII; 1952b, 118-121; 1957, 39-74; 1963, 1-63 + sl. 1-28.

³ NOVAK, V. 1923a, 1-89.

⁴ Osim Novakovih prethodnih radova za pitanje povijesne interpretacije usp. i: NOVAK 1923b, 41-79.

skih i jezičnih odlika osnovnog teksta kodeksa te drugih specifičnih dodataka, kao i marginalnih bilježaka, ne vidi nikakvu mogućnost da se to dogodilo u Splitu. Kniewald smatra da je ES potekao i nastao negdje u sjevernoj Italiji, odnosno u Raveni ili Rimu i da ga je u Split donio prvi splitski nadbiskup Ivan Ravenjanin.⁵

V. Saxer⁶ je ES posvetio poveću raspravu. U osnovnim crtama njegov je nastanak smjestio u sjevernu Italiju u neki skriptorij uz rijeku Po u vrijeme VI. – VII. st. Smatra da se još u VIII. st. nalazio na ovom području te da je u Split dospio u IX. ili čak X. st.

S aspekta splitske crkve, ali i šire, privlačno je mišljenje koje je u novije vrijeme iznio V. Popović u više članaka. Popovićeve osnovna hipoteza je da je ES bio u upotrebi u Saloni u drugoj polovini VI. st., a mjesto njegova nastanka ne definira izričito, ali se može naslutiti da ne isključuje ni Salonu, ali ni Italiju. No, svakako smatra da je u Split došao u VII. st. iz Salone, možda s moćima sv. Dujma. Na taj način Popović pridonosi mišljenjima o neposrednom kontinuitetu salonitansko-splitske crkve preko kulta sv. Dujma, ali i ove knjige-relikvije.⁷ Moram napomenuti da, iako je Popovićeve hipoteza primamljiva, argumentacija kojom je podržava vrlo je klimava i takva da može ovakav kodeks pripisati gotovo bilo kojem gradu koji je postojao u VI./VII. st. To proizlazi upravo iz njegove analize pisama osnovnog teksta ES i marginalnih bilježaka i inicijala.⁸

Popoviću se mišljenju više-manje priklonio R. Katičić.⁹ U starijim radovima naklonost salonitanskoj tradiciji ES kod Katičića je očitija. No, i u novijem radu primamljiva mu je pretpostavka „da je Splitski evangelijarij pisan u Saloni, vjerojatno u skriptoriju nekoga samostana, kad se već nad nju nadvijala sjena utrnuća njezina urbanog života, te da je bio namijenjen njezinoj katedralnoj crkvi i posvećen kultu njezina zaštitnika i njegovih svetih moći”,¹⁰ s tim da na kraju zaključuje da bez obzira „na to što ne znamo pouzdano gdje je Splitski evangelijarij nastao i je li to bilo baš u Saloni”, osjećamo da ipak izriče laganu sumnju u salonitansku tradiciju ove kulturne knjige.¹¹

T. Raukar,¹² sagledavajući širi povijesni kontekst, naglašava da je za Popoviću hipotezu potrebna pouzdana, neprijeporna argumentacija i da ES nije mogao

⁵ KNIEWALD 1957, 408-427.

⁶ SAXER 1990, 87-144.

⁷ POPOVIĆ 1989, 266-289; 1990, 231-249.

⁸ Tako Popović kao argument za salonitansko podrijetlo navodi inicijale „u obliku stupa, s antičkom bazom i korintskim kapitelom glatkih listova, na početku Markova i Ivanova evanđelja” te nastavlja da su kapiteli „ovoga tipa karakteristični ... za dalmatinsku arhitektonsku plastiku druge polovice VI. i prvih desetljeća VII. st.” Usp. POPOVIĆ 1990, 235. No, A. Badurina ovakve kapitele datira u VIII. st. Usp. BADURINA 1995, 89.

⁹ KATIČIĆ 1994, 30-33; 1998, 244-246; 2010, 373-382.

¹⁰ KATIČIĆ 2010, 378.

¹¹ KATIČIĆ 2010, 380.

¹² Usp. RAUKAR 1997, 297, bilj. 84a.

nastati u Splitu u VII. i VIII. st. jer nije bilo društvenih preduvjeta za postojanje skriptorija u kojemu bi se pisalo tako lijepom poluuncijalom.

S druge strane, rad na transkripciji ES za njegovo kritičko tekstualno izdanje, što je značilo moje druženje sa svakom riječi, grafemom ovog kodeksa, otvorio je jednu moguću drukčiju interpretaciju njegove uloge i značenja u procesima obnove salonitanske crkve u Dioklecijanovoj palači, osobito ako se kontekstualizira i poveže s činjenicama iz drugih dvaju naprijed spomenutih spisa: *Salonitanske povijesti* i *Supetarskog kartulara*.

Novo spoznanje koje su se nametnule same od sebe temelje se na paleografskim i filološkim (ortografskim i gramatičkim) značajkama pisma i teksta uočenim tijekom transkripcije cjelokupnog sadržaja *Splitskog evangelijara*. Osnovni tekst, kao i njegove marginalne bilješke te kasniji pripisi na praznim stranicama, šalju *ex silentio* višeznačne poruke.

S obzirom da nas u ovom radu zanimaju hagiografski aspekti početaka splitske crkve vezani uz splitske patrone sv. Dujma i sv. Staša, svakako osobitu pozornost u ES privlači marginalna bilješka na fol. 284v. Naime, na lijevoj margini prema tekstu Ivanova evanđelja *Ego sum pastor bonus* kurzivnom minuskulom je zapis: † *In sancti Domnioni*. Bilješka koja je – čini se – naknadno bila čak brisana, pokreće suštinsko pitanje kakva je poruka i kakve su okolnosti iz kojih je proizašao navod sv. Dujma u knjizi koja od najranijih vremena pripada crkvi njegova imena. Ovaj zapis, kao i drugi slični na marginama, prema mišljenjima većine autora, upućuje na dijelove Evanđelja koje se čitalo na blagdane navedene bilješkama. Te su bilješke zapisane rimskom kurzivnom minuskulom i vulgarnim latinskim jezikom korištenim u svakodnevici stanovnika na području nekadašnjeg Rimskog Carstva. Osim već spomenutog sv. Dujma (*In sancti Domnioni*), navode se blagdani kao Božić (*In natale Domini*), Nedjelja po Božiću (*Dominica post natale Domini*), Dan nevine dječice (*Festum Innocentorum*), Božićna osmina (*In octavas Domini*), Bogojavljenje (*In Pefania*) – dakle, niz svetkovina Božićnog ciklusa i još k tome Uzašašće Gospodnje (*In Ascensa Domini*), te Uznesenje Marijino (*In sancte Marie*).¹³ Većina istraživača je zaključila da su na marginama navedene, kako kažu, važnije, svečanije svetkovine,¹⁴ ili one Božićnog ciklusa.¹⁵ V. Popović ima nešto drukčije mišljenje: tvrdi da je ES služio bar neko vrijeme u liturgijske svrhe, i to s kompletnim godišnjim ciklusom svetkovina, ali da je na marginama naveden samo manji broj liturgijskih notacija. Ne prihvaća stav prethodnika da se radi o ciklusu velikih godišnjih praznika, nego smatra da se marginalije javljaju samo na onim mjestima gdje je Euzebijev paragraf bio dug i gdje svećenik-čitač nije mogao brzo naći početak čitanja pa je zbog toga broj navedenih blagdana

¹³ KNIEWALD 1957, 420.

¹⁴ NOVAK, V. 1923a, 73; KNIEWALD 1957, 419-420.

¹⁵ SAXER 1990, 116.

na marginama ograničen.¹⁶ Ovakvo tumačenje daje mu vrlo nategnutu, tanku argumentaciju za datiranja korištenja kodeksa u liturgijske svrhe u VII. st., pa time i mogućnost da je iz Salone dospio u Split. Moram napomenuti da u tekstu rasprave sam Popović donosi čitav niz činjenica – koji, unatoč njegovom drukčijem zaključku – nastanak kodeksa vežu uz Rim. Pritom je osobito zanimljiva Popovićeva konstatacija da je pismo marginalija mlađi rimski kurziv, odnosno da je on „inače izuzetnog kvaliteta, pokazuje već neke odlike papinske kurijale, čiji se korijeni maglovito naslućuju u pismu kancelarije ravenkog egzarhata“.¹⁷ Osim mjesta nastanka (papinska kurija) Popović je ovdje dao argument i za vrijeme nastanka bilježaka. Naime, rimska kurijala jest mlađi izdanak rimske kurzivne minuskule i, kao zasebno pismo rimske kurije, oblikuje se u VIII. st. i traje do XI. st.¹⁸ Opažaj kurijalnih elemenata u kurzivu bilješki vrijedan je Popovićev doprinos paleografiji ES, ali ne podržava njegovu argumentaciju, nego, naprotiv, daje elemente koji nastanak marginalija datiraju u Rim i njegovu okolicu, i to ne prije VIII. st.

Moja pak zapažanja o marginalnim bilješkama s naznakom svetkovina kada su se čitali pojedini dijelovi Evanđelja također su djelomice suprotna Popovićevom zaključku. Popović je naglašavao liturgijski karakter ES s cjelokupnim liturgijskim repertoarom. No, meni se čini da *Splitskom evangelijaru* nije primarno bila namijenjena liturgijska upotreba, ali se iz vrlo brižno, gotovo sustavno naznačenih blagdana u bilješkama može utvrditi njegova sekundarna liturgijska namjena. Naime, ako se uz Božićni ciklus svetkovina navedenih u ovom kodeksu još veže i blagdan Uzašašća Gospodinova, onda možemo reći da su navedene sve najvažnije svetkovine Kristova ciklusa. Osim slavljenja Kristovih svetkovina zapisima kurzivnom minuskulom upućuje se na tekst koji se još čita na blagdan Uznesenja Marijina.

Kada sam utvrdila da odabir navedenih svetkovina ne može biti slučajan, samo po sebi nametnulo se povezivanje s rečenicom Tome Arhiđakona u poglavlju o prvom splitskom nadbiskupu Ivanu Ravenjaninu¹⁹ čiji će dijelovi postati sastavni dio legendi o sv. Dujmu. Naime kada Toma opisuje djelovanje prvoga

¹⁶ POPOVIĆ 1990, 241-242. No, ovu Popovićevu tvrdnju lako je demantirati jer nekoliko marginalnih bilježaka ES upravo upućuje na tekstove za čitanje koji imaju oznaku Euzebijeva paragrafa. Tako je npr. već na f. 2^r naznačeno čitanje za Bogojavljenje, a njegov početak se poklapa s oznakom paragrafa II. *Cum ergo natus*.

¹⁷ POPOVIĆ 1990, 243.

¹⁸ NOVAK, V. 1952a, 165-170.

¹⁹ HS XI, 48-49. Inače o Ivanu Ravenjaninu, rodonačelniku splitske crkvene organizacije obilna je literatura. S obzirom da je Tomino poglavlje o njemu jedino vrelo, raspon njegova kronološkog pozicioniranja je od sredine VII. st. do kraja VIII. st, ali neki ga povjesničari identificiraju i sa splitskim nadbiskupom Ivanom iz X. st. O tome v. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 75-114. Nakon ove knjige izašli su još neki radovi čiji se autori na način sličan prethodnicima opredjeljuju za Ivana Ravenjanina u VII. ili pak u VIII. st. Usp. STIPIŠIĆ 2005, 93-95; BUŽANČIĆ 2004, 269-286; RAPANIĆ 2007, 58-170, 180-183; MARASOVIĆ 2008, 417-433; KATIČIĆ 2008, 435-451; BASIĆ 2008b, 49-90.

splitskog nadbiskupa Ivana iz Ravene kojega je poslao neimenovani rimski papa, kaže da je ovaj prvi splitski prvosvećenik *templum Iovis*, odnosno Dioklecijanov mauzolej očistio od poganskih simbola i posvetio ga na čast Krista i Djevice Marije (*ad honorem Dei et gloriose Virginis Marię*).²⁰ Isto tako je zanimljivo da Toma Arhidakon, iako o prijenosu moći sv. Dujma piše na više mjesta i posvećuje tom činu jedno zasebno poglavlje²¹ te uz njegovu ličnost veže korijene splitske crkve, ne kaže da je osnivač splitske crkvene organizacije Ivan Ravenjanin svoju novu katedralu, odnosno bivši Dioklecijanov mauzolej posvetio njemu nego Kristu i Djevici Mariji. Izričito pak kada piše o translaciji moći svetih Dujma i Anastazija iz Salone navodi da je sarkofag s njima bio položen u crkvu Bogorodice gdje splitski patroni počivaju još i danas (*usque hodie requiescunt*).²²

Posveta katedralnih crkava Uznesenju Marijinu²³ bila je uobičajena i stoga Evanđelje, koje se čita na taj blagdan, nije bilo slučajno navedeno. Također navođenje u ES svetkovina Kristova ciklusa s uputom na dijelove Evanđelja koji se čitaju na te blagdane argument je koji nesumnjivo podržava hipotezu da je Ivan Ravenjanin donio kodeks sa sobom kao relikviju i kao liturgijsku knjigu. Ona je trebala poslužiti u te svrhe u novouspostavljenoj splitskoj crkvenoj organizaciji gdje su obilježeni dijelovi Evanđelja koji se čitaju na najvažnije svetkovine upravo te crkve. Iz Dujmovih legendi²⁴ s vremenom nestalo je spominjanje Krista kao titulara splitske katedrale. Moguće je da se to dogodilo pogrešnim iščitavanjem starijih spisa kada se ono *ad honorem Dei* jednostavno vezalo uz Djevicu Mariju gdje se između *Dei* i njezina imena ubacila imenica *genetricis* te je ona od slavne (*gloriose*) Djevice Marije na jednom mjestu kod Tome u poglavlju XII. „De translatione sanctorum Domnii et Anastasii“ navedena kao Bogorodičina crkva (*Dei Genetricis ecclesia*),²⁵ a u legendama vrlo slično (*sanctę Dei genitrici Marię consecrarunt*),²⁶ dok je Krist nestao iz titulature katedrale. No, s druge strane, pojavljuje se s vremenom novi naslovnik sv. Dujam, svjedok za Krista.

Ima li Krist kao naslovnik splitske prvostolnice, kako piše Toma, neko posebno značenje, je li ova pojava nešto uobičajeno, nešto što se podrazumijeva, ili ima i neku drugu ulogu? Tomina priča nastala je, kako je poznato, temeljem više starih zapisa.²⁷ Pokazali smo da je Tomino poglavlje o Ivanu Ravenjaninu

²⁰ HS XI, 48-49. Usp. MARIN 2006, 371-390; BASIĆ 2011, 67-96.

²¹ HS VIII, 38-39; XII, 50-51.

²² HS XII, 50-51.

²³ O titularima salonitanskih crkava te odnosu prema splitskim v. CAMBI 1972, 43-71; 1974, 273-292. Zanimljive su pretpostavke o prijenosu, odnosno kontinuitetu naslovnika Krista i Djevice iz Salone u Split iznesene u: RAPANIĆ 2007, 158-170.

²⁴ Usp. *Istorija svetoga Dujma i Staša*, 13-57; PETROVIĆ 2008, 107-167.

²⁵ HS XII, 50-51.

²⁶ *Istorija svetoga Dujma i Staša*, 49.

²⁷ HS VII, 30-31.

komponirano temeljem spisa iz raznih vremena te da je cjelokupno nehomogeno jer piše o dva vremena, dva događaja i dvije osobe istog imena važna za splitsku crkvu.²⁸ No, prvi splitski nadbiskup Ivan napravio je temeljne korake kasnijem tijeku zbivanja, pa tako i onaj prenamjene Dioklecijanova mauzoleja u katedralu. Doduše, Toma ovu građevinu ne zove carevom grobnicom, nego kaže da je to *templum Iovis*. Je li ova sintagma slučajna jer je Dioklecijan nosio atribut *Iovius* ili se u njoj skriva neka Tomina šifra, ne znamo. Spominjanje posvećenja splitske prvostolnice Kristu s vremenom se izgubilo kao da se samopodrazumijevalo da su sve crkve posvećene Kristu, odnosno Bogu. Meni se čini da Tomina vijest nije slučajna upravo zato što se u novim okolnostima ponovno susreću kao antagonisti dvije iste osobe – car Dioklecijan i salonitanski biskup i mučenik Dujam. Ali sv. Dujam nije dovoljno snažan da poništi snagu autoriteta Cara-Boga u građevini koja tek treba postati njegova crkva, pa bilo to i poslije smrti, te on s novim pobjednikom Kristom za koga je svojim životom svjedočio poništava carev kult. Krist je Pobjednik. Zbog toga poruke koje šalju marginalije ES i Tomina vijest o posvećenju mauzoleja, odnosno Jupiterova hrama (*templum Iovis*) Kristu i Bogorodici jesu vrlo promišljen čin.²⁹ Tko je mogao smisliti i provesti takvu ideju? Da li ona mala skupina raseljenih Romana koja se vraća tek u južni dio palače uz more kako piše Toma Arhiđakon: „I tako je onaj napućeni grad Salona, ugledan i drevan, zbog mnogih grijeha, koje je prema Bogu počinio, spao na takvu bijedu da od brojnog njegova stanovništva nije ostalo ni toliko da bi moglo ispuniti unutrašnjost toga maloga grada. Smjestili su se u onom dijelu koji gleda na more, a ostali dio gradića ostavili su praznim“³⁰ ili je to odlučeno na nekom drugom mjestu s relevantnim čimbenicima?

Paleografsko-filološka analiza *Evangelijara* govori u prilog njegovoj rimskoj provenijenciji. Tome se u širem smislu ne protive ni Kniewald, niti Saxer, ali ne isključuju ni skriptorije s područja Ravene, odnosno sjeverne Italije. Kako smo naprijed naglasili, i sam Popović daje argumente za slično zaključivanje. Čak štoviše u rimskoj kurzivnoj minuskuli marginalnih bilješki zamjećuje značajke kurijalnog pisma,³¹ specifičnog pisma rimske papinske kancelarije, iako ga, za svoje potrebe, datira ranije, što ne može biti točno. U prilog rimskoj provenijenciji govori i umetnuti grčki tekst Ivanova Evanđelja pisan latinskim pismom.

²⁸ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 109-114.

²⁹ Inače, o posvećenju rimskih poganskih hramova v. BUŽANČIĆ 2004, 269-273. Zanimljivo je primijetiti da se pri prenamjeni tih poganskih kulturnih građevina zadržavala neka sličnost s novim kršćanskim naslovnica. Tako je rimski Panteon (*Hram svih bogova*), pretvoren u kršćansku crkvu posvećen Bogorodici i Svim mučenicima (*Sancta Maria ad Martyres*).

³⁰ *Et sic illa populosa ciuitas Salona, nobilis et antiqua, pro multis peccatis, que in Deum comiserat, ad tantam extitit miseriam deuoluta, ut de illa magna sui populi frequentia non tot remanserat, qui possent illius parui oppidi ambitum ciuibus replere, sed in ea parte, que supra mare respicit, se componentes reliquam partem urbicule uacuam dimiserunt* (HS X, 44-45).

³¹ Usp. POPOVIĆ 1990, 241-243.

Naime, u Lateranu, osobito u osmini Uskrsa, psalmi su se čitali na latinskom i grčkom jeziku, također na Veliku Subotu, ali i na druge svečane blagdane na misi na kojoj je sudjelovao rimski papa čitali su se Evanđelje i epistola na oba jezika. Njegovanje ovakvog običaja dokumentirano je u više sličnih liturgijskih knjiga iz toga vremena s grčkim tekstom pisanim latinicom zbog čitanja prilagođenog ondašnjem znanju pisama.³²

Ortografske i filološke značajke četveroevanđelja, odnosno osnovnog teksta ES, vrlo su raznolike te stoga možemo i temeljem ovakvih opažaja pretpostaviti da su one odraz većeg broja skriptora. Na osnovi dukturne grafeme ovu je činjenicu utvrdio već Viktor Novak, a neposredan pogled očima filologa i paleografa doprinosi takvom zaključku.³³ Skriptori-prepisivači su pri prijepisu iz predložaka, kojih je, čini se, moralo biti također više, unijeli uobičajene elemente svoje vulgarnе latinštine³⁴ koja se pronalazi i u ortografiji i u gramatici. Te pogreške – s obzirom da možemo uspoređivati osnovni tekst ES s uspostavljenom *Vulgatom* – nisu odraz nekog ujednačenog pristupa nego očito zrcale značajke jezika svakog pojedinog skriptora, pa čak i njihov osobni pristup radu. Neki su radili savjesnije, a neke je više povukao vlastiti svakodnevni jezik. Takva raznolikost samo potvrđuje da je kodeks mogao nastati na prostoru veće fluktuacije sposobnih skriptora, i to s raznih područja. Više je istraživača kroz tekstualne karakteristike ovaj kodeks dovelo u vezu s irskim verzijama Svetog pisma.³⁵ To se vrlo lijepo primjećuje i u upotrebi tzv. *e-caudata*, ligature diftonga *ae* iz kurzivne minuskule koja je dobila u merovinškom, vizigotskom i inzularnim pismima novu formu,³⁶ a u ES javlja se samo u jednom njegovom dijelu, i to jedanaest puta. Navedene značajke, kao i neke kratice koje su vrlo kasne, određuju vrijeme nastanka ES. Tako se kontrakcija *qnm = quoniam* ne pojavljuju prije VIII. st.,³⁷ a kasna je pojava kratica *Ihl = Israel*.³⁸ Zaključili bismo da je ES nastao najvjerojatnije u Rimu ili nekom drugom velikom skriptoriju gdje su radili skriptori različitog podrijetla, i to ne prije VIII. st. Marginalne bilješke bi pak upućivale na Rim i drugu polovinu VIII. st. Njima je, ustvari, pismeno dokumentiran projekt, odnosno zadatak Ivana Ravenjanina da na prostoru nekadašnje rimske provincije Dalmacije, čije je sjedište bilo u Saloni, obnovi crkvenu organizaciju u čijim je temeljima salonitanski biskup i mučenik sv. Dujam i čije je zemne ostatke trebalo prenijeti u crkvu koja je prije toga očišćena od bilo kakvih ostataka njegova krvnika Dioklecijana, poganskog boga. Isus Pobjednik pripremio je prostor mučeniku koji je dao svoj život za njega.

³² KNIEWALD 1957, 417-418. Usp. PAŽIN 2007, 14-20.

³³ DEVIĆ 1894, 3-111; NOVAK, V. 1923a, 46-66 *et passim*.

³⁴ SKOK 1915, 130; GRANDGENT 2007, 219.

³⁵ KNIEWALD 1957, 419-421; SAXER 1990, 109.

³⁶ MARCOS 2017, 23, 26, 34.

³⁷ NOVAK, V. 1923a, 43.

³⁸ SAXER 1990, 140-141.

Ovdje se ipak postavlja još jedno krucijalno pitanje. To je tradicija sv. Dujma, salonitanskog biskupa i mučenika. Ne ulazim u pitanje nastanka legende i dvojnost ličnosti. Dujam, salonitanski biskup posvjedočen je pouzdanim arheološkim dokazom, lokalitet Manastirine pokazuje da je bio štovan u Saloni, a mozaik u oratoriju sv. Venancija u lateranskoj krstionici³⁹ govori o njegovoj nazočnosti u Rimu, u crkvenom zdanju gdje papa obnaša svoju papinsku vlast i dužnost rimskog biskupa. Prijenos moći u Rim – očito kao simboličan čin zaštite kršćanskih mučenika – dogodio se u vrijeme pape Dalmatinca Ivana IV. (640. – 642.) sredinom VII. st. što je zabilježeno u *Liber Pontificalis*.⁴⁰ Dok sv. Dujam na mozaiku, prema najnovijim tumačenjima, zauzima istaknuto mjesto uz sv. Petra, iz čega je mogla nastati i legenda o Dujmu učeniku sv. Petra. *Liber Pontificalis*, iako spominje neka imena mučenika iz Istre i Dalmacije, ne spominje Dujmovo ime. Toma Arhidakon, koji prenosi gotovo doslovce tekst iz *Pontifikalne kronike*, umeće Dujmovo ime i njegov opis s lateranskog mozaika: *Veleštovani ih* (relikvije – op. a.) *je papa s poštovanjem preuzeo i pohranio u crkvi blaženoga Ivana Lateranskoga, gdje je izvor krstionice. Tamo je dao naslikati u zlatnom mozaiku lik svetoga Dujma s palijem i ostalom biskupskom odjećom. Isto je tako dao načiniti sliku blaženoga Staša među ostalim svecima.*⁴¹ Na ovaj način gotovo da je sam Toma upro prstom u mjesto gdje je sačuvana memorija na ovoga slavnog mučenika i svjedoka vjere u Krista. U povijesnim okolnostima pokušaja obnove onoga što je ostalo od Zapadnoga Rimskog Carstva, zajedničkim snagama nositelji te tradicije i projekta bili su rimski papa Hadrijan (772. – 795.) i Karlo Veliki poslije oslobođanja Ravene od langobardske vlasti i njezinog priključenja papinskoj državi.⁴² Tada dolazi vrijeme da se uredi situacija u nekadašnjoj rimskoj Dalmaciji te papa Hadrijan pokušava najprije uspostaviti crkvenu organizaciju pred konačan sukob Franačka s Avarima. Šalje svoga legata Ivana na istočne obale Jadrana da u građevini najbližoj i povezanoj sa Salonom, kao nosiocem legitimiteta, stvori biskupiju koja će imati salonitanske metropolitanske prerogative. Djelomice usčuvana palača i relativno sačuvan Dioklecijanov mauzolej materijalna su podrška projektu, kao

³⁹ Noviju interpretaciju mozaika iz lateranskog baptisterija v. u: VERAJA 1970, 165-187; MARIN 2007, 251-256.

⁴⁰ CXXXIII *Iohannes, natione Dalmata, ex patre Venantio scolastica. Sedit annum I, menses VIII <dies XVIII>. Hic temporibus suis misit per omnem Dalmatiam seu Histriam multas pecunias per sanctissimum et fidelissimum Martinum abbatem propter redemptionem captiuorum qui depraedati erant a gentibus. Eodem tempore fecit ecclesiam beatis martyribus Venantio, Anastasio, Mauro et aliorum multorum martyrum, quorum reliquias de Dalmatias et Histrias adduci praeceperat, et recondit eas in ecclesia superscripta, iuxta fontem Lateranensem, iuxta oratorium beati Iohannis evangelistae, quam ornavit et diversa dona optulit (Liber Pontificalis I, 330). Usp. IVANIŠEVIĆ 1992, 58.*

⁴¹ *Qui uenerabilis pontifex eas reuerenter suscipiens recondidit apud ecclesiam beati Iohannis Lateranensis, ubi est fons baptisterii et ibidem iuxta fecit depingi ymaginem beati Domnii cum pallio et ceteris pontificalibus indumentis totum ex musio aureo. Similiter fecit ymaginem beati Anastasii inter alios sanctos (HS VIII, 38-39).*

⁴² Usp. GOLDSTEIN 1992, 112-125, 132-133.

i neka civilna vlast u liku Velikog Severa. Ali treba poduzeti određene mjere i zato mauzolej biva posvećen najprije Kristu-Pobjedniku koji jedini može svladati Cara-Boga i njegovo poganstvo, a Bogorodica je izabrana kao titular katedrale. Istaknuto Dujmovo mjesto na mozaiku i njegovo salonitansko mučeništvo podržavaju stari metropolitanski kontinuitet. Ali ipak, i njegove relikvije treba dolično smjestiti tamo gdje će biti sjedište nadbiskupske časti i metropolitanske vlasti.

Po svemu bismo zaključili da je upravo ES predao papa Hadrijan Ivanu Ravenjaninu izaslaniku i izvršitelju projekta koji je *implicite* sačuvao u marginalnim bilješkama papin projekt što ga je podržavao Karlo Veliki. Kult sv. Dujma, već vrlo rano neupitan, tako ipak ne bi bio plod tradicije lokalnog malobrojnog (kako kaže Toma) preživjelog romanskog stanovništva, nego dio jedne politike koja će svoj vrhunac doseći pobjedom nad Avarima, doseljenjem Hrvata i krunjenjem Karla Velikog 800. godine u Rimu od pape Leona (795. – 816.). U prilog rimskoj provenijenciji i ideji obnove salonitanske crkve u novim jedino mogućim okolnostima, tj. palači, potvrđuje i činjenica da marginalna bilješka, koja upućuje na dio Evanđelja *Pastor bonus* što se treba čitati na blagdan sv. Dujma, jest opće mjesto koje se čitalo – tako bilježe slični kodeksi – *in die natali*, odnosno na dan kada su pretrpjeli mučeništvo i izgubili život biskupi-patroni pojedinih crkvenih organizacija,⁴³ a da se danas – što je očito uvjetovano lokalnim okolnostima – čitaju drugi dijelovi Evanđelja na blagdan sv. Dujma.⁴⁴ U ovaj se kontekst uklapa i tek naznačeni kurijalni duktus minuskule marginalija koji je mogao nastati – kako smo naveli – u Rimu ili okolici. Također opaska V. Novaka da je bilješka *In sancti Domnioni* uz odlomak *Ego sum pastor bonus* bila izbrisana te se i danas tek vrlo slabo naslućuje, govorila bi o onom prvom koraku, koji je učinjen vjerojatno još u Rimu, a onda su nova čitanja iz istog Ivanova evanđelja, ali s drugog mjesta (15, 5) ili Lukina (21, 9; 10, 1), bila kasnije prilagođavana lokalnoj situaciji.

No, ovo su pitanja koja još treba istražiti, a ostavljamo ih liturgičarima. Također je istraživačima otvoreno pitanje kada je došlo do posvete katedrale sv. Dujmu – što bilježi jeronimski martirologij, ali i splitske legende.

Kult sv. Dujma počinje polako naknadno jačati zbog salonitanske tradicije. Njegov se spomen javlja u Trpimirovoj ispravi,⁴⁵ a Konstantin VII. Porfirogenet⁴⁶ piše da se u Splitu nalazi hram sv. Dujma u kojemu su moći sv. Dujma. Ključni trenutak u povijesti splitske crkve su saborski zaključci 925. – 928. godine⁴⁷ kad je donesena odluka da splitska crkva postaje metropolija za sav prostor kao nekada Salona i to zato jer u Splitu počivaju relikvije (*membra*) sv. Dujma. U međuvremenu od Ivana Ravenjanina do splitskih sabora dogodio se Aachenski mir koji je

⁴³ KNIEWALD 1957, 421.

⁴⁴ Usp. NOVAK, V. 1923a, 73, bilj. 2.

⁴⁵ CD I, 3-8.

⁴⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando Imperio*, 136-137.

⁴⁷ CD I, 28-39.

jedinstveni prostor rimske Dalmacije podijelio na dva dijela, došlo je do osnivanja ninske biskupije, prelaska njezina biskupa Teodozija u Split po smrti nadbiskupa Marina.⁴⁸ Kako vidimo tijekom povijesnih zbivanja nakon Ivana Ravenjanina odražavao se i u povijesti i ulozi splitske metropolije. Naglašavam da su rimski pape uvijek splitske prvosvećenike, ali i ninske biskupe podsjećali da su njihovi pretходnici vjeru primili iz Rima.

Materijalni ostaci djelovanja Ivana Ravenjanina, tj. njegov sarkofag kao i kapela sv. Mateja u kojoj se sarkofag nalazio prema navodima splitskog kroničara poznatog pod imenom A Cuthes (*tumulatus est in ecclesia sancti Matthaei*),⁴⁹ a čiji je nastanak *implicite* ovom prvom splitskom nadbiskupu pripisao Toma Arhidakon u najnovijim radovima povjesničara umjetnosti potvrđuju njihovu rimsku provenijenciju i utjecaje koji se mogu datirati u posljednju četvrtinu VIII. st.⁵⁰ Time se osnažuje ovdje iznesena teza o projektu i smislenom činu osnivanja metropolije u Splitu koja je također nastala u Rimu pod papinom ingerencijom. Uostalom, sam Toma Arhidakon kaže da je Ivana Ravenjanina poslao *summus pontifex*. Držim da čak monogram na sarkofagu Ivana Ravenjanina IC XC NIKA izveden grčkom grafijom u poljima križa u obliku HC XC NHKA⁵¹ sa značenjem *Isus Krist Pobjednik* također nije slučajno izabran i da se njegovom pojavom na posljednjem počivalištu utemeljitelja splitske crkvene organizacije, odnosno obnovitelja one stare salonitanske u mauzoleju cara-zatiratelja kršćanstva ističe konačna pobjeda Krista nad Dioklecijanom pretvaranjem njegova posljednjeg počivališta u Kristov hram. Da parafraziram: *Od hrama Jupitera do hrama Krista pa onda i sv. Dujma*.

Treba napomenuti da gradovi koji su preživjeli avaroslavenske napade, kao npr. Zadar, nisu sačuvali nikakvu svoju hagiografsku tradiciju, nego su je unutar kratkoga vremena uvezli. Ima više takvih primjera.⁵² Split je pak zbog memorije sačuvane na važnom mjestu i zbog snage same Salone također na neki način importirao svoju vlastitu memoriju koju je poslije tijekom vremena i raznih okolnosti dograđivao. U budućnosti bi bilo nužno pozabaviti se detaljnije filološki i tekstološki kako latinskim tako i hrvatskim legendama.

Očigledno je da se jedan njihov dio, tj. onaj o Ivanu Ravenjaninu podudara s Tominim tekstom. Sam Toma zapisivanje tekstova legendi pripisuje Adamu Parižaninu kojega je nadbiskup Lovro zadržao u Splitu i zamolio da uredi pasije salonitanskih mučenika Dujma i Anastazija. Adam je na temelju starih zapisa obnovio tekstove legendi o obojici, a sastavio je i himne *metrico sermone* o bla-

⁴⁸ CD I, 20-22.

⁴⁹ GUNJAČA 1973a, 274; BASIĆ 2011, 69.

⁵⁰ BASIĆ – JURKOVIĆ 2011, 149-185.

⁵¹ NIKOLAJEVIĆ-STOJKOVIĆ 1961, 61-66; GUNJAČA 1973a, 307-310; PANTELIĆ 1996, 323-346.

⁵² Usp. BELAMARIĆ 2001, 165-199.

ženome Dujmu.⁵³ Čini se da je Tomina vijest o Adamu Parižaninu točna, iako ostaje i dalje nejasno tko je on doista bio. No, da su u XI. st. ostvareni u Splitu uvjeti da mogu nastati takvi ili slični uradci, govori više osoba iz tog vremena koji su ostavili svoje narativno-diplomatičke zapise. To je Teodor, kancelar splitskog nadbiskupa Lovre i hrvatskog kralja Zvonimira, autora tzv. fundacijske listine samostana splitskih benediktinki,⁵⁴ odnosno njihova kartulara s literarnim pretenzijama te, naravno, Dobre Docijev, đakon, arhidakon i arhiprezbiter, autor *Supetarskog kartulara*, ali i epitafa Petra Crnoga.⁵⁵ Ne treba zaboraviti ni epitafe drugih splitskih nadbiskupa (Lovre, Krescencija),⁵⁶ koji potvrđuju visoku razinu latinske pismenosti u čijim je temeljima mogao biti neki došljak po imenu Adam Parižanin, koji je po Tomi Arhidakonu, potaknuo pjesništvo u Splitu. Dobre đakon sastavlja epitaf Petra Crnoga u istoj maniri kao što su sastavljeni životi sv. Dujma i Anastazija koji se pripisuju Adamu Parižaninu. Pojavljuju se iste pjesničke figure.

Zaključno bih naglasila da je, po mom mišljenju koje se zasniva na prethodnim premisama osnivanje splitske crkve na tradiciji salonitanske metropolije, bio politički projekt pape Hadrijana i Karla Velikog. Njegov izvršitelj bio je papin legat Ivan iz Ravene koji je sa sobom donio kodeks koji je trebao služiti u liturgijske svrhe splitske crkve, a što potvrđuju svetkovine koje su se u počecima svetkovale i kojima je crkva bila posvećena. Arhitektonske promjene koje spominje Toma, a koje su napravljene za Ivana Ravenjanina na mauzoleju, stilski se vezuju uz Rim VIII. st.⁵⁷ Ističem da je i jezik epitafa Ivana Ravenjanina vulgarna latinština koje ima i u ES. Za specifičan monogram na sarkofagu znamo da se u Carigradu pojavljuje sredinom VIII. st. Svi se ovi argumenti Ivana Ravenjanina, utemeljitelja splitske crkve na legalitetu i legitimitetu salonitanske metropolije i relikvijama sv. Dujma, identificiraju s biskupom Ivanom koji se pojavljuje na ekumenskom Nicejskom koncilu 787. godine.⁵⁸ Također mislim da kult sv. Dujma osobito dobiva na snazi poslije splitskih sabora i da tada počinje građenje njegove hagiografske baštine, gdje će nemalul ulogu odigrati spomenuti Adam Parižanin.

⁵³ HS XVI, 68-71.

⁵⁴ CD I, 109-112.

⁵⁵ MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 61-71; 2006b, 157-173; 2007b, 5-19.

⁵⁶ RAPANIĆ 1987, 144-146; KATIČIĆ 1998, 340-546. Vidjeti i prepjeve Bratislava Lučina „Dva splitska srednjovjekovna epitafa: Natpis na sarkofagu splitskoga nadbiskupa Lovre († 1099) i Nadgrobnni natpis Tome Arhidakona († 1268)“ (LUČIN, B. 2011).

⁵⁷ BASIĆ – JURKOVIĆ 2011, 149-185.

⁵⁸ KOŠČAK 1982, 291-355; KATIČIĆ 1993, 25-35.

TRAGOVI BIBLIJE U HRVATSKIM SREDNJOVJEKOVNIM LATINSKIM ZAPISIMA

Hrvatska je pripadala zapadnom srednjovjekovnom latinskom kulturnom svijetu, a ova se činjenica najbolje zrcali u bogatom korpusu epigrafskih spomenika, diplomatskih dokumenata, pa i ostalih književnih i drugih vrsta, sve do neobično bogate renesansne latinističke historiografije. Srednjovjekovlje općenito, pa tako i hrvatsko, prožeto je biblijskim sadržajima u različitim oblicima.¹ U ovom ću se članku osvrnuti na neke od njih koje sam uočila baveći se i diplomatikom i epigrafijom, ali i nekim dijelovima statuta te narativnim spisima, posebice *Salonitanskom poviješću*, djelom Tome Arhiđakona i *Opsadom Zadra*, nepoznatog autora.

EPIGRAFSKI SPOMENICI

Među epigrafskim zapisima najprije ću propitivati natpis na krstionici s imenom kneza Višeslava.² Iako ovaj spomenik prate dubioze zbog nejasnih i nedovoljno „čitkih“ okolnosti prvotne lokacije, držimo ga važnim svjedočanstvom hrvatskoga kršćanskog identiteta. Ne ulazeći sada u raspravu o ovim pitanjima, krstionica svojim natpisom odražava ulogu koja joj je namijenjena s esencijalnim verbalnim porukama koje se tiču čina krštenja. Iako se tekst natpisa ne oslanja doslovce na neki biblijski navod, veza tekstova je uočljiva kroz specifično korištenje biblijskih termina. Izraz *fons* u natpisu je krsni zdenac, a u latinskoj Bibliji nalazimo ovu riječ u značenju izvora, izvorišta života (*fons vitae*) i mudrosti (*fons sapientiae*).³ Na biblijsku frazeologiju ukazuje u natpisu pridjev *infirmus* - slab, nejak. Biblijski *infirmi* su oni koji su grešni, a među njih svakako se ubrajaju nekršteni, tako: *Miserere mei, Domine, quoniam infirmus sum* (Ps 6, 3). Sintagma sa-

¹ Vidjeti u cijelosti zbornik *Biblija – knjiga Mediterana par excellence. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 24. do 26. rujna 2007. u Splitu* (ur. Marijan VUGDELIJA, 2010).

² HEC FON S NE(M)PE SVMIT INFIRMOS VT REDDAT ILLVMINATOS, HIC EXPIANT SCELERA SVA QV(O)D [DE PRIMO] SVMPSERVNT PARENTE, VT EFFICIENTVR CHR(ISTI)COLE SALVBRITER CONFITENDO TRINV(M) P(ER)HENNE(M). HOC IOH(ANNES) PR(ES)B(YTER) SVB TEMPORE VVISSASCLAVO DVCI OPVS BENE CO(M)PSIT DEVOTE IN HONORE VIDELICET S(AN)C(T)I IOH(ANN)IS BAPTISTE VT INTERCEDAT P(RO) EO CLIENTVLOQVE SVO – „Ovaj izvor naime prima nemoćne da ih vrati prosvijetljene. Ovdje čiste svoja zlodjela što su ih primili od prvog roditelja da postanu kršćani, spasonosno ispovijedajući vječno Trojstvo. Ovo je djelo vješto uresio svećenik Ivan u vrijeme kneza Višeslava naime na čast svetog Ivana Krstitelja, da posreduje za nj i njegova šticenika“ (usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2007a, 11).

³ Tako: *Fons sapientiae, verbum Dei in excelsis* (Eccl 1, 5); *Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te, Deus* (Ps 41, 2); *Quoniam apud te est fons vitae: et in lumine tuo videbimus lumen* (Ps 35, 10).

lubriter confitendo trinum perhenne(m)! („spasonosno ispovijedajući vječno Trojstvo“) na krstioničkom natpisu nesumnjivo nosi temeljnu poruku kršćanstva. Da je ispovijedanje grijeha uvjet za ulazak među članove kršćanske zajednice, potvrđuje Matejevo Evanđelje kada kaže da su pri činu krštenja, što ga je obavljao Ivan Krstitelj na Jordanu krstivši „Jeruzalem, cijelu Judeju, sve područje oko Jordana“, oni ispovijedali svoje grijehе (*confitentes peccata sua*, Mt 3, 6).⁴

Cjelovit smisao i značenje Kristova krštenja, koje prenosi evanđelist Matej,⁵ sastavljač natpisa na krstionici s imenom kneza Višeslava sazeo je u svega četiri riječi u skladu s mjestom koje je određeno za poruku. Simbolika Kristova krštenja na Jordanu u prvi plan iznijela je i poduprla dogmu i štovanje Presvetog Trojstva. Proces pokrštavanja pod okriljem dogme Sv. Trojstva predstavljen je izrazom *Trinum* na natpisu krsnog zdenca. Verbalno isticanje Sv. Trojstva nekom verzijom izričaja na i u objektima vezanim uz čin krštenja, kao što su krstionički kompleksi,⁶ i namještaj u njima osnažuje i uspostavlja vezu biblijskih tekstova i vjernika, odnosno temeljni kršćanski nauk približava puku u pojednostavljenom, skraćenom obliku. Tako i natpis na ciboriju sv. Marte u Bijaćima sačuvan fragmentarno sadrži izraz *Trinum*, kao i pretpostavljeni izraz *confitente*, pa opet i ovaj epigraf potvrđuje vezu Svetog pisma i navedenog teksta.

Šetnjom kroz bogati hrvatski ranosrednjovjekovni epigrafski korpus zapisan latinskim jezikom i pismom uočavamo mnogobrojne navode biblijskih tekstova, vrlo konciznih, ali ipak prepoznatljivih.⁷

Na dva fragmentarna epigrafa zapisani su različiti dijelovi pohvalnice *Sanctus* iz rimske liturgije sastavljene prema tekstovima iz Biblije. Početni dio je temeljen na navodima iz Is 6, 3; Ap 4, 8, a drugi se više oslanja na sintagme iz Mt 21, 9.⁸ Na gredi nadvratnika u Trogiru ostao je fragment teksta sročен u dva reda /P/LENI SUNT CELLI ET ... EXCELSI BENEDEC...⁹ Ista se pohvalnica nalazila kao natpis na arhitravu iz Bijaća.¹⁰ Sačuvan je veći dio teksta, no s više oštećenja. Prepoznatljiv je karakteristični početak SANCTUS SANCTUS SANCTUS zapisan kao uobičajena kontrakcija SCS.¹¹

⁴ MATIJEVIĆ SOKOL 2007a, 1-31.

⁵ Još eksplicitnije samo krštenje i propovijedanje, odnosno poučavanje kršćanstva sadržano je u Kristovu nalogu Apostolima kad im kaže: *Euntes ergo docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti, docentes eos servare omnia quaecumque mandavi vobis* (Mt 28, 19-20).

⁶ DELONGA 2004, 287-318.

⁷ RAPANIĆ 1971, 271-310; IVANIŠEVIĆ 1981, 169-177; PETRICIOLI 1962, 251-269; MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982; DELONGA 1996; MATIJEVIĆ SOKOL 1997b, 239-256; KATIČIĆ 1998, *passim*; DELONGA 2000a, 215-249.

⁸ BEŠLIĆ 2016, 475.

⁹ IVANIŠEVIĆ 1981, 175.

¹⁰ DELONGA 1996, 51.

¹¹ Cijeli tekst pohvalnice glasi:

*Sanctus, Sanctus, Sanctus Dominus Deus Sabaoth.
Pleni sunt caeli et terra gloria tua.*

Na epitafu kraljice Jelene i splitskog nadbiskupa Martina, suvremenika iz X. st., anonimni pjesnik, posve izvjesno obrazovani svećenik, posegnuo je u biblijski repertoar da bi oslikao hrvatsku kraljicu Jelenu i splitskog nadbiskupa. Kraljica Jelena je „majka siročadi i zaštitnica udovica“ (*mater pupillorum tutorque viduarum*), a nadbiskup-metropolit Martin „štiteći udovice bio je otac siročadi“ (*viduasque tuens fuit pater pupillis*). Ove značajke koje se pripisuju jednoj kraljici i jednom metropoliti naslanjaju se na vrlo pažljivo odabrane navode iz Svetog pisma.¹² Osobito je *Knjiga psalama* autoru poslužila kao inspiracija jer je Gospodin *pater orphanorum et iudex viduarum* (67, 6).¹³ Završna aklamacijska formula identična na oba epitafa: *Anime dic: Miserere me Deus* također je citat iz iste biblijske knjige (Ps 50 /51/, 2; 55 /56/, 2; 56 /57/, 2).

Na zadarskim relativno malobrojnim natpisima uočavamo više fragmentarnih, ali karakterističnih biblijskih izričaja ili manjih rečenica.¹⁴ Na arhitravu crkve sv. Marije nalazi se fragment s tekstom *Psalma* 65, zapisan s utjecajima vulgarnog latinskog jezika koji glasi: IJNTROIBO IN DOMO TUO¹⁵ DOMIN[E].¹⁶ Pozornost privlači kao izuzetak jedan fragment s grčkim tekstom Matejeva evanđelja (Mt 2, 26).¹⁷ Na nekoliko se natpisa može samo naslutiti biblijska frazeologija prilagođena mjestu zapisa.¹⁸

U Puli uz lik sv. Ivana Krstitelja iz sačuvanih dijelova natpisa rekonstruirane su Ivanove riječi kojima je najavljavao dolazak Mesije (VOX CLAMANTIS IN DESERTO PARATE VIAM – („Glas vapijućega u pustinji, pripravite put“)) (Mc 1, 1-3; Io 1, 22-23; Is, 40, 3; Eccl 1982, XXII).

Tekst nadgrobnog natpisa Tome Arhidakon u crkvi svetog Frane u Splitu,¹⁹ za koji možemo pretpostaviti da ga je sastavio sam Toma, odraz je duboke kršćanske duhovnosti, a izraz *vermis edit*, koji postaje opće mjesto epitafistike, parafraza je rečenice: *ubi uermis eorum non moritur et ignis eorum non extinguitur* iz Markova evanđelja (Mc 9, 43, 45, 47) te iz Izaijina svjedočanstva (Is 66, 24).

U razdoblju humanizma i renesanse stambena kuća, kao i izvangradski ljetnikovac mjesta su gdje pronalazimo latinske natpise kao poruku i credo čovjeka u doba velikih duhovnih mijena. Izuzetno mjesto u tom smislu ima građevni

Hosanna in excelsis.

Benedictus qui venit in nomine Domini.

Hosanna in excelsis.

Usp. BEŠLIĆ 2016, 477.

¹² MATIJEVIĆ SOKOL – SOKOL 2010, 415-431.

¹³ MATIJEVIĆ SOKOL 2005, 268-278.

¹⁴ PETRICIOLI 1962, 251-270.

¹⁵ Ispravno bi bilo da umjesto *domo tuo* stoji *domum tuam*.

¹⁶ PETRICIOLI 1962, 257.

¹⁷ PETRICIOLI 1962, 264.

¹⁸ PETRICIOLI 1962, 258, 263.

¹⁹ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 34-35.

sklop Petra Hektorovića, Tvrđalj u Starom Gradu na Hvaru.²⁰ Ovaj ljetnikovac obogaćen je velikim brojem natpisa na latinskom (ali i hrvatskom jeziku) koji tvore jedan jedinstveni misaoni svijet iz kojega se iščitavaju svi strahovi i intimne želje kršćanina-humanista. N. Račić je naglasio da se može temeljem natpisa kojima je izvor u Bibliji „ustvrditi da je Hektorović bio obrazovan kršćanin i da je dobro poznao Bibliju, Stari i Novi Zavjet”.²¹ Naći ćemo tu navode iz Sv. pisma, najčešće iz evanđelja kao primjerice: QUI BIBIT EX AQUA / HAC SITIET ITERUM („Tko god pije od te vode, opet će ožednjeti“; Io 4, 13) te citat iz Matejeva evanđelja: ONVS MEVM LEVE („Moje je breme lako“; Mt 11, 30),²² ali i iz Starog Zavjeta ukomponirane u druge tekstove kojima se podupire i iskazuje Hektorovićevo poimanje života. Evo primjera: MELIOR EST OBEDIENTIA QUAM VICTIME („Bolja je poslušnost nego žrtve“; 1 Reg 15, 22),²³ ali i: MEMORARE NOVISSIMA („Sjeti se posljednjih stvari“), što je neposredni citat iz Starog Zavjeta: *In omnibus operibus tuis memorare novissima tua et in aeternum non peccabis* (Eccl, odnosno Sir 7,40).²⁴

Izlaskom iz srednjeg vijeka nije prestalo posezanje u biblijski korpus kao vrelo literarne i duhovne inspiracije, ali to izlazi izvan opsega ovog propitivanja. Ipak se primjećuje da je literatura – pa i ona lapidarna – u ranom srednjem vijeku duboko usađena sadržajno, stilski, svjetonazorski u „Knjigu nad knjigama” kao riznicu mudrosti. To je vrijeme kada su obrazovani svećenici bili gotovo jedini nositelji pismenosti, obrazovani *in studio litterarum*, a Biblija je bila temeljna knjiga njihove naobrazbe. Oni su sastavljali tekstove za natpise. Potpisani epitaf splitskog uglednika Petra Crnoga to nedvojbeno pokazuje. Njega je sastavio Dobre đakon i na njemu se potpisao.²⁵

DIPLOMATIČKO GRADIVO I STATUTI

Ranosrednjovjekovno diplomatsko gradivo, iako pravnog karaktera, također potvrđuje gore uočenu činjenicu o prožetosti srednjovjekovnih zapisa biblijskim citatima, parafrazama ili općenito frazeologijom. U ovom tekstu propitat će gradivo koje je nastalo u ranom srednjem vijeku u našim kancelarijama, kao i ono koje je bilo upućeno na hrvatske strane civilnim i crkvenim dostojanstvenicima kao destinatarima. S obzirom da dokumenti odaslani na našu stranu jesu uglavnom oni koji su izašli iz papinske kurije, s pravom očekujemo da su kao takvi imali utjecaja i na sastavljanje isprava u kancelarijama hrvatskih auktorata.

²⁰ RAČIĆ 1970, 205-275; BELAMARIĆ 1994, 169-192.

²¹ RAČIĆ 1970, 246.

²² RAČIĆ 1970, 249, 251.

²³ RAČIĆ 1970, 247-248.

²⁴ RAČIĆ 1970, 247.

²⁵ MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 61-71.

S druge strane, isprave izašle iz hrvatskih kancelarija dio su općega europskog diplomatskog korpusa izraslog iz franačke kancelarije u formama koje su dopuštali svekoliki domaći uvjeti. Tada su ustaljene opće diplomatske formule, koje su mogle varirati unutar nekih zadanih okvira. Najviše biblijskih navoda i fraza nalazi se u diplomatskim formulama invokacije, u arengama, aprekaciji i u formulama duhovne sankcije.

Hrvatsko ranosrednjovjekovno diplomatsko gradivo s aspekta posrednog i neposrednog utjecaja Biblije analizirao je Ivan Ostojić, istaknuti historiograf crkvene povijesti.²⁶ Ostojić se nije zadržao samo na biblijskim sadržajima, nego je uzeo u obzir uopće kršćansku literaturu te je pokazao sve aspekte kršćanskog karaktera koji se nalaze u dokumentima. Zasebno je poglavlje posvetio raznim biblijskim navodima u ispravama.²⁷ Evidentirao je veliki broj doslovnih citata, ali i prepoznatljivih parafraza te diplomatskih formula biblijskog podrijetla. U dvije najstarije vladarske isprave knezova Trpimira i Muncimira²⁸ koje prati slična sudbina s aspekta tradicije i vjerodostojnosti nalaze se u formuli sankcije riječi: *ubi ignis non extinguitur et uermes non moriuntur* – one izravno upućuju na Markovo evanđelje (Mc 9, 43, 45, 47) i Izaijino svjedočanstvo (Is 66, 24). Vrlo često citati malo variraju u odnosu na Vulgatu,²⁹ ali mi ne znamo kojim su se kodeksom skriptori, sastavljači isprava služili. Svetokrševanski benediktinci, odnosno u njihovo ime zadarski biskup Andrija, u ispravi iz 1056. godine,³⁰ opširnim i neznatno parafraziranim citatom iz Lukina evanđelja (Lc 19, 8) osnažili su sklopljeni ugovor i podsjetili ribare da obećano Bogu nije dopušteno opozvati.³¹ Rapska, pak, isprava biskupa Draga³² donosi dva kratka navoda iz Matejeva evanđelja: *Ite maledicti! Venite benedicti!* (Mt 25, 34). Na Sveto pismo se izričito poziva dokument koji izdaje splitski nadbiskup Lovro (*dicente scriptura*),³³ ali ga navodi prema reguli sv. Benedikta koja je pak preuzeta iz Lukina evanđelja (Lc 22, 48). I. Ostojić je još evidentirao navode iz knjiga Job, Poslovice, Poslanice Korinćanima, Judite itd.³⁴

Vrijednim opažajima I. Ostojića, može se dodati da su neke formule oslonjene frazeološki na biblijske citate postale obavezni sastavni dio diplomatskih do-

²⁶ OSTOJIĆ 1967, 48-64.

²⁷ OSTOJIĆ 1967, 59-64.

²⁸ CD I, 3-8, 22-25.

²⁹ U ovom poglavlju služili smo se izdanjem Vulgate: *Biblia sacra Vulgatae editionis, Sixti V Pontificis Maximi iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita* / editio emendatissima apparatu critico instructa cura et studio Monachorum Abbatiae Pontificiae Sancti Hieronymi in Urbe Ordinis Sancti Benedicti (Torino: Marietti, 1959.).

³⁰ CD I, 82-83.

³¹ OSTOJIĆ 1967, 60-61.

³² CD I, 86.

³³ CD I, 110.

³⁴ OSTOJIĆ 1967, 61-63.

kumenata. Jedna od takvih formula u ispravama od vremena Karla Velikoga je verbalna invokacija, odnosno zaziv Svetog Trojstva u nekoj od inačica (*In Christi nomine; In nomine Patris, Filii et Spiritus Sancti; In Nomine Sanctae Trinitatis etc.*). Ova posljednja odražava u sažetom obliku svu bit čina krštenja, kako smo slično utvrdili i na krstionici s imenom kneza Višeslava, a sažetak je već spomenute rečenice (Mt 28, 19-20). Dakako, arenge dokumenata – ukoliko ih imaju – vrlo su pogodne za naglašavanje kršćanskog svjetonazora i slanje moralne poruke koja potiče u dokumentu zabilježeni pravni čin. Isto tako aprekacijska formula *Amen* obavezna je u nekim kancelarijama, posebice notarskim. Na biblijskim se frazama osobito temelje i rane formule duhovne sankcije.

Nema sumnje da su na formiranje hrvatskih srednjovjekovnih kancelarija, pa onda i na sastavljanje isprava, utjecali dokumenti koji su dolazili iz uređenih ustanova. Tu je na prvom mjestu papinska kancelarija. Iz IX. st. skupina pisama pape Ivana VIII., ali i nekoliko sačuvanih fragmenata pisama pape Stjepana VI. sadrži neposredne navode iz Biblije. U pismima pape Ivana VIII. upućenih knezu Zdeslavu, knezu Branimiru, izabranom ninskom biskupu Teodoziju, hrvatskom narodu i svjetovnim i crkvenim poglavarima dalmatinskih gradova nalazimo eksplicitne ili parafrazirane citate iz najviše evanđelja, ali zastupljene su i druge svetopisamske knjige. U pismu knezu Zdeslavu³⁵ papa se poziva na Matejevo evanđelje: *Quamdiu non fecistis uni de minoribus his, nec mihi fecistis* (Mt 25, 45), ali bez negacije. U pismu hrvatskom narodu³⁶ nekoliko je rečenica biblijskog teksta. Neke su gotovo doslovce preuzete kao ova iz Matejeva evanđelja: *Qui autem perseveraverit usque in finem, hic saluus erit* (Mt 24, 13), dok citat iz poslanice Hebrejima: *Participes enim Christi effecti sumus, si tamen initium substantiae eius usque ad finem firmum retineamus* (Hebr 3, 14) prilagođava smislu čitavog pisma. Svaka-ko ovoj skupini diplomatskih zapisa treba dodati i sačuvane zaključke splitskih sabora gdje se glavne saborske odredbe potkrjepljuju upravo citatima iz Biblije. Ključna odredba prvog provincijalnog splitskog sabora iz 925. godine kojom se Split potvrđuje kao metropolitansko središte jer je tijelo sv. Duje u splitskoj prvostolnici i glasi: *Ubi fuerit corpus, illuc (illic) congregabuntur et aquile*³⁷ odgovara prema evanđeljima (Mt, 24, 28; Lc 17, 37) riječima Spasitelja kada dolazi na svijet povodom posljednjeg suda.³⁸

Izlaskom iz ranog srednjeg vijeka u ispravama je sve manje direktnih poziva na biblijske tekstove i argumentaciju, jer se s vremenom osnažuje formalizacija diplomatskih dijelova u skladu s pravnim propisima u ozračju renesanse rimskog prava.

³⁵ CD I, 12.

³⁶ CD I, 13.

³⁷ CD I, 31.

³⁸ OSTOJIĆ 1967, 62-63.

No, u narativnim dijelovima statuta, proslovima, proemijima³⁹ – ukoliko ih statuti imaju – redovito nalazimo biblijske citate kojima se tumači potreba za uređivanjem komunalnih društava zapisivanjem odredbi. Novo europsko pravo jedan je sustav temeljen na rimskom pravu, običajima (*consuetudines*) i kršćanskom sustavu vrijednosti, pa ne iznenađuje činjenica da je Sveto pismo tekst u kojemu se traži uporište za pravnu regulativu.

U proemiju *Paškog statuta* iz početka XV. st. citira se više mjesta iz evanđelja. Prema Matejevu evanđelju je neznatno parafrazirana poznata rečenica: *Quid autem vides festucam in oculo fratris tui, et trabem in oculo tuo non vides?* (Mt 7, 3) i slična joj u Lukinu evanđelju (Lc 6, 42): *quia festucam de oculis fratris eicere, intendis, cum trabem in oculo gestare presumis* („jer težiš izbaciti iz očiju bratovih trn, a previđaš gredu u /vlastitom/ oku“).⁴⁰ Iz Ivanova evanđelja preuzima se doslovce poznata misao: *Qui sine peccato est vestrum primus in illam lapidem mitta* („Tko je od vas bez grijeha neka prvi baci kamen“; Io 8, 7).⁴¹ U istom proemiju je još nekoliko navoda vješto ukomponirano u sadržaj kao temeljne misli kojih se treba držati pri dijeljenju pravde. Tako je rečenica iz knjige Postanka: *Descendam et videbo utrum clamorem qui venit ad me opere compleverit, an non est ita, ut sciant* (Gen 18, 21) u statutu parafrazirana i prilagođena poruci koju želi sastavljač poslati te glasi: *Descendam et videbo utrum clamorem qui veniunt ad me, opere malo compleverit* („Sići ću i utvrditi jesu li njihove pritužbe, koje do mene dođoše, potaknute zlom namjerom“).⁴² Iz Pavlove poslanice Rimljanima (Rom 14, 4) preuzeta je rečenica: *Tu quis es qui iudicas alienum servum; Domino suo stat aut cadit* („Tko si ti da sudiš tuđega slugu? Svojemu Gospodari i stoji i pada“).⁴³ Rečenica iz Matejeva evanđelja: *Nolite iudicare, ut non iudicemini; in quo enim iudicio iudicaveritis, iudicabimini* (Mt 7, 1-2) parafrazirana je ubacivanjem skupine *scilicet de occultis* pa glasi: *Nolite iudicare, scilicet de occultis ut non iudicemini; in quo enim iudicio iudicaveritis, iudicabimini* („Nemojte suditi o nepoznatome da ne biste bili osuđeni; dok budete sudili bit ćete i /sami/ suđeni“).⁴⁴ Iz ovih nekoliko primjera biblijskih misli u statutima razaznaje se da je Biblija imala veliku ulogu u stvaranju pravnih normi sa snažnom moralnom porukom koje se treba držati. Ponekad su preuzimane cjelovite rečenice, a nekada – kao u prethodna dva slučaja – ubacivanjem samo poneke riječi (*malo, in occultis* i sl.) svetopisamske su rečenice sastavljačima statutarnih odredbi bile putokaz i temeljna misaona, ali i jezična podloga.

U proslavu Splitskog statuta ne prepoznaju se na prvi pogled citati iz Biblije iako iz njegova sadržaja zrači snažno kršćansko poimanje prava i pravde. Ima tek

³⁹ CVITANIĆ 2002, 693-699.

⁴⁰ *Statut Paške općine*, 160-161.

⁴¹ *Statut Paške općine*, 160-161.

⁴² *Statut Paške općine*, 162-163.

⁴³ *Statut Paške općine*, 162-163.

⁴⁴ *Statut Paške općine*, 162-163.

nekoliko manjih parafraziranih navoda iz Biblije. Tekst je propitivao J. Belamarić⁴⁵ i utvrdio je da je djelo učena, obrazovana pravnik sastavljeno „od mudrih izreka popabirčenih s raznih strana, i rabljenih u raznim varijantama u srednjovjekovnim izvorima“.⁴⁶ No, i u takvom se sadržaju prepoznaju misli čije je ishodište u nekoliko knjiga Svetog pisma. Posebice se to odnosi na Poslovice, prvi dio knjige proroka Izaije, na Pavlovu Prvu poslanicu Timoteju i Matejevo evanđelje i nije ih lako razotkriti od naslaga mudrih izreka već uobičajenih i uvriježenih u srednjem vijeku jer su se međusobno stopile. Tako je u rečenici: *Per me reges regnant et potentes scribunt iusticiam* („Po meni kraljevi kraljuju i moćnici dijele pravdu“)⁴⁷ prvi dio (*Per me reges regnant*) doslovni citat (Prov 8, 15), a drugi je dio parafrazirana rečenica iz Izaije proroka: *Ecce in iustitia regnabit rex, et principes in iudicio praeerunt* (Is 32, 1). Veliki dio proslava se misaono temelji na prvoj Pavlovoj poslanici Timoteju.⁴⁸ U zaključnim rečenicama opet se nakon stihova koje je sastavio Perceval nalazi citat iz Matejeva evanđelja *Primum querite regnum Dei et iusticiam eius et haec omnia adicientur vobis* („Najprije tražite kraljevstvo Božje i sve će vam se ostalo pridodati“; Mt 6, 33).⁴⁹

Zanimljivo je da je se u proslovima citira više rečenica iz Matejeva evanđelja. U proslavu Paškoga statuta citirana su mjesta iz Mt 7, 1-2, 3, a rečenica koja njima u evanđelju prethodi (Mt 6, 33), nalazi se u proslavu Splitskog statuta.

NARATIVI

Biblija kao knjiga koja pripovijeda povijest Svijeta imala je velikog utjecaja na srednjovjekovnu literaturu, osobito onu koja je sama historiografskog karaktera. U ovom ću prilogu kao *pars pro toto* razmatrati dva srednjovjekovna spisa nastala na hrvatskom prostoru s osvrtom na biblijski utjecaj u njima. To su *Historia Salonitana* Splitsanina Tome Arhidakona iz XIII. st. i zadarsko djelo *Obsidio Iadrensis* iz XIV. st., zasada još nepoznatog autora. Među srednjovjekovnim narativnim zapisima oni odskaku po svojoj literarnoj i povijesnoj vrijednosti. Oba su kronike – historije, ali se ipak u užem smislu žanrovski razlikuju.

Toma Arhidakon (1200. – 1268.), bolonjski student i vrstan autor svoje je djelo napisao s ciljem da prikaže slavnu prošlost splitske komune kroz djelatnost njezinih nadbiskupa-metropolita te je odabrao za temu prikladan žanr *gesta archiepiscoporum*. *Salonitansku povijest* odlikuje tzv. izidorijanski stil (*stilus Ysidorianus*), odnosno onaj koji se po drugoj klasifikaciji nastaloj upravo u Tomino vrijeme definira kao četvrti stil (*genus mixtum sive compositum*). Biblija i Izidorova en-

⁴⁵ BELAMARIĆ 2015, 509-526.

⁴⁶ BELAMARIĆ 2015, 509.

⁴⁷ *Statut grada Splita* /izd. 1998/, 334-335.

⁴⁸ *Statut grada Splita* /izd. 1998/, 336-337.

⁴⁹ *Statut grada Splita* /izd. 1998/, 342-343.

ciklopedija srednjovjekovnih znanja utjecali su na stvaranje ovakvog stila.⁵⁰ Stil *Vulgate*, kojemu je osnovni cilj bio da kršćanski nauk približi puku, kao uostalom i onaj enciklopedijskog djela Izidora Seviljskog, dobar su stilistički oslonac bili Tomi pri komponiranju *Salonitanske povijesti*. Pripovijedanje događaja (*narratio rei gestae*) kako ga je zamislio Toma, odnosno i tema i žanr dopuštaju mu mogućnost da se lako poistovjeti sa sličnim konceptom. Utjecaj biblijskih sadržaja u *Salonitanskoj povijesti* prisutan je na više razina, bilo preko neposrednih navoda odabranih mjesta, bilo posrednim izričajima-parafrazama, alegorijama, metaforama, sličnostima.⁵¹

Već u III. poglavlju o sv. Dujmu Toma se jasno poziva na Pavlovu poslanicu Timoteju (2 Tim 4, 10) i citira rečenicu: *Crescens (abiit) in Galatiam, Titus in Dalmatiam*.⁵² U istom poglavlju prepričava tekst iz Djela apostolskih (Act 24, 1; 25, 12) o Pavlovu odlasku u Rim.⁵³ Više doslovno preuzetih navoda iz raznih biblijskih knjiga nalazi se u drugom dijelu *Salonitanske povijesti*. Primjećuje se da Toma preuzima veće citate iz Biblije u onim poglavljima koja su komponirana slobodnije od zadanih pravila žanra *gesta episcoporum*. Ona su i dragocjeni literarni ekskursi *Salonitanske povijesti*. U poglavlju⁵⁴ u kojemu Toma piše o svom neuspjelom izboru za splitskog nadbiskupa-metropolita nalazi se rečenica: *Plus morte timebant, ne is, qui eadem erat patria oriundus cum eis se yma tenentibus, ad tante conscenderet fastigium dignitatis* („Bojali su se više od smrti da će se osoba podrijetlom iz iste domovine kao i oni, koji su bili na dnu, uzdići na tako visok i ugledan položaj“).⁵⁵ U ovoj rečenici sadržana je velika istina o sudbini pojedinca koji je uspješan, ali neshvaćen u vlastitoj sredini. Toma je to bez sumnje bio i „sjetio se“ svezremenske biblijske poslovice koja se s malim varijacijama ponavlja u sva četiri evanđelja: *Non est propheta sine honore, nisi in patria sua et in domo sua* (Mt 13, 57); *Quia non est propheta sine honore, nisi in patria sua et in domo sua et in cognatione sua* (Mc 6, 4); ... *quia nemo propheta acceptus est in patria sua* (Lc 4, 24); *quia propheta in sua patria honorem non habet* (Io 4, 44).

U poglavlju XLV. (*De bello, quod preparauerunt Spalatenses contra Tragurientes*),⁵⁶ gdje piše o ratu između Trogirana i Splitsana iz čega snažno izbija osobni stav, slijed ratnih događaja gradi uz pomoć čitavog niza biblijskih citata te upotrebom paralelizama tumači uzročno-posljedična zbivanja Božjim utjecajem.⁵⁷ Ovaj je sukob imao loš ishod za Split te Toma u njemu nalazi zadovoljštinu za

⁵⁰ CURTIUS 1998, 164-167; TUNBERG 1999, III-121.

⁵¹ Koliko je Toma Arhidakon poznavao Bibliju i kako se njome služio detaljno ilustrira IVIĆ 1992, 119, 139-140, *et passim*.

⁵² HS III, 12-13.

⁵³ HS III, 12-13.

⁵⁴ HS XLIV, 274-281.

⁵⁵ HS XLIV, 278-279.

⁵⁶ HS XLV, 282-301.

svoj osobni neuspjeh i pomno bira biblijske citate u skladu s porukom koju želi poslati. Preuzima citate iz Knjige o Jobu: *Nichil in terra sine causa fit* (Iob 5, 6), knjige Psalama: *Misit de celo et liberauit me, dedit in opprobrium conculcantes me* (Ps 56, 4 /57, 3), pa onda parafrazira dijelove iz knjige proroka Zaharije: *Qui tangit uos, tangit pupillam oculi mei ... Extendam manum meam super eos et erunt in predam his, qui seruiabant sibi ...* (Zach 2, 8, 9) i citira rečenicu iz proroka Izaije: *Numquid gloriabitur securis aduersus eum, qui secat in ea, etc.* (Is 10, 15). Zanimljivo je da Toma izvore svojih navoda spominje kao: *ut ait Scriptura, per prophetam, prophete Zacharie oraculum* i sl.⁵⁸

U *Salonitanskoj povijesti* se jasno ogleda Tomino bipolarno poimanje svijeta u kojemu se antagoniziraju suprotnosti Dobro i Zlo, svjetlo i mrak, ali i metaforički vuk i ovca i sl. Na takvom suprotstavljanju Toma često uspostavlja uzrok i izvodi posljedicu služeći se raznolikim dostupnim instrumentarijem, utemeljenim na paralelizmima iz svoje obrazovne literature, poglavito Biblije.

Na ovoj razini prepoznatljivo je biblijsko pismo kod opisa propasti Salone. Salona je u ovom trenutku po Tomi gotovo oličenje Sodome i Gomore, odnosno Babilona kojima završava jedan red, a uspostavlja se drugi na drugom mjestu i to u uzročno-posljedičnoj vezi. Venera (*improba Venus*),⁵⁹ kao sublimirana metafora svakog zla, osobito razvrata uzrok je propasti grada ogrezla u tjelesnoj požudi, a za pisca učestala je figura srednjovjekovne književnosti simbolizirajući tu raskalašenost, putenost i sve druge oblike iskvarenog života.⁶⁰ Isto tako biblijski instrumentarij Apokalipse: komete, pomrčine Sunca, Mjesec i sl. (Apoc 6, 12-13)⁶¹ pojavljuju se pred navalu Tatara⁶² koje Toma doživljava kao početak kraja, a lik dobrog pastira (*bonus pastor*) također „posuđen” iz biblijskog repertoara kao alegorija Isusa Krista Spasitelja koji se brine za ovce svoje (Io., 10: 11, 14 *et passim*) Toma prenosi na splitske nadbiskupe, ali i svjetovne prvake. Svoju naklonost pojedincima iskazuje upravo pridijevanjem ovakvog atributa. Najprije je *bonus pastor* nadbiskup Lovro,⁶³ a zatim bi njegov nasljednik trebao biti *pastor ydoneus*.⁶⁴ No, Guncel to nije jer se ne suprotstavlja „vuku u zasjedi” (*Et quia non ut pastor bonus, qui animam solam ponit pro ouibus suis, se insidiantu lupo opponeret*).⁶⁵ Tatari uspijevaju u svom ratničkom pohodu jer su Ugri „kao stado bez pastira”

⁵⁷ IVIĆ 1992, 139-140.

⁵⁸ HS XLV, 286, 288.

⁵⁹ HS VII, 30-31.

⁶⁰ IVIĆ 1992, 104-105.

⁶¹ Srednjovjekovni autori su se općenito koristili nekim meteorološkim i zemljopisnim pojavama kao što su zvijezde repatice, potresi, plime. Usp. LE GOFF 1998, 265-267.

⁶² HS XXXIII, 196-197; XXXVI, 216-217.

⁶³ HS XVI, 68-69.

⁶⁴ HS XVI, 82-83.

⁶⁵ HS XXXI, 178-179.

(*quasi gregem sine pastore*).⁶⁶ Obje rečenice su parafraze prema evanđeljima (Mt 9, 36; Mc 6, 34).

Jedna od stilskih osobitosti imanentna antičkim, ali i biblijskih tekstovima, jesu fiktivni govori junaka pred bitku kojima potiču svoje borbe za borbu. Slika i sadržaj govornika i govora jesu *loci communes* antičke, grčke i rimske literature, ali i biblijskih tekstova. Toma se oslanja na biblijske motive i riječi kada prikazuje zapovjednika branitelja otoka Brača imenom Stjepana, koji također poziva svoje suborce na hrabrost uzdajući se u Boga i blaženog Dujma, kao i u pravedan povod za obranu kršćanstva, jer će Bog dati pobjedu nad svojim neprijateljima (*quia Deus dabit uictoriam de inimicis suis*).⁶⁷ Očigledna je poveznica Tominih riječi i onih iz proroka Izaije: *Heu, consolabor super hostibus meis, et vindicabor de inimicis meis* (Is 1, 24). Stjepanov pak poklič *Vindica, Domine, sanguinem seruorum tuorum, qui ab his canibus effusus est!*⁶⁸ – oslanja se na riječi iz Apokalipse: *et vindicavit sanguinem servorum suorum de manibus eius* (Apoc 19, 2). Parafrazira više puta rečenice iz Matejeva evanđelja (Mt 7, 15-16) tako da figure (*lupus rapax, oves*) ukomponirava u svoju priču o onima koji su obučeni u ovčju kožu, a iznutra su grabežljivi vukovi.⁶⁹

Navedeni primjeri nisu, dakako, u *Salomitanskoj povijesti* jedini citati iz Biblije ili parafrazirane rečenice, fraze i metafore koje su utjecale na njezin stil, kompoziciju i jezik. No, i iz sumarnog izbora može se zaključiti da je Toma uistinu dobro poznao Sveto pismo i to više nego drugi srednjovjekovni autori.⁷⁰

U drugom spisu koji sam odabrala nalazimo također tragove biblijskih zapisa, ali u znatno manjoj mjeri nego kod Tome Arhidakona. To je historiografski spis *Opsada Zadra u dvije knjige (Obsidionis Iadrensis libri duo)*. Nastao je polovinom XIV. st. U njemu je opisana mletačka opsada Zadra 1345. – 1346. godine. Iako mu nije poznat autor, mišljenja su povjesničara usmjerena prema Nikoli Matafaru, zadarskom nadbiskupu.⁷¹ No, ima i drukčijih stavova proizašlih iz analize Matafarovih djela i usporedbe s *Opsadom Zadra*.⁷² Iz priče koju autor predočuje snažno izbija njegov izrazit protumletački stav i podržavanje politike Anžuvina. Autor je svakako bio vrlo obrazovana osoba koja je, uz antičku i srednjovjekovnu literaturu, izvrsno poznavala i Sveto pismo. Vrlo je zanimljivo na koji je način autor *Opsade Zadra* koristio biblijske citate. Ponekad je uzimao cjelovite rečenice, nekad

⁶⁶ HS XXXVI, 222-223.

⁶⁷ HS XXXV, 210-211.

⁶⁸ HS XXXV, 210-211.

⁶⁹ HS XVI, 76-77; XXVII, 156-157

⁷⁰ N. Ivić uočava da Toma Arhidakon dobro poznaje Bibliju. Smatra da je tome razlog činjenica da je splitski nadbiskup Hugrin, Tomin suvremenik i suparnik, imao kompletan korpus Biblije, o čemu vijest donosi sam Toma (IVIĆ 1992, 119; HS XLV, 300-301).

⁷¹ KLAJIĆ, N. 1976, 216-220; BUDAK 1984, 353-358 /133-138/.

⁷² KURELAC – KARBIĆ 2008, 12; PERIĆ 2007, 53-63.

je njihove dijelove vješto ukomponirao u svoje misli parafrazirajući ih više ili manje, a vrlo često nalazimo biblijske motive kao metafore. Prolog⁷³ počinje citatom iz knjige Psalama⁷⁴: *Domine quid multiplicati sunt qui tribulant me multi insurgunt adversum me* (Ps 3, 2). Doslovce je preuzet još jedan psalam⁷⁵: *Ob hoc homo, cum in honore esset, non intellexit, propterea comparatus est iumentis insipientibus illisque est factus similis* (Ps 49 /48/, 13). Iz knjige Poslovice citira se sljedeća rečenica: *Qui parcat virge sue odit filium suum qui autem diligit illum instanter erudit* (Prov 13, 24),⁷⁶ a iz poslanice Efežanima: *Induite vos arma Dei ut possitis stare adversus insidias diaboli* (Eph 6, 11).⁷⁷ Veći je navod iz knjige proroka Jeremije: *Preparamini contra Babilonem, id contra confusionem Iadre, per circuitum omnes qui tenditis arcum, debellate eam, non parcatis iaculis, quia Domino peccavit* (Jer 50, 14).⁷⁸ Ovo su primjeri parafraziranja ili preuzimanja prepoznatljivih izričaja ukomponiranih u autorove misli: ... *in fines orbis dispersit* (Ps 111, 9);⁷⁹ *Omne datum et omne donum perfectum ...* (Iac 1, 17);⁸⁰ ... *seu cervus desiderat ad fontes* (Ps 41/42/, 2).⁸¹

I u drugim srednjovjekovnim djelima nalazimo biblijski utjecaj na raznim razinama. No, u ovom mi radu nije bila nakana nikakva statistika niti sveobuhvatno istraživanje Biblije u svekolikim srednjovjekovnim spisima sastavljenim latinским jezikom. Samo sam željela skrenuti pozornost na ovaj oblik temelja najranije hrvatske pismenosti. Osim toga, ovim prilogom pridružujem se prijateljima i kolegama Stipe Botice u Zborniku poklonjenom mu prigodom 70. obljetnice života. Moja tema je na tragu njegovih literarnih istraživanja hrvatske književnosti⁸² u kojima je Sveto pismo bilo ona osnovna nit oko koje se plela istraživačka priča dragog kolege Stipe Botice.

⁷³ *Obsidio Iadrensis* I, 114-119.

⁷⁴ *Obsidio Iadrensis* I, 114-115.

⁷⁵ *Obsidio Iadrensis* II, 248-249.

⁷⁶ *Obsidio Iadrensis* II, 250.

⁷⁷ *Obsidio Iadrensis* II, 204-205.

⁷⁸ *Obsidio Iadrensis* I, 118-119.

⁷⁹ *Obsidio Iadrensis* II, 254.

⁸⁰ *Obsidio Iadrensis* II, 258.

⁸¹ *Obsidio Iadrensis* II, 254.

⁸² Gotovo cjelokupni opus Stipe Botice oslonjen je na Bibliju i njezine utjecaje te „život“ u hrvatskoj književnosti i tradicijskoj kulturi. Ovdje bih uputila na jedan od njegovih radova koji je slično koncipiran kao i ovaj moj rad. Usp. BOTICA 2010, 571-584.

NEKA PITANJA O SPLITSKOM ĐAKONU DOBRI (KRAJ XI. – POČETAK XII. STOLJEĆA)

Povijesna vrela ranoga srednjega vijeka iz Splita i bliže okolice na nekoliko različitih načina zabilježila su ime đakona Dobre. Radi se o dva epigrafička spomenika, nekoliko diplomatskih, a i splitski povjesničar Toma Arhidakon navodi jednog arhidakona, Dobru Docijeva (Ditova) koji ima vrlo važnu ulogu u jednom trenutku crkvene povijesti Splita početkom XII. stoljeća.

U *Diplomatičkom zborniku*, u dokumentu koji je datiran 1040. godinom, ime đakona Dobre spominje se dva puta. Jedan bi po dokumentu bio iz vremena 1040. godine, a drugi je kasniji koji navodno prepisuje sa svećenikom Fuskom taj raniji dokument.¹ U dokumentima iz *Supetariskog kartulara* đakon Dobre Ditov spominje se više puta i to: kao svjedok i kao pisar (*scriptor*) noticija u kartularu,² a đakon Dabro Petrici se pojavljuje kao svjedok.³ U ispravama iz kartulara samostana sv. Stjepana, koje su nešto ranije datirane od *Supetariskog kartulara*, spominje se Dabro, sin Zirnov (Girnov) koji je i opat istog samostana.⁴ Dva epigrafička spomenika navode svećenika Dobru (Dabro). Natpis s nadvratnika crkve sv. Julijane spominje đakona Dobru koji je sa svojom braćom svećenikom Fuskom i Domčom izgradio tu crkvu:

+ ECCLESIE SIGNUM DIACONUS DABRO ET CUM FRATER
MEO FUSCO ET CUM FRATER MEO DOMČO EDEDIFICAVI
ECCLESIAM AD ONORE S(AN)C(T)A IULIANAS ET S(ANCTI)
LUCAS ET S(ANCT)I BITALIS AM(EN).⁵

Drugi epigrafički spomenik je epitaf splitskog patricija Petra Crnoga koji je podigao benediktinski samostan u Selu u Poljicima, gdje je bio i pokopan i gdje je pronađen i rečeni epitaf. Nadgrobni stihovi uklesani na sarkofagu koje je potpisao Dobre smatraju se najljepšim i prvim potpisanim stihovima iz našega srednjovjekovlja. Upravo taj natpis i uloga koju je imao đakon Dobre kod sastavljanja kartularskih unesaka skrenula su rano pozornost historiografije na toga srednjovjekovnog splitskog pjesnika.⁶

Već je D. Farlati dao posredan smjer za identifikaciju osobe tog Dobre povezujući opata samostana Sv. Stjepana takvog imena s Petrom kojega drži sinom Crnoga.

¹ CD I, 73-74.

² NOVAK, V. 1952b, 215, 216, 220, 225, 228.

³ NOVAK, V. 1952b, 215, 225.

⁴ CD I, 94, 142, 165, 182.

⁵ KARAMAN 1931.

⁶ RAPANIĆ 1987, 146-147.

Kako je opat Dobre sin Zirne ili Girne, jer tako navodi diplomatska građa, Farlati je izrekao mogućnost da su Dobre, sustjepanski opat i Petar za većinu ipak Crni, osnivač supetarskog samostana braća.⁷ Na toj crti historiografije ostao je I. Ostojić koji se trudio u više radova razviti i znanstveno potvrditi Farlatijevu pretpostavku što ju je sam prihvatio poistovjećujući opata Dobru i svećenika Dobru, autora nadgrobnih stihova posvećenih Petru Crnomu ne obazirući se na drugačije i prihvatljivije mišljenje Lj. Karamana. Takav je pristup zamaglio osobu svećenika Dobre i prvog po imenu poznatog srednjovjekovnog pjesnika. Drugo pitanje vezano uz našeg pjesnika Dobru je problem čitanja jednog stiha na epitafu. F. Bulić, P. Skok, V. Ćorović, Lj. Karaman, M. Marković posvetili su više radova onom dijelu natpisa VIGUITERROR nego pokušaju identifikacije pjesnika. U sve te priče umiješao se i Dobre đakon iz isprave datirane 1040. godinom, kao i osoba pisara koji tobože piše taj dokument, a zove se također Dobre. Tako se oko ovih osoba ispreplelo više problema koji su unijeli zbrku. Mi smo pokušali na temelju nekih novih spoznaja, kao i osvrtom na dosadašnju historiografiju, doprinijeti razrješenju nekih. Upravo zato je prvo pitanje koje tim povodom postavljamo i pokušavamo odgovoriti propitujući dosadašnju historiografiju u međudodnosu jest:

Koji je Dobre sastavio epitaf splitskog patricija Petra Crnoga?

Lj. Karaman je, po otkriću naprijed citiranog natpisa iz kojega se vidi da su đakon Dobre i njegova braća izgradili crkvu posvećenu Sv. Julijani, Sv. Luki i Sv. Vitalu, analizirao povijesna vrela s kraja XI. stoljeća kada je datirao spomenuti natpis te se, između dvojice đakona po imenu Dobre koji se tada spominju, opredijelio za Dobru sina Ditova (*diaconus Dabro filius Diti*), a ne za Dobru sina Petrice (*diaconus Dabro filius Petrici*), i to iz vrlo jednostavnog i logičnog razloga što je Dobre sin Ditov posvjedočen na nekoliko mjesta kao osoba koja je pisala noticije-darovnice supetarskom samostanu, a bio je u mnogim poslovima svjedok, te očito vrlo blizak Petru Crnomu. Iz toga je proizašao i zaključak da je samo taj Dobre mogao biti i onaj *Dabrus* koji je sastavio epitaf Petra Crnoga.⁸ Da nije riječ o beznačajnoj osobi najbolje potvrđuje XVIII. i XIX. poglavlje *Salonitanske povijesti* gdje ga Toma Arhidakon spominje kao arhidakona koji u vrijeme sedisvakancije upravlja splitskom nadbiskupijom.⁹ Jedan drugi dokument datiran nešto prije 1119. godine navodi Dobru kao pisara i arhiprezbitera te se i taj podatak uklapa u Tominu tvrdnju da upravlja crkvom, a budući da nije izabran nadbiskupom onda je to u svojstvu nadpopa, arhiprezbitera.¹⁰ Istina je da

⁷ FARLATI (III) 1765, 154.

⁸ KARAMAN 1931, 6-9.

⁹ HS /izd. 1894/, 62-63.

¹⁰ CD II, 30-31.

Toma nema za njega simpatija i da mu na teret stavlja izuzeće zadarske biskupije iz splitske metropolije, iako je poznato da je politički razlog bio presudan za taj čin. Lj. Karaman je svoju tvrdnju o đakonu Dobri kao autoru epitafa Petra Crnoga ponovio i u *Hrvatskoj enciklopediji*.¹¹ Međutim historiografija je nakon 1945. godine krenula drugim smjerom i pisalo se o đakonu Dobri kao pjesniku hrvatskog podrijetla koji piše latinske stihove. Međutim, nije se dovoljno pazilo i uzelo u obzir sve dostupne činjenice. Krajnji rezultat toga je natuknica u *Hrvatskom biografskom leksikonu*.¹² opat Dobre i đakon Dobre spojene su u jednu osobu i vrlo nelogično su pripisane osobine jednoga drugome navodeći nekritički literaturu koja zastupa različita mišljenja, ali ne ulazeći u raspravu. Naime, I. Ostojić, eminentni hrvatski crkveni povjesničar, imao je mogućnost razriješiti pitanje identifikacije osobe pjesnika epitafa, ali je krenuo Farlatijevim pravcem te učinio najveću pogrešku jer se uopće ne osvrće na Karamanove radove. Ostojić se morao spomenutog pitanja dotaknuti u dvije svoje monografije. U trosveščanoj monografiji *Benediktinci u Hrvatskoj* Ostojić je povezoao osnivanje samostana Sv. Petra u Selu u Poljicima s benediktinskim samostanom Sv. Stjepana u Splitu.¹³ Osnovni razlog takvom pristupu jest osoba splitskog priora Zirne (*Girne*) koji se navodi kao sin splitskog priora Prestancija. Prestancije je zabilježen u ispravi izdanoj u Splitu oko 1020. godine u kojoj je zapisano da poklanja svom sinu Zirni crkvu Sv. Marije.¹⁴ Taj dokument, kao i onaj iz 1050. – 1060. godine kojom istu crkvu Zirno poklanja samostanu Sv. Stjepana u Splitu, iz istoga su sustjepanskog kartulara.¹⁵ Ovaj prior Zirne (*Girne*), za kojega je Farlati rekao da je možda i otac Petra Crnoga, jer atribut Zerni shvaća kao genitiv imena priora Zirne, pa bi tako Petar i Dobre bili braća, ključna je osoba Ostojiću za identifikaciju pjesnika nadgrobnog natpisa. Ostojić svoje mišljenje gradi postupno, ali ne baš sigurno. Najprije govoreći o potpisanom autoru stihova (*Dabrus*) kaže da su prvi latinski stihovi što ih je spjevao Hrvat sačuvani na nadgrobnom natpisu Petra, sina Crnoga ili Gumaja i da ih je složio Dobre „koji je bio ili sustjepanski opat ili splitski đakon za opatiju Sv. Petra u Selu”.¹⁶ U istoj knjizi, ali malo kasnije Ostojić se ponovno vraća stihovima epitafa i upozorava na osamnaest stihova nepoznata autora što ih navodi Farlati, a posvećeni su Sv. Stašu, i nalaze se u rukopisu *Passio sancti Anastasii martyris Salonitani* u Marciani u Veneciji u kojima se pojavljuje ista frazeologija kao i na epitafu Petra Crnoga.¹⁷ Ostojić spominje mogućnost da je jedna osoba pjesnika sastavila jedne i druge stihove jer pripadaju istom vreme-

¹¹ KARAMAN 1945, 131.

¹² LAUŠIĆ 1993, 423.

¹³ OSTOJIĆ 1963; 1964; 1965.

¹⁴ CD I, 59-60.

¹⁵ CD I, 93-94

¹⁶ OSTOJIĆ 1963, 167.

¹⁷ OSTOJIĆ 1963, 343.

nu, tj. kraju XI. stoljeća. U drugom svesku monografije o benediktincima Ostojić se opet vraća pjesniku Dobri i sve je sigurniji u razrješavanju dvojbe opat ili đakon opredjeljujući se za opata, uvjeren sasvim u rodbinsku povezanost Petra i Dobre kao sinova onoga priora Zirne.¹⁸ U bilješci, pak, još se uvijek osjeća lagana sumnja jer kaže: „Ako su Dobre i Petar sinovi splitskoga priora Crnoga, koji je svojemu sinu Dobri, opatu na Sustjepanu darovao crkvu Sv. Marije na Poljudu, a sam na se primio monaški habit, onda je njegova obitelj značila za splitske samostane ono što je za zadarske bila obitelj Madijevaca”.¹⁹ Tom prigodom poziva se na Karamanov prilog iz *Hrvatske enciklopedije* gdje se kaže da su stihovi epitafa Petra Crnoga najstariji sačuvani pjesnički proizvod što ga je sastavio Hrvat, ali se ne obazire na Karamanovo pripisivanje autorstva đakonu Dobri Ditovu.²⁰ Međutim, Ostojić je svjestan loše argumentacije svoga stava, pa ga stalno mora doradivati. Završna rasprava o tom pitanju je »Petrus ego Zerni qui et Gumay filius«. ²¹ Ostojić postupno elaborira temeljni problem čije rješenje nalazi u Petrovoj onomastičkoj formuli, gdje još jednom ponavlja da je Zerni genitiv imena, a ne atribut Zerni koji je može shvatiti kao Crni. Ostojić, kao što smo vidjeli, uz ime Zerni vezuje i imenicu Gumay, što bi značilo da je taj Zerni drugim imenom Gumaj. U ovoj raspravi Ostojić nastoji opravdati svoje prvotno mišljenje i osobito iskazuje nezadovoljstvo prema tvrdnji V. Novaka da se u kartularu „jasno i nedvosmisleno kaže da je Petar sin Gumajev, a ne Crnoga”. Ostojić drži da se „u najmanju ruku to ondje ne kaže jasno i nedvosmisleno”.²² Nadalje, ističe da je teško pretpostaviti da su u malom romanskom Splitu mogle biti dvije ugledne osobe istoga imena. Međutim, nema niti riječi o Novakovom mišljenju da je Dobre Ditov đakon autor stihova. Ostojić se nikako ne može osloboditi ideje o bratskoj vezi Petra i Dobre. Naime, kako smo naprijed naveli, povijesna vrela svjedoče da je otac priora Zirne bio prior Prestancije. U ovom radu Ostojić se trudi učvrstiti svoju ideju o „splitskim Madijevcima”, ali nikako ne uspijeva uspostaviti sasvim jasnu vezu s priorom Prestancijem. Ipak izriče mogućnost da je Prestancije, po njemu Petrov djed, vjerojatno i sam bio Hrvat jer je sinu dao hrvatsko ime Zirno (Crni).²³ To bi se domišljanje moglo prihvatiti kada bi imalo bilo kakvo uporište u povijesnim vrelima. Međutim, nigdje u njima nije zabilježena veza Prestancija i Petra Crnoga preko osobe koja bi nosila ime Zirne i Gumaj. Ostojić izriče takvu mogućnost pravdajući je onomastičkom formulom hrvatskih vladara koji uz kršćansko ime navode i narodno, hrvatsko. Neki su filolozi ime Gumay shvaćali kao izvedenicu od imena Geminianus koje je romanskog podrijetla, ali je Ostojić

¹⁸ OSTOJIĆ 1964, 344.

¹⁹ OSTOJIĆ 1964, 344.

²⁰ KARAMAN 1945, 131.

²¹ OSTOJIĆ 1972, 451-456.

²² OSTOJIĆ 1972, 454.

²³ OSTOJIĆ 1972, 454; SKOK 1952, 242, 243, 260.

povezuje i s hrvatskim glagolom „gumati” što znači jesti naglo i u velikim zalogajima, a u prenesenom smislu zgrtati novac.²⁴ Ovo neuvjerljivo i nepovezano domišljanje treba mu samo zato da dokaže da su opat Dobre i Petar Crni braća, pa kako je time njihova veza neupitna proizlazi da je taj naš benediktinac Dobre morao biti prvi imenom poznati pjesnik. Velika je Ostojićeva zabluda što je toliko zaveden Farlatijevim autoritetom i jednom usputnom rečenicom stalno izbjegavao postaviti pravo pitanje i naći vjerodostojan odgovor. Šteta je što se nije upuštao argumentirano suočiti s Karamanovim i Novakovim prijedlogom, nego je njihov vrlo uvjerljiv i logičan zaključak naprosto zaobilazio.

Još je to evidentnije u drugoj monografiji, onoj o metropolitanskom kaptolu. U poglavlju u kojemu obrađuje kanonike bilježnike, Ostojić spominje đakona Dobru koji je potpisan kao pisar (*scriptor*) u ispravi datiranoj 1040. godinom,²⁵ a kao najstarijeg poznatog i sigurnog člana splitskog kaptola koji je pisao isprave navodi arhiepiskopu Dobru koji je 1119. godine sastavio kupoprodajni ugovor za samostan sv. Benedikta po narudžbi opatice Marije.²⁶ Ovom prigodom Ostojić se kritički osvrće na Karamanovu identifikaciju arhiepiskopu Dobre s đakonom, odnosno arhidakonom Dobrom Docijevim (*Dabro Diti*) iz XVIII. i XIX. poglavlja *Salonitanske povijesti* splitskog arhidakona Tome te zamjera Karamanu da je identificirao ovog arhiepiskopu Dobru s Dobrom Docijevim kojega je Toma Arhidakon optužio za izuzeće zadarske biskupije od jurisdikcije splitske nadbiskupije.²⁷ Ostojić, naime, i sam za taj čin optužuje Dobru Docijeva, ali mu to nije ista osoba kao i arhiepiskop Dobre,²⁸ iako opis Tome Arhidakona izvrsno korespondira s dužnošću koju podrazumijeva titula arhiepiskopu. Poslužiti ćemo se riječima samoga Ostojića: „Arhiepiskopi su bili u staroj crkvi pomoćnici biskupa u pastoralnoj i liturgijskoj službi. Osim toga, oni su mjesto zapriječena biskupa, kao i za sedisvakancije, obavljali u katedrali sve funkcije, što ih je morao obaviti biskup osim onih, koje su zahtijevali biskupski red”.²⁹ Ova definicija potpuno odgovara opisu dužnosti koje je obnašao arhidakon Dobre Docijev iz *Salonitanske povijesti*. Nadalje, Ostojić navodi tom istom prigodom Karamanovo mišljenje da bi „arhiepiskop Dobre bio onaj đakon Dobre, koji je potkraj hrvatske narodne dinastije pisao javne isprave i sastavio najstariji poznati pjesnički proizvod Hrvata, tj. metrički latinski natpis za nadgrobnu ploču utemeljitelja samostana Sv. Petra u Selu kod Omiša”,³⁰ ali ga izričito ne komentira, premda se osjeća neslaganje s izrečenim. Vrlo je simptomatično i gotovo nevjerojatno da se

²⁴ NOVAK, V. 1952b, 47; SKOK 1952, 242, 260.

²⁵ OSTOJIĆ 1975, 79.

²⁶ OSTOJIĆ 1975, 78-80; CD II, 30-31.

²⁷ OSTOJIĆ 1975, 62-63.

²⁸ OSTOJIĆ 1975, 48-49.

²⁹ OSTOJIĆ 1975, 61.

³⁰ OSTOJIĆ 1975, 62-63.

Ostojić u svim svojim radovima koji su obrađivali ovu problematiku niti jednom riječju ne osvrće na đakona Dobru, svjedoka i pisara dokumenata iz *Supetarskog kartulara*.³¹ Poslije pregleda historiografije koja se bavila ovim prvim po imenu poznatim pjesnikom na latinskom jeziku moramo zaključiti da su veliki problem i zbrku u identifikaciji te osobe izazvala dva usporedna pravca istraživanja koja se nisu iz različitih razloga uspjela sresti, pa je pitanje tko je Dobre, prvi pjesnik ostalo prilično zbrkano i nejasno. O tome najbolje svjedoči natuknica u *Hrvatskom biografskom leksikonu*.³² Ipak, analiza povijesnih vrela daje za pravo Lj. Karamanu i V. Novaku da to može jedino biti Dobre Dicipjev, školovani svećenik, blizak splitskom patriciju Petru Crnomu i obzirom na ime vrlo vjerojatno Hrvat. Upravo zbog toga nameće se logično rješenje da je on morao sastaviti i stihove epitafa i da se radi o istoj osobi koja je s braćom Domčom i Fuskom podigla crkvu posvećenu sv. Julijani, sv. Luki i sv. Vitalu i najposlije koja je upravljala splitskom nadbiskupijom u vrijeme sedisvakancije u svojstvu arhidakona, odnosno arhiprezbitera, nadpopa.

Drugo pitanje koje se tiče našega prvog pjesnika:

terror ili error?

Natpis na sarkofagu Petra Crnoga pobudio je iz više razloga znanstveni interes hrvatskih povjesničara i filologa. On je u prvom redu jedan od najljepših pjesničkih izraza srednjega vijeka koji sadrži mnoge poruke o duhovnosti ovog našeg podneblja i suživljenosti s civilizacijskim tokovima Zapada. Natpis se sastoji od deset stihova od kojih su dva pentametra i osam heksametara, a hemistisi asoniraju. Ponavljamo ga u uobičajenoj restituciji.³³

*Tam sordente domo perspice quid sit omo!
In rebus stultis studui nichil utile multis
et dum vigui, terror in orbe fui.
Parum aduc dicam de mei corporis vitam.*

*Dum vicxit in mundo valatus munere multo
ingenio luxxit Petrus sua quam bene duxxit;
omnia despescit cor semper ad etera vecxit
templum fundavit cum menibus et decoravit.
Hic obdormivit, cum spiritu astra petivit.
Dominus ascribit Dabrus hic me perfecit.*

³¹ NOVAK, V. 1952b, 164-165.

³² LAUŠIĆ 1993, 423. Autor natuknice je upotrijebio svu dostupnu literaturu, ali nije uočio da se radi o različitim mišljenjima i da se identifikacija osobe đakona Dobre ne podudara kod navedenih autora.

³³ RAPANIĆ 1987, 146-147.

Treći stih uklesan kao tzv. *scriptura contigua* VIGUITERROR postao je posebno zanimljiv jer se mogao smisljeno razriješiti na dva načina. Ovaj je problem zalazio u interes povjesničara i filologa. Međutim, početno zanimanje pokazali su povjesničari jer svaki epigrafički spomenik iz razdoblja ranosrednjovjekovne hrvatske države pomogao je raspraviti, pa i riješiti neko ključno pitanje povijesti hrvatskoga naroda. Iako je očito da se radi o jezičnom problemu, povjesničari su nametnuli pravac istraživanja koji se nije obazirao na lingvističke i pjesničke norme. Među znanstvenicima su se formirale dvije skupine. Jedna u kojoj su prednjačili povjesničari (Bulić, Karaman, ali i V. Novak i P. Skok) zalagala se za razrješenje kao *...viguít error...*, a druga malobrojnija, ali koja je vremenom i nametanjem logike jezika i cjelokupne kompozicije epitafa prevladala (Ćorović, Marković) predložila je i obrazložila prijedlog *...viguí terror...* Međutim povjesničari su krenuli u potragu za značenjem i obrazloženjem smisla riječi *error* te su u historiografiju uveli još jedan problem koji je dugo vremena bio predmet pozornosti. Lj. Karaman je to najbolje definirao ovako: „Ovim tumačenjem dobiva natpis Petra Crnoga, koji inače ne sadrži bitnih podataka, veći interes za historika”.³⁴ Naime, u još nekim dokumentima XI. stoljeća pojavljuje se riječ *error* kao npr. u Felicijanovoj ispravi u sintagmi *error idolatrie*,³⁵ pa su se povjesničari pitali koje se pojave skrivaju iza te riječi. Karaman je istraživanje ovog pitanja nastavio na rezultate Bulića i Skoka.³⁶ Oni su smisao riječi „error” potražili u propovijedanju Berengara (umro 1088.) iz Toursa koji se usprotivio dogmi o transsubstancijaciji, ali su ostavili i mogućnost povezivanja s događajima, odnosno bunama i neredima nastalim nakon nasilne smrti kralja Zvonimira. Lj. Karaman se složio s Bulićem da *error* cilja na događaje iz vremena života Petra Crnoga, ali ne usvaja tumačenje jer je smatrao da je teško vjerovati da se događaj koji je uzбудio visoke crkvene krugove Zapada mogao dojmiti osobe Petra Crnoga u Splitu. Karaman, je međutim, u sukobima pape Grgura VII. i cara Henrika IV. čije su se refleksije itekako osjetile u Hrvatskoj i ondašnjoj Dalmaciji našao smisao tog *error*. Čitav treći stih Karaman je ovako shvatio: *Et dum viguit error in orbe, fui* („I dok je zabluda na svijetu postojala, živio sam”).³⁷ V. Novak nije se složio ni s jednim od tih mišljenja, pa je pošao u potragu za svojim smislom „zablude”. On drži da je Petar Crni, istomišljenik nadbiskupa Lovre (što je očigledno iz nekih napomena u *Supetarskom kartularu*) bio i pristalica reformi pape Grgura VII., pa je po mišljenju Novaka imao dovoljno „zablude” u svojoj domovini i ne treba je tražiti na široj europskoj političkoj pozornici. Naime, u našim krajevima u to doba dvije su suprotstavljene strane latinizam i glagolizam, a njihova borba je u Dalmaciji dostigla vrhunac za vrijeme crkvenog sabora 1060. godine. Novak je povezao to i s onim

³⁴ KARAMAN 1927, 84-86.

³⁵ CD II, 43-44.

³⁶ BULIĆ – SKOK 1919, 1-10.

³⁷ KARAMAN 1927, 85.

error idolatrie iz Felicijanove isprave kao i s *devia erroris* iz pisma pape Urbana II. od 27. srpnja 1096. godine ugarskom kralju Kolomanu. U širem kontekstu za Novaka je *error* XI. stoljeća promatrajući iz pozicije Petra Crnoga, splitskog patricija i pristalice latinizma mogla biti samo Metodijeva nauka raširena kod slavenskog svijeta i protiv koje su za konsolidaciju Crkve tijekom XI. stoljeća održavani mnogi crkveni sabori, a u našim se krajevima osobito istaknuo splitski nadbiskup Lovro.³⁸ Novak navodi kao argumente za svoj stav prikaz tih događanja u *Salonitanskoj povijesti* Tome Arhidakona.³⁹ Međutim, unatoč svim tim domišljanjima naših eminentnih znanstvenika, jedna druga logika, ona jezična, ipak je pobijedila. Nakon prvog pokušaja Ćorovića da drugu inačicu *...vigui terror...* uvede u znanost⁴⁰ (koju je vrlo autoritativno odbio Novak,⁴¹ opsežnijom raspravom je obranio Marković),⁴² navodeći više uvjerljivih argumenata, pa je ova inačica i prihvaćena, iako ponekad uz izraženu sumnju kod pojedinaca.⁴³ Poznavajući epigrafičku baštinu ranoga srednjega vijeka, kako na teritoriju tadašnje hrvatske države, tako i unutar priobalnih gradova, i polazeći naznačenim Markovićevim pravcem, uočili smo još neke činjenice koje potpomažu njegovu tvrdnju i daju jedan širi oris kulturne, posebice književne situacije u Splitu u razdoblju od X. do XII. stoljeća. Marković je značenje riječi *terror* objasnio na jedan drugačiji način nego što je to inače shvaćeno. On kaže da je to *locus communis* antike koji se upotrebljavao mahom za istaknute pojedince (vladare, ratnike) te da je u toj funkciji prešao u srednji vijek, a s određenim ciljem da se naglasi kako se veličine koje su za života bile strah i trepet svijetu ipak u smrti izjednačavaju. Tako je zajedničko mjesto antičke epigrafičke poezije odlično našlo svoju primjenu u novom kršćanskom poimanju svijeta. Dakako, to se značenje pomalo mijenjalo, pa je, po našem mišljenju, vremenom poprimilo jednu drugu nijansu sa značenjem koje odgovara riječi „strahopoštovanje”. Marković je uočio i druge elemente svojstvene epigrafičkoj poeziji od antike do humanizma. Prvi stih ima u sebi imperativ *perspice*, a tako ili slično (*aspice, respice*) počinju mnogi epitafi sa svrhom da skrenu prolaznikovu pozornost na natpis, pa onda i na prolaznost života.

Obzirom na neke druge slične epitafe ili stihove koji su suvremeni ovom Petra Crnoga, pokušat ćemo potkrijepiti Markovićevo mišljenje. Ivan Lučić-Lucius donio je epitaf mletačkog dužda Dominika Michaela (1118. – 1129./1130.), koji ima vrlo mnogo zajedničkog s epitafom Petra Crnoga, a glasi:⁴⁴

³⁸ NOVAK, V. 1952b, 21-24.

³⁹ HS /izd. 1894/, 49-54.

⁴⁰ ĆOROVIĆ 1930, 37-38.

⁴¹ NOVAK, V. 1952b, 20-21.

⁴² MARKOVIĆ, M. 1954, 31-51.

⁴³ RAPANIĆ 1987, 146. kaže: „Taj poveliki tekst sastavljen u stihovima privukao je pažnju mnogobrojnih povjesničara i lingvista koji su čitanjem otvorili problem do danas neriješen”.

⁴⁴ LUČIĆ-LUCIUS 1666, 124. Ovom prigodom zahvaljujem prof. Jakovu Stipišiću koji me je upozorio na ovaj nadgrobni natpis.

*Terror Graecorum iacet et laus Venetorum
 Dominicus Michael, quem timet Hemanuel
 Dux probus et fortis, quem totus adhuc colit orbis,
 Prudens consilio, summus et ingenio.
 Istius acta Viri, declarat captio Tyri,
 Interitus Syriae, memor et Hungariae.
 Qui fecit Venetos in pace manere quietos;
 Donec enim viguit Patria tuta fuit.
 Quiquis ad hoc pulchrum venies spectare sepulcrum,
 Cernuus ante Deum flectere propter eum.*

Tekst je komponiran u stihovima (pentametri i heksametri), a hemistisi asoniraju. Osim onog *terror* zajednička je i druga frazeologija, npr. Petar ...*ingenio luxcit...*, a dužd ...*summus ingenio...* Osim ovog epitafa mletačkog dužda, Farlati je donio još jednu pjesmu u distisima posvećenu salonitanskom svecu i mučeniku Anastaziju.⁴⁵

*Gaudeat hinc coetus policus novus atque vetustus
 Fulgeat angelica sors et apostolica.
 Gaudeat in coelis sanctorum turba fidelis,
 Quod sibi fit socius martyr Anastasius.
 Qui sanctus fullo vitio non sorduit ullo,
 Idola non coluit, numina nec voluit.
 Unum sed numen verumque in secula lumen
 Excoluit, tenuit, credidit et timuit.
 Cocco bis tincto redimitus corpore bysso,
 Indutus viguit, splenduit et micuit.
 Coelica dilexit, cor semper ad aethera vexit,
 Mundum cum pompis despiciendo suis.
 Et sua donavit, quoniam fore pauper amavit,
 Dans propriis manibus omnia pauperibus.
 Impius hunc vinxit praeses, quia poste depinxit.
 Nobile stigma crucis, saecula quod renovat.
 Ac mare iactavit, sic demum morte necavit
 Iniustus iustum, impius atque pium.*

Ovi stihovi su zapisani u trećem *Životu Svetoga Anastazija (Tertia vita seu Passio sancti Anastasii martyris)* čiji je tekst Farlati dobio iz biblioteke Apostola Zena (1668. – 1750.), talijanskog pisca i bibliofila. Farlati je autorstvo pripisivao Adamu Parižaninu, koji je u Splitu redigiranje i prevođenje legendi o salonitanskim mučenicima napravio u drugoj polovini XI. stoljeća, pa je možda sam autor stihova, ali možda je to i Dobre đakon, a Adam Parižanin ih je samo uvrstio u svoju redakciju.⁴⁶ Historiografija se nije uvijek slagala oko autorstva Adama Parižanina

⁴⁵ FARLATI (I) 1751, 723.

⁴⁶ FARLATI (I) 1751, 736.

splitskih legendi na latinskom jeziku.⁴⁷ No, ne može se osporiti da himna u čast svetoga Anastazija podsjeća na naprijed navedene stihove s epitafa. Prisjetimo li se još epitafa splitskog nadbiskupa Martina i hrvatske kraljice Jelene, za koje smo pretpostavili da su upravo zbog zajedničkih mjesta i suvremenosti djelo jedne osobe, anonimnog pjesnika i vjerojatno svećenika,⁴⁸ možemo reći da u Splitu traje jedan književno-pjesnički kulturni krug, sve tamo od X. pa do XII. stoljeća, koji je njegovao pjesništvo u dobrim tradicijama najslavnijih ondašnjih gradova kao što je, primjerice, Venecija. Uspoređujući ta zajednička mjesta (*loci communes*) sa splitskih epitafa uočili smo ova koja se javljaju više od jedanput: *spiritus astra petit – anime dic: miserere Deus – mater (pater) pupillarum ... tutor (tuens) viduarum, cor semper ad etera vexit*, zatim ponavljaju se u različitim oblicima, ovisno o rimi, glagoli: *aspicere, desplicere, perspicere, vigere, lugere, venire, timere, colere*; učestala je upotreba priloga *adhuc* – pa imenica *mundus, vita, corpus, ingenium, orbis*. Pjesnici su očito imali neki „rimarij“ iz kojega po potrebi crpli pjesničke figure. Navodimo neke parove riječi koji asoniraju: *vigui – fui; domo – homo; stultis – multis; consilio – ingenio; coluit – voluit; tenuit – timuit* i slično. Svakako ovom korpusu nadgrobnih pohvalnica pripada epitaf splitskog nadbiskupa Lovre sročćen u prvom licu, u heksametru i s rimovanjem polustihova, kao i epitaf nadbiskupa Martina, sadržajno bogatiji, ali ne i metrički komponiran.

Epitaf Petra Crnoga pokazuje neke jezične specifičnosti, koje odaju doduše obrazovanog pjesnika, ali s mnogo elemenata domaćeg latinizma. Budući da se, kako smo uočili, pjesnik Dobro služio u sastavljanju epitafa tzv. općim mjestima epigrafičkoga sepulkralnog pjesništva, pa je stoga bio na određen način determiniran u kompoziciji, posebnost i osobnost je mogao iskazati jedino u ortografiji. Dosljedan je u provedbi monoftongizacije, a nedosljedan je kod pisanja aspirate „*h*“. Izostavlja ga u riječima: *homo (omo), adhuc (aduc), aethera (etera)*, dok za *hic* ili *ic* ne možemo to sigurno utvrditi jer je mjesto oštećeno. U treće lice perfekta ubacivao je „*c*“ (*lucxit, ducxit, vecxit*). Iste osobitosti, ali veće jezične pogreške, pokazao je kod natpisa na crkvi sv. Julijane što ga je sam morao sastaviti bez oslonca u nekim formularima.⁴⁹

Na kraju možemo zaključiti da je u splitskom književnom krugu XI. stoljeća došlo do bitnog napredovanja. Valja se podsjetiti nekih poznatih poteza nadbiskupa Lovre (1060.-1099.) u Splitu. Osim što je, po riječima Tome Arhidakona, sve radio na dobro Crkve, pa je poslao nekog svog slugu u Antiohiju da se nauči vještini zlatarstva, zaustavio je Adama Parižanina, koji je išao u Atenu na usavršavanje u grčkim studijima, da uredi legende salonitanskih mučenika, a splitskih zaštitnika Dujma i Anastazija. Toma izričito kaže da je himne o Svetom Dujmu,

⁴⁷ *Istorija svetoga Dujma i Staša*, 16-17.

⁴⁸ MATIJEVIĆ SOKOL 1997b, 243-246.

⁴⁹ KARAMAN 1931, 3.

koje se pjevaju, sastavio u metričkom jeziku (*metrico sermone conscripsit*).⁵⁰ Postoji mogućnost da je ovaj naš Dobre, obrazovan svećenik i pjesnik, koji je pripadao uz Petra Crnoga krugu nadbiskupa Lovre, dobio poduku u pjesničkoj vještini od Adama Parižanina, ali i svećenika Teodora, kancelara nadbiskupa Lovre i kralja Zvonimira,⁵¹ pa je splitsku književnu tradiciju od neidentificiranog pjesnika epitafa nadbiskupa Martina i kraljice Jelene obogatio novom pjesničkom kvalitetom.

TKO JE ĐAKON DOBRE IZ DOKUMENTA DATIRANA 1040. GODINE?

U Arhivu samostana sv. Marije u Zadru u fondu samostana sv. Rajnerija, odnosno nekadašnjeg sv. Benedikta iz Splita, nalazi se pergamena premazana taninom i zbog toga vrlo teško čitljiva, a pisana beneventanom XII. stoljeća. Objavili su ju svi relevantni izdavači i priređivači povijesnih diplomatskih vrela,⁵² a J. Stipišić joj je posvetio veću pozornost prateći razvoj splitske notarske kancelarije. Naziva je *brevve recordationis* splitskog priora Niceforija, kao što se navodi u njoj, a pisar (*scriptor*) je *Dabrus*. Stipišić navodi da je to noticija kojoj je cilj ovjekovječiti pravni čin. Uz to Stipišić utvrđuje da pisar Dabro (Dobre) prvi upotrebljava invokaciju: *In nomine sancte et individue Trinitatis* koja je k nama došla tijekom XI. stoljeća. Nadalje, smatra da je činjenica kako se datacija nalazi u protokolu, napredak u diplomatskom smislu. Međutim, upozorio je na jezik isprave. Drži da je Dobre pisar bio loš poznavatelj latinskog jezika, što opravdava vjerojatnošću, zbog imena, da je bio Hrvat. Dobre griješi već u formuli datiranja, u sintaksi ablativa i konstrukciji ablativa apsolutnog, pa umjesto imenice „annus” koja treba biti u ablativu „anno” piše „anni” vjerojatno zaveden hrvatskim genitivom „godine”. Ime nadbiskupa koje mora isto doći u ablativ uz particip prezenta „residente” ostavlja u nominativu (*residente videlicet Lampredius*).⁵³ Inače, u ovoj noticiji, uz pisara Dobru, navodi se još jedan istog imena koji ima atribut *diaconus* i kaže da je ovu prethodnu sa svećenikom Fuskom prepisao iz stare cedulje. Pokušavajući razriješiti neka pitanja koja se tiču đakona Dobre iz kraja XI. i početka XII. stoljeća, toliko puta na razne načine zabilježena, susreli smo se i s ovim đakonom. Interes nam je tim više bio usmjeren na ovu ispravu jer su neki navodili i povezivali ovaj dokument s pjesnikom Dobrom. Međutim, ova nam je isprava pobudila sumnju jer je odskakala kompozicijom od isprava onoga vremena. Provjerom datacije utvrđeno je da navedena indikcija (*prima*, prva) ne odgovara godini 1040. Budući da je dokument datiran po bizantskom

⁵⁰ HS /izd. 1894/, 48.

⁵¹ CD I, 112, 123, 163, 165, 170, 181; STIPIŠIĆ 1954, 111-123.

⁵² CD I, 73-74.

⁵³ STIPIŠIĆ 1954, 114.

⁵⁴ FARLATI (III) 1765, 126-127.

caru Mihajlu, splitskom nadbiskupu Lampridiju i po prioru Niceforiju, provjerom smo ustanovili da se Niceforije spominje samo na ovom mjestu, kao i nadbiskup Lampridije. U katalogima splitskih nadbiskupa Lampridije se spominje samo u tzv. rimskom,⁵⁴ međutim Bulić drži da je taj katalog sastavio ili Riceputi ili Farlati.⁵⁵ Onaj tko je sastavio taj katalog, uzeo je u obzir i dokumente iz fonda samostana sv. Benedikta, odnosno sv. Rajnerija, a to znači i ovu noticiju. Svi katalogi splitskih nadbiskupa smještaju nadbiskupa Dabrala u razdoblje između 1030. i 1050. godine.⁵⁶ Farlati je očito ovu našu notarsku ispravu smatrao vjerodostojnom, pa je iznio mišljenje da su Lampridije i Dabral jedna osoba s dva imena: kršćanskim i narodnim.⁵⁷ Mi smo međutim primijetili u kompoziciji samoga korpusa veliku sličnost s noticijama koje je u *Supetarskom kartularu* pisao đakon Dobre Ditov (Dicijev).⁵⁸ Čak smo među svjedocima u noticiji iz 1040. pronašli osobe istog, vrlo specifičnog imena, kao i u onima s kraja stoljeća, a to su: *Platu(i)missa* i *Platichlebu*.⁵⁹ Jedno i drugo ime javlja se uvijek u kontekstu s Dobrom. Nadalje pozornost je privukla još jedna specifičnost. U *Supetarskom kartularu*, pa i nešto kasnije tijekom XII. stoljeća, u nekim se ispravama može pronaći izraz *finis* u izrazu *pro fine* ili *per finem*. Taj termin nije sasvim jasan, ali se smatra da je pravnog značenja i to slavenskog prava, vezan uz kupoprodaju.⁶⁰ Čini se kao da ima značenje konačno dogovorene cijene. Nalazimo ga i u notarskoj ispravi iz 1119. godine kojom se svjedoči da je opatica Marija kupila treći dio tornja neke kuće.⁶¹ Tu je ispravu pisao Dobre arhiprezbiter, a sadržajno je vrlo slična ovoj iz 1040. Riječ je o malom privatnom kartularu priora Niceforija koji nabroja nabavljene nekretnine te ističe jednu kuću s tornjem. Treba imati na umu da se ova naša isprava iz 1040. godine nalazi u fondu samostana sv. Benedikta. Neke značajnije spise, odnosno one koje su tobože hrvatski kraljevi Zvonimir i Stjepan izdali spomenutom samostanu, bile su podvrgnute vrlo strogoj analizi te je utvrđeno da su falsificirane, i to negdje između 1119. i 1171. godine.⁶² Smatramo da je i ova isprava iz 1040. godine falsifikat, da je u ovom slučaju ideja potekla iz samostana sv. Benedikta, čiji su redovnici već stečena dobra htjeli osigurati „papierima“. Slažemo se s V. Novakom da su notari, koji su i inače radili za ovaj samostan, napravili i takve isprave. Radio ih je Sabacije, ali očito i naš đakon Dobre. Beneventana je trebala biti jamac starosti i vjerodostojnosti i u ono vrijeme kao i danas.⁶³ Dok su one tobožnje kraljeva Zvonimira i Stjepana kao vladarske izazvale

⁵⁵ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 73-82.

⁵⁶ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 168.

⁵⁷ FARLATI (III) 1765, 126-127.

⁵⁸ *Supetarski kartular*, 225.

⁵⁹ *Supetarski kartular*, 215, 219, 224.

⁶⁰ NOVAK, V.1952b, 174-181.

⁶¹ CD II, 30-31.

⁶² NOVAK, V.1924, 547-569.

⁶³ NOVAK, V.1924, 569.

s pravom interes, ove, ne tako atraktivne, došle su na red tek da bi se riješila neka manje važna pitanja ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti.

Mislim, da smo ovom prigodom razriješili neka pitanja oko našeg pjesnika Dobre, možda Hrvata, te na neki način zaokružili njegov portret, kao i ulogu koju je imao u životu Splita na prijelazu XI. u XII. stoljeće.

TOMA ARHIĐAKON I NJEGOVO DJELO
HISTORIA SALONITANA

TOMA ARHIĐAKON SPLIĆANIN (1200. – 1268.)

NACRT ZA JEDAN PORTRET

Toma, splitski arhiđakon, jedna od najzanimljivijih osoba hrvatskoga srednjovjekovlja, sudionik u mnogim suvremenim događajima javnog, političkog i crkvenog života grada Splita u prvoj polovini i sredinom XIII. stoljeća, bio bi gotovo nepoznat da nije napisao historiografsko djelo, koje nadilazi uobičajeno pripovijedanje srednjovjekovnih kroničara, poznatu *Salonitansku povijest* (*Historia Salonitana*), kako ju je nazvao otac hrvatske historiografije Ivan Lučić-Lucius prezentirajući je prvi znanstvenoj javnosti 1666. godine.¹

Tomin život poznat je posredno i neposredno, iz samoga djela *Historia Salonitana* i iz dokumenata. O njegovoj mladosti i školovanju u Splitu i Italiji više se nagađa i naslućuje. Budući da je *Salonitanska povijest*, osim što opisuje povijest splitske crkvene organizacije do Tomina vremena, većim dijelom ipak memoarsko djelo s težištem na događajima kojima je sam splitski arhiđakon bio sudionik, donosi poneke podatke iz kojih je moguće razaznati Tomine autobiografske, odnosno biografske zabilješke, jer o sebi piše u trećem licu.

Starija historiografija imala je različito mišljenje o Tominu društvenom podrijetlu. Počevši od D. Farlatija² pa do K. Šegvića³ provlači se stav da je Toma potjecao iz patricijske obitelji. Nije poznato na čemu tu činjenicu temelji Farlati, ali Šegvić smatra da je samo klerik koji je bio plemić mogao težiti tako visokim položajima unutar crkvene hijerarhije i imati tako važnu ulogu u javnom životu grada kao Toma. F. Rački,⁴ pak, držeći se strogo povijesnih izvora i temeljeći svoje tvrdnje samo na njima, navodi da je Toma bio „iz nepoznate porodice”. I. Kršnjavi vrlo oštro osuđuje Tomu da mrzi i Hrvate i Mađzare, i to stoga jer je „osvjedočeni Latin, pa to s ponosom ističe”, te da njegovo pisanje nosi biljeg njegova političkog uvjerenja.⁵ I L. Margetić na temelju razmatranja prikaza najranijih razdoblja hrvatske povijesti u *Salonitanskoj povijesti*, Tomu drži izrazito neprijateljski raspoloženim prema Hrvatima,⁶ dok N. Klaić u Tominim političkim stavovima prepoznaje onaj višestoljetni i još uvijek prisutni antagonizam selo-grad iznoseći pretpostavku da je možda bio i Hrvat.⁷

¹ LUČIĆ-LUCIUS 1666, 310-370.

² FARLATI (III) 1765, 258.

³ ŠEGVIĆ 1927, 42-43.

⁴ RAČKI 1864a, 358-388.

⁵ KRŠNJAVI 1900, 129-169.

⁶ MARGETIĆ 1995b, 1-36.

⁷ KLAJIĆ, N. 1971b, 23; 1976, 208.

Toma je rođen 1200. ili 1201. godine,⁸ iz javnog se života povukao 1266.,⁹ a s nadgrobnog spomenika sa sigurnošću znamo da je umro 8. svibnja 1268.¹⁰ i da je pokopan u franjevačkoj crkvi na Rivi u Splitu. Na nadgrobnoj ploči bez ikakva ukrasa nalazi se natpis latinskim jezikom u stihovima koji iskazuje bliskost Tome Arhiđakona franjevačkom pogledu na svijet. Sastavljač stihova očito je smatrao da poruka epitafa treba odražavati Tomine stavove:

*Doctrinam, Christe, docet Archidiaconus iste
Thomas, hanc tenuit moribus et docuit:
Mundum sperne, fuge viciū, carnem preme, luge
pro vite fruge, lubrica lucra fuge.
Spalatunque dedit ortum, quo vita recedit.
Dum mors succedit vite, mea gloria cedit.
Hic me vermis edit, sic iuri mortis obedit
corpus quod ledit, animamve qui sibi credit.
D. MCCLXVIII, mense Madii, octavo die intrante.*

Prijevod glasi:

„Kriste, Toma Arhiđakon uči nauk kojeg se sam držao i učio je (i druge) pravilima: prezri svijet, kloni se grijeha, kroti tijelo, žali za raskošima života, kloni se zavodljivih dobitaka! U Splitu se rodi gdje se i od života oprosti. Kad je smrt naslijedila život, moja slava je prošla. Ovdje me jede crv i tako tijelo koje nestaje pokorava pravu smrti, ali i dušu tko joj je preda. Godine Gospodnje 1268. osmoga dana mjeseca svibnja.”

Uvažavajući situaciju prve polovine XIII. stoljeća u Splitu, gdje je potvrđeno djelovanje škole magistra Treguana, možemo vrlo sigurno pretpostaviti da je Toma upravo u susretu s njim i s nadbiskupom Bernardom stekao prva znanja i dobio smjernice za buduće školovanje. Naime, vrijeme splitskog nadbiskupa Bernarda (1200. – 1217.) i Treguana, najprije učitelja lijepe književnosti u Splitu, pa potom klerika, arhiđakona i najposlije trogirskog biskupa, obilježilo je kulturni život Splita i Trogira te, unatoč burnim političkim događajima, rezultiralo svjetskim remek djelima romaničkoga likovnog, ali i literarnog izraza u ta dva grada. Slavnom nizu majstora, likovnih umjetnika kao što su Buvina, Otto i Radovan, pridružuje se Toma Arhiđakon, majstor pisane riječi. Posredno o ulozi i

⁸ Toma navodi godinu 1230. kada je izabran za arhiđakona i da je to bilo u njegovoj tridesetoj godini života, pa iz toga proizlazi da je rođen 1200. ili 1201. godine. Usp. HS /izd. 1894/, 107; HS XXXI, 172-173; HS /izd. 2006/, 198.

⁹ *Historia Salonitana* završava s događajima 1266. godine, pa se pretpostavlja da je posljednje dvije godine života posvetio pisanju svoga djela.

¹⁰ K. Šegvić donosi tekst Tomine nadgrobne ploče (ŠEGVIĆ 1927, 120).

utjecaju Bernarda i Treguana svjedoči sam Toma.¹¹ Spominje ih s osobitim poštovanjem i divljenjem. Bili su s Apeninskog poluotoka, jedan iz Perugie, drugi iz Firenze. Bernard je došao za splitskog nadbiskupa s mjesta učitelja ugarskoga kralja. U Bologni je, baveći se naukom, proboravio tridesetak godina, posjedovao je knjižnicu, pisao je spise protiv heretika. Treguan, pak, dolazi u Split na poziv nadbiskupa Bernarda da klerike poučava gramatiku i vještinu pisanja. Sam je 1203. preradio *Život sv. Ivana, biskupa trogirskoga*,¹² a njegova uloga u izgradnji portala katedrale u Trogiru zabilježena je na natpisu na portalu.¹³ Takvo ozračje očito je pogodovalo mladom Tomi jer su ga zbog njegovih sklonosti usmjeravali na školovanje u svoju postojbinu, na jedno od najprestižnijih onodobnih sveučilišta, u Bolognu.

Bologna je u to vrijeme europsko sveučilište koje se ističe osobito po pravnim studijima. Upravo odabir takvog sveučilišta bio je znakovit za Tominu djelatnost nakon povratka u rodni grad razdiran svekolikim političkim i društvenim trzavicama. Kao pozoran i nadaren promatrač, Toma je učio i na političkim događajima i društvenim procesima koji su se zbivali u talijanskim gradovima i općenito na sjevernom dijelu Apeninskog poluotoka. Bio je svjedok borbe gradskih komuna za nezavisnost od bilo koje centralne vlasti, međusobnih borbi gradova, stvaranja novih načina upravljanja gradom uvjetovanih i novim društvenim i ekonomskim momentima, ali i borbe papinske i carske vlasti. Sve počinje od pape Inocenta III. (1198. – 1216.), koji nastoji uvesti reda u mnoga crkvena pitanja, ne ustežući se i sam miješati u svjetovna pitanja jer je to radio „s osjećajem odgovornosti i uvjerenjem da se i stvari ovoga svijeta moraju podvrći poretku koji je Bog ustanovio, a da se Božjem sudu moraju pokoriti i kraljevi i knezovi. Svijet mu se činio hijerarhijom, tj. ‘svetim poretkom’ (...). Inocent je vjerovao da papinstvo može ispuniti svoj univerzalni zadatak samo onda ako mu nezavisnost i suverenitet crkvene države omogući potpunu slobodu. Međutim, Inocent je imao i svoju vlastitu zamisao o izgradnji europskih država: imale su se sve države Europe povezati u jednom višem poretku pod papinskim vodstvom”. Franjevci i dominikanci bili su oslonac Crkvi u provođenju takvih stavova, a posebice kada nakon Inocentove smrti dolazi do neminovnog sraza dviju univerzalnih vlasti: *regnum i sacerdotium*. Car i Papa vodili su borbu za prevlast na italskom kopnu i upravo se tada Toma našao na školovanju u Bologni.¹⁴ U Bologni propovijeda Sv. Franjo. Dominik Guzman, osnivač reda propovjednika u Bologni, prihvaća riječ

¹¹ HS /izd. 1894/, 78-82, 85-88, 90; HS XXIII, 120-127; XXIV, 130-137; HS /izd. 2006/, 137-141, 145, 149-157, 163.

¹² *Život svetoga Ivana Trogirskoga*, 59-121; 299-335.

¹³ Natpis na zapadnom portalu trogirске katedrale datira vrijeme izrade portala što je napravio majstor Radovan: ... ANNO MILLENO DUCENO BISQUE UICENO PRESULE TUSCANO FLORIS EX URBE TREGUANO ... (STOŠIĆ 1994, 84).

¹⁴ FRANZEN 1988, 182-186.

Evangelja po Marku: *Idite po svem svijetu i propovijedajte* (16,5).¹⁵ Sva ta stečena iskustva Toma će primijeniti u svom političkom djelovanju, a ostavit će ih zapisane u *Salonitanskoj povijesti*. Mogao je situaciju u Splitu – gdje, s jedne strane, ugarski vladar preko svojih eksponenata, vrlo često nadbiskupa, pokušava vladati gradom, a s druge strane, hrvatski velikaši, čija je blizina velika potencijalna i stvarna opasnost za razvoj gradske komunalne samostalnosti – usporediti s onom talijanskih komuna. Upravo to je i razlog zašto će Toma zagovarati „latinski” način vladanja gradom (*regimen Latinorum*), odnosno primjenu službe potestata, tj. dovodenje plaćenog upravitelja, uglavnom stranca, kao najbolje rješenje problema svoga grada, pa će, čim mu se pruži pogodna prilika, iskoristiti situaciju i kao vrlo ekspeditivan „import” iskušan u Italiji i Provansii¹⁶ dovesti u Split načelnika iz Ancone. Vrijedno je navesti poznate ljude od znanosti koje je Toma mogao susresti u Bologni. Uz već spomenute sv. Franju i Dominika Guzmanu, to su Petar de Vineis,¹⁷ Ivan iz Viterba (*Iohannes de Viterbo*),¹⁸ Pavao Dalmatinac (*Ungarus*),¹⁹ Rolandin Pasagerijev.²⁰ Oni su dovoljno jamstvo da je Toma dobio za ono vrijeme vrhunsko obrazovanje iz teologije i prava.

Diplomatička vrela u arhivima Splita i Trogira svjedoče da je Toma u razdoblju 1227. i 1232. bio javni notar u Splitu, najprije kao klerik, pa podđakon i kasnije kao arhidakon, što postaje 1230. godine.²¹ No, K. Šegvić smatra da je Tomina notarska služba prestala 1230. izborom za arhidakona te da isprava datirana 1232. godinom – ako ju je izradio Toma kako na njoj piše – onda ona mora biti starija tj. do 1230. godine.²²

Tom razdoblju svoga života Toma u *Salonitanskoj povijesti* ne posvećuje pozornost. Ipak, iz vrela se zna da je na toj dužnosti naslijedio splitskog notara Sabacija i da ju je obavljao relativno kratko. U originalu je sačuvana samo jedna

¹⁵ Bilo je to 1221. godine. Usp. ŠANJEK 1988b, 280; FOSTER 1986, 84.

¹⁶ LOPEZ 1978, 152.

¹⁷ Petar de Vineis, umro 1249., stilist, antipapist, glavni savjetnik Fridriha II., studirao je u Bologni. Usp. STIPIŠIĆ 1961, 405-421 + II. tab.

¹⁸ Ivan iz Viterba (*Iohannes de Viterbo*) oko 1228. godine piše *Liber de regimine civitatum* (LE GOFF 1974, 520).

¹⁹ Pavao Dalmatinac donedavno poznat kao *Ungarus* (o. 1190. – 1255.) bio je profesor prava na bolonjskom sveučilištu početkom XIII. stoljeća, komentator zbirki kanonskog prava i prvi provincijal hrvatsko-ugarskih dominikanaca. Usp. KRASIĆ 1978, 131-156.

²⁰ Rolandin Pasagerijev (*Rolandinus Passagerii*) bio je autor jednog od najpoznatijih notarskih formulara i 1234. godine obavljao je notarsku službu u Bologni, a kasnije je bio na čelu notarske škole. Umro je 1300., a njegovo djelo nosi naslov *Summa artis notariae*. Najstariji rukopis se nalazi u zagrebačkoj Metropolitanskoj knjižnici (MR 109) nastao 1275. godine. Usp. STIPIŠIĆ 1991, 164.

²¹ CD III, 267, 301, 365.

²² ŠEGVIĆ 1927, 51. Slično mišljenje iznosi i Gunjača iako smatra da je isprava koja je ujedno po njemu Tomin autograf datirana 1231. godinom, a ne 1227. kako misli Šegvić, odnosno 1232. kako to radi Smičiklas (CD III, 365). Gunjača zaključuje da se ne zna zašto je Toma prestao biti notarom i ne slaže se sa Šegvićevim mišljenjem da je ta služba inkompatibilna s obavljanjem dužnosti arhidakona (GUNJAČA 1973a, 9-21).

isprava koju je pisao te dvije u prijepisu. Diplomatička analiza pokazuje da je upotrebljavao staru kompleksijsku formulu (*complevi*), da je stopio elemente karte i noticije te da je od njega *signum notarii* postao stalan element diplomatičke formule koroboracije. Upravo se u obavljanju ove djelatnosti najbolje odrazilo školovanje u Bologni, gdje baš tada rimsko pravo doživljava renesansu, a *ars notaria* kao izraz potreba novoga građanskog društva postaje stalnim predmetom izučavanja na sveučilištu.²³ Da je Toma dobro poznao pravnu struku i diplomatiku, vidi se i u njegovu djelu, gdje se diplomatička vještina iskazuje kroz upotrebu diplomatičkog materijala kao povijesnog vrela.²⁴

Izbor za arhidakona ponosno ističe i piše da je bio obavljen u najvećoj slozi (*in summa concordia*), i to u njegovoj tridesetoj godini. Tim činom počinje Tomin uspon u crkvenoj hijerarhiji i velika uloga u svemu što se događalo u Splitu.²⁵

Vrlo brzo nakon izbora za arhidakona, očito zbog svoje reformatorske revnosti i odanosti papi, sukobljava se s nadbiskupom Guncelom (1220. – 1242.) te izbija skandal. Sam posvećuje nekoliko poglavlja²⁶ tim burnim događajima koji su ujedno značili Tomin prvi istup u javnom životu grada. Čini se da je to bila odrednica za sva kasnija djelovanja koja su Tomi donosila uvažavanja i odbijanja, uspone i padove na društvenoj hijerarhijskoj ljestvici. Guncela je za nadbiskupa postavio ugarski dvor. Bio je podrijetlom Madžar, sin plemenitaša Kornelija i u rodu s banom Gjulom. U Splitu je izabran za nadbiskupa pod pritiskom laikata. Pokazao se nesposobnim te se sukobio s kaptolom i prije Tomina izbora za arhidakona, a nakon toga antagonizam se samo produbio i Toma mu je zamjeravao da je obavljao nadbiskupsku čast prije nego je dobio palij. U gradu je došlo do otvorenog sučeljavanja zastupnika jedne i druge strane. Međutim, Toma je izašao kao moralni pobjednik po presudi kardinala Otona, opunomoćenika pape Grgura IX., kojemu su u Perugiu, gdje se nalazio, otišle obje strane. Nakon toga Guncel i dalje ostaje nadbiskupom, a Toma se vrlo aktivno uključuje u komunalni život.

Politička je situacija u Splitu izrazito anarhična. Ljubitelj reda, rada, zakona, sljedbenik reformatora sv. Franje Asiškog i Dominika Guzmana smatra da samo dovođenje osobe sa strane može osigurati komunalnu stabilnost. U tom se svjetlu mogu promatrati i razumjeti Tomine ponekad vrlo stroge ocjene o predstavnicima hrvatskih velikaških obitelji koji su obnašali dužnost kneza u Splitu, ali zapravo nisu marili za grad. Uzimajući izvan konteksta Tomine riječi i iznesene stavove, historiografija mu je preoštro sudila. Držala ga je osobom koja je neprija-

²³ STIPIŠIĆ 1954, 117-119.

²⁴ MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 83-90; 2002, *passim*.

²⁵ HS /izd. 1894/, 107; HS XXXI, 172-173; HS /izd. 2006/, 198.

²⁶ HS /izd. 1894/: pog. XXVI. *De promotione Guncelli*, 92-99; XXXI. *De scandalo, quod factum est inter archiepiscopum et archidiaconum*, 107-113; HS XXVI, 144-145; XXXI, 172-181; HS /izd. 2006/, 166-181, 198-211.

teljski suprotstavljena Hrvatima. No, na temelju Tominih riječi, može se utvrditi da se radi o jednostranom shvaćanju jer Toma prema onima koji su bili sposobni i zaslužili pohvale ne šteti lijepih riječi. Takav je, na primjer, Grgur Bribirski kojega opisuje s mnogo uvažavanja. Piše da je bio vrlo moćan i bogat, promišljen i okretan u upravljanju te da nije bilo moćnijeg čovjeka u Hrvatskoj od njega, da je pobijedio sve svoje neprijatelje (*uir potens et diues, et in administrandis rebus satis circumspectus et strenuus ... nec erat in tota prouintia Chroatie, qui tanta potentie prerogatiua polleret; omnes enim inimicos suos superauerat*), ali da kada je izabran za kneza Splita, zbog mnogih zaduženja nije se sam bavio gradom, nego je postavio namjesnika i Split je, kaže Toma, bio kao udovica (*quia civitas quasi uidua sine rectoris gubernatione*).²⁷ Očito vrlo razumna procjena situacije jednog Splićanina i dobar razlog za primjenu vlastite ideje.

Da bi pridonio rješenju situacije u gradu, Toma smatra da je nužno u grad dovesti stranca po uzoru na komune u Italiji i Provansi, plaćenog načelnika, nepristranog upravitelja grada. Dakako, ta je nova ideja bila teško provediva bez potpore moralnih autoriteta. Tada su u Splitu već bili prisutni sljedbenici sv. Frane, koji su zbog svoje skromnosti uživali velik ugled. U tim trenucima, očito Tomini istomišljenici, priskaču u pomoć i nagovaraju građanstvo, rastrgano između dviju stranki u gradu, na jedinstvo i slogu, te da se dovede načelnik s Apeninskog poluotoka. Toma i Miha Madijev dobiju punomoć od sugrađana i odlaze u Ankonu po osobu za službu načelnika. U Ankoni se obraćaju za savjet ankonitanskom potestatu, koji ih upućuje uglednom franjevcu. Njegovoj preporuci poklanjaju puno povjerenje i izboru Gargana de Arscindisa, koji stiže u Split 15. svibnja 1239. Gargano je u tri navrata po godinu dana obnašao službu potestata. To je po Tominu opisu doba reda u gradu,²⁸ osobito značajno za kodifikaciju gradskih prava i običaja koji se popisuju u jedan kapitularij. Nije teško pretpostaviti koliko je to rađeno upravo pod Tominim utjecajem i vjerojatno neposrednim sudjelovanjem kao čovjeka dobro upućenog u pravnu struku, ali i običaje i propise grada. Pravni povjesničari drže da je Toma u odabiru kodificiranih propisa i običaja bio eksponent plemićkog sloja, da nije tumač „narodne volje“, ali ne stoji tvrdnja da je preferirao tzv. latinski karakter Splita.²⁹ Ovaj splitski uspješni potez imao je dalekosežne posljedice jer su kasniji gradski statuti u Dalmaciji, pa tako i splitski, imali odredbu da načelnici grada ne smiju biti iz grada niti iz bližeg zaleđa.³⁰ Općenito je vrijeme koje je Gargano proveo na mje-

²⁷ HS /izd. 1894/, 113; HS XXXII, 182-183; HS /izd. 2006/, 210-213.

²⁸ HS /izd. 1894/, 117-125; HS XXXIII, 194-197; XXXIV, 198-203; XXXV, 204-215; HS /izd. 2006/, 222-253.

²⁹ *Statut grada Splita* /izd. 1985/, XVI.

³⁰ *Statut grada Splita* /izd. 1985/, 37-38; Knjiga prva, Gl. XVIII. govori da „načelnik odnosno upravitelj grada Splita i njegovi službenici i pratioci nikako ne smiju biti iz slavenskih (tj. hrvatskih, op. prev.) strana niti iz pokrajine Dalmacije.“

stu načelnika u Splitu bilo uspješno. Stabilizirao je situaciju u gradu, uveo poreze, riješio mnoge vitalne probleme grada, odnosno postavio komunalne temelje za budućnost.³¹ Dakako, Tomino je vizionarstvo i obrazovanje zaslužno i ugrađeno u takav razvoj situacije.³²

U usponu u crkvenoj hijerarhiji Toma nije imao uspjeha kako je želio. Odlazak Gargana de Arscindisa i smrt Guncelova 1242. otvorile su mogućnost novih antagonizama. Vrijeme je to navale Tatara i sukoba Splita s kraljem Belom IV., odnosno kraljicom Marijom, što još više otežava cjelokupnu situaciju. U tim trenucima Toma ponovno sudjeluje u zbivanjima unutar Crkve. Iz tih događaja izlazi kao razočaran čovjek, povrijeđene taštine. Svakako da su to dobri razlozi za odluku da svoje obrazovanje stavi u službu obrane vlastite osobe te, kako neki povjesničari drže, piše apologiju sebi, pa svjestan mogućnosti takve interpretacije sam sebe kvalificira kao ljubitelja pravde i preziratelja raspuštenosti (*amator iustitiae et nequitiae detestator*).³³ Mnoge Tomine ocjene suvremenih događaja i osoba treba kritički promatrati i staviti ih u kontekst njegovih općenitih stavova, ali i osobnih neuspjeha. Toma jest žestok protivnik svega što dolazi s ugarskog dvora, ali niti to nije puko protivljenje zato što je ugarsko, nego jer je protiv interesa jačanja komunalne samostalnosti, a kada se tiče Crkve, onda je žestok protivnik upletanja laičke u crkvenu vlast. Tako u slučaju pokušaja laika da za splitskog nadbiskupa nametnu Ugrina, tvrdi da se nikakav izbor nasumce larmom svjetine ne može provoditi, nego zreлим promišljenjem redovnika i crkvenih ljudi (*electio non est celebranda precipitanter et cum secularium tumultu, sed matura deliberatione fratrum et religiosorum uirorum*).³⁴ Njega, Tomu, splitskog arhiđakona, upravo laici nisu prihvatili za nadbiskupa,³⁵ a nije prihvaćen niti njegov kandidat za opata samostana sv. Stjepana. Bili su to gorki trenuci za neshvaćenog čovjeka. Treba naglasiti da su mu uvijek, pa tako i u izboru za nadbiskupa, franjevci i dominikanci pružali potporu. Kako nije uspio napraviti najvišu karijeru unutar crkvene hijerarhije, iako pomalo razočaran, ipak ostaje angažiran u mnogim poslovima za koje je trebalo pravničko znanje. Nalazimo ga kao suca u sporovima. Skupa s uglednim franjevcima iz Italije: Gerardom iz Modene, Pavlom i Andrijom, svjedok je u mirovnom sporazumu Splita i Trogira, a obavlja i delikatne misije za papu Aleksandra IV. (1254. – 1261.).³⁶ To govori koliki je ugled čovjeka od povjerenja i znanja uživao. Po smrti nadbiskupa Rogerija (1250. – 1266.), kojega je

³¹ Usp. STEINDORFF 1987, 141-152.

³² Opširnije v. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 307-327.

³³ HS /izd. 1894/, 107; HS XXXI, 172-173; HS /izd. 2006/, 198.

³⁴ HS /izd. 1894/, 196; HS XLV, 290-291; HS /izd. 2006/, 342.

³⁵ Izbor za splitskog nadbiskupa kada je Toma bio izabran, ali nije prihvaćen zbivao se početkom 1244. godine, točnije 7. siječnja. O tim zbivanjima Toma piše u pog. XLIV. *De seditione, que facta est per laycos in processu electionis archiepiscopi* (HS /izd. 1894/, 187-190; HS XLIV, 276-281; HS /izd. 2006/, 322-331).

³⁶ CD IV, 197; V, 162.

cijenio više od drugih, povlači se iz javnoga života i čini se da se posvećuje pisanju svoga djela.

Da nije Tomine kronike, ono što bismo znali o njemu iz drugih povijesnih vrela ipak bi ga svelo na jednoga školovanog srednjovjekovnog svećenika i ništa više. Međutim, potreba za pisanjem Tome Arhidakona, bez obzira ako je to dijelom i potreba za vlastitim opravdavanjem ili apologijom, hrvatsko je srednjovjekovlje obogatila djelom iznad vremena i prostora. *Historia Salonitana* je onaj spomenik trajniji od mjedi.

Kerubin Šegvić je Tomino djelo po vanjskom obliku okvalificirao kao literarno, po sadržaju historijsko, a po nakani i namjeni didaktično.³⁷ Naime, Toma je imao cilj napisati povijest splitske crkve kao baštinice metropolitanskih prava salonitanske i otuda naziv *Historia Salonitana*, ali i opravdati svoje uspone i padove. Kako oko glavne niti, odnosno crkvene povijesti od apostolskih vremena, nije moguće zaobići upletene druge povijesne događaje, to je ono za hrvatsku povijest važno kao djelo koje zahvaća neka pitanja iz njezina najranijega razdoblja. U tom dijelu ono ima historiografski značaj, a za razdoblje Tomina aktivnog sudioništva u javnim poslovima ima značajke memoara. Sam je Toma napisao da je ono nastalo na temelju izvorne građe, tradicije i različitih mišljenja (*partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes*)³⁸ i upravo zbog toga svrstava se u jedinstvenu pojavu, ne samo u našoj sredini nego i u širim europskim razmjerima. Za ovu priliku obratit ćemo pozornost na tri historiografske teme koje je Toma obradio. To su prikaz povijesti splitske, odnosno salonitanske nadbiskupije, dijelovi koji se dotiču pojedinih epizoda iz hrvatske povijesti te neki aspekti i refleksije europske povijesti.

PRIKAZ CRKVENE POVIJESTI

Osnovna tema *Salonitanske povijesti* je prikaz povijesti splitske crkvene organizacije koja je, kao baštinica prava salonitanske crkvene organizacije, naslijedila nadbiskupsku čast i metropolitansku vlast nad najvećim dijelom hrvatskoga državnog teritorija u srednjem vijeku. Zbog toga ju je N. Ivić stavio u žanr tzv. *gesta episcoporum*, odnosno kronike koja pripovijeda događaje iz prošlosti pojedinih crkvenih organizacija kao posebnog literarnog oblika srednjovjekovlja.³⁹ Nizanje događaja koji se zbivaju vezano uz dominantne osobe, odnosno biskupe i nadbiskupe, čine okosnicu takvih djela. Uvod u djelo znači po običajima sred-

³⁷ ŠEGVIĆ 1927, 143.

³⁸ HS /izd. 1894/, 34; HS VII, 30-31; HS /izd. 2006/, 34.

³⁹ N. Ivić kaže da su tzv. „*gesta episcoporum*“, vrsta povjesnice popularna od IX. do kraja XIII. stoljeća, koja svojim listama i katalozima neprekinitim slijedom naglašava nasljeđivanje stanovite službe stvarajući svojevrzni biskupski pseudorod u svrhu prikazivanja njegove regularnosti i legitimnosti” (IVIĆ 1992, 74). Vidjeti i: MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 43-45.

njovjekovnih povjesničara i kroničara naslov i definiciju osnovne teme. U *Salonitanskoj povijesti* glasi: *Incipit historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*. Izidor Seviljski, pisac djela koje i Toma citira, počinje na isti način, tj.: *Incipit historia Gotorum*. Toma je, prikazujući povijest od uspostave crkvene organizacije u Saloni pa do 1266. godine, opisao tri različita razdoblja. Prvo je razdoblje postojanja crkvene organizacije u Saloni, metropoli rimske provincije Dalmacije, zatim prelazak i uspostava kontinuiteta u Splitu te treće razdoblje koje nije za Tomu povijest, nego memoarski prikaz događaja kojima je sam sudionik, a često i protagonist. Bitno je istaknuti ta tri razdoblja jer su metodološki pristupi pisca prilagođeni razdoblju koje obrađuje, pa navod da je pisao djelo djelomično služeći se „pisanim”, tj. izvorima, odnosi se upravo na prve dvije tematske cjeline. U njima Toma raspravlja o dvije ključne točke u slijedu zbivanja: o uspostavljanju najprije salonitanske biskupske, odnosno metropolitanske stolice, kao i o prijenosu tih prava na splitsku crkvu, uobličenu u dvije osobe: sv. Dujma i tzv. Ivana Ravenjanina. Po načinu prikazivanja tih prekretnih točaka može se Tomu procjenjivati kao povjesničara Crkve. Analizirajući ranokršćanski, salonitanski niz tzv. *gesta episcoporum*, povjesničari su zaključili da je Toma, uz određene ograde, vjerodostojan jer se služio pisanim vrelima. Podrobnija analiza pokazuje da je Toma često poneka vrela znao i „zatajiti”, odnosno preskočiti događaje koji su mu možda kvarili uspostavljeni slijed. Iz prošlosti salonitanske crkve Toma je napravio reprezentativni odabir biskupa i nadbiskupa o kojima je pisao i koji su mu se uklapali u „slavnu” salonitansku prošlost,⁴⁰ ali nije mogao zaobići slabost svih kroničara Crkve koji su tražili apostolske korijene. Svetom Dujmu, utemeljitelju salonitanske crkve, posvetio je posebnu pozornost. Iako je, kao obrazovan svećenik, morao i mogao znati da je crkvena organizacija u Saloni bila uspostavljena tek u III./IV. stoljeće i da je Dujam mučenik iz vremena Dioklecijana, nije mogao izbjeći zamke koje mu je nametala splitska crkvena tradicija opterećena legendama koje je stvarala s ciljem da se opravda ono što Toma zaokružuje u riječima tvrdeći da je splitska crkva naslijedila ono što je Salona imala od davnine (*quod Salona antiquitus habuit, optineret ecclesia Spalatensium*).⁴¹ Toma je pokušao uskladiti svoje spoznaje, koje je stekao tijekom studija, i splitske legende, pa je izmislio čak dva Dujma, jednog iz apostolskih vremena, tobožnjeg učenika sv. Petra i drugog iz vremena cara Dioklecijana. Upravo zbog toga se poglavlje *Salonitanske povijesti* o svetom Dujmu i svetom Domnionu ne može ubrojiti u uspješnije pokušaje: ne samo da nije dao doprinos raščišćavanju izmišljenih priča, nego ih je i obogatio.⁴² Vjerojatno svjestan tih nedostataka, ali i u nemogućnosti da bar neke ukloni, ograđuje se da piše o cr-

⁴⁰ MATIJEVIĆ SOKOL 1988, 11-26; BABIĆ 1993, 21-26; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 54-75.

⁴¹ HS /izd. 1894/, 33; HS XI, 48-49; HS /izd. 2006/, 54.

⁴² BULIĆ – BERVALDI 1913b; BULIĆ 1919, 1-26; *Istorija svetoga Dujma i Staša*, 13-57; 267-298; BABIĆ 1993, 13-57.

kvenim osobama (biskupima i nadbiskupima) o kojima nešto zna (*de aliquibus, prout scire potuimus*).⁴³ Osim o Dujmu, Toma piše o Gliceriju, Natalu i Maksimu. Uglavnom su mu spoznaje vjerodostojne i temelje se na Jordanu, korespondenciji pape Grgura Velikoga.⁴⁴ Upitan je odabir osoba o kojima piše jer postoje u *Salonitanskoj kronici* i indicije da je Toma neke događaje prešutio, odnosno preskočio. Iako se ne može zanemariti i sasvim odbaciti Tomina pristranost u težnji da svojoj splitskoj nadbiskupiji pribavi najslavnije temelje, ipak treba uzeti u obzir vrijeme kada Toma stvara i živi. I. Babić smatra da je Toma naveo podataka koliko je mogao iz osobne kulture i koliko su mu dopuštale mogućnosti epohe, navodeći i primjer iz djela Giacoma da Varazze (*Iacobus de Voragine*), i Tomina suvremenika (1230. – 1298.) koji je u povijesti grada Genove obradio samo četiri biskupa, a o najranijoj povijesti priznaje da ne može naći ništa.⁴⁵ Sasvim sigurno nezaobilaznu komponentu u načinu sastavljanja jednog takvog djela određivala je srednjovjekovna praksa. N. Ivić ističe analogiju kao jednu od temeljnih figura literarne kompozicije takvih i srodnih kronika koja ima udjela u određivanju i izboru pojedinih tema.⁴⁶ Nameće se zaključak da je Toma iskoristio takvu mogućnost, osobito kod opredjeljenja za opis sukoba salonitanskog nadbiskupa Natala i arhidakona Honorata, gdje je mogao bez ikakvih ograda, a poznavajući i obilnu pisanu dokumentaciju te imajući na umu svoj sukob s nadbiskupom Guncelom, stati na stranu arhidakona jer je u prikazu događaja kojemu je sudionik mnogo stoljeća kasnije morao biti oprezniji i suzdržaniji. Vrlo delikatno pitanje prijenosa prava salonitanske crkve na splitsku Toma je riješio jednostavno pojavom osobe Ivana Ravenjanina. To poglavlje je u hrvatskoj historiografiji jedno od onih o kojima se najviše raspravljalo jer je usko povezano s temeljnim pitanjima suživota nekoliko dalmatinskih gradova i hrvatske države. Mišljenja historiografije su vrlo različita. Toma je tu sasvim sigurno pokazao sve slabe strane pristrane osobe koja nije željela razjasniti najvažniji trenutak sljedništva prava jedne crkvene organizacije na drugu, jer je to pravo ostvareno pod nejasnim okolnostima. Toma je prošao studij na najprestižnijem pravnom sveučilištu u ono vrijeme i poznao je kanonsko pravo, što je očigledno na mnogim primjerima. Znao je da bi Zadar kao metropola bizantske provincije trebao preuzeti metropolitansku vlast. Borba splitske crkve da osigura legitimitet počivan na moćima sv. Dujma utjecala je na Tomu, pa je poglavlje o Ivanu Ravenjaninu, kao i o sv. Dujmu, jedno od najneutemeljenijih i možda najpristranijih s ciljem da se sakrije i ostavi neupitno pravo splitske nadbiskupije.⁴⁷ Za

⁴³ HS /izd. 1894/, 12; HS V, 20-21; HS /izd. 2006/, 22.

⁴⁴ BULIĆ 1904, 1-47.

⁴⁵ BABIĆ 1993, 26.

⁴⁶ IVIĆ 1992, 40.

⁴⁷ KLAJČ, N. 1971a, 209-249; MARGETIĆ 1995b, 20-23; BUDAK 1994, 83-86; GOLDSTEIN 1995, 135-138. Sva mišljenja i moj elaborirani stav v. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 75-114.

razdoblje crkvene povijesti u Splitu nakon pojave Ivana Ravenjanina do svoga doba, Toma daje podatke o onim nadbiskupima o kojima postoji sjećanje (*de quibus extat memoria*),⁴⁸ zatim jedno poglavlje posvećuje izuzeću biskupa Gornje Dalmacije, a posebno veliko poglavlje posvećuje reformnom splitskom nadbiskupu Lovri, kojega vremenski određuje trojicom hrvatskih kraljeva. Nadalje, piše o uspostavi hvarske biskupije, o nadbiskupu Manasu, o izuzimanju zadarske biskupije i o slavnom splitskom nadbiskupu Arniru, kojega splitska crkvena predaja slavi kao mučenika. Završetak tog niza je poglavlje o dva nadbiskupa po imenu Petar. O nadbiskupima koji nasljeđuju Ivana Ravenjanina Toma piše prepisujući kataloške zabilješke koje su postojale u splitskoj nadbiskupiji. Te su bilješke posebice važne za hrvatsku povijest jer su nadbiskupi datirani po hrvatskim, franačkim i bizantskim vladarima, pa je to poglavlje bilo osobito korišteno u utvrđivanju kronologije najranije hrvatske povijesti.⁴⁹ O nadbiskupima iz svoga vremena Toma razlaže po principima memoarske literature, ali kako postoje sačuvana i druga povijesna vrela, nije teško utvrditi što je povijesna istina, a što Tomin subjektivni stav. Dakako, Tomina politička uvjerenja i stavovi dolaze do izražaja upravo u opisima tih osoba i događaja kojima je sam sudionik. Već smo rekli da lijepo piše o nadbiskupu Bernardu, a s Guncelom se sukobljava kao i s Hugrinom. Dotiče se i pokušaja ujedinjenja splitske nadbiskupije i zagrebačke biskupije u osobi zagrebačkog biskupa Stjepana, ali to nije uspjelo. N. Klaić je sudila da Toma Arhiđakon nije bio dobar povjesničar u prikazivanju povijesti salonitanske, odnosno splitske crkve.⁵⁰ Istina je da je njegova pristranost mnoge bitne događaje još više zasjenila, ali, s druge strane, ne možemo zanemariti činjenicu da je Toma historiografskim pristupom nadmašio mnoge suvremenike. Iako je djelo komponirano u literarnoj tradiciji XIII. stoljeća kao *gesta episcoporum*, dotiče se mnogih za hrvatsku, ali i europsku povijest važnih događaja – a kada „skrene” s te glavne teme vraća joj se riječima: *sed iam ad propositum redeamus* „ali da se vratimo na glavni predmet”,⁵¹ *his ergo breuiter prelibatis, nunc ad materiam redeamus* „onda pošto smo ovo ukratko izložili sada da se vratimo na temu”⁵² – i o mnogim događajima piše upravo na temelju pisanih svjedočanstava. Način kako ih koristi i činjenica da se njima koristi, Tomu izdiže iznad suvremenika, a i mnogih pisaca iz kasnijih stoljeća.⁵³

⁴⁸ HS /izd. 1894/, 35; HS XIII, 52-53; HS /izd. 2006/, 58.

⁴⁹ MARGETIĆ 1995b, 13-20.

⁵⁰ KLAJĆ, N. 1971b, 23.

⁵¹ *Propositum* je termin za retoričku tezu, odnosno glavnu temu.

⁵² HS /izd. 1894/, 92, 99, 171, 185; HS XXV, 142-143; XXVI, 144-145; XXXVII, 242-243; XLII, 268-269; HS /izd. 2006/, 164, 178, 286, 318.

⁵³ Vidjeti: MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 114-233.

EPIZODE IZ HRVATSKE POVIJESTI

Svi povjesničari koji su se bavili najranijim razdobljima hrvatske povijesti nisu mogli zaobići *Salonitansku povijest*. Nije uvijek bilo lako razriješiti probleme koje je naznačio Toma zbog pomanjkanja vjerodostojnih pisanih vrela, ali sve što je zabilježio pomoglo je da se unatoč slabostima upotrijebi. Pozornost je privukao opis dolaska Hrvata. Tzv. gotska teorija, odnosno Tomina identifikacija Hrvata i Gota, mnogima je bila glavni argument da je Toma mrzio Hrvate.⁵⁴ Kako je Pop Dukljanin na sličan način rješavao to pitanje, držalo se da su jedan i drugi imali neki zajednički predložak.⁵⁵ Najvažniji su podaci koje Toma iznosi u katalogu splitskih biskupa (nadbiskupa) datiranje, osim po franačkim i bizantskim, i po hrvatskim vladarima. Spominje Branimira, Trpimira, Muncimira, Tomislava, Držislava i Krešimira. Napomena uz Držislava da je od njegova doba Bizant kraljevske znakove dodijelio hrvatskim vladarima bila je predmet mnogih rasprava.⁵⁶ L. Margetić smatra da Toma nije podatak o naslovima hrvatskih vladara, počevši od Držislava, uzeo iz nekoga kataloga, nego je plod njegova rasuđivanja i zaključivanja na temelju nekih drugih povijesnih vrela.⁵⁷ Po povijesnim vrelima pisao je Toma o nadbiskupu Lovri, velikom reformatoru na crti stavova pape Grgura VII. (1073. – 1085.). Za njega kaže da su mu hrvatski vladari (a Toma ga datira vremenom Stjepana, Krešimira i Zvonimira) izdali mnoge darovnice o starim i novim darivanjima imanja splitskoj crkvi.⁵⁸ Toma spominje i jedan sabor u Ninu na kojemu je Zvonimir, kralj Hrvata, potvrdio donaciju crkve sv. Stjepana i sv. Marije na Otoku u Solinu splitskoj crkvi i da su u toj crkvi grobovi hrvatskoga kralja Krešimira i mnogih drugih hrvatskih kraljeva i kraljica. Arheološka istraživanja potvrdila su Tominu tvrdnju i otkrila epitaf kraljice Jelene, koji je Toma vjerojatno još mogao u svoje vrijeme vidjeti.⁵⁹ Slabe su točke *Salonitanske povijesti* tumačenje doseljenja Hrvata, osnivanja gradova Splita, Dubrovnika, Zadra, a arijanstvo Gota, tj. po njemu Hrvata, Tomi je zgodna prilika da napadne krivovjerja svoga doba, ali i upotrebu slavenskog jezika i pisma. U XVII. poglavlju piše o kraju hrvatske narodne dinastije i dolasku Arpadovića na vlast te njihovu ulasku u dalmatinske gradove: Split, Trogir i Zadar. Iz svoga vremena Toma je vrlo živo opisao događaje kao što su sukobi Splita s Trogirom, sa Cetinjanima, s hrvatskim velikašima koji su ugrožavali grad, ali i o opsjedanju i uništenju Zadra u četvrtom križarskom ratu 1202. godine. Opis Tomin je vrlo živ i kao da se naslađuje nevolji suparničkoga grada. Toma kao

⁵⁴ MARGETIĆ 1995b, 11-13, 33.

⁵⁵ *Ljetopis Popa Dukljanina* (*Летопис Попа Дуклянина*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ, 1928.); KATIČIĆ 1988, 17-51; PERIČIĆ 1991.

⁵⁶ ŠIŠIĆ 1925; KLAJČ, N. 1971b.

⁵⁷ MARGETIĆ 1995b, 18.

⁵⁸ HS /izd. 1894/, 47-56; HS XVI, 68-83; HS /izd. 2006/, 72-91.

⁵⁹ MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 83-90.

splitsko crkveno lice nikada nije zaboravio da je Zadar bio pretendent za metropoliju i nadbiskupsku čast, koju uspijeva i ostvariti. Ovaj događaj prelazi okvire hrvatske povijesti⁶⁰ i zadire u:

EPIZODE EUROPSKE POVIJESTI

Upravo po pojedinim epizodama koje se ne tiču u užem smislu ni hrvatske povijesti ni povijesti splitske crkve, a Toma je o njima pisao interpolirajući ih u glavnu temu, nadilazi slične kronike ili povijesti. Toma je opisao dolazak Madžara na europsku povijesnu scenu prikazujući ih kao pogane koji su se kasnije pokrstiti. Čitavo je poglavlje posvetio opisu zauzeća Zadra u IV. križarskom ratu.⁶¹ Taj događaj bio je šokantan za ondašnji svijet jer su križari vođeni Mlečanima uništili jedan lijepi i bogati, kršćanski grad. Osim Tome, taj su nemili događaj opisali i neki europski kroničari, pa i sami sudionici.⁶² Toma razloge propasti Zadra traži u njegovu tobožnjem krivovjerju i to prikazuje kao kaznu Božju koja je zadesila grad upravo na dan velikog zaštitnika sv. Krševana. Tomin je opis, čini se, bio prilično točan i uglavnom se podudara s drugim kroničarima i memoarima sudionika. Navodi i da su križari nakon osvojenja Zadra krenuli na Konstantinopol i zauzeli ga brodovljem.⁶³ Toma također opisuje i odlazak ugarskog kralja Andrije u križarski rat 1217. godine tako da je poveo brodovlje iz Venecije, Ankone i Zadra preko Splita, borio se sa Saracenicima, bio u Antiohiji, Grčkoj, Bugarskoj i vratio se onda u Ugarsku.⁶⁴ Opis provale Tatara ulazi u antologiju srednjovjekovne europske književnosti. Toma je tom događaju koji je uzбудio Europu, a na događaje u Splitu se i neposredno odrazio, posvetio nekoliko poglavlja.⁶⁵ Svoju vjernost papi i papinstvu, a čime je obilježen njegov politički stav i javno djelovanje, Toma je iskazao pri dolasku u Split od pape izopćenoga kralja Konrada, kada se s nadbiskupom Rogerijem sklanja iz grada da kralju, čiji je Rogerije italski podanik, ne moraju iskazati poštovanje i daju nalog da se zatvore sve crkve.⁶⁶ Zabilježio je i preciznim riječima opisao dvije pomrčine sunca 3. lipnja 1239. i 6. listopada 1241. godine.⁶⁷ Dok je boravio u Bologni, sjevernu Italiju, odnosno, kako kaže Liguriju, Emiliju i pokrajinu Veneciju, zadesio je potres. Toma i tu pojavu kao i prethodne

⁶⁰ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 233-327.

⁶¹ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 286-290.

⁶² ANTOLJAK 1974, 57-88.

⁶³ HS /izd. 1894/, 82-88; HS XXIV, 128-137; HS /izd. 2006/, 144-157.

⁶⁴ HS /izd. 1894/, 88-92; HS XXV, 138-143; HS /izd. 2006/, 158-165.

⁶⁵ HS /izd. 1894/, pog. XXXVI. *De peste Tartarorum*, 132-168; XXXVII. *De natura Tartarorum*, 168-172; XXXIX. *De sevitia Tartarorum*, 174-178; HS XXXVI, 216-237; XXXVII, 238-243; XXXIX, 248-255; HS /izd. 2006/, 252-288, 294-304.

⁶⁶ HS /izd. 1894/, 205-206; HS XLVII, 306-307; HS /izd. 2006/, 362-364.

⁶⁷ HS /izd. 1894/, 121, 139; HS XXXIII, 196-197; XXXVI, 216-217; HS /izd. 2006/, 230-231.

tumači kaznom za krivovjerje. Tada se sreo i sa sv. Franjom Asiškim i opisao ga je najtoplijim riječima, kao osobu koju je štovao i divio joj se.⁶⁸

Iste godine (tj. 1222.), na dan Uznesenja Bogorodice kada sam bio na studijima u Bologni vidio sam svetoga Franu koji je propovijedao na trgu pred gradskom palačom gdje se skupio gotovo čitav grad. A polazište njegove propovijedi bili su: anđeli, ljudi, demoni. Naime, o ova tri reda razumom obdarenih duhova tako je dobro i razložno obrazlagao da je mnogim školovanim ljudima koji su bili prisutni govor neuka čovjeka izazivao veliko divljenje: ipak nije se držao načina zborovanja nego propovijedanja. Uistinu čitav sadržaj njegovih riječi odnosio se na zatiranje neprijateljstava i obnavljanje saveza mira. Odijelo bijaše prosto, osoba koja izaziva prezir, lice neugledno. Ali Bog je tolik učinak njegovim riječima udijelio da su mnogi plemićki rodovi među kojima je silni bijes starih neprijateljstava mnogim prolijevanjem krvi mahnitao, razmišljali o miru. Prema ovom čovjeku tako veliko poštovanje i ljubav bijahu da su muževi i žene na njega hrpimice navaljivali nastojeći rub njegova odijela dotaknuti ili nešto od prnja otrgnuti.

Činjenica da je Toma imao mogućnosti uvida u splitski nadbiskupski i kaptolski arhiv i korištenje njime, tj. onim što sam naziva „scripta”, daje neoborivu vjerodostojnost *Salonitanskoj povijesti*. U novije vrijeme povjesničari i jezikoslovci više su se bavili upravo identifikacijom tih pisanih tragova koji imaju za Tomu vrijednost povijesnih vrela. Već je L. Katić posvjedočio Tominu vjerodostojnost i otkrio neke od tih Tominih izvora.⁶⁹ R. Katičić je proučavao splitsku povijesnu predaju i nepobitno je utvrdio da se Toma služio tim najstarijim zabilježkama.⁷⁰ Sama sam proučila diplomatske izvore u *Salonitanskoj povijesti* i uočila sam jednu novu dimenziju i dubinu Tomina poznavanja diplomatike i postupanja s diplomatskim dokumentima, ali i pronašla trag jedne isprave hrvatskoga kralja Zvonimira nepoznate u izvorniku.⁷¹ Također sam nakon analize cjelovite *Salonitanske povijesti* identificirala čitav niz kako diplomatskih povijesnih vrela tako i djela pisaca kojima se Toma koristio pri sastavljanju svoje kronike.⁷² N. Klaić, ističući slabosti Tomina historiografskog pristupa i ocjenjujući ga vrlo pristranim u opisu splitske crkvene prošlosti, ipak drži da je Tomina *Salonitanska povijest* – „najbolje povijesno djelo na istočnoj jadranskoj obali u razvijenom srednjem vijeku”.⁷³

Salonitanska povijest u mnogim dijelovima odskače i po ljepoti književnog izraza. Neponovljiv je opis provale Tatara. Što se tiče latinskog jezika na kojem je

⁶⁸ HS /izd. 1894/, 98; HS XXVI, 152-153; HS /izd. 2006/, 178-179.

⁶⁹ KATIĆ 1952, 99-120.

⁷⁰ KATIČIĆ 1988, 17-51.

⁷¹ MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 83-90.

⁷² MATIJEVIĆ SOKOL 2002, *passim*, a osobito poglavlje: *V. Povijesni izvori kao temelj „Salonitanske povijesti“* (335-339).

⁷³ KLAJČ, N. 1976, 212.

nastalo, može se reći da je to jedan kultivirani lijepi srednjovjekovni latinitet kakav se temelji na antičkim, crkvenim i srednjovjekovnim piscima, kao i na Bibliji. Daleko je to iznad srednjovjekovnog latinитета koji je bio u uporabi u primorskim komunama. Jezikom Tomina djela bavila se O. Perić istaknuvši njegovu visoku razinu.⁷⁴ N. Ivić je *Salonitanskoj povijesti* pristupio s aspekta književnog djela i analizom svojstvenoj suvremenoj povijesti književnosti utvrdio da je Toma djelom komponirao po principu europskih srednjovjekovnih pisaca poštujući pravila retorike.⁷⁵

Upravo stil *Salonitanske povijesti* odaje djelo nastalo u potpunosti u okvirima književne latinističke tradicije XIII. st. koja se, osim na dobrom srednjovjekovnom latinskom jeziku, temelji i na usvojenim načinima strukturiranja književnih djela na retoričkim pravilima i običajima. To znači posizanje u uobičajeni retorički instrumentarij (*flores, colores rhetorici*) koji je propisivala *ars dictaminis* preko onodobnih priručnika. Jedna od najvažnijih retoričkih figura jest ponavljanje. Ponavljaju se riječi, dijelovi rečenica, pojedini glasovi i sl.⁷⁶ Zbog toga se *Salonitanska povijest* odlikuje tzv. izidorijanskim stilom (*stilus Ysidorianus*), odnosno onim koji će se po drugoj klasifikaciji nastaloj upravo u Tomino vrijeme izdvojiti kao četvrti stil (*genus mixtum sive compositum*).⁷⁷ S obzirom na sve, *Salonitanska povijest* se po temi, načinu strukturiranja, jeziku i stilu, ubraja potpuno u suvremene europske tokove latinističke literature, a vlastitom kvalitetom izdiže u sam vrh historiografskoga suvremenog spisa.

Sačuvano je više rukopisa *Salonitanske povijesti*.⁷⁸ Najstariji pisan beneventanom nalazi se danas u Kaptolskom arhivu u Splitu (*Codex Spalatensis*). Podijeljen je u 49 poglavlja i prema njemu je F. Rački priredio izdanje koje je izašlo nakon njegove smrti. Danas ga se drži ili Tominim autografom ili njegovim autorskim primjerkom na kojemu su prepoznatljive autorske intervencije.⁷⁹ Drugi najstariji kodeks koji je historiografija držala najstarijim prijepisom je tzv. *Codex Tragurien-sis*. Sa splitskim nadbiskupskim arhivom i bibliotekom dospio je u posjed obitelji Garagnin u Trogir i otuda ime. Poznavali su ga Lučić i Farlati. *Codex Vaticanus* je blizak splitskom kodeksu i vjerojatno je pisan u XIV. stoljeću, iako ga Lučić, a u početku i Rački drže najstarijim. To su tri najvažnije i najstarija primjerka *Salonitanske povijesti*.⁸⁰ Poznati su još neki rukopisi, ali nemaju takvu vrijednost jer

⁷⁴ PERIĆ 1980, 113-118; 1981, 3-18; 1982, 93-103.

⁷⁵ Autor ističe da mu je cilj „na osnovi njegovih (tj. Tominih) objašnjenja rekonstruirati ličnost splitskog arhidakona i povjesnika Tome kao više ili manje tipičan trinaestostoljetni klerički zapadni mentalni krajobraz” (IVIĆ 1992, 15).

⁷⁶ PERIĆ 1989.

⁷⁷ CURTIUS 1973, 148-154.

⁷⁸ PERIĆ 2003, V-XXI.

⁷⁹ PERIĆ 2003, VII, XVII-XIX.

⁸⁰ KRŠNJAVI 1900, 129-135.

su nastajali kasnije, a nalaze se u arhivima i bibliotekama Splita i Zagreba. U arhivima i bibliotekama u Rimu, Splitu i Beču može se naći nekoliko prijepisa djela koje ima veze sa *Salonitanskom poviješću*. Najstariji je onaj u arhivu Kongregacije *De propaganda fide* u Rimu. Farlati je taj rukopis nazvao *Historia Salonitana maior* i potanko ga opisao. Podudara se s tekstom *Salonitanske povijesti* do 1185. godine. Njegovo postojanje izazivalo je nedoumice. Većina povjesničara držala je da je nastao kasnije, u XVI. stoljeću. Važno je zbog umetaka prijepisa izvorne građe koji su od velikog značenja za najranija razdoblja hrvatske povijesti. S. Gunjača je unio zbrku smatrajući taj rukopis Tominim konceptom.⁸¹ Historiografija je to mišljenje sasvim odbacila,⁸² iako umetnute prijepise posebno salonitanskih i splitskih sabora različito valorizira. Većina ih drži vjerodostojnim. I. Lučić Lucius⁸³ i, u najnovije vrijeme I. Babić,⁸⁴ ih odbacuju i drže izmišljenim i podmetnutim. F. Rački,⁸⁵ kao pravi stručnjak i diplomatičar, vrednuje ih znanstvenom metodom te neke smatra vjerodostojnim, što se danas može smatrati ispravnim.

Prvo izdanje (*editio princeps*) *Salonitanske povijesti* priredio je Ivan Lučić Lucius. Izašlo je uz njegovo izdanje djela *De regno Dalmatiae et Croatiae*. Nadalje ju je pretiskao Schwandtner,⁸⁶ a napravljen je i jedan talijanski izvadak.⁸⁷ Do nedavno smo se služili izdanjem Račkoga,⁸⁸ koji je revidirao svoje ranije mišljenje o starosti kodeksa i ipak se služio splitskim. No, posljednjih godina izašlo je više novih izdanja. Novo je izdanje splitskog *Književnog kruga* s kritički priređenim latinskih tekstom, prijevodom na hrvatski i faksimilom splitskog kodeksa.⁸⁹ Također je prema ovom splitskom izdanju iz 2003. preuzet latinski tekst i skupa s prijevodom na engleski izašla je *Salonitanska povijest* 2006. kao izdanje CEU Pressa. Tako je ovo djelo splitskog srednjovjekovnog kroničara postalo dostupno i istraživačima izvan Hrvatske.⁹⁰

Na kraju bismo naveli da je 2000. godine održan međunarodni znanstveni skup u Splitu – *Toma Arhidakon i njegovo doba* – na kojemu su istraživači raznorodnih disciplina sudjelovali priopćenjima koji su obrađivali svekolike aspekte

⁸¹ GUNJAČA 1951, 175-243.

⁸² *Historia Salonitana maior* (prir. Nada KLAJIĆ, 1967); KLAJIĆ, N. 1979, 171-198; MARGETIĆ 1995b, 1-36.

⁸³ LUČIĆ-LUCIUS 1673, 73.

⁸⁴ BABIĆ 1993, 15, 35-36.

⁸⁵ *Documenta historiae Chroaticae*, 197.

⁸⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Slavonicarum* III, 532-635.

⁸⁷ *Notizie di Salona antica città della Dalmazia: estratte dalla cronica latina inedita di Tommaso Arcidiacono della chiesa di Spalato che fioriva nel MCCLXVI.*, prir. Pietro DOLFIN, Domenico ANGELO-NI BARBIANI i Giuseppe CADORIN (1843). To je izvadak i prijevod iz rukopisa koji se čuva u Seminaru Patrijarhata u Veneciji. Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 50-52.

⁸⁸ HS /izd. 1894/.

⁸⁹ HS I-IL. To je izdanje iz 2003. godine.

⁹⁰ HS /izd. 2006/.

Salonitanske povijesti.⁹¹ Navedeni izdavački i znanstveni projekti realizirani u posljednje vrijeme nisu iscrpli sve mogućnosti nego su samo novim pristupima zacrtali smjernice za daljnja istraživanja života i djela splitskog arhidakona Tome, ali i općenito hrvatske medievistike te joj osigurali mjesto u okvirima europskih medievističkih studija.

⁹¹ *Toma Arhidakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur. Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL i Olga PERIĆ (2004).

O NEKIM STILSKIM, JEZIČNIM I STRUKTURNIM OSOBITOSTIMA *SALONITANSKE POVIJESTI* TOME ARHIĐAKONA SPLIČANINA

Ovim prilogom¹ o nekim aspektima djela jednog od najvećih Splićana u povijesti grada čija je djelatnost obilježila njegovo vrijeme u društvenom i kulturnom životu pridružujem se svečanosti prisjećanja na osnivanje Filozofskog fakulteta, ustanove koja upravo svoje korijene vuče iz humanističke ostavštine Splita. Mnoge su ličnosti ostavile neizbrisiv trag u samoj gotovo dvomilenijskoj prošlosti Splita u kojemu je stasao i otac hrvatske književnosti Marko Marulić. Tomi Arhiđakonu u tom nizu pripada posebno mjesto i po liku i po djelu, ali i po podrijetlu. On je Splićanin – *patria Spalatinus*.²

Tri su područja javnoga života na kojima je Toma djelovao. Bio je angažiran unutar crkvene hijerarhije, pridonio je komunalnom razvoju Splita uvođenjem „latinskog upravljanja“ i napisao je velebno djelo *Historia Salonitana (Salonitanska povijest)* kako ga je nazvao Ivan Lučić-Lucius pri prvom izdanju. Velika je literatura o njemu i njegovu djelu.³

Salonitanska povijest izazivala je interes autora već u srednjem vijeku te kod pisaca tzv. humanističke historiografije i bila im je referentna literatura i prije prvotiska.⁴ Toma je uživao veliki autoritet i služio je mnogim autorima da njegovim navodima podupiru svoje stavove i uvjerenja. Samo je djelo bilo upotrebljavano i ocjenjivano na različite načine, vrlo često u okvirima političkih i politikantskih uvjerenja onih koji su o njemu pisali. Kerubin Šegvić je *Salonitansku povijest*

¹ Ovo je prerađena, prilagođena i u nekim dijelovima dopunjena inačica teksta koji je kao dio uvodne studije objavljen uz izdanje *Salonitanske povijesti* izašlo s prijevodom na engleski jezik 2006. Vidjeti: Introduction, u: *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split*, Latin text by Olga PERIĆ, Edited, translated and annotated by Damir KARBIĆ, Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL and James Ross SWEENEY (2006), XIII-XLIV (= MATIJEVIĆ SOKOL 2006a).

² Sam Toma je to indirektno rekao za sebe u poglavlju XLIV. *Salonitanske povijesti* kada piše o pobuni laika pri izboru za nadbiskupa gdje su oni koji su bili podrijetlom iz iste domovine kao i on (*qui eadem erat patria oriundus cum eis...*) ustali protiv njegova izbora na čelo splitske metropolije (HS XLIV, 278-279).

³ Vidjeti opsežnu literaturu u: MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 349-366; također i u: HS /izd. 2003/ na str. 320-327.

⁴ Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2009a, 99-112. Nakon ovog članka čiji je sadržaj već 2006. u sažetom obliku objavljen kao sastavni dio uvodne studije uz izdanje *Salonitanske povijesti* na engleskom jeziku – *Historia Salonitana*, potpoglavlje „The HS and its readers“ (MATIJEVIĆ SOKOL 2006a, XXXIX-XLII) pojavio se rad I. Kurelac „Oblici humanističke i ranonovovjekovne historiografske metodologije rada na srednjovjekovnim narativnim izvorima: primjer djela *Historia Salonitana*“, *Colloquia Maruliana* XXI (ur. N. Jovanović, B. Jozić, F. J. Juez Gálvez, B. Lučin), Split: Književni krug Split – Marulianum, 2012., 89-107, koji sasvim dosljedno sadrži i slijedi istu temu ne mijenjajući konceptijski – pa ni supstancijalno – namjeru i ideju moga članka prikazujući ga kao vlastiti izvorni znanstveni rad.

po vanjskom obliku okvalificirao kao literarno, po sadržaju kao historijsko, a po nakani i namjeni kao didaktično djelo.⁵ Ipak, najviše je interesa izazivala kao povijesno vrelo i to na dva načina. S jedne strane s obzirom na žanr *Salonitanska povijest* je svojevrсна memorija vrela koja danas ne postoje, a s druge strane kao memoarski zapis samog autora jest svjedočanstvo o jednom vremenu i njegovim protagonistima među kojima je sam Toma Arhidakon.

Toma je imao cilj napisati povijest splitske crkve koja je baštinica metropolitanskih prava salonitanske i otuda naziv, po Lučiću: *Historia Salonitana*, ali i opravdati svoje vlastite uspone i padove u karijeri. Kako oko glavne niti, odnosno crkvene povijesti od apostolskih vremena, nije moguće zaobići upletene druge povijesne događaje, te je ono za hrvatsku povijest važno kao djelo koje zahvaća neka pitanja iz njezina najranijega razdoblja. U tom dijelu ono ima historiografski značaj, a za razdoblje Tomina djelatnog sudioništva u javnim poslovima ima karakter memoara. No, *Salonitanska povijest* jest i književno djelo. I upravo ova njezina dimenzija Tomu dodatno ocrtava kao majstora riječi i stila unutar žanra koji je odabrao da uzveliča svoj grad, ali i da zabilježi svoju javnu ulogu u njegovu crkvenom i svjetovnom životu.

Ovo jedinstveno srednjovjekovno historiografsko djelo na hrvatskim prostorima⁶ napisao je visoko obrazovani autor, načitana ličnost koja svim svojim intelektualnim sposobnostima prelazi okvire male jadranske komune. Sasvim sigurno mladi klerik Toma nije bio slučajno odabran i upućen na školovanje u Bolognu. Čini se da su presudnu ulogu odigrali Toskanci Bernard i Treguan,⁷ i sami pisci i autori.

Vrijeme splitskog nadbiskupa Bernarda (1200. – 1217.) i Treguana, najprije učitelja lijepe književnosti u Splitu, pa zatim klerika, arhidakona i najposlije trogirskog biskupa, obilježilo je kulturni život Splita i Trogira te unatoč burnim političkim događajima rezultiralo vrhunskim djelima romaničko-gotičkoga likovnog, ali i literarnog izraza u ta dva grada. Izvornom nizu majstora, likovnih umjetnika kao što su Buvina, Otto i Radovan,⁸ pridružuje se Toma Arhidakon, majstor pisane riječi. O ulozi i utjecaju Bernarda i Treguana svjedoči sam Toma.⁹ Spominje ih s osobitim poštovanjem i divljenjem. Bili su s Apeninskog poluotoka, jedan iz Perugie, drugi iz Firenze. Bernard je došao na splitsku nadbiskupsku stolicu s mjesta učitelja ugarskoga kralja. U Bologni je, baveći se naukom, proboravio tridesetak godina, posjedovao je knjižnicu, pisao je spise protiv heretika. Treguan, pak, dolazi u Split na poziv nadbiskupa Bernarda da klerike poučava

⁵ ŠEGVIĆ 1927, 143.

⁶ KLAIĆ, N. 1976, 212.

⁷ MATIJEVIĆ SOKOL 2006b, 157-173.

⁸ O Splitu u XIII. st. v. NOVAK, G. 1958, 96-125; RAUKAR 1996a, 13-28; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 27-32.

⁹ HS XXIII, 120-127; XXIV, 128-137.

gramatiku i vještinu pisanja. Sam je 1203. preradio *Život sv. Ivana, biskupa trogirskoga*,¹⁰ a njegova uloga u izgradnji portala katedrale u Trogiru zabilježena je na natpisu na portalu.¹¹ Takvo ozračje očito je pogodovalo mladom Tomi budeći njegove sklonosti i usmjeravajući ga na školovanje u svoju postojbinu, na sveučilište u Bologni.

ŽANR SALONITANSKE POVIJESTI¹²

Tomina namjera da ovdjekovječi slavnu povijest salonitansko-splitske crkvene organizacije čiji korijeni proizlaze iz martirija salonitanskog biskupa Dujma, ali i drugih salonitanskih mučenika bila je motivirana i potaknuta sasvim sigurno višestrukim razlozima. Jedan je posvjedočeni domoljubni osjećaj Tome Splićanina koji pisanom riječju podiže „spomenik trajniji od mjedi”, najprije Crkvi kojoj sam kao arhidakon i nesuđeni nadbiskup pripada i iz čijeg je okrilja kao svećenik i javna osoba, ali i kao pisac potekao. Na isti način veliča slavnu prošlost rodnog grada, kojemu je bio odan i u trenucima kada sam nije osjećao naklonost svojih sugrađana. Drugi razlog je vrlo vjerojatno onaj ljudski i osobni koji nije teško razumjeti. Historiografija je upravo naglašavala da je Tomina taština, povrijeđena neuspjelim izborom za splitskog nadbiskupa, bila glavni *spiritus movens* za nastanak *Salonitanske povijesti* kroz koju je mogao opravdati i kompenzirati doživljeni neuspjeh.

Inače se često u literaturi dvoji je li *Salonitanska povijest* kronika ili historija. Međutim, sam Arhidakon na početku je determinirao žanr riječima *Incipit historia*¹³ *Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* poznatu pod imenom *gesta episcoporum, gesta abbatum*.¹⁴

¹⁰ *Život svetoga Ivana Trogirskoga*, 59-121; 299-335.

¹¹ Za natpis na zapadnom portalu v. STOŠIĆ 1994, 84.

¹² Nakon izlaska engleskog prijevoda *Salonitanske povijesti (Historia Salonitana)* pojavilo se više radova kojima je ovo izdanje bilo inspiracija. U tom se smislu ističe članak: Stéphane GIOANNI, *Les évêques de Salone (IIe-VIIe siècle) d'après l'Historia Salonitana (XIIIe siècle)* de Thomas l'Archidiacre: *histoire et hagiographie*, u: *Liber, gesta, histoire: Ecrire l'histoire des évêques et des papes, de l'Antiquité au XXIe siècle*, dir. François BOUGARD et Michel SOT, Turnhout: Brepols Publishers, 2009., 243-263. Članak je svojevrsna kompilacija podataka iz „Predgovora“ engleskog prijevoda *Historia Salonitana* (MATIJEVIĆ SOKOL 2006a, XIII-XLIV). Pri tom S. Gioanni vrlo rijetko donosi navode odakle preuzima podatke i zaključke. Zanimljivo je onaj osnovni etički postulat u znanosti da kada se preuzimaju zaključci drugih autora – u ovom slučaju autora „Predgovora“ – treba to i navesti. Međutim S. Gioanni u svom članku preuzima rezultate bez poziva na spomenuti „Predgovor“ („Introduction“) sugerirajući da se radi o njegovim vlastitim. Neke je dijelove „Predgovora“ kompletno preuzeo, odnosno samo su prevedeni s engleskog jezika na francuski, a neke je također ukomponirao u malo izmijenjene rečenice kao vlastiti autorski doprinos. Radi se, dakle, o plagijatu!

¹³ Trogirski kodeks ima na ovom mjestu i dodatak: (...) *seu coronica* (...). Smatra se da je ovo dodatak prepisivača. Naime, u Trogirskom kodeksu ima više takvih umetaka i jezičnih varijacija, v. HS I, 2-3; ŠEGVIĆ 1927, 133-134.

¹⁴ U hrvatskoj historiografsko-filološkoj literaturi prvi je Tomino djelo žanrovski odredio N. Ivić u monografiji *Domišljanje prošlosti. Kako je trinaestostoljetni splitski arhidakon Toma napravio svoju*

JEZIK SALONITANSKE POVIJESTI

Jezikom i stilom Tomine *Salonitanske povijesti* temeljito se bavila O. Perić.¹⁵ Jezik *Salonitanske povijesti* kao i njezin stil odaju djelo nastalo u potpunosti u okvirima književne latinističke tradicije XIII. st. koja se temelji na dobrom srednjovjekovnom latinskom jeziku, kao i usvojenim načinima strukturiranja književnih djela na retoričkim pravilima i običajima.

Tomin srednjovjekovni latinski jezik objedinjuje sve svoje konstitutivne čimbenike, i to onaj temeljni klasični latinski, pa potom kasni klasični, kršćanski i neke elemente dalmatinskog latiniteta, ali s uobičajenim odstupanjima od klasičnog latinskog jezika usvojenim već potpuno kao norma u njegovo vrijeme. U ortografiji Toma dosljedno provodi monoftongizaciju, pisanje sibiliranog *-ti*, epentetskog *p*, a uočljive su i druge manje konsekventno provedene grafijske osobitosti koje navode na zaključak da Tomin jezik s ovoga aspekta korektno slijedi srednjovjekovnu tradiciju, uz neka odstupanja koja mogu biti pravopisnog karaktera, a neka su po svom postanku romanizmi, očekivani zbog Tomina splitskoga bilingvalnog miljea, kao i utjecaja školovanja u Bologni.¹⁶

Slični se zaključci mogu primijeniti i na morfosintaksu jezika *Salonitanske povijesti*. Morfosintaktička odstupanja od klasične norme očituju se u uobičajenoj srednjovjekovnoj tvorbi složenih pasivnih oblika, upotrebi gerunda umjesto participa, zamjeni akuzativa s infinitivom izričnom rečenicom s veznikom *quod*, kao i u upotrebi konjunktiva koja je nedosljedna i nesigurna.¹⁷ No, *Salonitanska povijest* pokazuje i neke sintaktičke osobitosti svojstvene Tominu stilu. Jedna od njih jest dominacija paratakse nad hipotaksom, odnosno nezavisno složenih rečenica nad zavisnosloženim, kao neposredan i vjerojatno nesvjestan biblijski utjecaj. Parataksa se odlikuje nizanjem nezavisnih rečenica koje počinju veznicima (*et ...*) i glagolima na početku rečenice, a prisutna je i česta upotreba participa prezenta, vezanog participa umjesto ablativa apsolutnog i sl.¹⁸ Također su zavisne rečenice (vremenske, posljedične, uzročne, zahtjevne, odnosne) strukturirane po sustavu klasičnog latinskog – uz neka manja odstupanja u upotrebi konjunktiva, ali su rečenice kraće. U istim ili sličnim parametrima kreće se i leksik. Kršćanski se leksički korpus, kao i u drugim sličnim tekstovima, očituje kroz grecizme koji su

salonitansku historiju (IVIĆ 1992, 74, bilj. 11). Usp. i IVIĆ 2004, 129-142. U engleskom izdanju *Historia Salonitana* iz 2006. god. stjecajem okolnosti iz znanstvenog aparata (bilježaka i literature) izostavljeni su ovi radovi N. Ivića koji su prekretnica u proučavanju djela *Salonitanska povijest* u hrvatskoj historiografiji. Inače o definiranju žanra općenito v. SOT 1978, 433-449; 1981, 32-35; te zbornik *Liber, gesta, histoire: Ecrire l'histoire des évêques et des papes, de l'Antiquité au XXIe siècle*, dir. François BOUGARD et Michel SOT (2009).

¹⁵ PERIĆ 1980, 113-118; 1981, 3-18; 1982, 93-103; 1989; 2004, 143-152.

¹⁶ PERIĆ 1982, 93-103.

¹⁷ PERIĆ 1980, 113-118; 1981, 3-18.

¹⁸ PERIĆ 2004, 143-152.

postali opće dobro kršćanskog latinитета (*ecclesia, presbyter* i sl.), neologizme koji su pod utjecajem Biblije (*zelus, zelare*), zatim posuđenicama iz klasičnog repertoara, ali s novim kršćanskim značenjem (*gentilitas* = poganstvo, *informatio* = poučavanje, *pontifex* = nadbiskup, papa, *carnalis* = svjetovni i sl.). Koristi i medievizme što se osobito očituje u tvorbi pridjeva na *-bilis* i priloga na *-biliter*.¹⁹ U ovakvim slučajevima se očituje prevladavajući utjecaj Vulgate i drugih kršćanskih pisaca što upućuje na obrazovnu književnu podlogu autora.

STRUKTURA I STIL SALONITANSKE POVIJESTI

Opredjeljujući se za književno-historiografsku vrstu *gesta episcoporum*, Toma je jednim dijelom zadao koordinate tekstualne strukture svoga djela. Ali ona ipak nije sasvim strogo zatvorena unutar granica žanra, jer Tominim talentom i obrazovanošću prelazi zadane okvire. Tako se *narratio rei gestae* vrlo često kroz ekskurse odvija dvama pravcima, koji idu i paralelno, ali se i međusobno isprepleću. Uvijek kada Toma „skrene” s glavne teme – a to je pripovijedanje o djelatnosti salonitansko-splitskih prvosvećenika – na nju se vraća izrazima *ad propositum redeamus, ad materiam redeamus* ili sl., gdje mu je *propositum* ona glavna nit, retorička teza.²⁰ Budući da je različit vremenski suodnos autora i teme njegova djela – prošlost salonitansko-splitske crkvene institucije prati se kroz *Salonitansku povijest* dijelom kao povijest, dijelom kao suvremenost – nužno je pretpostaviti i različite autorove pristupe obradi teme i njezinoj literarnoj strukturi. Tako ono salonitansko razdoblje crkvene organizacije, na temelju odabira pojedinih salonitanskih prvosvećenika i to onih *de quibus scire potuimus*,²¹ implicira da Toma daje vlastitu rekonstrukciju izgrađenu na temelju djela pisaca koje je na svoj način prihvatilo srednjovjekovlje, dok se ono rano splitsko razdoblje crkvene prošlosti iznosi uglavnom kao memorijalni zapis ili „knjige predaje” (*liber traditionum*)²² prema diplomatskoj građi²³ koja je danas djelomice poznata, jednim dijelom nije. Razdoblje Tomina života sa suvremenicima očito je napisano jednim dijelom prema usmenoj predaji (*oral history*) koja je živjela preko sjećanja njegovih starijih sugrađana, ali i iz vlastitog doživljaja te ima izrazita autobiografska obilježja. Već zbog ovakvoga složenog ustroja teme bilo je teško zadržati ujednačenu stilsku strukturu. No, ipak po svemu *Salonitanska povijest* je djelo

¹⁹ PERIĆ 1989.

²⁰ IVIĆ 1992, 70.

²¹ HS V, 20-21.

²² GEARY 1996, 81-84; DECLERCQ 2000, 147-170; HECHT 2000, 205-211.

²³ Već u svom izdanju F Rački (Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, MSHSM, vol. XXVI. Scriptores, vol. III, 1894.) upozorio je na čitav niz navoda koji su preuzeti iz diplomatske građe te identificirao te dokumente, a L. Katić posebno se pozabavio načinom upotrebe pisama pape Grgru- ra Velikog kod Tome (KATIĆ 1952, 99-120). Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, *passim*.

visoke književne razine koja proističe iz obrazovanosti, talenta, ambicije samog autora, ali i vremena nastanka.

Na samom početku *Salonitanske povijesti* prvi autor na kojega se Toma poziva jest Izidor Seviljski. Time jasno indicira da svoje književno obrazovanje duguje svakako opusu ovog istaknutoga srednjovjekovnog pisca. S druge strane jest Biblija. Naime, smatra se da srednjovjekovni pisci nisu nužno dobro poznavali Bibliju premda su se na nju često pozivali i koristili je kao intelektualni dekor. No, čini se da je Tomi neposredni kontakt s njezinim čitavim korpusom omogućio nadbiskup Hugrin koji ju je, kao pariški student, posjedovao i donio sa sobom u Split pa je Toma imao mogućnost da se detaljnije upozna s njezinim sadržajem. S jedne strane Izidor Seviljski sa sveukupnim onodobnim znanjem, a s druge Biblija koja je među autorima koji su obrađivali povijesnu tematiku preko tumačenja svetog Jeronima bila doživljavana kao djelo inspiracije vrijedno oponašanja pri prikazivanju prošlosti²⁴ jesu granice unutar kojih se kreće Tomina stilistika, dakako uvjetovana još i pravilima i običajima koje diktira retorička vještina. Prepoznaje se to već iz retoričkog instrumentarija (*flores, colores rhetorici*) u čiji je repertoar Toma duboko i na različite načine kao i iz različitih pobuda posegnuo, a koje je propisivala *ars dictaminis* kroz mnogo onodobnih priručnika uklapajući se sasvim u srednjovjekovni izraz. Jedna od najvažnijih retoričkih figura jest ponavljanje i to na različite načine čime se postiže ekspresivnost. Ponavljaju se riječi, dijelovi rečenica, pojedini glasovi i sl. Tako se pojavljuju aliteracija (*coadunato capitulo et clero ecclesie*²⁵) i asonanca (*statimque attoniti nauate confusis clamoribus ad armamenta uelorum manus accurunt apponere annitentes*),²⁶ anafora s antitezom (*Alii erant nimis timidi, alii plus equo securi*²⁷) i gradacijom, ali i samostalna, zatim vrlo česta je figura homeoteleuton (*spectaculum miserabilium mulierum crines lacertantium*²⁸) koja se kombinira s drugima i tako pojačava efekte antiteze, paralelizma i rime itd., zatim poliptoton (*nec pater inquirebat filium neque filius patrem, uxor non respiciebat maritum, nec maritus uxorem*),²⁹ sinonimija (*uir constans et intrepidus, fortis et bellax, circumspectus et prouidus, prouidus et discretus, tristis et merens, astutus et calidus*),³⁰ hiperbaton (*multis lacessitus iniuriis*),³¹ figura etymologička (*pacem facere, factamque fideliter obseruare*)³² i druge.³³

²⁴ Usp. IVIĆ 1992, 119, 139-140 *et passim*.

²⁵ HS XL, 256-257.

²⁶ HS XV, 60-61.

²⁷ HS VII, 34-35.

²⁸ HS VII, 36-37.

²⁹ HS VII, 36-37.

³⁰ HS, *passim*.

³¹ HS XVII, 84-85 *et passim*.

³² HS XXXIII, 194-195 *et passim*.

³³ Svi primjeri su iz: PERIĆ 1989, *passim*. Ovaj dio iz uvoda izdanja iz 2006. god. *Historia Salonitana* (str. XXXIV) preuzeo je i donekle preradio S. Gioanni prikazujući ga kao vlastiti opažaj (usp. GIOANNI 2009, 262).

Širokim repertoarom dotičnih retoričkih figura postiže se efekt rimovanja, a uz to naglašavaju osobitosti Tomina dualnog poimanja svijeta u kojemu se suprotstavljaju: dobro i zlo, Krist i Sotona, svjetlo i mrak i sl. Na toj i takvoj bipolarnoj borbi dobra i zla Toma najčešće uspostavlja uzrok i izvodi posljedici služeći se i drugim instrumentarijem utemeljenim na paralelizmima iz svoje obrazovne literature, poglavito Biblije. Stil Vulgate, kojemu je osnovni cilj bio da kršćanski nauk približi puku, kao, uostalom, i onaj enciklopedijskog djela Izidora Seviljskog, dobar su stilistički oslonac bili Tomi pri komponiranju *Salonitanske povijesti*. Pripovijedanje događaja (*narratio rei gestae*) kako ga je zamislio Toma, odnosno i tema i žanr dopuštaju mu mogućnost da se lako poistovjeti sa sličnim konceptom. Isto tako rima postignuta ponavljanjem dijelova riječi, samih riječi, rečenice i sl., kao i svojom jednostavnošću, ostvaruje efekt sličan onomu koji se u drugim slučajevima postiže ritmom (*cursus*). Navedena obilježja *Salonitansku povijest* odlikuju tzv. izidorijanskim stilom (*stilus Ysidorianus*), odnosno onim koji će se po drugoj klasifikaciji, nastaloj upravo u Tomino vrijeme, izdvojiti kao četvrti stil (*genus mixtum sive compositum*). Osnovna odlika ovakve proze jest ta da su članci ili kola omeđeni stankama te na kraju kolona rimovani. Inače za pisanje historija, hagiografija, kronika i sličnih spisa koristio se tzv. *sermo simplex*, dok se Tomina proza može svrstati u jedan viši razvijeniji stilski sustav.³⁴

LOCI COMMUNES – BIBLIJA I ANTIČKA LITERATURA

Utjecaj biblijskih sadržaja u *Salonitanskoj povijesti* zastupljen je na više razina. Nalaze se neposredni navodi odabranih mjesta, ali ima i posrednih izričaja, alegorija, sličnosti. Uočavaju se zajednička mjesta biblijskog pisma i Tome pri opisu propasti Salone koja je u tom trenutku oslikana kao Sodoma i Gomora, odnosno Babilon u Bibliji. Poganska boginja Venera (*improba Venus*),³⁵ sublimirana je alegorija Sodome i Gomore, odnosno uzrok propasti te za povjesnika prikladna stilska figura koja simbolizira raskalašenost, putenost, razvrat i sve druge oblike iskvarenog života.³⁶ Biblijski instrumentarij³⁷ Apokalipse: komete, pomrčine Sunca, Mjesec³⁸ i sl. nagovješćuju navalu Tatara.³⁹ Zlokobni događaji vezani uz tatarsku opasnost Tomi su slutnja kraja. No, ne možemo se oteti dojmu da je tu negdje

³⁴ CURTIUS 1998, 164-167; TUNBERG 1999, 111-121.

³⁵ HS VII, 30-31.

³⁶ IVIĆ 1992, 104-105. Ova promišljanja preuzeo je iz izdanja *Historia Salonitana* iz 2006. god. (HS XXXIV, 198-203; XXXV, 204-215) u svom radu gotovo doslovce S. Gioanni (2009) na str. 262. bez navođenja izvora.

³⁷ Koliko je Toma poznavao Bibliju i kako se njome služio detaljno ilustrira IVIĆ 1992, 139-140.

³⁸ Apoc. (Otk), 6, 12-13. Srednjovjekovni autori su se općenito koristili nekim meteorološkim i zemljopisnim pojavama kao što su zvijezde repatice, potresi, plime. Usp. LE GOFF 1998, 265-267.

³⁹ HS XXXIII, 196-197; XXXVI, 216-217.

skrivena i Tomina intimna aluzija na vlastiti neuspjeh koji će uslijediti u spletu događaja i nesretnih okolnosti izazvanih provalom ovog naroda s Istoka kada propada njegov pokušaj izbora za splitskog nadbiskupa. S obzirom na sadržaj *Salonitanske povijesti* ne čudi da je lik dobrog pastira (*bonus pastor*) koji se brine za ovce svoje,⁴⁰ kao alegorija Isusa Krista Spasitelja iz Ivanova Evandelja, prenesena na splitske nadbiskupe, ali i svjetovne prvake. Ako im je sklon, onda im daje upravo ovakav atribut. Prvi je *bonus pastor* nadbiskup Lovro,⁴¹ a zatim bi njegov nasljednik trebao biti *pastor ydoneus*.⁴² Nadbiskup Guncel to nije jer se ne suprotstavlja „vuku u zasjedi“ (*Et quia non ut pastor bonus, qui animam solam ponit pro ouibus suis, se insidianti lupo opponeret*).⁴³ Tatari uspijevaju u svom ratničkom pohodu jer su Ugri „kao stado bez pastira“ (*quasi gregem sine pastore*).⁴⁴ Jedna od stilskih osobitosti imanentna antičkim, ali i biblijskih tekstovima, jesu fiktivni govori junaka pred bitku kojima potiču svoje borce za borbu. Slika i sadržaj govornika i govora jesu *loci communes* antičke, grčke i rimske literature, ali i biblijskih tekstova, jer je junaku govornički dar kakav su posjedovali Nestor i Odisej⁴⁵ poželjna i očekivana zapovjednička i ratnička vještina. Toma, obrazovan na klasičnoj, u srednjem vijeku obaveznoj literaturi, kao i na Bibliji i velikim crkvenim piscima (Jeronim, Augustin⁴⁶), poseže često u taj duhovno-književni imaginarij da oslika vojskovođe bilo jedne bilo druge strane. Tako govor jednookog ratnika, vođe kneževih konjanika u borbi s Cetinjanima, jest uvod u pobjedu Splitskana, a sam tekst njegova obraćanja vojnicima djeluje vanvremenski⁴⁷ i podsjeća na Cezarove govore koje on sam, ali i drugi ratni zapovjednici, drže pred svojom vojskom.⁴⁸ Sličnog je karaktera i govor Batua, tatarskog zapovjednika što mu ga u usta stavlja Toma.⁴⁹ Govornici-ratni zapovjednici ohrabruju vojnike na borbu podsjećajući ih na svoju vlastitu materijalnu i brojčanu snagu, ali također i na opća moralna mjerila po kojima hrabrost treba nadvladati strah, uz vječno propitivanje – kako piše Toma – je li razumnije sramotno umrijeti ili slavno pobijediti (*Deliberate igitur, quid consultius est, ignominiose mori an uincere gloriose?*),⁵⁰ na što se ne očekuje dvojbena odgovor. S druge, pak, strane, Toma se oslanja na biblijske

⁴⁰ Ioan. (Iv), 10, 11, 14 *et passim*.

⁴¹ HS XVI, 68-69.

⁴² HS XVI, 82-83.

⁴³ HS XXXI, 178-179.

⁴⁴ HS XXXVI, 222-223.

⁴⁵ Na mnogo mjesta u *Ilijadi* su fiktivni govori vođa kojima potiču ratnike. Vidi npr. *Ilijada* I, 248-284; II, 79-83, 284-332, 337-368 *et passim*.

⁴⁶ HOLJEVAC 1995, 204-217.

⁴⁷ Usp. HS XXVII, 158: *Quid cunctamini, uiri prudentes? Ecce uictoria nobis in manibus est, si preliari uolumus, si uero declinare intendimus, spes nulla uiuendi*.

⁴⁸ *C. Iulii Caesaris Commentarii de bello civili* I, 85; II, 31, 32; III, 6.

⁴⁹ HS XXXVI, 222-223.

⁵⁰ HS XXXVII, 158-159.

motive i riječi kada prikazuje zapovjednika branitelja otoka Brača imenom Stjepan koji također poziva svoje suborce na hrabrost uzdajući se u Boga i blaženog Dujma, kao i u pravedan povod za obranu kršćanstva, jer će Bog dati pobjedu nad svojim neprijateljima (*quia Deus dabit uictoriam de inimicis suis*).⁵¹ Očigledna je poveznica Tominih riječi i onih iz proroka Izaije: *Heu, consolabor super hostibus meis, et vindicabor de inimicis meis*.⁵² Stjepanov, pak, poklič: *Vindica, Domine, sanguinem seruatorum tuorum, qui ab his canibus effusus est!*⁵³ – oslanja se na riječi iz Apokalipse: *et vindicavit sanguinem seruatorum suorum de manibus eius*.⁵⁴

Toma „posuđuje” i vješto komponira alegoriju i analogiju naslanjajući se također na antički repertoar. Tako lik Kadma, grčkog kralja koji se pretvara u zmiju (*serpens*) i naseljava Dalmaciju te postaje gusar (*pirata seuissimus*) koji kao ljigava zmija (*lubricus anguis*)⁵⁵ napada nemoćne, prikladna je analogija za lik gusara (*pirata*) Osora koji je izmigoljio kao *anguilla lubrica*.⁵⁶

Etimologiziranje kao način mišljenja⁵⁷ i kao stilsko-spoznajni izričaj srednjovjekovnih pisaca prisutno je i u *Salonitanskoj povijesti*. Toma često etimologizira. Kroz imena tumači sudbine i karaktere ljudi, događaja, gradova. Objasnjava geografske nazive (*Dalmatia*,⁵⁸ *Salona*,⁵⁹ *Adria*,⁶⁰ *Spalatum*⁶¹), ali i imena ljudi (*Fuscus*)⁶² i naroda (*Curetes*)⁶³ koja bi bila odraz njihovih unutarnjih i vanjskih značajki. Tako redovito za Tatаре koristi varijantu *Tartari* s jasnom asocijacijom na *Tartarus*, podzemni svijet užasa, a tragična sudbina koja je zadesila grad Peštu (*Pestium*) od tatarske vojske nalazi se u njegovom imenu koje je povezano s *pestis*, što je na latinskom nesreća, propast,⁶⁴ i time se uklapa u onu Hildebertovu izreku *Nomen enim verum dat definitio rerum*.⁶⁵

Kontaminacija, odnosno pripisivanje djela i atributa jedne osobe drugoj istog ili sličnog imena česta je pojava svojstvena autorima svih vremena. Homonimija

⁵¹ HS XXXV, 210-211.

⁵² Isai. (Iz), 1, 24.

⁵³ HS XXXV, 210-211.

⁵⁴ Apoc. (Otk), 19, 2.

⁵⁵ HS I, 6-7.

⁵⁶ HS XXXV, 206-207. Usp. IVIĆ 1992, *passim*.

⁵⁷ CURTIUS 1998, 546-553;

⁵⁸ *Dalmatia ... dicitur a Delmi ciuitate antiqua* (HS I, 2-3).

⁵⁹ *Dicta autem est Salona a salo, hoc est a mari, quia in litore maris sita est* (HS II, 8-9).

⁶⁰ *Adria dicitur ab adra, quod est lapis, quia lapidosa et montuosa est hec prouintia* (HS I, 6-7).

⁶¹ *Hoc scilicet edificium Spalatum dictum est a pellantheo, quod antiqui spaciosum dicebant palatium* (HS IV, 18-19).

⁶² ... *quidam presbyter, nomine Fuscus, qui uere moribus niger totius modestie uirtute carebat* (HS XLIV, 278-279). Inače latinski pridjev *fuscus*, 3 = crn, mrk.

⁶³ *Hec regio antiquitus uocabatur Curetia et qui populi nunc dicuntur Chroate, dicebantur Curetes uel Coribantes. (...) Dicebantur uero Curetes, quasi currentes et instabiles...* (HS VII, 32-33).

⁶⁴ *Reuera in Pestio tota se pestis immersit* (HS XXXVI, 232-233).

⁶⁵ CURTIUS 1998, 550.

je u strukturiranju *Salonitanske povijesti* u nekoliko situacija ostavila jakog traga, i to tako da je zasluge i djelovanje nekolicine osoba istog imena ili pripisala jednoj osobi ili je razdvojila djelovanje jedne osobe i pripisala dvjema. Tragovi takvoga misaonog postupka koji su, *nota bene*, historiografiji bili polazište za niz domišljanja, najuočljiviji su u poglavljima o dvjema ključnim ličnostima na kojima se temelji slavna salonitansko-splitska crkvena prošlost: o Ivanu Ravenjaninu i svetom Dujmu. Analizom poglavlja o Ivanu Ravenjaninu pokazali smo postupak koji je mogao Toma primijeniti pri njegovu komponiranju.⁶⁶ On se očituje u sažimanju i pripisivanju djelatnosti više osoba, splitskih prvosvećenika istog imena – Ivan (*Iohannes*) – jednoj ličnosti. Uzrok ovoj zabuni mogao je biti Tomino oslanjanje na pisana vrela splitske nadbiskupije teško egzaktno databilna. Uz to, dva nadbiskupa istog imena *Iohannes* označavaju svojevrzne početke splitske crkve. Jedan je koji u Splitu prvi uspostavlja Crkvu, a drugi koji je prvi uzdiže na status metropolitanske crkve. Djela i postupci jednog i drugog stopili su se u Tominoj osobi Ivana Ravenjanina. S druge strane, slični razlozi: sličnost imena i poznavanje zapisa, ali i legendarne tradicije, doveli su do podvostručavanja djelovanja sv. Dujma.⁶⁷

No, istih „zamki“ ima i pri pripisivanju djela drugim manje važnim splitskim nadpastirima na kojima Toma gradi svoje pripovijedanje. Dujma podvostručuje jer mu se isprepleću „tekst“ i lokalna predaja, a u Ivanu Ravenjaninu – kako smo vidjeli – preklapaju se anakroni, ali ipak slični događaji. Tomi poteškoće pri „tkanju“ priče zadaju i tri nadbiskupa imenom Petar, a nejasno je i njegovo pisanje o nadbiskupu Gaudiju za kojega kaže da je obnašao četrdeset godina pontifikata. Diplomatička građa nam omogućuje da tri Petra iz XII. st. donekle razjasnimo, odnosno da pripišemo svakom njegova *gesta*. Priča o Gaudiju ostaje i dalje zavijena tamom zbog šutnje vrela iako se iz nekih navoda mogu naslutiti razlozi zabune. No, o tome na drugom mjestu. Ostaje dvojba: koliko su ovakvi postupci lišeni bilo kakve loše namjere te zaista rezultat niza okolnosti, a koliko su svjesno poslužili piscu u prikriivanju onoga što ne želi jasno izložiti.

SALONITANSKA POVIJEST KAO POVIJESNO VRELO

Dakako, otac hrvatske historiografije I. Lučić-Lucius *Salonitanskoj povijesti* poklonio je veliko povjerenje kao povijesnom vrelu na razini svoje historiografske vještine te je ovo srednjovjekovno djelo uveo u narativne spise na kojima se dopunjuje spoznaja o pojedinim povijesnim ličnostima i događajima. Danas kada je Tomino djelo proučavano i definirano žanrovski, strukturalno, filološki i sl., može se s većom sigurnošću govoriti koliko je relevantno kao povijesno

⁶⁶ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 109-114.

⁶⁷ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 54-59.

vrelo. Bitna odrednica ovakve valorizacije proizlazi iz činjenice da *Salonitanska povijest* pripada u *gesta episcoporum* i da je kao takva pisana po dokumentarnoj građi. U nekoliko navrata Toma se poziva na diplomatske dokumente, odnosno donacije, povlastice⁶⁸ i saborske zaključke, koje su hrvatski vladari izdali splitskoj metropolitanskoj crkvenoj organizaciji.⁶⁹ Takvim načinom *implicite* upozorava istraživača-povjesničara kojim mu je putem krenuti. Identificiranjem građe kojom se Toma služi – bilo onom narativnom bilo onom diplomatskom – utvrđuje se vrijednost i utemeljenost podataka iz *Salonitanske povijesti*. Jednako tako činjenica da je veći dio *Salonitanske povijesti* autobiografsko-memoarskog karaktera određuje kakva je njezina upotrebljivost. Prva poglavlja pisana su na temelju književnih, proznih i poetskih spisa antičkih autora (Cezar, Ovidije, Vergilije, Horacije, Lukan) općeprihvaćenih u srednjem vijeku kao obavezna stilističko-moralistička i jezična obrazovna lektira.⁷⁰ Ona su zbog toga više odraz metode i tehnike srednjovjekovnog pisca i rezultat njegovih spoznajnih mogućnosti determiniranih različitim faktorima. Izuzetak su poglavlja pisana na temelju dokumentarne građe kao npr. ona o biskupima Natalu i Maksimu, o čemu je Toma saznao iz korespondencije pape Grgura Velikog i salonitanskih prvosvećenika. Ova papina pisma su inače poznata i sama donose znatno više podataka od Tome te *Salonitanska povijest* nije ni za ova zbivanja i ljude relevantno povijesno vrelo nego je više odraz Tomina spisateljskog postupka. Seoba Hrvata jest konstrukcija predaje i raznih spisa koja može sadržavati odraze nekih stavova i mišljenja temeljenih na raznolikim oblicima memorije. Dio koji obuhvaća ranosrednjovjekovno razdoblje hrvatske države pisan je na temelju diplomatskih dokumenata. U tom dijelu analiza pokazuje da pristup *Salonitanskoj povijesti* kao vrelo zahtijeva oprez, uz nužna ugodna iznenađenja. S obzirom da *Salonitanska povijest* kao *gesta episcoporum* jest memorijalna knjiga splitske nadbiskupije te sama po sebi njezin spomenik⁷¹ predstavljen kao registar dokumenata u sažetoj formi, provjerom i uspoređivanjem sa sadašnjom dostupnom građom potvrđuje da se u tim poglavljima mogu naslutiti i neki dokumenti koji danas nisu dostupni. Ona kristaliziraju Tomin način korištenja te građe te su neki podaci kod njega dragocjeni jer su jedino tu zabilježeni, a dokumenti izgubljeni ili prerađeni do neprepoznatljivosti (sabor u Ninu, vijest o krunidbi kralja Držislava, vijest o mauzoleju hrvatskih vladara u Solinu i o kraljici Jeleni, bizantskom namjesniku

⁶⁸ *Igitur duces Sclauonie habere ceperunt in magna ueneratione ecclesiam beati Domnii donantes ei predia et possessiones multas, decimas et oblationes corde ylari offerentes* (HS XIII, 52-53).

⁶⁹ (...) *quedam synodus omnium prelatorum Dalmatie et Chroatie multum solempniter celebrata, in qua multa fuerunt conscripta capitula* (HS XVI, 70-71). Iako neki povjesničari inzistiraju na tvrdnji da Toma nije poznavao zaključke splitskih crkvenih sabora, iz navedenih riječi je razvidno da se on njima koristio. To potvrđuje i tekst koji slijedi nakon navoda kao i mnoga druga mjesta u *Salonitanskoj povijesti*.

⁷⁰ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 335-339.

⁷¹ IVIĆ 2004, 131.

Relji u Splitu i sl.). S druge strane, memoarsko-autobiografska poglavlja – osobito ona o vlastitoj ulozi u komunalnom i crkvenom životu grada, poglavito opis dovođenja i upravljanja gradom potestata Gargana, pa zatim provala Tatara – jesu svakako sama po sebi poglavlja koja su izvorno gradivo prvoga reda, uz dužan kritički stav kakav iziskuje takva literatura.⁷²

Kao opći zaključak koji se nameće na temelju mnogih radova o *Salonitanskoj povijesti*, pa tako i ovog priloga o Tominu jeziku, stilu, književno-tekstovnoj podlozi na kojoj gradi vlastitu sliku prošlosti salonitansko-splitske crkvene organizacije, jest da je „Toma pravi predstavnik svojega doba, ravnopravni građanin zajednice *res publica litterarum*“.⁷³

⁷² Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, *passim*.

⁷³ PERIĆ 2004, 151.

HISTORIA SALONITANA POST THOMAM – RECEPCIJA SALONITANSKE POVIJESTI DO PRVOTISKA

Obilježavanju životne obljetnice crkvenog i srednjovjekovnog povjesničara Franje Šanjeka pridružujem se člankom s temom koja je po mnogočemu bliska temama kojima se slavljenu bavi, ali i njegovom osobnom životnom putu.

Toma, splitski arhidakon, o čijem ću djelu ovdje pisati, jest naš najveći srednjovjekovni pisac, a njegov historiografski spis s prikazom povijesti salonitansko-splitske crkvene organizacije postao je – držan nezaobilaznim povijesnim vrelom i književnim djelom – i sam predmetom bavljenja mnogih hrvatskih medievista, pa tako i Franje Šanjeka. Potom, već se vrlo brzo, po njezinu nastanku i dispoziciji kodeksa, odjeci i tragovi *Salonitanske povijesti* osjećaju u djelima više autora i u nekim spisima. Sam F. Šanjek, upravo u svojstvu istraživača djela tih autora, susretao se i sa *Salonitanskom poviješću* splitskog arhidakona. Jedno od takvih jest ono Mavra Orbinija.

U ovom prilogu pokušat ću naznačiti neka pitanja recepcije *Salonitanske povijesti* u kulturnim i intelektualnim sredinama kod pisaca koji su iz raznih, njima znanih razloga, posezali u kodekse s Tomininim tekstom, nalazeći ih u arhivima i knjižnicama crkvenih ustanova u prijadranskim gradovima, prije nego je Ivan Lučić-Lucius 1666. godine objavio cjelovito djelo te ga tako obznanio i približio široj znanstvenoj javnosti, pa i onoj u Europi. Namjera ovog članka nije statistički pregled „citiranosti“ Tome u djelima koja su nastajala poslije njega, nego jednostavno pokušaj da se, na „slučajno“ odabranim i dostupnim primjerima, zabilježi utjecaj *Salonitanske povijesti* koji je ona mogla imati tijekom četiri stoljeća, odnosno do prvotiska, te pokuša doznati na koji način se Tomina riječ širila, odnosno kako su kolali rukopisi i zašto su pojedini pisci posezali u njezin sadržaj.

Recepcija i utjecaj *Salonitanske povijesti* u ovom razdoblju bili su višeznačni. Znakovito je da se nije u bližoj budućnosti na hrvatskom prostoru pojavio neposredni slijednik Tomine veličine i snage s obzirom na dostignuće literarne vještine, iako u Splitu u XIV. st. djeluju latinistički kroničari Miha Madijev i tzv. A Cutheis.¹ No, njihovi spisi nisu kompozicijski, sadržajno ni jezično-stilski bliski *Salonitanskoj povijesti*. Ipak, s druge strane više je jasnih naznaka da je Tomino djelo ostavilo traga, i to neposredno i posredno u vrlo različitim spisima, kako onima narativnog karaktera, tako i onima koji se drže diplomatskim.

Prijepisi *Salonitanske povijesti* kolali su među intelektualcima humanističkog svjetonazora u dalmatinskim gradovima. Utvrđeno je da su se, osim u Splitu,

¹ Miha Madijev de Barbazanis, *Historija*, 154-155; ŠIŠIĆ 1903, 1-46; Cutheis, *Tabula*, 185-202; KLAJIĆ, N. 1976, 214-215; RAUKAR 1997, 370-373; MATIJEVIĆ SOKOL 2006b, 157-173.

najstariji kodeksi s Tominim tekstom nalazili u Trogiru i Šibeniku. Čini se da su ga osobito cijenili u šibenskom krugu jer se citira u djelima više autora iz ovog grada, vjerojatno zahvaljujući činjenici da je utjecajna i poticajna obitelj Vrančić posjedovala kodeks s tekstom *Salonitanske povijesti*.²

Među spisima u kojima se prepoznaje Tomino pismo, odnosno „posudba” iz bogatog repertoara *Salonitanske povijesti*, su i oni koji su izazivali dvojbena mišljenja. Dileme glede njihova nastanka danas su u historiografiji više-manje razjašnjene te implicitno potvrđuju da su zbog Tomina ugleda pojedini „pisci” u *Salonitanskoj povijesti*, kao riznici povijesne memorije, nalazili temelje za sasvim nove uratke uzimajući iz nje pasuse ili čak čitava poglavlja, dok su se drugi autori — kao i Toma sa svojim prethodnicima — služili njome u argumentaciji vlastitih stavova pozivajući se na njegove navode. Negdje je neposredno navedena referenca, negdje samo prepoznajemo Tomin izričaj, rečenicu ili misao.

Ponajprije nam je pozornost usmjerena prema spisu koji se u tradicionalnoj historiografiji drži diplomatskim. To su tzv. *Pacta conventa*, poznati i pod nazivima kao *Memoriale*, *Qualiter*, *Appendicula*.³ Već površno čitanje ovog dodatka — kako ga naziva historiografija — srednjovjekovnim kodeksima *Salonitanske povijesti* poznavatelju Tomina djela i stila asocira zajedničku osnovnu nit oko koje je sazdan tekst dodatka u obliku diplomatskog zapisa. Poveznica dvaju tekstova disperzirana je na više razina. Tekst *Pacta conventa* u danas poznatom obliku nastao je najvjerojatnije tijekom XIV. st. i pripisan je, uz najstarije rukopise *Salonitanske povijesti*, u trogirski, pa splitski i vatikanski kodeks te je pripomogao utvrđivanju filijacije srednjovjekovnih primjeraka Tomina djela. Razrješenju ovoga krucijalnog pitanja doprinio je I. Kršnjavi koji je napisao temeljnu raspravu o *Salonitanskoj povijesti* s osobitim obzirom na srednjovjekovne kodekse, zatim je proučio apendikulu i vrlo detaljno analizirao XVII. poglavlje o dolasku Arpadovića na hrvatsko prijestolje.⁴ Iako su *Pacta conventa* (*memoriale*, *qualiter*) bili prvorazredan historiografski problem, kako s obzirom na autentičnost, tako i na razumijevanje povijesnog konteksta u kojemu su i sa kojom svrhom nastali, danas je — unatoč nizu suprotnih mišljenja i stavova⁵ — prevladalo ono utemeljeno na zapažanjima M. Šufflaya⁶ da tekst tzv. sporazuma dvanaestorice plemena odražava situaciju druge polovine XIV. st., kao i da je sastavljen s osloncem na XVII. poglavlju („Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Chroatie“)⁷

² PERIĆ 2003, IX.

³ CD II, 8-9.

⁴ KRŠNJAVI 1900, 129-169.

⁵ Usp. RAUKAR 1997, 59-60, gdje je navedena najvažnija literatura o ovom pitanju. Također v. RAUKAR 2002, 28-36.

⁶ Ovakvo mišljenje je M. Šufflay elaborirao kada je ocijenio Šišićev *Priručnik izvora hrvatske historije* (ŠUFFLAY 1915, 883-896). Također v. ŠUFFLAY 1991, 48.

⁷ Vidjeti: HS XVI, 68-83; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 270-276.

Salonitanske povijesti, što se vidi po doslovnom preuzimanju čitavih rečeničnih sklopova iz istog poglavlja. Sastavljač teksta „sporazuma dvanaest plemena“ na posredan je način prenio budućim generacijama stav maloga hrvatskog plemstva iz druge polovine XIV. st. oslonivši se na ugled koji je očito uživao u određenim sredinama autor *Salonitanske povijesti* kao svećenik visoko pozicioniran u hijerarhiji splitske nadbiskupije. Iako se počevši od XIX. st. pa do najnovijih vremena⁸ uvriježilo mišljenje da je Toma bio neprijatelj Hrvata, jer je u Split uveo tzv. *regimen Latinorum*, čini se da mali plemići XIV. st. nisu Tomu doživljavali nikakvim mrziteljem, nego su, naprotiv, njegovo djelo – uz druge dokumente⁹ – držali djelom vrijednim poštovanja da, posluživši se njegovim riječima, obrane svoja tijekom vremena stečena prava. Zbog tradicije spisa, njegova sadržaja i oslonca na XVII. poglavlje, kako i zbog povijesnog konteksta XIV. st., nije potrebno postavljati dodatna pitanja kako i gdje je autor *Pacta conventa* došao u doticaj sa *Salonitanskom poviješću*. Treba znati da je najstariji zapis dodatka, prema Krš-njaviju, zabilježen u kodeksu-kolektaneju koji se drži primjerkom splitske nadbiskupije, a koji je stjecajem raznih okolnosti dospio u Budimpeštu, gdje je i danas.¹⁰ Dakle, Split i njegovo okruženje nameće se kao ishodište gdje treba tražiti kontekst za nastanak dodatka. Pritom treba imati u vidu ugled splitske nadbiskupije koja je malom hrvatskom plemstvu mogla tijekom vremena biti potpora za osnaženje i očuvanje ostvarenih prava i položaja.

Danas nema sumnje da je na sličan način poslužilo XXI. poglavlje „De Raynerio archiepiscopo“¹¹ kasnijem sastavljaču životopisa sv. Arnira, splitskoga nadbiskupa i mučenika, na hrvatskom jeziku čiji su glavni dijelovi prijevodi *Salonitanske povijesti*.¹² Pretpostavlja se da je isto poglavlje bilo poznato i velikom renesansnom majstoru kiparu i graditelju Jurju Dalmatincu kada je u XV. st. izradio kamenu oltarnu raku s reljefnim prizorom Arnirova mučenja.¹³

Svakako poseban slučaj i pitanje u historiografiji predstavlja odnos *Salonitanske povijesti* i spisa poznatog pod nazivom *Historia Salonitana maior* (HSM). HSM je zapis čija je tradicija mlađa od kodeksa koji sadrži *Salonitansku povijest*, a sastavljen je od nekoliko integralnih dijelova *Salonitanske povijesti* dopunjenih dokumentarnom građom zapisnika salonitansko-splitskih crkvenih sabora iz VI., X. i XII. st. te epitafom kralja Zvonimira. Svi rukopisi HSM su sačuvani u prijepisima iz XVI. st. Veliku su pozornost privukli zbog izuzetno važne dokumentarne građe zapisane samo u njima, kao i zbog odnosa *Salonitanske povijesti* i HSM. Rasprava se vodila o karakteru rukopisa i

⁸ MATIJEVIĆ SOKOL 1999, 17-32

⁹ MATIJEVIĆ SOKOL 2008, 251-254.

¹⁰ PERIĆ 2003, VII-VIII.

¹¹ Vidjeti: HS XXI, 108-115.

¹² *Život svetoga Arnira*, 125-147.

¹³ *Život svetoga Arnira*, 127.

vjerodostojnosti dokumenata još od I. Lučića-Luciusa i trajala je do XX. st. Nekada su u prvi plan dolazili dokumenti propitivanjem njihove vjerodostojnosti, a u nekim vremenskim razdobljima historiografija je raspravljala što je po svom značaju sam spis HSM, kada je nastao i s kakvom svrhom. M. Barada¹⁴ je diskusiju odveo u jednom pravcu jer je smatrao da je ovaj spis stariji od Tomine *Salonitanske povijesti*. No, u potpunosti je ovo mišljenje razradio i afirmirao S. Gunjača koji je u svim svojim radovima i raspravama žestoko branio stav da je HSM bio Tomin koncept. Baradin zaključak, koji je značio preokret u vrednovanju toga važnog dokumenta, poljuljao je autorstvo Tome Arhiđakona djelu *Salonitanska povijest* jer mu je pretpostavio rukopis HSM, odnosno HSP, kako ga on naziva.¹⁵

S. Gunjača je napisao više radova o pitanjima odnosa dvaju spisa.¹⁶ Uspoređivao je HSM sa *Salonitanskom poviješću* koju naziva *Historia Salonitana minor*¹⁷ te zaključio da je potvrđena vremenska prednost djela HSM, a obje redakcije (tj. HSM i *Salonitanska povijest*, op. a.) „imaju mnogo do u slovo zajedničkog teksta” te da se „auktor druge redakcije Toma arciđakon ... njome služio”, odnosno „da se iz nje njegova redakcija naprosto razvijala”.¹⁸ Gunjača nakon ovog mišljenja nije do kraja života odstupio da je HSM Tomin koncept, „odnosno u prijepisu sačuvani njegov prvi dio, i za toliko bi, eto bio stariji od definitivne redakcije”.¹⁹ Odbacio je mišljenje Račkoga da je riječ o kompilaciji, ističući da „ako netko ispisuje svoje vlastito, onda ne kompilira”.²⁰ Gunjača se još jednom vratio rukopisima „definitivne redakcije”, tj. onima koje mi držimo Tominim djelom *Salonitanska povijest*.²¹ Analizirao je „preostatak koncepta, prethodnika djelu Tome Arciđakona *Incipit historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*,”²² gdje je detaljno uspoređivao tekst HSM i tekst *Salonitanske povijesti*, uz mnogo zanimljivih primjedbi i zaključaka, ali takvih koji su uvijek podržali njegovu tezu o navedenom odnosu analiziranih rukopisa, ostajući pri mišljenju da „nekad zvana *Historia Salonitana maior*, koja se pripisivala vrlo kasnom i

¹⁴ BARADA 1949, 93-113.

¹⁵ Baradin zaključak glasi: „Tekst onog dijela Tomine kronike, koji sadrži događaje, što su se zbili prije života Tomina, kao i čitav HSP-u nisu izvorni sastavci, nego obične sredovječne kompilacije, radi se o dvjema redakcijama, koje među sobom nisu izravno odvisne, nego neizravno preko predložaka, koji potječu iz starijih kompilacija; po poređenju gornjih odlomaka, redakcija HSP svakako je starija od Tomine, a kako sam pokazao i pouzdanija, te joj se kao izvoru mora dati prednost pred Tominom” (BARADA 1949, 108).

¹⁶ GUNJAČA 1951, 175-243.

¹⁷ GUNJAČA 1951, 183-222.

¹⁸ GUNJAČA 1951, 219.

¹⁹ GUNJAČA 1951, 222.

²⁰ GUNJAČA 1951, 229.

²¹ GUNJAČA 1966, 163-177.

²² GUNJAČA 1973a, 23-178.

nepoznatom 'prepisivaču' ili 'kompilatoru' poznatog Tomina djela, nije ništa drugo nego Koncept samog Tome arciđakona".²³

N. Klaić je zatim izdala cjelovit tekst HSM²⁴ i iznijela mišljenje sasvim suprotno Gunjačinu koje glasi: „Kako se već u prvim rečenicama HSM može jasno razabrati da je HSM prerađena HS, nisam smatrala svojom dužnošću pobijanje gore spomenutih hipoteza”.²⁵ Pokušala je dati odgovor na pitanje tko je sastavio HSM. Iznijela je pretpostavku da je modruški biskup Zadraniin Šimun Kožičić Begna imao nakanu raditi na crkvenoj povijesti Ilirika — a potporu je pronašla u nizu drugih podudarnosti s tekstovima koji se njemu pripisuju i HSM — te da je ili on sastavljač i kompilator Tomine *Salonitanske povijesti* ili je to za njega napravio neki anonim.²⁶ Isto je ponovila i u sintezi 1971. godine,²⁷ ali je naglasila da je kompilator nepoznat autor, možda splitski svećenik iz XVI. st., da je vrijednost te kompilacije u umetnutom izvornom materijalu koji je u njima sačuvan te da u tom segmentu „po svojoj vrijednosti (HSM, op. a.) gotovo prelazi ono što nam je Toma htio ostaviti i zabilježiti kao historičar do XII stoljeća”.²⁸ Između N. Klaić i S. Gunjače vodila se dugogodišnja rasprava.²⁹ Njezin je konačno zaključak bio da je „sastavljač HSM bio prosječan, štoviše dosta neuki kompilator koji kao glavnu os svog djela izabire Tominu *Salonitansku povijest*”.³⁰ N. Klaić je uspješno vratila hrvatsku historiografiju u istraživanju o Tomi i njegovu djelu na glavni pravac, a jasno je i argumentirano iznesen stav da zaista nema više nikakva razloga da u HSM vidimo koncept ili tražimo zajednički predložak. Potpuno je jasno da je djelo uglednog Splitsanina kompilatoru HSM bilo snažno uporište za poruku koju je njegovim sastavljanjem želio poslati.³¹

U raspravu i promišljanja o dva spisa uključio se i L. Margetić pridružujući se mišljenju N. Klaić radom iz 1994. godine.³² Nakon minuciozne analize i usporedbe dvaju spisa, zaključuje „da je – za razliku od HS – HSM intonirana prohrvatski, tj. da su iz HS izbačeni svi dijelovi koji su pisani s očitom (Tominom) antihrvatskom tendencijom i da, obratno, ubačeni tekst o Zvonimiru nesumnjivo (ali oprezno) govori o rodoljublju i naručitelja i sastavljača HSM.” Prihvatio je tezu N. Klaić da je modruški biskup naručitelj HSM jer da je htio sabrati građu za povijest nadbiskupije kojoj je Krbava kao obična župa pripadala do 1185. godine.³³

²³ GUNJAČA 1973a, 173.

²⁴ *Historia Salonitana maior*, prir. Nada KLAJĆ (1967).

²⁵ *Historia Salonitana maior*, 25.

²⁶ *Historia Salonitana maior*, 59-64.

²⁷ KLAJĆ, N. 1971b, 26-28.

²⁸ KLAJĆ, N. 1971b, 28.

²⁹ KLAJĆ, N. 1979, 171-198.

³⁰ KLAJĆ, N. 1979, 196.

³¹ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 19-23.

³² MARGETIĆ 1995b, 1-36.

³³ MARGETIĆ 1995b, 35.

Upravo Margetićeva ocjena spisa HSM kao prohrvatski intoniranog teksta implicira da je i recepcija i doživljaj Tomine *Salonitanske povijesti*, u vrijeme kada se ona odabire kao temeljna podloga za sastavljanje jednog domoljubnog teksta, morala biti smatrana djelom u kojemu se iščitava i zrcali ista nakana. Teško je, naime, zamisliti da bi za sastavljanje spisa s jasnom prohrvatskom intonacijom bilo korišteno djelo koje se moglo doživjeti na sasvim suprotan, protuhrvatski način, kao što naglašava L. Margetić.

Poznavanje *Salonitanske povijesti* i njezino korištenje kao povijesnog vrela očigledno je na više mjesta u djelu *Chronicon Venetum* mletačkog dužda i pisca Andrije Dandola (rođen između 1307. i 1310., umro 1354.) kojim slavi prošlost Mletačke Republike do 1280. godine.³⁴ Neki njegovi navodi – ako ih se ne doveđe u vezu sa *Salonitanskom poviješću*, ali i drugim poznatim diplomatskim i narativnim vrelima – mogu izazvati nedoumice.³⁵ Tako je analiza podataka iz *Salonitanske povijesti* o „kraljevima Trpimiru i Muncimiru“ – a Toma ih je „uveo“ u „genealogiju“ posredovanjem jedne falsificirane isprave – navela S. Gunjaču da dopunjava i ispravlja rodoslovlje hrvatskih narodnih vladara potkrijepljujući dodatno svoje tvrdnje istim navodima u duždevoj kronici.³⁶ No, više je autora koji su se bavili djelom Andrije Dandola dokazalo da je dužd-kroničar kompiliranjem sastavio svoju kroniku te da činjenice koje su u njoj navedene nisu nove, nego su već poznate iz nekih drugih vrela, ali da ga treba uzimati u obzir za mletačka shvaćanja XIV. st.³⁷ Zanimljivo bi bilo istražiti okolnosti koje su omogućile da je *Salonitanska povijest* – kao uostalom i druga vrela iz naših arhiva – Andriji Dandolu bila poznata i dostupna.³⁸

Splitski plemić iz XIV. st. Miha Madijev (*Micha Madii de Barbazanis*) autor je djela pod nazivom *Historia de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum*,³⁹ od kojega je sačuvan dio drugog dijela. Ono je koncipirano kao kronika rimskih careva i papa. Na neki je način nastavak Tomine *Salonitanske povijesti*, ali poznat je samo dio koji teče od 1290. godine. Djelo je sačuvano u tzv. *Trogirskom kodeksu*. *Historija* Mihe Madijeva uspoređuje se sa *Salonitanskom poviješću* Tome Arhiđakona. Sličnost se uočava u težnji jednog i drugog autora da se afirmira komunalno društvo i grad Split, a bitna je razlika u jezičnom izričaju i tekstovnom ustrojstvu na štetu Mihe Madijeva. U poglavlju „De origine ciuium ciuitatis Spalatensis“⁴⁰ prepoznaje se snažan oslonac na Tominu *Povijest* kada piše o podrijetlu građana grada Splita. Osjeća se nakana Mihe Madijeva da u novom,

³⁴ ANTOLJAK 1978, 21-22.

³⁵ Vidjeti: MARGETIĆ 1982, 209-258; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 120-121, 258-259.

³⁶ GUNJAČA 1973b, 406-408.

³⁷ MARGETIĆ 1982, 209-210.

³⁸ ANČIĆ 1997a, 274.

³⁹ Miha Madijev de Barbazanis, *Historija*, 151-184.

⁴⁰ Miha Madijev de Barbazanis, *Historija*, 171-172, 375-377.

nastupajućem humanističkom duhovnom ozračju podupre priču o rimsko/romanskom podrijetlu splitskog plemstva, kojemu i sam pripada. Nastanak grada Splita, veze s „plemenitom Salonom”, etimologiziranje imena Splita, spominjanje niza literarnih sličica (Trojanci, Padova, Veliki Sever), navodi Lukana o rijeci Jadro preuzeti su iz Tomina djela, većinom prepričani i kompilirani, a u manjoj mjeri i citirani u jednoj „autorskoj” priči koja će prerasti vremenom u legendu, općeprihvaćenu u humanističkoj literaturi.

Zaista je osobitu pozornost i ugled *Salonitanska povijest* imala u humanističkim središtima dalmatinskih gradova tijekom XV. i XVI. st. Pouzdano se može potvrditi da je bila na dispoziciji intelektualnom krugu u Šibeniku, jer se jedan primjerak nalazio u knjižnici obitelji Vrančić.⁴¹ Pripadnici ove šibenske obitelji, Antun i Faust, bili su okosnica djelovanja humanističkog kruga svoga grada. No, njihov prethodnik svakako jest ugledni humanist Juraj Šižgorić (*Georgius Sisgoreus Sibenicensis*, 1420. – 1509.), pisac historijsko-geografskog traktata *De situ Illyriae et civitate Sibenici*. Čini se da je Šižgorić imao u rukama *Salonitansku povijest*, iako to nije nigdje izriječno naveo kao što je to učinio pri citiranju nekih drugih autora.⁴² Najočitiije se Tomin utjecaj na ovog šibenskog pisca zrcali pri opisu smještaja Dalmacije. Šižgorić citira Plinija, Apijana i Lukana kao literaturu za svoje navode, ali je dodatak, odnosno rečenica: *Haec provincia Dalmatia a septentrione habet Curetiam, quae hodie dicitur Croatia, a qua Curetes dicuntur populi*⁴³ u kojoj on izjednačava Kurete s Hrvatima, a Hrvatsku naziva Kurecijom, vrlo malo promijenjen tekst preuzet iz *Salonitanske povijesti*.⁴⁴ Kureti (*Curetes*) su kao narod koji nastava Iliriju navedeni kod Šižgorića i u trećem poglavlju, i to među svim mogućim narodima koji se pojavljuju kod pisaca koje citira. Tamo se ravnopravno pojavljuju i Goti (*Gethae vel Gothi*).⁴⁵ Ali Goti se kao ilirski narod kod Šižgorića pojavljuju u sedmom kaputu (*Gethae, quos et Gothos Illyriae populos dicimus*), zatim se oslanja na Orozija i kaže: *Gethas, qui nunc Goti dicuntur*.⁴⁶ Iako su prethodni navodi dobrim dijelom utemeljeni na Tominim postavkama, ipak zrcale bitno nov moment. Naime, nema doseljenja sa sjevera, a pojavljuje se Ilirija kao ishodište i Gota i Hrvata. Upravo zbog iznesenog stava u navedenim spisima, Šižgorića se drži začetnikom ranonovovjekovnog neslavenskog ilirizma.⁴⁷

⁴¹ PERIĆ 2003, XII.

⁴² ANČIĆ 1997a, 277-278.

⁴³ ŠIZGORIĆ ŠIBENČANIN 1981, 24-25.

⁴⁴ Tomin tekst glasi: *Chroaia est regio montuosa, a septemtrione adheret Dalmatie. Hec regio antiquitus uocabatur Curetia et populi, qui nunc dicuntur Chroate, dicebantur Curetes uel Coribantes* (HS VII, 32).

⁴⁵ ŠIZGORIĆ ŠIBENČANIN 1981, 18-19.

⁴⁶ ŠIZGORIĆ ŠIBENČANIN 1981, 28-29.

⁴⁷ Vidjeti: RAUKAR 1997, 387; BLAŽEVIĆ 2008, 117-125.

Tomino djelo je Šižgoriću posredno poslužilo da se – u duhu novog vremena i svog definiranog stava – pozove na antičke autore, u ovom slučaju Lukana, te da Tominin rečenicama podupre svoj novi kontekst. Budući da je sam Toma rečenične sklopove o položaju Hrvatske i Dalmacije sastavio na temelju Lukanovih stihova, to je poziv na ovoga antičkog pisca u ranohumanističkom ozračju bio poželjniji od pozivanja na splitskog povjesničara.

Paladije Fusko (*Palladius Fuscus*, 1450. – 1520.) rođeni Padovanac, na službovanjima širom dalmatinskih gradova boravio je u Šibeniku, ali i u Trogiru, Zadru i Kopru te piše djelo *Opis obale Ilirika* (*De situ orae Illyrici*). U tom spisu prepoznaju se neki navodi preuzeti iz *Salonitanske povijesti*, slični onima koji se nalaze i u Šižgorićevu djelu, ali i neki drugi. Budući da Paladije Fusko donosi više podataka iz *Salonitanske povijesti* od Šižgorića, opravdano je pretpostaviti da je do njih sam došao uvidom u neki od kodeksa iz knjižnica učenih muževa za svoga boravka na službovanju u Šibeniku, ali i u Trogiru.⁴⁸ Utjecaj Tomina djela naslućuje se – kako to uostalom primjećuje Ivan Lučić-Lucius u komentaru Fuskovih navoda – pri odabiru istih Lukanovih stihova⁴⁹ kojima opisuje smještaj Zadra, kao i pri pripisivanju rušenja dalmatinskih gradova Gotima.⁵⁰ Lučić je kritičan i prema Tomi i prema Fusku te zaključuje da obojica griješe kada Lukanovim stihovima potpomažu svoje izričaje bilo o gradu Zadru bilo o solinskoj rijeci.⁵¹

Salonitansku povijest poznao je i na nju se pozivao humanist Dinko Zavorović (*Dominicus Zavoreus*, 1540. – 1608.), autor djela *De rebus Dalmaticis*.⁵² Zavorović je također pripadnik humanističkog kruga u Šibeniku u drugoj polovini XVI. st. Obiteljski je bio povezan s Faustom Vrančićem koji je bio brat njegove žene Klare.⁵³ Kako smo već naveli, da se u knjižnici obitelji Draganić-Vrančić nalazio jedan rukopis *Salonitanske povijesti*,⁵⁴ za koji bi se na temelju pisma dalo zaključiti da je nastao u drugoj polovini XVI. st., dakle u vrijeme Zavorovićeva života, ne čudi da je on zavirio među listove tog kodeksa ispisanog humanistikom, te se oslonio na neke Tomine navode.⁵⁵ *Salonitansku povijest* naziva *Spalatensia chronica, Cronica Spalatensium*⁵⁶ te po njoj određuje granice Dalmacije koje su šire nego u njegovo vrijeme.⁵⁷ Također preuzima veće citate iz III. poglavlja „De

⁴⁸ FUSKO 1990.

⁴⁹ FUSKO 1990, 93.

⁵⁰ FUSKO 1990, 95.

⁵¹ FUSKO 1990, 93.

⁵² KURELAC 2006 [I-II]; 2008.

⁵³ KURELAC 2008, 66.

⁵⁴ PERIĆ 2003, IX.

⁵⁵ KURELAC 2006 [I], 119.

⁵⁶ KURELAC 2006 [II], 48, 82.

⁵⁷ KURELAC 2006 [II], 48.

sancto Domnio et sancto Domnionē⁵⁸ i IV. poglavlja „De constructione edificii, quod Spalatium nuncupatur“⁵⁸

Sljedeći među humanistima istog šibenskog kruga u čijem se djelu može očekivati pozivanje na *Salonitansku povijest* jest Ivan-Tomko Mrnavić (*Ioannes Tomcus Marnavitius Bosnensis*, 1580. – 1637.), osoba kojoj je uzor bio Dinko Zavorović, a Faust Vrančić osobni prijatelj.⁵⁹ Naime, Mrnavić je autor pozamašnog geografsko-historijskog djela *De Illyrico Caesaribusque Illyricis dialogorum libri VII* koje se temelji na poznavanju i uvrštenju velikog broja narativnih antičkih i srednjovjekovnih djela.⁶⁰ Za Mrnavića Toma je *scriptor illorum temporum Spalatensis Archidiaconus Thomas* kada od njega preuzima opis tatarske provale,⁶¹ ili *Thomas enim Archidiaconus Spalatensis vir illorum temporum* kada se poziva na Tomin katalog nadbiskupa s granicama splitske metropolije.⁶² Mrnavić od Tome preuzima i dijelove o gotskom podrijetlu Slavena te prema njemu njihovo pismo i jezik naziva gotskim.⁶³ Zanimljivo je da na ovom mjestu za *Salonitansku povijest* donosi naziv: *ut videre est apud Thomam Archidiaconum Solitanorum/Salomitanae Pontificum vitas scribentem ante quadringentos annos*.⁶⁴

Trogirski povjesničar Koriolan Cipiko (1425. – 1493.), izdanak respektabilnoga trogirskog humanističkog ozračja, iako u djelu *De bello Asiatico* ne tematizira pitanja kao Toma, ipak se njegovo oslanjanje, odnosno poznavanje ideja i činjenica iz *Salonitanske povijesti* probija kroz usputne navode o osnutku Dubrovnika. Cipiko piše da su Dubrovnik, grad u Dalmaciji, osnovali Epidaurani kada su Epidaur razorili Goti.⁶⁵ Cipiko je vrlo sažeto iz Tomina VIII. poglavlja „Qualiter ad insulas Salonitani fugerunt“⁶⁶ izvukao sve činjenice koje su mu bile potrebne da impostira grad Dubrovnik. Ključne riječi-poveznice su Epidaur, Dalmacija, Goti.

Vinko Pribojević, hvarski dominikanac, izravno se u govoru *De origine successoribusque Slavorum Phari habita MDXXV*,⁶⁷ održanom 1525. u Hvaru, a tiskanom u Mlecima sedam godina kasnije, poziva na Tomu nazivajući ga *Thomas Spalatinus*,⁶⁸ a djelo mu *De eursionibus Salonarum*,⁶⁹ iako su navodi koje preuzima

⁵⁸ KURELAC 2006 [II], 82-84.

⁵⁹ KURELAC 2006 [I], 19.

⁶⁰ BLAŽEVIĆ 2008, 214.-238; TVRTKOVIĆ 2006 [I-II].

⁶¹ TVRTKOVIĆ 2006 [II], 189.

⁶² TVRTKOVIĆ 2006 [II], 201.

⁶³ TVRTKOVIĆ 2006 [II], 88.

⁶⁴ TVRTKOVIĆ 2006 [II], 88.

⁶⁵ CIPIKO 1977, 118, 235.

⁶⁶ HS VIII, 38-41.

⁶⁷ PRIBOJEVIĆ 1991.

⁶⁸ PRIBOJEVIĆ 1991, 50, 108.

⁶⁹ PRIBOJEVIĆ 1991, 64, 124.

vrlo proizvoljni i gotovo asocijativni.⁷⁰ U tom govoru pojavljuju se Goti također identificirani i kao Geti. Naime, Pribojević, pozivajući se na Izidora, kaže da su se Geti kasnije prozvali Gotima te da su podrijetlom Tračani.⁷¹ Ponovno pozivajući se na Marka Marulića, a ustvari na njegov prijevod hrvatske redakcije (taj tekst naziva *O ilirskim kraljevima*) – dakle izvor je Pop Dukljanin – piše da je ilirski kralj Sebeslav pobijedio Gote kod grada Skadra.⁷² Također kaže da su Goti bili Slaveni koji su uzdrмали Rimsko Carstvo. Za te navode oslanja se na Pavla Đakona.⁷³ Osnovna postavka je autohtonost Gota, Slavena, Tračana i Ilira. Iako dva puta citira Tomu Arhidakona i iako se u nekim sintagmama može prepoznati Tomin utjecaj, što se tiče gotske teorije, tu Pribojević podatke do kojih dolazi interpretira na sebi, svom vremenu i uvjerenju svojstven način koji odgovara njegovoj ideologiji autohtone slavizacije Dalmacije.⁷⁴

Osobito značenje Tomino djelo je imalo za bračke patricije koji su u prvim poglavljima *Salonitanske povijesti* o bijegu Salonitanaca na otoke, pa tako i na Brač, pronašli oslonac za obranu svojih plemićkih prava. Tako se tragovi Tomina utjecaja naslućuju u opisu otoka Brača Dujma Hrankovića (*Domnius de Chranchis*). Ovaj je svećenik i hvarsko-bračko-viški biskup na istom otoku rođen potkraj XIV. st., a umire 1421. ili 1422. godine. Napisao je 1405. godine djelo *Braciae insulae descriptio*,⁷⁵ fragmentarno sačuvano. U uvodnom dijelu piše o razaranju Salone od nekog barbarskog plemena koje je učinilo mnoge okrutnosti u Italiji, bijegu salonitanskih stanovnika lađama na otoke, pa i na Brač, povratku njihovu u Dioklecijanovu palaču i nastanku grada Splita. Zaključujući navedeno uvodno poglavlje, Hranković se poziva na stare kodekse i zapise koje je posjedovala njegova obitelj (*ut legi in codicibus antiquis. Haec omnia ego perlegi in antiquis scripturis familiae nobilis de Cranchis ...*).⁷⁶ Čini se da, na temelju navedenih riječi, možemo zaključiti da je ova ugledna bračka obitelj posjedovala kodeks s tekстом *Salonitanske povijesti*.

Bračka je povjesnica Hrankovićeve nasljednika pronašla u Vicku Prodiću (1628. – 1663.) koji je 1662. napisao djelo pod naslovom *Cronica dell'isola della Brazza*.⁷⁷ Prodićeve kronika otoka Brača nastala je s nakanom da se obrane plemićka prava bračkih patricijskih obitelji. Prodić se poziva na starije autore, pa

⁷⁰ Kako Pribojević koristi Tomu Arhidakona komentira u bilješkama prethodnog izdanja Grga Novak. Ističe da Pribojević navedeni naslov *De eursionem Salonarum* daje čitavom Tominom djelu, a on bi odgovarao samo VII. poglavlju *Qualiter Salona capta est*. No, u tom poglavlju nema uopće govora o Tračanima ni o Ilirima kao uostalom ni u čitavoj *Salonitanskoj povijesti* (PRIBOJEVIĆ 1991, 166).

⁷¹ PRIBOJEVIĆ 1991, 49, 108.

⁷² PRIBOJEVIĆ 1991, 64, 124.

⁷³ PRIBOJEVIĆ 1991, 61, 121.

⁷⁴ RAUKAR 1997, 387-388; BLAŽEVIĆ 2008, 125-137.

⁷⁵ Hranković, *Opis otoka Brača*, 203-220.

⁷⁶ Hranković, *Opis otoka Brača*, 218.

⁷⁷ Prodić, *Kronika otoka Brača*, 223-264.

tako i na svog prethodnika Hrankovića, ali i na Tomu Arhidakona.⁷⁸ Osobito precizno koristi prva poglavlja *Salonitanske povijesti*. Prenosi tako epizode o trojanskom junaku Antenoru, Aziniju Polionu, učeniku sv. Pavla sv. Titu, salonitanskom nadbiskupu sv. Dujmu, caru Dioklecijanu i slično. Dakako da ove epizode i toposi iz *Salonitanske povijesti* nisu izabrane slučajno.⁷⁹ One, naime, svjedoče o slavnom, plemenitom salonitanskom podrijetlu Bračana.

Salonitansku povijest poznao je i Dubrovčanin Ludovik Crijević Tuberon (1458. – 1527.), autor djela *Komentari o mojem vremenu* (*Commentarii de temporibus suis*). Na više mjesta je u njemu zamjetljiv Tomin utjecaj. Pri opisu provale Tatara Crijević je upotrijebio čitave Tomine sintagme, a također se osjeća međusobna povezanost kad Tuberon prihvaća Tomino pojašnjenje da se Donja Dalmacija naziva Hrvatskom.⁸⁰

Također Dubrovčanin Mavro Orbini (oko sredine XVI. – 1614.) u djelu *Il Regno degli Slavi* tiskanom u Pesaru 1601., koristi Tomine podatke, iako se čini da on *Salonitansku povijest* poznaje posredno preko spomenutog Pribojevićeva govora.⁸¹ Poznato je da je Pribojević bio Orbinijev autoritet i da ga je on u nekim dijelovima u potpunosti prepisao, kao i *Ljetopis Popa Dukljanina*. Izjednačavanje Gota i Slavena zajednička je poveznica Tome i Orbinija, ali Orbini slijedi stavove koji su nastali u humanističko-renesansnim sredinama XV. i XVI. st. To znači da mu je kao oslonac za gotsku teoriju ipak više poslužio *Ljetopis Popa Dukljanina*, a Tomina gotomanija ostala je po strani, pa i onda kada se Tomu citira, kao u slučaju Pribojevića. Čini se da Tomina teorija o Gotima-Hrvatima po nekim svojim postavkama nije odgovarala humanističkim krugovima. Toma Gote ipak prvenstveno izjednačava s Hrvatima, dok su Dukljaninovi stavovi prilagodljiviji sveslavenstvu. Naime, ne proizlazi li to već iz predgovora kad Pop Dukljanin (Grgur Barski) kaže da je sa slavenskog preveo na latinski knjigu o Gotima (*Libellus Gothorum*) koju Latini nazivaju *Kraljevstvo Slavena* (*Regnum Sclavorum*), a u drugom poglavlju kaže da Ostroilo ulazi u provinciju Ilirik.⁸²

U ovom kratkom orisu recepcije Tomine *Salonitanske povijesti* u spisima kao što su *Pacta conventa* i HSM, kao i u djelima humanističkih kroničara dalmatin-

⁷⁸ Prodić, *Kronika otoka Brača*, 234.

⁷⁹ Prodić, *Kronika otoka Brača*, 231-234.

⁸⁰ *Ludovici Tuberonis Dalmatae abbatis Commentarii de temporibus suis*, praefationem conscripsit, textum Latinum digessit et apparatu critico notisque instruxit Vlado REZAR, indicem composuerunt Tamara Tvrtković, Vlado Rezar, textum manuscripti Marciani cum textu huius editionis contulerunt Vlasta Rezar, Tamara Tvrtković, Vlado Rezar, legit et correxit Darko NOVAKOVIĆ, Zagreb: Hrvatski institut za povijest (Bibliotheca historiographia Croatica – Editiones extraordinariae), 2001., 62-63; REZAR 2001, XXXVIII. Usp. HS XXXVII, 238-243 (= „De natura Tatarorum“).

⁸¹ Mavro ORBINI, *Il regno degli Slavi*, In Pesaro: Apresso Girolamo Concordia, MDCl; ŠANJEK 1999, 19, 21, 27, 32, 33, 35, 37; ORBINI 1999, 115; BLAŽEVIĆ 2008, 176-192.

⁸² ORBINI 1999, 270, 272.

skih gradova, zamjećujemo da je srednjovjekovno djelo učenog Splicićanina uživalo velik ugled. Njime su se autori koristili kao referentnom literaturom svjetski historiografske pouzdanosti Tominih podataka. Nekada su Tomine ideje i navodi bili neposredno preuzimani iz kodeksa, a ponekad posredno iz druge ruke, preko djela autora koji su se pozivali na *Salonitansku povijest*. Zanimljivo je primijetiti da je često isti navod izvučen izvan konteksta *Salonitanske povijesti* kod različitih autora bio interpretiran na različite načine, ponajviše u skladu sa svjetonazorom ili idejom koju je dotični zastupao i obrazlagao. Ilustracija za ovu tvrdnju razvidna je upravo u djelima J. Šižgorića i V. Pribojevića.⁸³

Objavlivanjem integralnog teksta *Salonitanske povijesti* kod Luciusa Tomino djelo je ušlo u europsku literaturu te postalo dostupnim najširim znanstvenim krugovima.

⁸³ Usp. VRANDEČIĆ 1998, 52-79; RAUKAR 1997, 387-388; BLAŽEVIĆ 2008, 117-137.

HISTORIA SALONITANA I HISTORIA SALONITANA MAIOR – GUNJAČIN PRISTUP

Najveći dio opusa Stjepana Gunjače kao povjesničara – osim povijesnoj topografiji – posvećen je proučavanju djela splitskog Arhiđakona Tome te pitanjima koja se tiču lika i djela ovog velikog Splitsanina, a neodvojivi su dio hrvatskog srednjovjekovlja. Bacivši samo površan pogled na pozamašno Gunjačino četverotomlje *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji* koje se izlazilo od 1973. do 1978. godine, shvatit ćemo zašto je prethodna tvrdnja točna. U prve tri knjige u više opširnih poglavlja koja su, ustvari, samostalne rasprave, Gunjača je dotaknuo niz pitanja o Tomi Arhiđakonu i njegovu djelu aktualna i danas. Dakako da je uz Tominu *Salonitansku povijest (Historia Salonitana)* Gunjačinu pozornost privukao i spis *Historia Salonitana maior* koji je on do kraja držao integralnim dijelom Tomina korpusa.

Treba na početku istaknuti da današnja hrvatska historiografija ima više-manje jedinstven stav da je *Historia Salonitana* historiografsko djelo Splitsanina Tome Arhiđakona iz XIII. st. koje tematizira povijest salonitansko-splitske nadbiskupije od njezinih početaka do 1266. godine. Ivan Lučić-Lucius prvi je objavljuje 1666. dajući joj spomenuti naziv.¹

U arhivima i knjižnicama u Rimu, Splitu i Beču nalazi se nekoliko inačica (prijepisa) spisa koji je Farlati nazvao *Historia Salonitana maior* i potanko ga opisao. Najstariji je onaj u arhivu Kongregacije *De propaganda fide* u Rimu. Podudara se djelomice s tekstom HS. Naime, sastavljen je od nekoliko njezinih poglavlja i umetnute dokumentarne građe, odnosno zaključaka salonitanskih sabora iz VI. st., splitskih sabora iz X. i XII. st., nekoliko isprava iz XII. st. i epitafa kralja Zvonimira. S obzirom na sadržaj i tradiciju HSM većina povjesničara držala je da je nastala kasnije, u XVI. stoljeću. HSM – osobito umetnuti dokumenti, izazivali su kontroverze i sumnjičavost već od I. Lučića-Luciusa koji ih je držao falsifikatima. Kriitička historiografija nije ih olako odbacivala te, uz kojekakve prijepore i teškoće, iz njih izvukla maksimum osobito za razdoblje ranog srednjeg vijeka.² Iako je danas, nakon više desetljeća zamrla rasprava o odnosu HS i HSM, ipak se još probije poneki glas s ponešto drukčijim mišljenjem o HSM od onoga koje je prevladalo. Tako je u najnovijom historiografskoj literaturi svoj stav izrekao Tibor Živković držeći da je HSM Tomin uradak. On kaže „da je HSM Tomino delo iz mladosti, dakle ne koncept HS kako je predlagao Gunjača ... već gotovo delo koje je Toma sastavio po svom povratku iz Bolonje, svakako pre 1240.“³

¹ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 12, 50.

² MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 12-23.

³ ŽIVKOVIĆ 2009, 132, bilj. 168.

Gunjačino bavljenje HS i HSM obilježilo je hrvatsku medievističku historiografiju druge polovine XX. st., bolje rečeno akademska i neakademska⁴ rasprava dvoje suvremenika i njezinih najistaknutijih predstavnika: S. Gunjače i N. Klaić. Prvo pitanje na koje je Gunjača pokušao dati odgovor jest odnos ovih dvaju spisa. Gunjačin pristup bio je sasvim drukčiji od većine njegovih prethodnika. Čini se da se poveo za M. Baradom koji je na sasvim nov način otvorio pitanje međusobnog odnosa HS i HSM. Iako su prethodnici raspravljali o HSM propitujući osobito aspekt vjerodostojnosti izvorne građe jedino sačuvan u ovom spisu znatno kasnije tradicije, dakle saborskih akata, osobito onih iz X. st., ne sporeći nastanak HSM kao naknadne kompilacije, Barada je uspostavio određenu ovisnost između Tome i HSM.

Barada je, naime, 1949., nakon sumarnog prikaza problema kroz literaturu od Ivana Lučića-Luciusa, preko Farlatija, te opisa rukopisa HSM – iako ne najvažnijeg Barberinskog – iznio zaključak koji je značio preokret u vrednovanju rukopisa HSM, a poljuljao autorstvo Tome Arhiđakona djelu *Historia Salonitana* pretpostavljajući mu rukopis HSM, odnosno *Historia Salonitanorum pontificum* (HSP), kako ga on naziva. Baradin zaključak o spomenutom problemu glasi: „Tekst onog dijela Tomine kronike, koji sadrži događaje, što su se zbili prije života Tomina, kao i čitav HSP nisu izvorni sastavci, nego obične sredovječne kompilacije, radi se o dvjema redakcijama, koje među sobom nisu izravno odvisne, nego neizravno preko predložaka, koji potječu iz starijih kompilacija; po poređenju gornjih odlomaka, redakcija HSP svakako je starija od Tomine, a kako sam pokazao i pouzdanija, te joj se kao izvoru mora dati prednost pred Tominom”⁵

Gotovo u isto vrijeme i S. Gunjača radi na svojoj raspravi o rukopisima HSM,⁶ a predmet interesa mu je, ustvari, epitaf kralja Zvonimira, odnosno vijest o Zvonimirovoj smrti što se nalazi zabilježena u njima. Prvi dio rasprave objavljene u *Radu JAZU* 1951. Gunjača posvećuje prikazu rukopisa HSM osvrćući se na dotadašnju literaturu koja se bavila istim pitanjima, ali opisuje samo rimske rukopise rečenog teksta.⁷ Nakon toga prelazi na uspoređivanje s djelom *Historia Salonitana minor* – kako sam naziva HS.⁸ Rezultat tih uspoređivanja jest Gunjačin zaključak da je potvrđena vremenska prednost djela HSM, a obje redakcije (tj. HSM i HS, op. a.) „imaju mnogo do u slovo zajedničkog teksta, i znamo, da je auktor druge redakcije Toma arciđakon – to nam ne preostaje nego da zaključimo ne samo, da je prva bila Tomi poznata i da se njome služio te iz nje dapače *ad litteram* prepisivao, nego da se iz nje njegova redakcija naprosto razvijala”⁹ Na ovom mje-

⁴ Žestoka neakademska rasprava vodila se u dnevnom tisku, poglavito *Vjesniku*.

⁵ BARADA 1949, 108.

⁶ GUNJAČA 1951, 175-243.

⁷ GUNJAČA 1951, 175-183.

⁸ GUNJAČA 1951, 183-222.

⁹ GUNJAČA 1951, 219.

stu i ovom prigodom Gunjača je *explicite* izrekao svoje mišljenje od kojega nije ni kasnije, do kraja života, odstupio da je HSM Tomin koncept, „odnosno u prijepisu sačuvani njegov prvi dio, i za toliko bi, eto bio stariji od definitivne redakcije (odnosno HS, op. a.)”.¹⁰ Dalje je pokušao na primjerima objasniti kako je nastala HSM. To mu nije bilo uvijek lako. Osobito se Gunjačin pokušaj ruši na primjeru poglavlja o nadbiskupu Lovri,¹¹ stožernoj osobi splitske metropolije u ranom srednjem vijeku, pa time onda i u samoj HS, a kojega uopće HSM ne spominje. Gunjača je vrlo neuvjerljivo i nelogično pretpostavio da je „Toma s druge strane o Lovri dosta znao te je o njemu odredio pisati tek u definitivnoj redakciji, kao što je učinio i sa sv. Domnionom”.¹² To bi značilo drugim riječima da Tomi nisu za ovo poglavlje trebale nikakve pripreme bilješke. Da bi objasnio i neke druge slične nelogičnosti u dvije, po njemu, redakcije istog autora Tome Arhidakona, Gunjača relativizira vrijednost Tome povjesničara smatrajući da je pogrešno u Tomi „narčito s obzirom na njegovo vrijeme, gledati pozvanog historika i od njega očekivati apsolutnu objektivnost; on je najprije gorljiv svećenik i strastven političar pa onda sve drugo, i zato ga zasljepljuje pristranost.” Na istom mjestu odbacuje mišljenje Račkoga o HSM da je riječ o kompilaciji, ističući da „ako netko ispisuje svoje vlastito, onda ne kompilira”.¹³ Ovim Gunjačiniim člankom, kao *donekle* razrađenom inačicom koju je već prije bio iznio Barada, poslijeratna hrvatska historiografija u obrađivanju i analiziranju najvećeg srednjovjekovnog pisca na istočnojadranskoj obali zašla je u sporednu ulicu. Naime, sva pozornost nadalje skrenuta je s djela *Salonitanska povijest* i razvila se polemika o tome je li HSM koncept ili kasnija kompilacija. Historiografija je profitirala utoliko što više-manje svi koji su se bavili tim pitanjem nisu osporavali vjerodostojnost umetnute građe, osim nekih očiglednih falsifikata iz XII. st.¹⁴

Uz to moramo napomenuti da je u radu *Historia Salonitana maior* iz 1951. Gunjača ustvrdio da je potrebno prirediti izdanje ovog rukopisa, što je N. Klaić 1967. učinila,¹⁵ a Gunjača se – gotovo u isto vrijeme još jednom vratio rukopisima „definitivne redakcije”, tj. onima koje mi držimo Tominim djelom *Salonitanska povijest*.¹⁶ Time je otvorena Pandorina kutija međusobnih suprotstavljanja, a u drugoj knjizi svojih rasprava 1973. godine Gunjača se brutalno osvrnuo na neke postavke N. Klaić što ih je iznijela prigodom objavljivanja HSM. Osobito se odnosilo na čitanje riječi *serborum* ili *urborum* u zaključcima splitskih sabora iz X. stoljeća. Zaključio je: „Stoga kao i zbog drugih netočnosti kontekst Tomi-

¹⁰ GUNJAČA 1951, 222.

¹¹ HS XVI, 68-83.

¹² GUNJAČA 1951, 227.

¹³ GUNJAČA 1951, 229.

¹⁴ *Historia Salonitana maior*, 23.

¹⁵ Usp. *Historia Salonitana maior*, prir. Nada Klaić (1967).

¹⁶ GUNJAČA 1966, str. 163-177.

na Koncepta u redakciji Nade Klaić a u ediciji Srpske akademije pod naslovom *Historia Salonitana maior* treba izbjegavati, pogotovu ono „serborum” na str. 99. kao njezinu ordinarnu krivotvorinu”.¹⁷

U prve dvije knjige svojih rasprava, već spomenutim pod naslovom *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*,¹⁸ Gunjača uvijek polazi s pozicije da je HSM koncept Tomina djela, odnosno da je HS definitivna redakcija istog podrijetla.

Tako je analizirao „preostatak koncepta, prethodnika djelu Tome Arcidakona *Incipit historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*”¹⁹ (kako naziva HS), gdje je detaljno uspoređivao tekst HSM i tekst HS, uz mnogo zanimljivih primjedbi i zaključaka, ali takvih koji su uvijek podržali njegovu tezu o navedenom odnosu analiziranih rukopisa, ostajući pri mišljenju da „nekad zvana *Historia Salonitana maior*, koja se pripisivala vrlo kasnom i nepoznatom ‘prepisivaču’ ili ‘kompilatoru’ poznatog Tomina djela ... nije ništa drugo nego Koncept samog Tome arcidakona”.²⁰ Posebno je raspravljao o predlošcima u poglavljima VIII-XII. „definitivne redakcije”,²¹ potom o katalogu nadbiskupa preostalom u *Salonitanskoj povijesti*²² i o djelu Tome Arhidakona kao zbirci izvora za hrvatsku povijest.²³

Bez obzira je li Gunjača raspravljao o konceptu ili definitivnoj redakciji, odnosno o spisu HSM ili Tominoj HS, ponudio je više zanimljivih, bilo prihvatljivih bilo neprihvatljivih, rješenja koja su ponekad otvorila nove pristupe. Sljedeće što ćemo razmotriti jesu Gunjačini doprinosi proizašli iz proučavanja drugih aspekata HS. Bavio se tako samom tradicijom Tomina djela. Počeo je – kako je, uostalom, egdotičko pravilo – s tzv. historijskom metodom.²⁴ U ovom slučaju Gunjača je pozornost usmjerio na najstariji te time i najzanimljiviji, splitski kodeks, pisan beneventanom.²⁵ Gunjača je otvorio raspravu je li on Tomin autograf ili ne. Zaključio je da ovaj najstariji kaptolski primjerak HS ne može biti pisan Tominom rukom jer je pisan beneventanom, a Toma se kao javni notar služio ranom goticom, odnosno kako kaže sam Gunjača „karolinom goticom”.²⁶ Iako se danas temeljem analize ovog splitskog kodeksa drži da je mogao biti autorov autograf,²⁷ djelomice bih se složila s Gunjačom. Smatram da je splitski kodeks HS nastao pod budnim autorovim (Tomini) okom, ali da nije nužno da ga je sam

¹⁷ GUNJAČA 1973b, 263.

¹⁸ Vidjeti: GUNJAČA 1973a; 1973b.

¹⁹ GUNJAČA 1973a, 23-178.

²⁰ GUNJAČA 1973a, 173.

²¹ GUNJAČA 1973a, 179-241.

²² GUNJAČA 1973a, 243-270.

²³ GUNJAČA 1973a, 353-370.

²⁴ STIPIŠIĆ 1991, 172.

²⁵ PERIĆ 2003, V-VII; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 46.

²⁶ GUNJAČA 1973a, 20.

²⁷ PERIĆ 2003, XVII-XIX.

i pisao. Čini mi se da se ovakva situacija može objasniti nakanom autora da se za budućnost „izda” (prepiše) knjiga kaligrafskim pismom. U to vrijeme XIII. st. na našem području bila je snažna tradicija osobito lijepo oblikovane beneventane. Općenito knjižna gotica u našim skriptorijima razmahat će se – kako svjedoče pisani ostaci – tek u XIV. st.²⁸ Dokumentarna gotica XIII. st. nije bila prikladna za „izdavanje” knjige čije su pretenzije trebale biti dalekosežne, bilo da se sačuva memorija na slavnu prošlost splitske crkve, bilo da se ovjekovječi njezin autor.

Nadalje, Gunjača je analizirao odlomak žića sv. Dujma sačuvanog u jednom splitskom brevijaru i utvrdio je „frapantnu podudarnost teksta tog žića i Tominih obavještenja”, pa, nakon uspoređivanja obaju, zaključuje da je očigledno da je „Tomin tekst do u tančine sličan ovom tekstu u žiću i da to nije slučajno. Neosporno je da su ne samo ideje iste nego je i njihov slijed konsekventan. I zato je potpuno sigurno da je Toma ovaj tekst o žiću iskoristio, i to do kraja”.²⁹

Jedno od pitanja hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti zabilježeno u *Salonitanskoj povijesti* jest ono o vremenu uspostave suživota Hrvata i Romana na temelju svetog ukaza (*sacrum rescriptum dominorum principum*)³⁰ bizantskih careva – kako to piše Toma u HS.³¹ Njegove su se riječi pokušavale protumačiti na više načina, bilo s osloncem na unutarnji Tomin filološki kontekst, bilo u traženju prikladnih povijesnih okolnosti. Naime, Toma kaže da su poslanici otišli konstantinopolskim carevima (*ad imperatores Constantinopolitanos*)³² od kojih su ishodili sveti ukaz. S obzirom da se bizantski vladari kod Tome u oba navoda pojavljuju u pluralu, Gunjača se opredijelio za Šišićevo mišljenje³³ da su reskript mogli samo i jedino izdati Heraklijevi sinovi, Konstantin II. i Herakleon u vrijeme zajedničkog vladanja 641. od veljače do svibnja.³⁴ Ovakav stav prihvatio je kasnije N. Budak³⁵ potpomognut Jakšićevim mišljenjem, dok npr. G. Novak³⁶ i T. Raukar³⁷ drukčije tumače povijesni kontekst u kojemu se ostvaruje nužan suživot starog i novog stanovništva. Tako Raukar smatra da je „Tomina vijest najvjerojatnije ... kroničarski odjek Bazilijeve odredbe o tributu”.³⁸ Moram naglasiti da je argumentaciju koja se oslanja na pluralni oblik (*dominorum principum*,

²⁸ STIPIŠIĆ 1991, 101-102.

²⁹ GUNJAČA 1973a, 191.

³⁰ HS X, 46-47.

³¹ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 248-250. Donosi se pregled svih najvažnijih tumačenja ovog Tominog navoda.

³² HS X, 44-45.

³³ ŠIŠIĆ 1925, 282, bilj. 35.

³⁴ GUNJAČA 1973a, 192-198.

³⁵ BUDAK 1994, 82; 1996, 128.

³⁶ NOVAK, G. 1928, 31-33.

³⁷ RAUKAR 1997, 30-31.

³⁸ RAUKAR 1997, 30.

imperatores Constantinopolitanos) imenica *princeps* i *imperator*, na temelju samog Tomina teksta, relativizirao L. Margetić. On, naime, uočava da na drugom mjestu, gdje se zna pouzdano da se ne radi o suvladarstvu, Toma također koristi množinu za istočnorimske careve.³⁹

Gunjača⁴⁰ je s pravom osobito veliku pozornost posvetio analizi Tomina kataloga splitskih nadbiskupa⁴¹ zbog velikog broja podataka koje ovo poglavlje *Salonitanske povijesti* sadrži. Nakon predočanja svoje rekonstrukcije kataloga Gunjača je rješavao kronološke „zablude” započevši s Ivanom Ravenjaninom kojega smješta u 642. godinu. Jedno od pitanja veoma važnih za hrvatsku povijest jest činjenica da Toma kralja Tomislava spominje s titulom *dux* i datira godinom 914. Dakako, godina vladanja Tomislava izražena po kršćanskoj eri nije sporna, ali je podozrivost izazvala njegova titula. Kako Gunjača rukopis *Historia Salonitana maior* drži Tominin predloškom, to ne vidi ništa problematično u činjenici da je Tomislav 914. godine još *dux* kako je zabilježeno u HS, a potom je kralj, kako ga nazivaju saborski akti (iz godina 925. – 928.) iz HSM.⁴²

Problem s datacijom nadbiskupa Petra po kršćanskoj eri u 990. godinu i vremenom „kraljeva Trpimira i Muncimira, njegova sina” u XIV. poglavlju,⁴³ Gunjača pokušava riješiti na sasvim neuobičajen način uspostavljajući na temelju ove Tomine pogrešne kompilacije novu genealogiju hrvatskih vladara.⁴⁴ Gunjača je najprije, suprotno svim drugim mišljenjima, ustvrdio da je „ovaj navod ... dosada potpuno krivo interpretiran”. Naime, F. Šišić⁴⁵ spomenute Tomine riječi smatra pogreškom kao što je to već, ispravno, po njemu, mislio i Lučić-Lucius. Šišić tvrdi da je Toma imao na umu očito Trpimirovu ispravu iz 852.,⁴⁶ zatim Muncimirovu iz 892.⁴⁷ i onu kralja Zvonimira od 9. listopada 1076. godine.⁴⁸ Potpuno, za jedno stoljeće, netočan navod godine 990. drži da je greška umjesto 890. Ova godina (890.) može se uzeti kao granična godina koja može „pokriti” obojicu vladara za koje je logično pomisliti da su otac i sin. Šišić iznosi i drugu pretpostavku. Naime, može se pretpostaviti da je sam Toma mogao ispravljati neku krivu godinu misleći da ih treba obojicu zbog tituliranja kraljevima u Zvonimirovoj ispravi smjestiti vremenski nakon 970. godine, odnosno nakon kralja Držislava koji mu je prvi hrvatski kralj.⁴⁹ Međutim, Gunjača je u svojim domišljanjima i

³⁹ MARGETIĆ 1995b, 5.

⁴⁰ GUNJAČA 1973a, 243-270.

⁴¹ HS XIII, 52-55.

⁴² GUNJAČA 1973a, 265.

⁴³ HS XIV, 56-57.

⁴⁴ GUNJAČA 1973b, 345-413.

⁴⁵ ŠIŠIĆ 1914, 12-13.

⁴⁶ CD I, 3-8.

⁴⁷ CD I, 22-25.

⁴⁸ CD I, 141-142.

⁴⁹ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 257-259.

razjašnjenjima otišao predaleko i ovom je pitanju posvetio opsežnu raspravu.⁵⁰ Nije prihvatio razložna i jedino moguća objašnjenja ove kronološko-genealoške zbrke, koju je proizveo Toma, i to iz više razloga. Jedan od glavnih razloga, a koji je obrazložio u svojoj prethodnoj raspravi bombastična naslova *Na kraju 10. stoljeća – dva nepoznata kralja*⁵¹ jest taj što ima bezrezervno povjerenje u sastavljača kataloga što ga je, po njemu, Toma preuzeo.⁵² Iako katalog sadrži zaista nesumnjivo točnih podataka, za ovaj slučaj i Gunjači je preostala samo analogija, jer sam ističe: „U prvoj knjizi govorili smo o osobinama kataloga i dokazali kako je on svugdje točan pa analogno i u ovom navodu”.⁵³ Nakon ovakvog stava Gunjači nije preostalo ništa drugo nego pronaći objašnjenje za ova dva „nova” hrvatska kralja. Zaključio je da je vrijeme vladanja Stjepana Držislava bilo kraće nego je dosada historiografija smatrala te je tako oslobodio vremenski prostor za nasljednike, koji su bili tobože iz pobočne loze, odnosno za kraljeve Trpimira i Muncimira. Smješta ih u razdoblje od 990. do 995. godine kada su tobože vladali kao suvladari, a kasnije vlada sam Muncimir do poslije godine 1000.

Iako je očigledno da Gunjača nije imao nikakve čvrste dokaze za svoje hipoteze, osvrnut ću se samo na dvije općepoznate činjenice koje su njemu glavni argumenti kao potpora tezi, a ustvari govore suprotno. Nema nikakve sumnje da je Tomu na pogrešne navode naslova Trpimira i Muncimira kao kraljeva zavela isprava kralja Zvonimira, jer je ona „krivac” i za neke druge greške koje se pojavljuju u *Salonitanskoj povijesti*, a očito je da potječu iz te krivotvorene ili samo prerađene isprave.⁵⁴ L. Margetić tako kaže: „Toma je u jednoj prenapravljenoj Zvonimirovoj ispravi pročitao da su Zvonimirovi prethodnici bili ‘kraljevi Trpimir i Muncimir’ pa ih je onda ‘odoka’ ubacio na ‘prazno mjesto’, negdje poslije Držislava, zato što je, po njegovu mišljenju, tamo bilo mjesto svima onima hrvatskim vladarima koji su nosili titulu kralja”.⁵⁵ Identičan podatak pojavljuje se i kod Andrije Dandola.⁵⁶ Ali Margetić skreće pozornost da je Dandolo pisao i na temelju poznavanja Tomine *Salonitanske povijesti*,⁵⁷ pa je to jedan zatvoreni krug koji nikako ne govori u prilog Gunjačina rješenja. Zbog svega navedenoga genealogiju hrvatskih vladara s kraljevima Trpimirom i Muncimirom na kraju X. st. treba svakako potpuno odbaciti.

Gunjača je zaslužan i za pojašnjenje jedne topografske nejasnoće unutar *Salonitanske povijesti*. Naime, Toma je splitskoj dijecezi dodijelio i *totam Maroniam*,

⁵⁰ GUNJAČA 1973b, 345-413.

⁵¹ GUNJAČA 1973b, 345-413.

⁵² GUNJAČA 1973b, 406.

⁵³ GUNJAČA 1973b, 406.

⁵⁴ MATIJEVIĆ SOKOL 1997a, 47.

⁵⁵ MARGETIĆ 1995b, 18.

⁵⁶ GUNJAČA 1973b, 406-408.

⁵⁷ MARGETIĆ 1982, 209-258.

odnosno *tota Maronia* je dio Tomina Hrvatskog kraljevstva.⁵⁸ Tu Maroniju se u historiografiji općenito identificira kao Makarsko primorje, odnosno dio Krajine.⁵⁹ S. Gunjača je, međutim, pošao tragom i logikom Tominih navoda i utvrdio je da u njima nema nikakve disharmonije te da upravo oni potvrđuju njegovu tezu kako se pod imenom Maronija ne krije nikakav dio Krajine nego da je to otočki dio splitske dijeceze koji će kasnije biti hvarska, odnosno „otočka” biskupija.⁶⁰

Iako su danas – kako smo ukratko naznačili – neki od Gunjačinih zaključaka nadvladani i drukčije razriješeni, neki sasvim odbačeni, ipak su njegova istraživanja i mudra uočavanja doprinijela proučavanju hrvatske povijesti srednjega vijeka i spoznajama o djelu samog Tome. Također našu generaciju su možda i potaknula. U vrijeme našeg studiranja i početničkih znanstvenih koraka bilo je važno opredijeliti se za Stjepana Gunjaču ili Nadu Klaić, iako nismo uvijek ni znali točno zašto. Ovim prilogom prisjetila sam se tih naših mladih dana. Nisam tada znala da će Toma Arhidakon postati na neki način i moja „sudbina”.

⁵⁸ HS XIII, 54-55; XV, 64-65.

⁵⁹ *Priručnik izvora hrvatske historije* I, 653; GOLDSTEIN 1995, 159.

⁶⁰ GUNJAČA 1975, 102-105.

CRKVA I DRUŠTVO

RAZDOBLJE HRVATSKIH NARODNIH VLADARA U SALONITANSKOJ POVIJESTI

U ovom prilogu ograničila sam se na razmatranje jednog segmenta iz razdoblja ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti koji Toma donosi u svom djelu. Neću ulaziti u razlaganje Tominih navoda koji se tiču doseljenja Hrvata niti njihove etnogeneze, jer je to zaista jedno veliko i historiografskim domišljanjima „obogaćeno” područje. Davno je već usvojeno da Toma nije relevantno vrelo za razrješavanje tih pitanja. Poglavlja u kojima rješava pitanje doseljenja komponirana su na razini Tomina interesa i mogućnosti, odnosno – kako sam kaže – na temelju literature, predaje i vlastitih domišljanja.¹ Neka mi bude dopušteno ustvrditi da je sam Toma ovim riječima sebi osigurao laganu odstupnicu koja mu je mogla biti potrebna jer je i sam shvaćao nedostatke vlastitih zapisa.

S druge strane, *Salonitanska povijest*, iako zamišljena i napisana ponajprije kao povijesni pregled splitske crkvene organizacije iz pera njezina visoko pozicioniranog dostojanstvenika arhiđakona Tome, ipak je, upravo zbog niza zabilježenih činjenica koje se tiču razdoblja ranosrednjovjekovne hrvatske države, a bile su ponekad sukladne s drugim poznatim vrelima ili su, pak u pojedinim slučajevima bile tek jedini spomen nekih ličnosti i događaja, od samih je početaka hrvatske historiografije bila sama korištena kao povijesno vrelo. Tako ju je doživljavao, koristio i s ovog aspekta procijenio F Rački u svojoj kapitalnoj radnji „Ocjena starijih izvora” gdje je napisao da je Toma „u izbrajanju hrvatskih vladara mnogo oprezniji od ljetopisca Dukljanina i Krajnskoga te se čuva popunjavati na svoju ruku one pukotine koje mu ostaviše vjerodostojni spomenici”.² Pritom je Rački, kao i ostali hrvatski povjesničari, poglavito mislio na pet poglavlja i to ona od XIII. („Cathalogus archiepiscoporum de quibus extat memoria”)³ pa do uključivo XVII. („Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Chroatie”).⁴ U njima je – uz problematiziranje glavne teme, tj. djela salonitansko-split-skih prvosvećenika – Toma ostavio dragocjena svjedočanstva pisana ponajviše po diplomatskim dokumentima koji su mu bili dostupni te poznati uglavnom iz nadbiskupskog arhiva i arhiva njegova kaptola.⁵

Na prvom mjestu stoji katalog nadbiskupa. Ovaj katalog je kronotaksa splitskih prvosvećenika čije je vrijeme pontifikata određeno, osim po kršćanskoj eri,

¹ HS VII, 30-33.

² RAČKI 1864a, 374.

³ HS XIII, 52-55.

⁴ HS XVII, 84-89.

⁵ Naime, Tomina *Salonitanska povijest* po žanru se svrstava u tzv. *gesta episcoporum*, kojima je zadaća prikazati povijest određene crkvene organizacije na temelju građe (isprava, kronika, kataloga) te iste institucije (SOT 1981, 22-29).

i po vladanju pojedinog hrvatskog vladara. Tomina izričita tvrdnja da su *duces Scлавonіe* splitskoj crkvi darovali mnoge posjede, desetine i druge nadarbine,⁶ upućuje na zaključak kako su mu upravo diplomatski dokumenti izdani splitskoj nadbiskupiji kao destinataru, a koji su se nalazili u njezinu arhivu, bili dostupni te, kao pravno obrazovanu stručnjaku sa školovanja u Bologni, i razumljivi.

Toma je najprije odredio područje splitske metropolitanske jurisdikcije. To su Gornja i Donja Dalmacija te Sklavonija. Terminom Sklavonija Toma označuje područje ranosrednjovjekovne hrvatske države u kojoj navodi dvije biskupije: delmitansku i sisačku. Sisačkom je biskupijom određena sjeverna, a delmitanskom istočna granica hrvatske države, ali i splitske crkvene jurisdikcije.⁷ Dalmacija, pak, koja je također sastavni dio hrvatske države, po Tomi je primorsko područje od Epira do Kvarnera. Još je jednom, drugim riječima, ponovio isto, odnosno preciznije je odredio granice kraljevstva Dalmacije i Hrvatske (*regni Dalmatie et Chroatie*).⁸ Na istoku je to grad Delmina, na zapadu Karintija, na sjeveru Dunav i na jugu dalmatinsko more s čitavom Maronijom te humski dukat. Tomina sjeverna granica na Dunavu podudara se s granicama splitske nadbiskupije i kraljevstva zabilježenim u Trpimirovoj darovnici.⁹ Na izravnije veze s ovom ispravom upućuje i Tomin izričaj *corde ylarī*¹⁰ koji korespondira onomu *hylari animo* iz Trpimirove darovnice.¹¹ Jednu skupinu vladara Toma titulira kao *duces*. To su Branimir i Tomislav, a prvi vladar kojemu daje naslov kralja (*rex*) je Držislav, a nakon njega kraljevi su Trpimir i Muncimir te Stjepan, Krešimir i Zvonimir.

Rački,¹² a s njim se složio i Šišić,¹³ prvi je iznio mišljenje da je katalog sastavljen na temelju isprava. Katalog prvosvećenika su rekonstruirali V. Klaić¹⁴ i S. Gunja-

⁶ HS XVII, 84-85.

⁷ Ovdje je potrebno ponoviti da su se po starom pravu granice crkvene jurisdikcije i administrativne političke granice podudarale. U kasnoj antici, odnosno u vrijeme ranog kršćanstva metropolitansku je vlast imao biskup metropole s jurisdikcijom nad područjem civilne administrativne cjeline. Usp. JARAK 1994, 19. Upravo je to razlog za borbu između Zadra i Splita za metropolitanska prava nad Dalmacijom. Zadar je po tom pravu imao prednost, ali je to Split izborio kasnije kada je došlo do sjedinjenja Dalmacije i Hrvatske na temelju starih salonitanskih prava, ali i nove političke situacije.

⁸ HS XIII, 54-55; XVI, 70-71.

⁹ CD I, 3-8. U Trpimirovoj darovnici granice splitske metropolije glase ovako: (...) *que metropolis usque ripam Danubii et pene per totum regnum Croatorum* (...). Zanimljivo je da se s Tominim granicama hrvatske države podudaraju i granice koje navodi u IX. st. engleski kralj Alfred opisujući (oko 885. god.) suvremenu Europu. Hrvatsku naziva Dalmacijom, a određuje je na zapad Karintijom, na sjever Dunavom i Bugarima, a na istok Ahajom. Usp. MATIJEVIĆ SOKOL – SOKOL 1999, 22-23; 2005, 18-33. Dakle, zajednički topisi su Karintija, Dunav i Ahaja odnosno Epir.

¹⁰ HS XIII, 52-53.

¹¹ CD I, 5.

¹² RAČKI 1864a, 374.

¹³ ŠIŠIĆ 1914, 71, bilj. 1.

¹⁴ KLAJČ, V. 1925, 216-217.

ča,¹⁵ s tim da je Gunjača rješavao, kako sam kaže, kronološke „zablude”. Šišić se, pak, pozabavio spomenom kneza Branimira kojim se datira splitski nadbiskup Marin. Iznio je mišljenje o postojanju Branimirove darovnice splitskoj nadbiskupiji u Marinovo vrijeme, odnosno između 879. i 886. godine.¹⁶ Ovakav dokument danas nije poznat, ali Šišić njegove tragove razaznaje u jednoj falsificiranoj darovnici ugarsko-hrvatskog kralja Gejze splitskoj crkvi, koju je tobože već darovao knez Branimir (*Branimir dux Chroatorum et sui progenitores*).¹⁷ Od kronoloških zabluda koje je primijetio kod Tome i koje je pokušao riješiti, Gunjača se pozabavio oslovljavanjem Tomislava naslovom *dux*. Gunjača, koji je rukopis *Historia Salonitana maior* (HSM) u kojemu se nalaze i dokumenti što Tomislava tituliraju kraljem, držao Tominim predloškom¹⁸ te zaključio da nije ništa sporno u ovakvom nedosljednom tituliranju iz pera istog autora, jer je Tomislav 914. godine, kako kaže *Historia Salonitana* (HS), *dux*, a 925. – 928., u vrijeme splitskih sabora, kralj (*rex*), kako kažu saborski zaključci iz HSM.¹⁹ Klaić je, pak, smatrao da Toma 914. godinu navodi kao prvu godinu pontifikata pape Ivana kada je Tomislav još *dux*.²⁰ Očiglednih kronoloških zabluda u Tominu katalogu Gunjača nalazi uz nadbiskupa Martina koji je određen 970. godinom, carem Teodozijom i kraljem Držislavom.²¹ Više je pisanih tragova koji svjedoče suvremenost nadbiskupa Martina i kralja Držislava, ali se car Teodozije ne uklapa u taj vremenski kontekst jer u to vrijeme Bizantom vlada Ivan Cimisk (969. – 976.). Gunjača je ovo pitanje lakonski riješio držeći ga običnim lapsusom ili greškom prepisivača.²² No, Katičić je dao novi doprinos rješanju problema i upozorio na jednu zanimljivu mogućnost pogreške koja je Tomi svojstvena i u drugim slučajevima. Zaključio je, temeljem uvida u zapis koji spominje nekog komesa i unuka Velikog Severa te ga datira carem Teodozijem, da je splitska tradicija znala za tog malo poznatoga bizantskog cara. Također je u starim zapisima i katalozima splitske nadbiskupije mogao biti spomenut neki drugi nadbiskup Martin datiran po caru Teodoziju, a sastavljač kataloga je mislio da se radi u oba zapisa o istom nadbiskupu Martinu.²³ Pitanje – je li tu pogrešnu atribuciju napravio sam Toma i sve anakrone podatke pripisao poznatom splitskom prvosvećeniku s kraja X. st. ili ih je preuzeo iz nekog već tako sastavljenog spisa. Dok se ne pronade neki jači argument, ovakvo

¹⁵ GUNJAČA 1973a, 243-270.

¹⁶ ŠIŠIĆ 1925, 390, bilj. 26.

¹⁷ CD II, 86-87.

¹⁸ GUNJAČA 1951, 183-222.

¹⁹ GUNJAČA 1973a, 265.

²⁰ KLAJĆ, V. 1925, 214.

²¹ GUNJAČA 1973a, 265.

²² GUNJAČA 1973a, 266.

²³ KATIČIĆ 1988, 30-31.

mišljenje ima svoju podlogu i u drugim sličnim primjerima kada baš Toma – ali ne samo on – dvjema osobama istog imena pripisuju zajedničke karakteristike. Krivac za takve pojave je homonimija i homofonija i, kako je utvrdio I. Babić, učestala je i razumljiva pojava koja utječe na ovakav tijek pamćenja.²⁴

Tomini navod, pak, da su se nasljednici kralja Držislava nazivali kraljevima Dalmacije i Hrvatske i da su dobivali znakove kraljevskog dostojanstva od bizantskih careva, kao i naslove eparha i patricija, analizirali su i pokušali dati novi doprinos gotovo svi povjesničari hrvatskog srednjovjekovlja, kako u sintezama hrvatske povijesti tako i u nizu rasprava. Šišić je težište svojih razmatranja stavio na dio naslova koji uključuje Dalmaciju i Hrvatsku, a ne na samu titulu *rex*.²⁵ N. Klaić odbija pomisao da su Držislav i njegovi nasljednici bili kraljevi Dalmacije i Hrvatske bezrezervno odbacujući pozitivno Šišićevo mišljenje „o vrijednosti podataka nekoga kroničara XIII. stoljeća”.²⁶ Najdetaljniju raščlambu istih podataka, ali s bizantološkog aspekta, napravio je L. Margetić.²⁷ Nakon polemiziranja sa stavovima N. Klaić zaključio je da je „naslov patricija bio uvijek samo počasni”, dok je „eparh bio uvijek funkcija”.²⁸ Margetić drži da je Tomina vijest, iako krajnje nemarna, ipak upotrebljiva i vjerodostojna te da je Držislav – ali ne i njegovi nasljednici – imao funkciju eparha za Dalmaciju koja mu je davala određena prava u Bizantskoj Dalmaciji.²⁹ U novijoj se historiografiji provlači stav, koji se iščitava iz istih Tominih navoda, da je Držislav prvi okrunjeni hrvatski kralj, pa time i prva osoba koja s pravom nosi puninu titule *rex*.³⁰ Međutim, mišljenje sam da Tomini navodi ne daju podlogu za takvo razmišljanje jer, osim što posjedujemo vrela prvoga reda (epitaf kraljice Jelene) koja potvrđuju da su se i Držislavovi prethodnici – njegov otac Mihael Krešimir i njegova majka Jelena – titulirali naslovom *rex*, odnosno *regina*, smatram da je Toma, sastavljajući katalog nadbiskupa na temelju diplomatske i druge zapisane građe, uočio i razvrstao u dva niza splitske prvosvećenike. Prvi niz nadbiskupa predstavljaju oni uz koje se pojavljuju hrvatski vladari s naslovom *dux*, a drugi oni iz vremena hrvatskih kraljeva. Komponirajući svoje djelo na ovakav način, Toma je postupio samo po pravilima koja su vrijedila pri pisanju djela što se svrstavaju u *gesta episcoporum*. Naime, novi niz se uspostavlja nakon presudnih političkih događaja ponajčešće uzrokovanih provalom barbara kao stanovita obnova (*renovatio*).³¹ U ovom slučaju kod Tome možemo prepoznati te elemente koji utječu na razvrstavanje

²⁴ BABIĆ 1993, 39.

²⁵ ŠIŠIĆ 1925, 468-470.

²⁶ KLAJĆ, N. 1971b, 323.

²⁷ MARGETIĆ 1995b, 1-36.

²⁸ MARGETIĆ 1995b, 15-16.

²⁹ MARGETIĆ 1995b, 18.

³⁰ BUDAK 1994, 35-36.

³¹ IVIĆ 1992, 74.

splitskih nadbiskupa u drugi niz poslije promjene političke situacije, odnosno prelaska hrvatske kneževine u kraljevstvo, a također i dodatno je osnažen takav pristup jer je promjenama pridonijela i provala novog naroda – Ugra – na europski kontinent. U tom novom nizu na prvom mjestu je splitski nadbiskup Petar datiran po kršćanskoj eri, hrvatskim kraljevima i bizantskim carevima. Upravo određivanje pontifikata nadbiskupa Petra po hrvatskim kraljevima Trpimiru i Muncimiru potvrđuje naše mišljenje. Naime, nije teško uočiti da je ovako komponiran podatak pun kontroverzi i netočnosti pa zbog toga i izvorište niza domišljanja. Najdalje je otišao u tome Gunjača³² ne osvrćući se na dobro usmjereno Šišićevo razmišljanje koji je smatrao Tomine riječi pogreškom nastalom temeljem tri isprave:³³ Trpimirove³⁴ i Muncimirove darovnice³⁵ te Zvonimirove potvrđnice istih.³⁶ Gunjača je zbog svog bezrezervnog povjerenja u katalog, kako smo to naprijed vidjeli, morao pronaći pojašnjenje Tominih navoda te se opredijelio za rekonstrukciju Šišićeve genealogije hrvatskih vladara, ali uz reviziju nekih dijelova. Naime, skratio je vrijeme vladanja Stjepana Držislava i u taj vremenski prostor smjestio je nasljednike iz tobože pobočne vladarske loze, tj. kraljeve Trpimira i Muncimira. Oni bi jedno vrijeme, od 990. do 995. godine, vladali kao suvladari, a kasnije, po Gunjači, Muncimir vlada sam do poslije 1000. godine. Potporu svojim tezama Gunjača je našao u tobožnjoj Zvonimirovoj potvrđnici iz 1075. (1076.),³⁷ gdje se Trpimir i Muncimir spominju s naslovom *reges* te kod Andrije Dandola.³⁸ Međutim, upravo navođenje ovih vrela ne pomaže Gunjači da obrani svoju hipotezu jer je Zvonimirova potvrđnica nesumnjivo kasnija prerađevina nekog zapisa, pa stoga diplomatički falsifikat,³⁹ a Dandolo, što je općepoznata i u historiografiji usvojena činjenica, svoje navode izvodi također iz istih vrela, odnosno Tome Arhiđakona i navedene isprave.⁴⁰

XVI. poglavlje *Salonitanske povijesti* „De promotione Laurentii archiepiscopi“⁴¹ govori o slavnom splitskom prvosvećeniku Lovri. Toma je Lovru smjestio

³² GUNJAČA 1973b, 345-413.

³³ ŠIŠIĆ 1914, 12-13.

³⁴ CD I, 3-8.

³⁵ CD I, 22-25.

³⁶ CD I, 141-142.

³⁷ Naime, nastanak ove isprave vezuje se uz moguće zaključke sabora održanog u Solinu prigodom krunidbe kralja Zvonimira. U vezi s postojećim dvojabama je li taj sabor održan 1075. ili 1076. godine v. STIPIŠIĆ 1997b, 57-66.

³⁸ GUNJAČA 1973b, 406-408.

³⁹ Ova isprava je bez sumnje diplomatički falsifikat, ali s nekim navodima koji mogu biti točni jer je nastala na temelju nekih vjerodostojnih zapisa. Da se Toma njome služio potvrđuje i kasniji njegov pogrešan navod biogradskog biskupa Teodozija u vrijeme kada je tu dužnost i čast obnašao biskup Prestancije. Ista pogreška se nalazi i u ovoj Zvonimirovoj potvrđnici. Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 1997b, 47.

⁴⁰ MARGETIĆ 1982, 209-258.

⁴¹ HS XVI, 68-83.

u vrijeme kraljeva Stjepana, Krešimira i Zvonimira. Iz poretka, kao i iz rečenice da je Zvonimir posljednji hrvatski kralj, moramo pomišljati da je za Tomu kralj Stjepan bio Krešimirov prethodnik, a ne Zvonimirov nasljednik. Dodaje također da je Zvonimir umro prirodnom smrću. Toma naglašava da su hrvatski kraljevi splitskoj crkvi u Lovrino vrijeme izdali mnoge povlastice te potvrđnice starih darivanja. Ne treba posebno isticati da je nama i danas poznat veći broj tih dokumenata u kojima je Zvonimir koncesor, a splitska nadbiskupija destinatar.⁴² Pretpostavljamo da je i pogrešan zaključak o kralju Stjepanu Toma donio na osnovi poznavanja isprava iz samostana sv. Stjepana de Pinis i sv. Benedikta⁴³ u kojima se spominje kralj Stjepan, ali onaj drugi. Međutim pojavljivanje dvaju kraljeva istoga imena, kao i vjerojatna splitska tradicija o Zvonimiru kao posljednjem hrvatskom kralju narodne dinastije, Tomu su doveli do zaključka da je Lovro obnašao svoj pontifikat u Splitu za vrijeme Stjepana I., oca Petra Krešimira.

Obratit ću pozornost na ulomak u kojemu Toma spominje kraljicu Jelenu.⁴⁴ Poznato je da su arheološka istraživanja u Solinu potvrdila točnost Tominih navoda⁴⁵, odnosno postojanje crkve/crkava na lokalitetu Otok u Solinu, a otkriće epitafa kraljice Jelene osnažilo je Tomine navode o mauzoleju hrvatskih vladara. Nakon provedenih istraživanja, a zbog već utvrđene činjenice da Toma piše na temelju diplomatske građe koja se čuva u njegovoj matičnoj instituciji, utvrdila sam da je Toma zaista i pri komponiranju ulomka o kraljici Jeleni morao imati pred očima ispravu koja bi bila potvrđnica kralja Zvonimira darovnice kraljice Jelene.⁴⁶ Te dvije isprave danas ne postoje u svojoj izvornoj formi, ali njihov sadržaj, osim u skraćenoj inačici u *Salonitanskoj povijesti*, tek naziremo u jednoj drugoj danas poznatoj ispravi nastaloj preradom u više prigoda.⁴⁷ Zajedničko mjesto Tomina teksta i Zvonimirove isprave jest izraz *proclamatio* – tužba,⁴⁸ odnosno „querela iuridica, actio qua quis rem ablatam repetit”.⁴⁹ Tzv. Zvonimirova isprava za Bosiljinu ima izraz *querela* – to je jasan argument i poveznica jednog i drugog zapisa. Nadalje, smatram da i kralja kojega Toma navodi kao *magnificus uir Cresimir* treba identificirati kao kralja Krešimira II., muža kraljice

⁴² Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 1997b, 47-48.

⁴³ Kralj Stjepan II. spominje se u dokumentima iz 1089./1090. godine (CD I, 188, 189-190).

⁴⁴ HS XVI, 80-81.

⁴⁵ Arheološka istraživanja na Otoku u Solinu vođena su u više navrata. Svu najvažniju literaturu o tome kao i o epitafu kraljice Jelene vidi u: DELONGA 1996, 130-134.

⁴⁶ To sam opširnije izložila u: MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 83-90.

⁴⁷ CDI, 109-112. Riječ je o ispravi za Bosiljinu datiranoj 16. travnja 1078. Međutim pretpostavljena Zvonimirova isprava koja je po našem mišljenju mogla poslužiti za kasniju interpolaciju trebala je nositi 1079. godinu jer je svakako trebala biti izdana poslije Lateranskog koncila koji je bio 1078. godine, a čije se odluke u njoj odražavaju. Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 83-90.

⁴⁸ Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 85.

⁴⁹ DU CANGE (VI) 1883, 518.

Jelene.⁵⁰ Njega i Petrov hirograf, dakle, isprava iz Zadra, naziva *Cresimir maior*.⁵¹ U ovakvom kontekstu *maior* ima značenje kao i *magnificus*, tj. veliki, slavni, ugledni.

Međutim, osim ovih podataka, kroz Lovrinu djelatnost Toma je dao vrlo jasnu sliku vremena općih crkvenih reformi i splitskih provincijalnih sabora. Priказao je trajno uspostavlјenu vezu između hrvatske države i papinstva. Dakako, oslikao je općenito vrijeme uspona i cvata pismenosti. Dao je naslutiti da je to bilo i razdoblje uspona drugih kulturnih izraza i težnji ostvarenih i kroz graditeljsku djelatnost, iako o tome gotovo ništa pojedinačno ne zapisuje.

Na kraju možemo zaključiti da je Toma, pišući na temelju starih zapisa bilo literarnih bilo diplomatskih – u koje ubrajamo isprave i saborske zaključke u bilo kojoj formi – o ranosrednjovjekovnom razdoblju hrvatske povijesti, neke poznate podatke potvrdio, a neke nove donio. Krićka raščlamba onih kontroverznih ipak omogućava da u njima prepoznamo Tomin autorski trag te da u tom kontekstu razumijemo kako su i zašto nastali. Sve to omogućuje i konačnu valorizaciju Tominih navoda kao vjerodostojnoga povijesnog vrela za to najzanimljivije razdoblje.

⁵⁰ F. Raćki je u „Kazalu osoba, mjesta i stvari“ (*Index personarum, locorum et rerum*) svog izdanja *Salonitanske povijesti* (1894.) ovoga kralja Krešimira poistovjetio s Petrom Krešimirom IV., dok je prvi mišljenje da se radi o Mihaelu Krešimiru II. iznio J. Stipišić u radu „Tragom jedne bilješke Ivana Luciusa o jednoj hrvatskoj vladarskoj ispravi“ (STIPIŠIĆ 1969, 81-82).

⁵¹ CD I, 105.

TOMA ARHIĐAKON I USPOSTAVA DUBROVAČKE NADBISKUPIJE

Osim diplomatskih vrela, vijesti Ivana Đakona, arheoloških spomenika i crkvene tradicije, kao i većeg broja literarnih djela, o osnivanju dubrovačke nadbiskupije svjedoče na sebi svojstven način i veći ili manji zapisi u *Salonitanskoj povijesti* splitskog arhiđakona Tome napisanoj u XIII. stoljeću.¹ U tim epizodnim ilustracijama nećemo pronaći rješenja temeljnih pitanja uspostave dubrovačke nadbiskupije, odnosno metropolije, ali će ipak Tomine vijesti, razmatrane u cjelokupnom kontekstu njegova djela, iskristalizirati neke činjenice koje će, kao kamenčići mozaika, pripomoći upotpunjavanju slike važnih događaja iz rane dubrovačke crkvene prošlosti.

Toma Arhiđakon, autor djela u kojemu je prikazao povijest svoje crkvene matične institucije, tj. salonitansko-splitske nadbiskupije od apostolskih vremena do svoga doba, odnosno 1266. godine, neki povjesničari i istraživači nazivaju kronikom. Po žanru se ubraja u *gesta episcoporum*, tipičnu srednjovjekovnu literarnu vrstu svojstvenu za prikaze prošlosti crkvenih institucija.² Namjere i ciljevi autora takvih djela jesu iznijeti povijest jedne crkvene organizacije sagledanu kroz djelatnost njezinih prvosvećenika. Važna je ova napomena, jer sam žanr determinira, uz način kompozicije djela, i odabir događaja koji će biti prikazani, kao i način njihove obrade. U slučaju tematike koju ovim radom obrađujemo važno je istaknuti ovu činjenicu jer se njome pojašnjava odabir i interpretacija sličica iz dubrovačke crkvene povijesti. Naime, splitski obrazovani svećenik, nesuđeni nadbiskup i metropolita, siva eminencija mnogih događanja i inovacija u rodnom gradu, pišući povijest svoje matične crkve, nužno se morao dotaknuti i događaja iz prošlosti Dubrovnika. Naime, Salona je, kao metropola rimske provincije Dalmacije, bila po ondašnjim običajima i crkvena metropola čijemu su biskupu/nadbiskupu podložni bili svi biskupi unutar provincije. Iz toga slijedi da je i biskup Epidaura, grada čiju crkvenu tradiciju baštini Dubrovnik, kao uostalom Split Salone, bio sufragan salonitanski, a slijedom toga u narednim stoljećima ranoga srednjeg vijeka, Dubrovnik splitski. Upravo su ovo razlozi zašto su i preseljenje iz Epidaura u Dubrovnik te uzdizanje dubrovačke biskupije na rang nadbiskupije i metropolije epizode koje se sadržajno vezuju uz glavnu temu koju Toma obrađuje.

Prikazom osnivanja Dubrovnika rješava se pitanja kontinuiteta, a uzdizanje na nadbiskupiju jest problem koji neposredno utječe na promjene u ustroju splitske metropolitanske jurisdikcije.

¹ Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 1996b, 117-135.

² Tzv. *gesta episcoporum* su „vrsta povjesnice popularna od IX. do kraja XIII. stoljeća koja svojim listama i katalozima naglašava nasljeđivanje stanovite službe stvarajući svojevrсни biskupski pseudorod u svrhu prikazivanja njegove regularnosti i legitimnosti” (IVIĆ 1992, 74).

U vrijeme Tome Arhidakona područje splitske metropolije bilo je umanjeno u odnosu na ono salonitanske nadbiskupije, što je proizašlo iz različitih povijesnih situacija koje su se kroz šest stoljeća dogodile. Bitne teritorijalne promjene splitske crkvene organizacije koje su značile njezino smanjivanje, dogodile su se tri puta. Najprije su se odcijepili biskupi Gornje Dalmacije po uspostavi dubrovačke nadbiskupije, zatim je osnovana zagrebačka biskupija i priključena ugarskoj metropoliji, a potom je sredinom XII. st. zapadni dio splitske metropolije pod Venecijom dobio svoje nadbiskupsko središte u Zadru. Toma je na svoj način zabilježio te promjene, s tim da je izrazitu nenaklonost pokazao prema Zadru.

Slijedeći svoju glavnu tematsku nit slično kao u slučaju odnosa Salone i Splita, nastojao je prikazati i odnos Epidaura i Dubrovnika. Pišući o razdoblju ranoga srednjeg vijeka, o stradanju Salone, bijegu Salonitanaca na otoke, njihovu povratku i stvaranju Splita, služio se različitim izvorima podataka: zapisima, usmenom predajom. Na kraju je sam, na temelju poznatih mu činjenica, konstruirao svoje viđenje prošlih zbivanja. Kako je u poglavlja koja obrađuju navedene pod teme, rješavao i pitanje nastanka Dubrovnika, to u istim okvirima pisane riječi, predaje i njegovih domišljanja treba tražiti i temelje Tomine priče o počecima Grada.

Općenito je poznato da se tri relevantna povijesna izvora – Car-pisac, Pop Dukljanin i Toma Arhidakon – koja tematiziraju razdoblja doseljenja Hrvata u novu domovinu, bave i pitanjem nastanka grada Dubrovnika. Toma Arhidakon taj problem razmatra na kraju VIII. poglavlja „Qualiter ad insulas Salonitani fugerunt” iza opisa misije opata Martina. Piše da je Epidaur bio episkopalno sjedište podvrgnuto salonitanskoj metropoliji te za potvrdu svojih izlaganja navodi pisma pape Grgura I. Tada su, nastavlja Toma, došli neki stranci istjerani iz Rima te navaljivali na Epidaur, oslabili ga i pretvorili u pustoš. Stanovnici Epidaura su se pomiješali s njima te su zajedno sagradili grad u kojemu su se nastanili. To je bio *Ragusium* – Dubrovnik.³ Kako Tomina vijest o osnivanju Dubrovnika slijedi iza epizode koju je moguće apsolutno datirati misijom opata Martina, odnosno vremenom pontifikata pape Ivana IV., 640 – 642. godinom, to se smatralo da Toma i početak Dubrovnika stavlja u isto razdoblje.⁴ Međutim, analiza sličnih navoda u *Salonitanskoj povijesti* ne govori da nužno slijedi takav zaključak jer se osnivanje Dubrovnika na prethodni ulomak vezuje riječima: *per idem fere tempus*,⁵ što kod Tome može imati vrlo neodređeno značenje, odnosno može – uz konkretno kronološko određenje – podrazumijevati i širi vremenski kontekst. Toma ishodište osnivanja Dubrovnika nalazi u Rimu te njegova *Povijest* ima sličnosti s vijestima Ljetopisa Popa Dukljanina. Konstantin Porfirogenet osnivanje Dubrovnika pripisuje stanovnicima Epidaura nakon provale Slavena

³ HS VIII, 40-41.

⁴ LUČIĆ 1973, 22.

⁵ HS XIII, 54-55.

te nekim poimence navedenim Salonitancima. Iako su Tomine vijesti o Dubrovniku šture, ipak je već Rački upozorio na zajednička mjesta njegove „rimske” provenijencije s navodom u *Chronicon Salernitanum*⁶ koja izvješćuje da su neki Rimljani doživjeli brodolom i spasili se na slavenskom kopnu, gdje su ostali i podigli zajedno *Ragusium*. Pošto su ih Slaveni progonili, napustili su potajno grad i sklonili se u Amalfiju. R. Katičić se pozabavio ovim dijelovima *Salonitanske povijesti* upravo s filološkog, literarnog aspekta pokušavajući utvrditi prazapis koji je Toma (ali i drugi spomenuti autori) upotrijebio za komponiranje opisa nastanka Dubrovnika, grada koji će početkom XI. st. postati metropolija i ući u borbu za sufragane s kasnije osnovanom dukljanskom nadbiskupijom u Baru.⁷ R. Katičić ispravno zaključuje da Toma donosi dvije vijesti: jednu u kontekstu svojih interesa povjesničara splitske metropolije o pokušaju Dubrovnika da postane to isto, odnosno crkveno metropolitansko središte i sjedište na štetu splitske jurisdikcije, s tim da najprije mora postati biskupija kao što je to bio Epidaur, a drugu o osnivanju samoga grada. Katičić zapis iz crkvene povijesti pripisuje splitskoj provenijenciji, odnosno pismima pape Grgura Velikog koje je Toma obilno i na drugim mjestima citirao, dok vijest o postanku grada koja je, po njemu, slična onoj u Popa Dukljanina, pa i Konstantinu Porfirogenetu i kasnijim Milecijevim stihovima, traži u dubrovačkoj literarnoj tradiciji.⁸ Naš eminentni filolog analizom i jezičnom komparacijom dolazi do zaključka da su sve četiri navedene vijesti o postanku Dubrovnika (Konstantin Porfirogenet, Pop Dukljanin, Toma Arhiđakon i Milecije) proizašle iz zapisa o prvom dubrovačkom nadbiskupu Ivanu koji je mogao stajati u kakvu biskupskom katalogu ili episkopalnoj kronici te da je taj zapis nastao najvjerojatnije u VIII. st., odnosno svakako prije polovine X. st., tj. prije nastanka djela *De administrando imperio*.⁹ Zanimljivo je da se Katičić ne osvrće na zapažanje Račkoga, jer da je to učinio bez sumnje bi rezultati njegove vrlo zanimljive rasprave bili drukčiji. Ne samo da Tomin tekst ima mnogo zajedničkog sa *Salernitanskom kronikom*, nego možda još više sličnosti s njom pokazuje Ljetopis Popa Dukljanina, osobito s filološkog aspekta, a manje s aspekta kompozicije i nizanja događaja. Zajednička mjesta Popa Dukljanina i spomenute kronike su veze s Apulijom, slika odlaska sa ženama i djecom. Toma i Pop Dukljanin imaju isto vremensko određenje; Toma: *per idem fere tempus quidam aduene, ut ferunt, Romana urbe depulsi ... edificauerunt Ragusium et habitauerunt in eo*;¹⁰ i Pop Dukljanin: *per idem tempus construxerunt castellum et habitaverunt ibi*.¹¹ *Salernitanska kronika* kaže, pak, da su neki Rimljani koji su u vrijeme cara Konstantina

⁶ *Documenta historiae Chroaticae*, 281.

⁷ KATIČIĆ 1990, 5-38.

⁸ KATIČIĆ 1990, 19.

⁹ KATIČIĆ 1990, 31-38.

¹⁰ HS XIII, 54-55.

¹¹ KATIČIĆ 1990, 12,

plovili u Bizant dospjeli zbog brodoloma u zemlju Slavena i da su ondje mnogo vremena proboravili (*habitaruntque ibidem temporibus multis*).¹² Očita je sličnost navedenih izvora, ali još je zanimljivije vremensko određenje u *Salernitanskoj kronici* gdje su plovidba u Bizant i brodolom datirani carem Konstantinom. Na bizantskom prijestolju cara Konstantina III. kao suvladara (s Heraklionom) nalazimo 641. godine, a Konstantina IV. 668. – 685.¹³ Iz toga proizlazi da je Toma svoju vijest o osnutku Dubrovnika napisao i na temelju poznavanja *Salernitanske kronike* i da je vremenski točno smjestio spomenuti događaj, odnosno poslije 642. godine (misija opata Martina) te da izraz *per idem fere tempus* u ovom slučaju ima konkretnije značenje. Iako spomenuta Katičićeva rasprava (ali i neke njegove druge)¹⁴ predstavlja najsadržajniji rezultat do sada postignut u analizi literarne baštine crkvenih institucija, ipak je povjesničarima potreban veliki oprez pri prihvaćanju zaključaka koji mogu proizaći iz takvog rada. Naime, zapažanja filologa vrlo su zanimljiva, ali ukoliko ne znamo kada su i na temelju čega nastali zapisi crkvenih institucija, rezultati proizašli iz njih mogu zavesti. Tako je i u ovom slučaju riječ. Može se govoriti o međusobnim vezama literarnih zapisa, ali je teško utvrditi međusobni filijacijski odnos. Osim toga, treba se u ovom slučaju sjetiti da je već S. Stanojević (i kasnije N. Banašević) utvrdio veze vijesti Popa Dukljanina i južnoitalskih tekstova.¹⁵ Možda se tako Pop Dukljanin poslužio *Salernitanskom kronikom* i pri opisu nastanka Dubrovnika, ali uz svoj autorski zahvat, a Toma je mogao svoje poznavanje *Salernitanske kronike* argumentirati sličnošću s tekstom iz Ljetopisa Popa Dukljanina koji mu je, kako smo naveli, mogao biti dostupan u Splitu.¹⁶ A, svi ti zapisi zajednički su mogli utjecati na dubrovačku tradiciju i biti tijekom vremena ukomponirani u literarnu crkvenu baštinu.

Ipak, Tomi je epizoda o osnutku Dubrovnika, pa na temelju čega god bila komponirana, trebala da prikaže neupitan kontinuitet epidaurske crkvene organizacije, pa u nju umeće jedan događaj iz prošlosti epidaurske crkve pozivajući se na pisma pape Grgura Velikog. Ovdje ćemo spomenuti da je već L. Katić utvrdio da je Toma poznao pisma pape Grgura i da je na temelju njih napisao neka poglavlja iz crkvene prošlosti Salone te je zaključio da je Toma vjerodostojan pisac, jer se služi pouzdanim povijesnim vrelima.¹⁷ U toj je korespondenciji Toma pronašao da je salonitanski nadbiskup Natal svrgnuo s biskupske stolice epidaurskog biskupa Florencija zbog nekih pripisanih, ali nedokazanih grijeha.¹⁸ Međutim, poglavlje s opisom osnutka grada Toma završava rečenicom koja najviše

¹² *Documenta historiae Chroaticae*, 281.

¹³ OSTROGORSKI 1959, 536; 2006, 351.

¹⁴ KATIČIĆ 1988, 17-51.

¹⁵ KATIČIĆ 1988, 21; STANOJEVIĆ 1927, 101.

¹⁶ PERIČIĆ 1991, 249.

¹⁷ KATIĆ 1952, 99-120; MATIJEVIĆ SOKOL 1988, 11-26.

¹⁸ HS VIII, 40-41; IVANIŠEVIĆ 1994b, 242.

govori zašto se opće bavi spomenutim događajima. Kaže, naime, da su stanovnici Dubrovnika po njegovu osnutku poradili odmah da njihov biskup dobije palij. Ovim navodom Toma se vratio svojoj glavnoj temi i posredno potvrdio da kada poslije govori o osnivanju metropolije koju smješta u Bar, ipak misli na Dubrovnik. Takav se, pak, navod može opravdati zbog njemu svojstvenog načina da često puta ne izlaže postupno kronološki događaje, nego u jednu priču povezuje različite anakrone podatke.

Pitanje osnutka nadbiskupije/metropolije za Gornju Dalmaciju Toma je ukomponirao unutar *rerum gestarum* splitskog nadbiskupa Dabrala.¹⁹ Malo ćemo se osvrnuti na događaje s početka XI. st. u zapadnoj Crkvi kada započinje niz crkvenih reformi. Naime, općenito XI. st. jest vrijeme kulminacije crkvenih reformi u pontifikatima papa Benedikta VIII. (1012. – 1024.), Lava IX. (1048. – 1054.), pa preko Nikole II. (1059. – 1061.) te, naposljetku, do stvarno najuspješnijega reformističkog pape XI. st. Grgura VII. (1073. – 1085.) Upravo papa Benedikt VIII. zajedno s carem Henrikom II, s kojim se priklonio clunjevskom pokretu nastalom unutar Crkve, bori se protiv svećeničkog braka (reformni koncil u Paviji 1022.).²⁰ Vjerojatno u tom povijesnom kontekstu treba shvatiti i Tomin opis pontifikata nadbiskupa Dabrala i spomen prvog od niza crkvenih sabora koji će tijekom XI. st. biti održavani u Hrvatskoj i Dalmaciji s ciljem provođenja reformi što će ih unutar Crkve poticati rimski biskupi. Međutim, Tomino poglavlje o Dabralu ima mnogo nedostataka. Naime, nije točan podatak o početku nadbiskupovanja koje Toma datira 1030. godinom, kao ni vladanjem hrvatskog kralja Krešimira III. i bizantskim carevima Bazilijem II. (976. – 1025.) i Konstantinom VIII. (1025. – 1028.).²¹ Zatim Toma uz Dabrala veže odcjepljenje biskupa Gornje Dalmacije, ali historiografija drži da se to dogodilo ranije, dok bi se njegovu vremenu mogao pripisati sabor potaknut onim reformnim koncilom održanim u Paviji 1022. godine, a za to su postojali dobri razlozi zbog ponašanja najviših crkvenih dostojanstvenika u dalmatinskoj hijerarhiji, odnosno samog nadbiskupa Dabrala.

N. Klaić, komentirajući Tomin opis Dabrala, ističe da „Toma kao neupućen moralista gleda na prošlost Dalmacije očima latinskog svećenika i pripisuje Dabralov „zločin“ njegovu bogatstvu i samovolji... Ali ono što se poslaniku činilo drskom isprikom premeta, bio je doista u XI. st. jedan od običaja koji su odvajali Istočnu od Zapadne crkve. Stoga je razumljivo da Lav IX., koji se bori protiv ženidbe svećenika, najprije udara na najviše crkvene dostojanstvenike u Dalmaciji”.²² Dakle, činjenici da je u Splitu održan u Dabralovo vrijeme crkveni sabor, o kojemu su morali postojati neki zapisi na kojima je Toma temeljio svoju pripovi-

¹⁹ HS XV, 60-63.

²⁰ KLAJĆ, N. 1971b, 364.

²¹ OSTROGORSKI 1959, 536; 2006, 352.

²² KLAJĆ, N. 1971b, 367.

jest o tom splitskom prvosvećeniku, vrlo vjerojatno trebamo zahvaliti i Tomino izvješće o osnivanju nove metropolije.

Toma je čin izuzeća biskupa Gornje Dalmacije vremenski odredio riječima *illis diebus* čvrsto ga vezujući uz Dabrala, a Rački je to pobliže utvrdio: *c. a. 1045-1050, certe ante a. 1059*.²³ Tomina pripovijest kaže da se u Splitu održavao *prouincialem synodum*. Biskupi Gornje Dalmacije, sufragani splitske metropolije, odlučili su ići svi jednim brodom. Bili su to, po Tomi, biskupi Kotora, Bara, Ulcinja i Svača. Međutim, podigla se oluja negdje oko otoka i svi oni koji su bili na tom brodu, pa i svi *miserabiles episcopi* su poginuli. Tomin opis je vrlo slikovit, kao da je bio sudionik dramatičnih događaja. Nadalje piše da su predstavnici navedenih gradova poslali izvješće papi (ne kaže kojemu) kojim mu javljaju o udesu, a ujedno mole da se njihove crkve izdvoje od jurisdikcije splitske metropolitanske crkve te da se osnuje nova metropolitanska crkva u Baru kojoj bi bili podvrgnuti biskupi gradova od Dubrovnika nadalje, a koji su u Gornjoj Dalmaciji.²⁴

Ovaj odlomak XV. poglavlja Tomine *Salonitanske povijesti* s aspekta političko-povijesnih događaja analizirao je M. Barada.²⁵ M. Barada je najprije riješio pitanje političke podjele Dalmacije na Gornju (*Superior*) i Donju (*Inferior*) i utvrdio teritorij nove pokrajine Gornje Dalmacije kojoj su pripadali Bar, Ulcinj i Svač. Barada piše: „Granice pak te *Superioris Dalmatiae* nisu se poklapale s granicama dubrovačke tematske pokrajine kojoj je Dubrovnik bio na čelu od 8. do 10. st.; te granice sezale su samo od Dubrovnika do Budve, dok su granice nove zvane *Superioris Dalmatiae* sezale do Bojane. Riješivši tako opće pitanje prostora, ostaje važnije pitanje, kada i kako se dalmatinsko-dubrovačka pokrajina proširila od Budve do Bojane”.²⁶ Objašnjenje Barada nalazi u prodoru cara Samuila 989. godine. Naime, osvajanja cara Samuila i stalna težnja Bizanta da gornjodalmatinske biskupe okupi oko jednog središta dovelo je najprije do cijepanja Dračkog temata kojemu su pripadali Bar, Ulcinj i Svač, a u crkvenom pogledu su bili pod dračkom metropolijom. Naime, car Samuilo je 989. zauzeo Drački temat i metropolu Drač, a gradovi koje nije osvojio, podčinjeni su najbližoj pokrajini, tj. Gornjoj Dalmaciji kojoj je bio na čelu Dubrovnik. Zajedno s dubrovačkim biskupom, biskupi Svača, Bara, Ulcinja i Kotora bili su tada još kao sufragani podčinjeni splitskom metropoliti. To proizlazi i iz Tomina teksta, iako je simptomatično da Toma ne spominje Dubrovnik u nabrajanju odcjepljenih biskupija, a da je za problem uspostave metropolije u Dubrovniku znao, otkrio se ranije u VIII. poglavlju gdje kao usput spominje da su Dobrovčani odmah počeli tražiti palij za svog biskupa. Usporede li se svi Tomini podaci o dubrovačkoj crkvi, očigledno je

²³ HS XV, 60-61.

²⁴ HS XV, 60-63.

²⁵ BARADA 1949, 93-113.

²⁶ BARADA 1949, 97.

da ima sličan negativan stav prema nadbiskupiji i metropoliji u Dubrovniku kao i prema kasnije ustanovljenoj u Zadru. To nije čudno ukoliko se zna da je osnivanje jedne i druge metropolije bilo na štetu splitske crkvene jurisdikcije.

Pitamo se: koliko Tomine vijesti korespondiraju s drugim povijesnim vrelima? Mletački kroničar Ivan Đakon piše da je dubrovački nadbiskup negdje oko 1000. godine dočekaو dužda Petra Orseola u Korčuli,²⁷ a i bula pape Benedikta VIII. datirana 27. IX. 1022. (iako diplomatički sumnjiva),²⁸ pa i epitaf nadbiskupa Vitala na Lokrumu,²⁹ svjedoče da je Dubrovnik u tom razdoblju kraja X. i početka XI. st. uzdignut na rang metropolije, odnosno da kao politički centar Gornje Dalmacije postaje i crkveno upravno središte. Bula pape Benedikta VIII. kao sufragane dubrovačkog metropolite navodi biskupe Kotora, Bara i Ulcinja. Sve ovo su povijesni okviri u kojima se može pronaći jezgra Tomina teksta i s kojima ona nije u većoj kontradikciji. Ali očigledna je vremenska nepodudarnost osnivanja te nove metropolije, jer i podatak Ivana Đakona i bula pape Benedikta VIII. potvrđuju da je ona uspostavljena nešto ranije nego što proizlazi iz Tomine datacije u vrijeme nadbiskupa Dabrala. A kada znamo da je Toma i nadbiskupa Dabrala datirao vremenom hrvatskog kralja Krešimira III., čije kraljevanje pokriva 1030. godinu kada Toma stavlja početak Dabralova nadbiskupovanja, te po bizantskim carevima Baziliju i Konstantinu, koji to više nisu 1030. godine, onda nam je jasno da i osnivanje nove nadbiskupije/metropolije, kako ga prikazuje Toma, treba promatrati u širem vremenskom okviru.

Pitanjem osnivanja dubrovačke i dukljansko-barske metropolije bavili su se mnogi povjesničari. Osim M. Barade, to su još i I. Marković,³⁰ D. Gruber,³¹ F. Šišić,³² D. Mandić,³³ a u monografiji o Ljetopisu Popa Dukljanina i E. Peričić.³⁴ Peričić je vrlo pregledno i sumarno prikazao problem u svjetlu historiografskih istraživanja. Pozabavio se i epizodom koju opisuje splitski arhiđakon te je ustvrdio: „Ako je istinita splitska tradicija o pogibiji biskupa Gornje Dalmacije (kotorški, barski, ulcinjski i svački) u brodolomu kada su se zaputili na crkveni sabor u Split, onda taj događaj, koji je datiran vladanjem bizantskih careva Bazilija i Konstantina te hrvatskoga kralja Krešimira, možemo staviti u vrijeme poslije smrti cara Samuila, a prije 1022. godine kada Benedikt VIII. potvrđuje *status quo* dubrovačke nadbiskupije. Ukoliko je istinit, događaj se, dakle, morao zbiti između 1014. i 1022. godine. Što je u Splitu sačuvana tradicija da su biskupi Gornje

²⁷ *Documenta historiae Chroaticae*, 428.

²⁸ CD I, 61-62.

²⁹ LUČIĆ 1973, 71.

³⁰ MARKOVIĆ, I. 1902.

³¹ GRUBER 1912, 1-42; 121-177.

³² *Ljetopis Popa Dukljanina* (*Летопис Попа Дукљанина*, ur. Ferdo ŠIŠIĆ, 1928), 62-83.

³³ MANDIĆ 1963, 266-283.

³⁴ PERIČIĆ 1991, 48-74.

Dalmacije zatražili osnivanje nove nadbiskupije sa središtem u Baru, to možemo protumačiti ili antagonizmom među biskupijama Gornje Dalmacije, ili pak, iskrivljenom tradicijom pod utjecajem borbe Splita i Dubrovnika oko učvršćenja nadbiskupije³⁵.

U ovim Peričićevim riječima ima dosta istine, ali mi držimo da Tominu pripovijest u kontekstu njegove *Salonitanske povijesti* možemo pročitati na jedan drukčiji način. Utvrdili smo da je Toma, pišući o splitskoj crkvi u XI. st., pisao ponajprije o njezinim reformističkim crkvenim saborima koji su je uveli i povećali sa zapadnom Crkvom, čiji je veliki pobornik bio sam Toma. Pritom su mu poslužili različiti zaključci i drugi zapisi o tim saborima u kojima su bili navedeni splitski sufragani kao sudionici. Sufraganske biskupije Gornje Dalmacije, pa i Dubrovnik, spominju se, tako, u zaključcima splitskih sabora u X. st.³⁶ i iako ih Toma neposredno ne navodi, ipak u *Salonitanskoj kronici* ima više indicija da ih je poznao. Slijedom toga možemo pretpostaviti da je prvi sabor – održan u XI. st. u Splitu pod nadbiskupom Dabralom kao refleksija onoga održanog u Paviji 1022. godine, koji je rješavao pitanja načina života klera – ostavio neke zaključke prema kojima je Toma opisao situaciju. Uobičajeno je bilo da su u takvim spisima navedeni saboru nazočni sufragani. U njima je Toma mogao primijetiti promjenu do koje je došlo u ustroju splitske metropolitanske jurisdikcije te nesudjelovanje biskupa Gornje Dalmacije tom prvom saboru, kao i svim kasnijim tijekom XI. i XII. st. Stoga bi sabor pod Dabralom, koji se okvirno datira u drugu četvrtinu XI. st., bio za datiranje uspostave dubrovačke nadbiskupije/metropolije *terminus ante quem*, a tome se ne protivi ni Tomina datacija *illis diebus*.

Ipak, razlozi koje Toma navodi za taj važan događaj nisu – kao uostalom i u nekim drugim slučajevima – politički obrazloženi, nego je ostao na razini literarnog izraza svojstvenog srednjovjekovnom pripovjedaču koji ne zna i ne može iznijeti stvarne uzroke i posljedice povijesnih događanja. Ali se ipak ponešto od tih događaja odražava u Tominoj priči.

Dubrovnik je, naime, tijekom XI. st. vodio upornu borbu za svoje sufragane sa splitskom metropolijom (već se 1025. Kotor podložio nadbiskupu tal. Barija), s jedne strane, a s druge strane, još veća opasnost je prijetila od Bara. Kada je barska metropolija osnovana 1089. godine, započinje i borba novoga barskog metropolite s dubrovačkim za sufraganske biskupije jer su biskupije u Kotoru, Ulcinj, Svaču, Skadru, Drivastu, Pilotu, Srbiji, Bosni i Travuniji bulom protupape Klementa III. (1080. – 1100.) podložene dukljanskoj metropoliji u Baru. Dubrovnik se nije predavao i obje strane nastavljaju bespoštednu borbu kroz XII. i prvu polovinu XIII. nizom krivotvorenih isprava. U jednom trenutku Dubrovnik je uspio kod Rimske kurije isposlovati ukidanje barske metropolije jer je bila osno-

³⁵ PERIČIĆ 1991, 58.

³⁶ CD I, 37.

vana od protupape, a Dubrovnik dobiva bulu papa Inocenta II. od 11. VI. 1142. godine kojom papa imenuje nadbiskupa Andriju za dubrovačkog metropolitu,³⁷ a sufraganske crkve su one koje je prije imao Bar. Bar je tako kao metropolija ukinut, iako je borba za podvrgavanje biskupija Dubrovniku bila dugotrajna. U međuvremenu barski biskup Grgur izlazi iz takve situacije vidi u mogućnosti da svoju biskupiju podčini splitskom metropoliti pozivajući se na stara salonitansko-splitska prava prvenstva u čitavoj Dalmaciji. O pokušaju biskupa Grgura postoji više pisanih svjedočanstava u splitskom arhivu,³⁸ ali je ostvarenje svih tih pokušaja spriječila tragična smrt splitskog nadbiskupa Rajnerija 1180. i cara Emanuela Komnena. Sveta Stolica je i dalje podršku davala Dubrovniku, međutim dubrovački prelat je ostao bez svojih sufragana, iako je sve do XIX. st. zadržao titulu nadbiskupa. Naposlijetku, po svemu sudeći prevladali su politički razlozi i sredinom XIII. st. Bar postaje metropolijom.³⁹ Vjerojatno se, zbog činjenice da je djelomice bio suvremenik svim tim događajima, a djelomice da je problem mogao poznavati iz splitskoga crkvenog arhiva (pisma biskupa Grgura), može opravdati netočan Tomin podatak kada anticipira neke činjenice iz zbivanja XIII. st (govori o osnivanju metropolije u Baru, a ne Dubrovniku) i pripisuje ih događajima XI. st. Napominjemo da Toma izričito spominje dubrovačku nadbiskupiju s metropolitanskim ovlastima kada govori o uspostavi hvarske biskupije. Taj problem, povezan uz drugo smanjenje splitske metropolitanske jurisdikcije, odnosno uz osnivanje nadbiskupije u Zadru, Tomi je kao hijerarhijski visoko pozicioniranoj crkvenoj osobi teško pao. Splitski metropolit je uspio izboriti do kraja XII. st. jurisdikciju nad novom biskupijom u Hvaru, ali je izgubio one sjeverozapadne biskupije: Krk, Osor, Rab. Toma je, da bi osporio ikakva prava Zadru nad prostorom srednjodalmatinskih otoka, zapisao da je hvarski biskup Martin posvećen u Dubrovniku od dubrovačkog nadbiskupa Andrije i svačkog i ulcinjskog biskupa te da je ostao podvrgnut splitskoj crkvi.⁴⁰ Ne znamo koliko je ovaj Tomin navod točan i odakle mu je bio poznat, ali se vremenski podudara osnivanje hvarske biskupije i nadbiskupovanje Andrije u Dubrovniku (1142. – 1153.).⁴¹ Vratimo li se Tominu tekstu o izuzeću biskupa Gornje Dalmacije, gdje je naveo sufraganske biskupije Kotor, Bar, Ulcinj i Svač, uočiti ćemo da je one prvotne sufragane Dubrovnika iz bule Benedikta VIII., a to su Kotor, Ulcinj i Bar, Toma nadopunio svojom kasnijom spoznajom o biskupiji u Svaču koju je pronašao u nekom dokumentu, možda upravo ovom o posvećenju hvarskog biskupa Martina, a poznavajući situaciju iz svoga vremena kada je barska biskupija uzdignuta

³⁷ CD II, 50-53.

³⁸ CD II, 155, 170.

³⁹ LUČIĆ 1973, 68-77.

⁴⁰ HS XX, 102-103.

⁴¹ O osnivanju biskupije u Hvaru v. KOVAČIĆ 1988, 30-32; 1991, 53-58.

na rang metropolije, nju navodi umjesto Dubrovnika, zaboravljajući pritom uopće spomenuti Dubrovnik.

Sva ova zapažanja koja smo iznijeli Tomi su uobičajeni način prikazivanja događaja, kao uostalom i čitava priča, gdje su mu u prvom planu praktični, gotovo banalni uzroci u odnosu na razmjere posljedica događaja. U ovom slučaju to je udaljenost od metropole koja može uzrokovati, npr. pogibiju svih sufragana i zato, da bi se izbjegla opasnost od dalekog putovanja na crkvene sabore, osniva se nova metropolija. Ništa od kanonskog prava, niti nekih bitnih političkih razloga! Slično Toma opisuje i stvaranje nadbiskupije u Zadru, gdje sav teret još jednog teritorijalnog i upravnog gubitka koji je pretrpjela splitska metropolija stavlja na dušu jedne osobe, očito njemu ne baš simpatične, arhidakona splitskog Dobre Docijeva.⁴²

Napominjemo da Toma stonsku biskupiju u prikazu ustroja stanja splitske metropolije nakon osnivanja nove za Gornju Dalmaciju ostavlja u okviru splitske metropolije kao crkvu u Zahumlju.⁴³ Ne znamo zašto je tako Toma postupio. Moguća su dva razloga. Jedan je taj što stvarno zna za stanje s biskupijom u Stonu u svoje vrijeme kada je ona u vrlo specifičnoj situaciji ili ima neke drukčije spoznaje da Ston nije nikada bio u Gornjoj Dalmaciji,⁴⁴ što je još najvjerojatnije. Ali i ovo upućuje na to kako je Toma i na temelju čega napisao *Salonitansku povijest*, pa i one dijelove koji govore o dubrovačkoj crkvenoj povijesti.

⁴² HS XIX, 94-97.

⁴³ HS XV, 62-65.

⁴⁴ O stonskoj biskupiji v. RAUKAR 1997, 263; PULJIĆ 1996, 88-150.

ZADAR I ZADARSKA CRKVA U DJELU *HISTORIA SALONITANA* (»SALONITANSKA POVIJEST«) TOME ARHIĐAKONA

Splitski arhiđakon Toma (1200. – 1268.) u svom djelu poznatom pod imenom *Historia Salonitana* (*Salonitanska povijest*)¹ koje teoretičari književnosti po žanru svrstavaju u tzv. *gesta episcoporum*,² obrađuje povijest salonitansko-splitske crkvene organizacije od samih početaka u Saloni do 1266. godine, tj. do smrti splitskog nadbiskupa Rogerija, svoga suvremenika. Pri komponiranju *Salonitanske povijesti* Toma se drži određenih pravila koja zahtijeva žanr, a to se prvenstveno odnosi na činjenicu da se povijest dotične crkvene organizacije iznosi kroz djelatnost njezinih prvosvećenika s temeljem na arhivskoj građi te ustanove. Kako je Zadar sa svojim biskupom bio u ranokršćanskom razdoblju sufragana salonitanskog, pa kasnije u ranom srednjem vijeku splitskog metropolita, Toma je nužno morao s obzirom na temu zaći i u zadarsku crkvenu prošlost. Upravo činjenica da je Split metropolitansku vlast izborio u suparništvu sa Zadrom svakako je utjecala na Tomine stavove i promišljanja. Split i splitska crkva – pa tako i Toma – Zadar su mogli doživljavati kao potencijalnu opasnost jer je, kao središte svjetovne vlasti u bizantskoj Dalmaciji, temeljem kanonskog prava mogao dobiti i crkvenu metropolitansku jurisdikciju koju je u kasnoj antici imala Salona kao metropola Dalmacije. Da podsjetimo! Ključnu ulogu u prevlasti Splita – uz, dakako, političke okolnosti – odigrao je sv. Dujam, salonitanski biskup i mučenik čije su moći prenesene u splitsku katedralu. Dakle, vrlo specifičan splet političkih i drugih okolnosti, u kojemu su se našle crkvene ustanove dvaju najvažnijih jadranskih gradova u ono vrijeme, jest osnovni razlog zašto su Toma i njegovo djelo bili jedna od tema skupa posvećenog zadarskoj crkvi i zašto je ovaj prilog u ovom Zborniku radova s održanog skupa.³

Sljedeći ključni razlog za tematiziranje zadarskih crkvenih pitanja u *Salonitanskoj povijesti* jesu konkretna zbivanja tijekom XII. st. na crkvenom i političkom planu. Zadar je sredinom XII. st. dolaskom pod vlast Mlečana uspio izboriti uzdizanje svoje biskupije na stupanj nadbiskupije-metropolije. Time je šteta za splitsku crkvu bila višestruka. Najprije je tim činom zadarski biskup bio izuzet

¹ *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhiđakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga PERIĆ, povijesni komentar Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, studija *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* Radoslav KATIČIĆ (2003).

² Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 43-45.

³ *Sedamnaest stoljeća zadarske Crkve. Zbornik radova znanstvenog skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije), Zadar, 16. – 18. studenoga 2004. godine*, sv. I. (od ranokršćanskoga razdoblja do pada Mletačke Republike), ur. Livio MARIJAN, Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2009. [2010.]. Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2010b, 259-275.

od podložnosti splitskoj metropolitanskoj jurisdikciji. Kako su i sjevernojadranski otoci u isto vrijeme potpali pod vlast Mlečana, njihovi su biskupi, do tada pod splitskom jurisdikcijom, postali zadarskim sufraganima. Također je u sličnim okolnostima osnovana „otočka” bračko-hvarska biskupija koja je u jednom vremenskom razdoblju bila pod jurisdikcijom nove zadarske metropolije. Ovim događajima i postignućima zadarske crkve smanjena je splitska metropolitanska jurisdikcija, kao što je već uostalom ranije bio slučaj pri osnivanju dubrovačke nadbiskupije,⁴ ali i sam prostor splitske dijeceze.

Vrlo vjerojatno zbog spomenutih događaja Zadar se u *Salonitanskoj povijesti*, slično kao Split i Dubrovnik, pojavljuje već u IX. poglavlju „Qualiter Salonitani per diuersa loca sunt dispersi”⁵ u kojemu Toma tematizira raseljavanje Salonitana s namjerom da premosti diskontinuitet salonitanskih crkvenih prava pričom o osnutku tri grada koja će do njegova vremena postići nadbiskupsko-metropolitansku čast i vlast. Njegova tendencija je jasna. Svima njima, dakle Splitu, Zadru i Dubrovniku, Toma korijene nalazi u Saloni. Zadar je pritom naglašeno nezgrapno uvučen u priču o osnivanju od novopridošlih Salonitana, jer – ne treba to posebno isticati – Zadar živi svoj kontinuitet, dok su Dubrovnik i Split bili u drukčijoj situaciji.

Tomina priča je slikovita. Opisuje razorenu i pustu Salonu u koju se njezini stanovnici, rasuti po otocima, nisu usuđivali vratiti, nego su sa siromašnih otoka potražili prikladna mjesta za obitavanje na dalmatinskoj obali. Našli su tako vrlo lijepu luku nekoga starog grada koja im se dopala i nisu se imali potrebe više ni vraćati u Salonu, nego su se nastanili na tom mjestu. Toma piše da im je nedostajala samo rijeka Jadro koja istočno od Salone utječe u more te da su tom gradu dali zato ime Jadrija. Iako Toma priznaje da neki misle da se grad Jadrija-Jader naziva po Jadriju, njegovu osnivaču, ipak se služi Lukanovim stihovima koji spominju na jadranskoj obali i Salonu i Jader. M. Suić je vrlo lucidno iznio mišljenje da se solinska rijeka tek od Tome Arhidakona naziva Jadro, a da je njezino ime u antici Salon, odnosno u kasnijim izvorima i među narodom Rika, te da je Toma pogrešno shvatio Lukanov glagol *excurrere* koji ne znači „utjecati” nego „stršiti” i stoga se njegov tekst odnosi na grad Zadar, a ne na rijeku Jadro.⁶ Toma je dakle, znao da je Zadar stari grad, ali ga je htio ipak za svaki slučaj matično vezati uz Salonu te na neki način i konačno, priznavajući mu određena prava, isključiti ga iz mogućnosti nasljeđivanja crkvenih prava, jer Split ima jače adute, odnosno relikvije (tijela) salonitanskih svetaca.

Pišući o situaciji u ranosrednjovjekovnom razdoblju, uglavnom na temelju poznatih mu vrela: isprava i saborskih zaključaka,⁷ Toma zadarsku crkvu navo-

⁴ O tome v. MATIJEVIĆ SOKOL 2001, 113-124; 2002, 123-127.

⁵ HS IX, 42-43.

⁶ SUIĆ 1975, 5-28.

⁷ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 75-158, 250-269.

di kao splitsku sufragansku biskupiju, i to kada u XV. poglavlju „De exemptione episcoporum superioris Dalmatie”⁸ donosi teritorijalni raspored svih crkava, uz tvrdnju da pripadaju hrvatskom kraljevstvu. Za zadarsku biskupiju kaže da je imala mali prostor zbog blizine ninske i biogradske biskupije (*Iaderensis episcopatus non magnam habuit parochiam propter uicinitatem Nonensis et Belgradensis episcopatum*).

Događajima iz XII. st. i zadarsko-splitskim odnosima Toma se vraćao u nekoliko poglavlja pod simptomatičnim naslovima. Ova problematika načeta je već u XIX. poglavlju pod naslovom „De exemptione Iaderensis ecclesie”.⁹ No, u tom poglavlju Toma ne elaborira događaje iz 1154/55. godine kada je zaista došlo do uzdizanja zadarske crkve na status nadbiskupije-metropolije, nego ta zbivanja anticipira jednom ranijom pričom u kojoj glavnu ulogu ima istaknuti Splitsanin onoga vremena, đakon Dobre, odnosno Dobre Ditov ili Docijev, prvi imenom poznati pjesnik.¹⁰ Ovaj slijed zbivanja nastavlja se na događaje koji im prethode, a Toma ih je iznio u XVIII. poglavlju „Qualiter Manases uoluit prode-re ciuitatem”. Naime, kao preduvjet kasnijim događanjima u Zadru prethodilo je protjerivanje nadbiskupa Manasa iz Splita i višegodišnja ispražnjenost splitske nadbiskupske stolice kojom je upravljao arhidakon Dobre Docijev dok je na čelu grada bio knez Crnica. Toma im pripisuje da su oni, dijeleći crkveni prihod, osujećivali izbor novoga splitskog nadbiskupa,¹¹ a posljedica takvog stanja bilo je izuzeće zadarske crkve od podložnosti splitskoj metropoliji. Toma to opisuje u spomenutom XIX. poglavlju „De exemptione Iaderensis ecclesie”. Naime, tu se opet vraća na ulogu koju je imao arhidakon Dobre Docijev kao upravitelj nadbiskupije. Dobru Docijeva diplomatski dokumenti tog razdoblja tituliraju i arhiprezbiterom. Iz dokumenta se razaznaje da je splitski nadbiskup Krescencije, nasljednik slavnoga nadbiskupa-reformatora Lovre još 1111. godine živ,¹² dok iz isprave iz 1119. proizlazi da je splitska nadbiskupska stolica ispražnjena i da metropolijom upravlja arhiprezbiter Dobre.¹³ Arhiprezbiteri su inače obavljali u katedrali sve funkcije osim onih koje zahtijevaju biskupski red u vrijeme sedisvakancije, a arhidakoni su u tim okolnostima upravljali biskupskom menzom,¹⁴ pa je Tomin podatak u suglasju s navodom iz dokumenata. Toma inače piše da je taj Dobre zadarskom biskupu Mihi, Kaloprestancijevu sinu koji ga je obasipao darovima, obećao nadbiskupsku stolicu u Splitu nakon što dođe i održi misu u splitskoj katedrali. Međutim, po Tominim navodima arhidakon Dobre nije odr-

⁸ HS XV, 62-63.

⁹ HS XIX, 94-95.

¹⁰ O Dobri đakonu v. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 164; 1996a, 61-71.

¹¹ HS XVIII, 92-93.

¹² CD II, 20, 21, 22.

¹³ CD II, 31, 32.

¹⁴ OSTOJIĆ 1975, 25, 61.

žao obećanje, odnosno nije podupro Mihui, i zato se on razljućen vratio u Zadar i zadarsku biskupiju izuzeo od metropolitanske jurisdikcije Splita. Iako se čini da je to jedna Tomina nezgrapno formulirana priča, koja minornim razlozima rješava vrlo važna pitanja crkvene jurisdikcije, ipak postoji dokumentarna podloga za slično promišljanje, jer se u jednom dokumentu iz 1134. godine Miha navodi s naslovom *archiepiscopus*.¹⁵ Radi se o presudi u parnici između zadarskih samostana sv. Krševana i sv. Marije, gdje se ističe: *presidente cathedrae beate Anastasie M(ichaele) archiepiscopo*¹⁶ — „za vrijeme predsjedanja katedrom blažene Anastazije nadbiskupa Mihaela”. Zbog međusobnog povezivanja događaja s osloncem na gotovo banalnim razlozima, Tomu se svrstava među tipične srednjovjekovne pisce koji upravo na ovakav način rješavaju tijekom povijesnih zbivanja kojima ne znaju ili ne mogu uspostaviti relevantnu i razboritu uzročnopoljedičnu vezu. Sjetimo se samo brodoloma biskupa Gornje Dalmacije koji je Tomi također bio uzrok odcjepljenju od splitske metropolije južnih splitskih sufragana!¹⁷ Ovdje možemo postaviti pitanje jesu li Tomine negativne emocije prema arhiđakonu Dobri izazvane nekim drugim poznatim mu razlozima koji se tiču upravo Dobre, pa mu pripisuje i jedan krucijalan događaj za splitsku crkvu koji ne zna kako bi obrazložio, ili ima saznanja druge vrste koja ne želi iznijeti. Jer, nadalje Toma piše da je i Mihin neimenovani (za Tomu) nasljednik na zadarskoj biskupskoj stolici ostao nepokoran Splitu. Zaista i Mihin nasljednik Petar nosio je naslov nadbiskupa.¹⁸ Iako tada, tj. sredinom prve polovine XII. st., nije došlo do osnivanja zadarske nadbiskupije/metropolije nego tridesetak godina kasnije, predočena situacija signalizira o postojanju permanentne napetosti Splita i Zadra glede crkvene jurisdikcije na području nekadašnje antičke provincije Dalmacije, a ostaje otvoreno pitanje je li Toma znao za spomenute dokumente koji vrlo jasno govore o tim prvim pokušajima odcjepljenja Zadra od splitske metropolije ili je to znao iz nekih drugih izvora.

U XX. poglavlju naslovljenom „De episcopatu Farenisi” Toma je, uz druga zbivanja, obuhvatio nekoliko događaja iz crkvene povijesti Dalmacije i Hrvatske. Piše u prvom redu o situaciji na splitskoj nadbiskupskoj stolici koja je poslije smrti Petra Lombarda ostala ispražnjenom, zatim o uspostavi zadarske nadbiskupije i o osnivanju hvarske biskupije.¹⁹ Tomina pripovijest je pomalo nejasna, ali je jedino vrelo za ovaj posljednji događaj.

Uzdizanje zadarske crkve na viši stupanj Toma objašnjava činjenicom da je iskorištena situacija ispražnjene zadarske biskupske stolice, za koju su se borila trojica klerika: Lampredije, Petar i Martin. Uz pomoć zadarskog kneza Petra, po

¹⁵ KOVAČIĆ 1988, 16.

¹⁶ CD II, 44.

¹⁷ Vidjeti: HS XV, 60-61; MATIJEVIĆ SOKOL 2001, 113-124.

¹⁸ ŠIŠIĆ 1944, 76.

¹⁹ HS XX, 100-105.

Tominim riječima, pobijedio je Lampredije i postavljen je za zadarskog biskupa te je, pod gradeškim patrijarhom 1145. godine, od pape Anastazija dobio palij. Dok je za prije spomenuti pokušaj da se zadarska crkva osamostali krivca vidio u Dobri Dacijevu, poznatom splitskom arhiđakonu, u ovom slučaju, kada stvarno dolazi do ostvarenja, Toma krivicu baca na Splicičane jer nisu htjeli da njihov arhiđakon Lukar Dujmov ide Svetoj Stolici izložiti problem, i to sve zbog zavisti i jer su mu, kaže Toma, rekli da ne žele ništa dobra od njega splitskoj crkvi. Tomin je zaključak jasan: budući da je splitska nadbiskupska stolica bila prazna, nitko se činu izuzeća Zadra nije mogao suprotstaviti i on je lako ostvario svoj naum: *Et quia tunc uacabat archiepiscopo ecclesia Spalatensis, facile Iaderenses sine contradic-tore potuerunt exemptionem sue ecclesie optinere.*²⁰ – „I budući da je tada splitska crkva bila bez nadbiskupa, Zadrani su lako mogli bez ičijeg suprotstavljanja dobiti izuzeće svoje crkve”.

S obzirom na važnost samog događaja, ali i nejasnoću Tomina teksta, historiografija ga je nužno interpretirala u okviru svojih interesa. Tako N. Klaić s pravom tvrdi da Toma Arhiđakon ne osjeća „pozadinu čitava mletačkog poduhvata i zato mu se čini da su lični odnosi uzrokovali otcjepljenje zadarske crkve”.²¹ Ona također ovu diplomatsku akciju Venecije da izdigne Zadar na rang nadbiskupije drži opravdanom s njezina stajališta, jer su donjodalmatinske biskupije, sada pod mletačkom vlašću u smislu crkvene jurisdikcije, potpadale pod splitsku nadbiskupiju koja je pod hrvatskom državom. Ukoliko se jedna od tih biskupija uzdigne na rang metropolije, a ništa nije logičnije nego da to bude Zadar, ostale biskupije, a to su onda osorska, krčka i rapska te na kratko vrijeme i hvarska, postaju njezini sufragani.²² Privilegij pape Anastazija IV. (1153. – 1154.) od 17. listopada 1154. godine spominje rečene biskupije kao sufragane zadarske metropolije. Isto tako taj privilegij donosi obrazloženje samog čina uzdizanja zadarske nadbiskupije, što zadire duboko u onaj osnovni problem koji proizlazi iz kanonskog prava, a to je pitanje nasljeđivanja salonitanske metropolitanske stolice. Papa je objasnio da je bio primoran osnovati novu nadbiskupsku stolicu jer je splitska, na koju se preselila salonitanska, ostala unutar ugarske države.²³ Međutim, u ovom dokumentu nema traga spomena gradeškog patrijarha, primasa Mletačke Republike. Ali već sljedeće, 1155. godine, 22. veljače, papa Hadrijan IV. (1154. – 1159.) dodjeljuje gradeškom patrijarhu vlast nad zadarskom nadbiskupijom,²⁴ a o istome 24. travnja te godine izvješćuje i zadarskog nadbiskupa Lampredija.²⁵ Još jednom 13. lipnja 1155. papa Hadrijan IV. potvrđuje gradeškom patrijarhu sva prava, pa i pravo primata nad zadarskom

²⁰ HS XX, 100-101.

²¹ KLAJĆ – PETRICIOLI 1976, 163.

²² KLAJĆ – PETRICIOLI 1976, 164.

²³ CD II, 76-79.

²⁴ CD II, 79-80.

²⁵ CD II, 81.

nadbiskupijom, ali uz uvjet da zadarski nadbiskup od pape prima palij.²⁶ N. Klaić drži da je gradeški patrijarh Henrik Dandolo uspio nagovoriti nasljednika pape Anastazija, Hadrijana IV. da mu podloži Zadar, pa se došlo do kompromisnog rješenja: posvećenje iz Grada, a palij iz Rima. Čini se da ovo rješenje nije bilo po volji Zadranima, pa je već Farlati zaključio da ovakav tijek događaja otudio Zadrane od Mlečana i bio uzrokom i početkom njihova čestog odmetanja od mletačke vlasti.²⁷

Očigledno je da su uzroci izuzimanja zadarske biskupije/nadbiskupije od crkvene jurisdikcije Splita bili politički motivirani. Toma je svoje viđenje tog događaja satakao na temelju drugih povijesnih zapisa tako da je, kao u mnogim drugim slučajevima, kompilirao više različitih dokumenata i iz njih povezo anakrone činjenice u pomalo nezgrapne rečenice. Naime, Toma dovodi u zajednički vremenski kontekst papu Anastazija i gradeškog patrijarha, iako u pismu pape Anastazija, koje je vjerojatno poznao, nema ni traga ma kakvoj vezi zadarske nadbiskupije s gradeškim patrijarhom. Tek se u sljedećoj 1155. godini iz dokumenta pape Hadrijana IV. može uočiti njihova veza sa spomenutim događajima te odčitati novonastali kompromis. Na kraju i godina 1145., koju Toma spominje kao vrijeme kada su se zbili ti događaji, nije točna i nikako se ne može vezati uz papu Anastazija koji tada nije sjedio na Apostolskoj Stolici, jer kako smo vidjeli, riječ je o događajima iz 1154. i 1155. godine. Ne možemo objasniti nastalu netočnost osim kao vjerojatnu pogrešku prepisivača jer je pismo pape Anastazija, koje je eventualno Toma mogao poznavati, datirano po stilu inkarnacije, iz čega bi možda mogla nastati greška.

Dakle, stvarne uzroke izuzeća zadarske biskupije od splitske jurisdikcije i uzdizanja na status nadbiskupije-metropolije Toma ne uočava, kao i inače često u sličnim situacijama. Međutim, ipak je u slijedu nekih događaja naslutio posljedičnost. Tako je sljedeći ulomak XX. poglavlja doista posvećen pitanju uspostave hvarske biskupije²⁸ i u neposrednoj je vezi s prethodnim razmatranjima o zadarskoj nadbiskupiji. Toma piše da su u to vrijeme, tj. sredinom XII. st., otoci Hvar i Brač bili unutar dijeceze splitske crkve i da su imali arhiprezbitera Crnotu te da su klerici (misli na one u Zadru), Martin i Petar, željeli postati biskupima. Jedan od njih Petar postavljen je za osorskog biskupa, a Martin za biskupa Hvara i Brača jer su i ti otoci pripali Veneciji pošto ih je osvojio zadarski knez Petar. Tu je Toma uspio povezati politička i crkvena događanja. Ipak kaže da hvarski biskup, tj. Martin, nije htio da ga posvete u Zadru nego da je otišao u Dubrovnik, gdje je – uz biskupe svačkog i ulcinjskog – čin posvećenja obavio dubrovački nadbiskup Andrija,²⁹ te da nije bio podložan zadarskom nadbiskupu, nego da je

²⁶ CD II, 81-84.

²⁷ FARLATI (V) 1775, 58. Usp. KLAJĆ – PETRICIOLI 1976, 165.

²⁸ HS XX, 100-103.

²⁹ Usp. PRLINDER 1998, 101-106.

iskazivao poštovanje splitskoj crkvi. Nažalost, upravo ovi Tomini pomalo nejasni i nepotpuni podaci najvažnije su vrelo o osnivanju hvarsko-bračke biskupije. Na temelju drugih, također vrlo šturih dokumenata, povjesničari su mišljenja da je Petar, zadarski knez 1145. zauzeo Hvar i Brač za Veneciju i postavio nekog župana po imenu Guhalis te da je vjerojatno nakon tih događaja, tj. 1145./1146. godine, postavljen i Martin Manzavinov za njihova biskupa.³⁰ Po *Općem šematizmu* vidi se da crkvena tradicija drži osnivanje hvarske biskupije godine 1147.³¹ Ako prihvatimo 1147. kao godinu osnivanja hvarsko-bračke biskupije, a što bi značilo da se to dogodilo prije uspostave zadarske nadbiskupije, onda Tomina tvrdnja da je Martin posvećen u Dubrovniku – vjerojatno tada mletačkom³² – jest logičan događaj, a ne izraz nekakve privrženosti splitskoj crkvi, kako sam zaključuje. U novijem radu S. Kovačić revidira starija mišljenja temeljem detaljnijeg proučavanja Farlatijeva djela i drži da je 1154. moguća godina uspostave nove biskupije na otocima pod mletačkom vlašću i zadarskom jurisdikcijom,³³ a izražava sumnju i u Tominu tvrdnju o Martinovu posvećenju u Dubrovniku te drži da danas to nije lako procijeniti.³⁴ Međutim, činjenica jest da ubrzo, tj. 1165., po ponovnoj uspostavi bizantske vlasti nad velikim dijelom Dalmacije i Hrvatske, pa zatim konačno krajem XII. st., Hvar i Brač, pa i njihova crkvena organizacija, gube svaku vezu sa zadarskom nadbiskupijom i ta „otočka” biskupija vraća se ponovno u krilo splitske metropolije čijoj su dijecezi pripadali prije osvojenja od Mlečana i osnivanja biskupije. Uz to, u arhivu splitske nadbiskupije nalazi se i pismo pape Aleksandra III. datirano 1. lipnja 1168. – 1169.³⁵ kojim papa nalaže Hvaranima da svoga biskupa Martina drže kao biskupa sve do njegove smrti. Toma je iz ovog lako dostupnog mu dokumenta mogao izvući zaključak o privrženosti kako biskupa Martina tako i hvarsko-bračke biskupije splitskoj nadbiskupiji. Historiografija je postavljala i pitanje rasprostiranja te nove biskupije. S. Kovačić iznosi mišljenje da je istu sudbinu u ovim okolnostima, kao i inače, dijelio Vis s Hvarom, dok, prema Foretiću, smatra da je i Korčula tada bila pod mletačkom vlašću već od 1125. – 1129. godine pa sve do 1180. te da je vjerojatno i ona tada pripojena bračko-hvarskoj biskupiji.³⁶

S ovim događajima Tomino bavljenje zadarskim crkvenim i svjetovnim temama nije završeno. Kako je u splitskom kaptolskom i nadbiskupskom arhivu

³⁰ NOVAK, G. 1924, 46-47.

³¹ *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji* 1975, 264; VRŠALOVIĆ 1968, 68; KOVAČIĆ 1988, 14.

³² Iako nije moguće sa sigurnošću rekonstruirati točan odnos Venecije i Dubrovnika u to vrijeme prve polovine XII. st., ipak ima dovoljno indicija da se može smatrati da je te 1147. godine Dubrovnik bio pod Mlečanima. Usp. LUČIĆ 1973, 109-110.

³³ KOVAČIĆ 1991, 53-58.

³⁴ KOVAČIĆ 1988, 30.

³⁵ CD II, 121.

³⁶ KOVAČIĆ 1988, 14, bilj. 20.

bilo još dokumentacije koja je splitsku i zadarsku crkvu dovodila u vezu, Toma je u nekoliko zasebnih ulomaka XXII. poglavlja „De Petro et altero Petro archiepiscopis”³⁷ neodređeno, na svoj način, datirajući *his temporibus* ukratko opisao cjelokupnu situaciju s kraja XII. st. kada je bilo rješavano pitanje jurisdikcionalne pripadnosti „otočke” biskupije. Toma oslikava situaciju po smrti prvoga hvarskog biskupa Martina, kada je upražnjenu biskupsku stolicu od otočana dobio njegov nećak Nikola Manzavinov, koji je od splitskog nadbiskupa zatražio posvećenje, ali mu je splitski nadbiskup to odbio znajući za njegovu prgavu i himbenu narav. Nikola je, po Tominu opisu, otišao papi Luciju (1181. – 1185.) u Veronu i prijevarama i smicalicama dobio je od rimskog prvosvećenika posvećenje za biskupa. Ujedno, nakon što je umro zadarski nadbiskup, Nikola je bio izabran na njegovo mjesto, ali je to obavljeno bez papina dopuštenja i stoga ga papa Inocent lišava jedne i druge biskupske časti, one hvarske i ove zadarske. Otočani su pak nakon ovih događanja za svog biskupa odabrali splitskog kanonika Mihu, nećaka Picijeva. On je bio posvećen u splitskoj crkvi, a od pape je dobio potvrdu da je hvarska biskupija vezana uz splitsku metropoliju kao uz svoju majku. Iako Toma nije ušao u detaljno razrađivanje i prikazivanje cjelokupnog tijeka tih događaja, ipak je povijesna jezgra točna, kao što to pokazuju povijesna vrela.³⁸

Ona svjedoče da je rješavanje pitanja hvarske biskupije započelo 1181. godine. Tada je papin legat Tebaldo presudio da splitska metropolija ima jurisdikciju nad hvarskom biskupijom.³⁹ U međuvremenu splitski nadbiskup Petar za hvarskog biskupa poslije smrti Martina postavlja Lukara, kojega papa ne prihvaća jer misli da nije sposoban obavljati tu službu.⁴⁰ Ipak, Nikolu Manzavinova kao izabranog biskupa Hvara nalazimo zabilježena u dokumentu iz 1184. godine,⁴¹ ali u zaključcima splitskog provincijalnog sabora 1185. naveden je izričito Miha kao *electus*, a teritorij njegove biskupije obuhvaća Hvar, Brač, Vis, Korčulu, Lastovo, Makarsku i Krajinu.⁴² Kako uskladiti te činjenice iz vrela i razjasniti što se tada zbivalo na stolici hvarske biskupije, vrlo je zanimljivo pitanje. Pokušao je to učiniti S. Kovačić. Kako je Miha hvarskim biskupom postao tek 1198. godine, Kovačić smatra da je splitski metropolit izabrao Miha kada je Nikola otišao na svoju ruku

³⁷ HS XXII, 118-119.

³⁸ KOVAČIĆ 1988, 30-32.

³⁹ CD II, 178-179.

⁴⁰ CD II, 181.

⁴¹ CD II, 190.

⁴² KOVAČIĆ 1988, 33. Poznato je više primjeraka zapisnika toga splitskog provincijalnog sabora među kojima postoje znatne razlike, ali se ipak sve svodi na dvije varijante: trogirsku i splitsku, kako je to utvrdio S. Kovačić (1988, 28). Uz to on je ustanovio da se jedna od razlika očituje u odnosu na hvarsku biskupiju. Naime, u trogirskom primjerku se hvarski biskup, odnosno njegova biskupija uopće ne spominje, dok ga splitski primjerak izrijekom navodi: „Pharensis episcopus habeat sedem suam in Phar et habeat has parochias: Far, Braciam, Lissam, Corceram, Lastam, Mulcer et totam Crainam” (KOVAČIĆ 1988, 29).

papi na posvećenje, ali ga ipak nije htio zarediti dok ne vidi hoće li papa prihvatiti priziv Nikolin. Po S. Kovačiću, postoji mogućnost da se u vrijeme održavanja sabora nije znalo da je papa zaredio Nikolu za hvarskog biskupa – sve se događalo istovremeno: sabor u Splitu i Nikolin boravak kod pape Lucija u Veroni – pa je u ime hvarske biskupije nazočan bio Miha *electus* od splitskog metropolita.⁴³

Već se prije u poglavlju o hvarskoj biskupiji Toma trudio dokazati da hvarska biskupija nije nikada bila pod jurisdikcijom zadarske nadbiskupije i da je prvi hvarski biskup Martin Manzavinov bio posvećen od dubrovačkog nadbiskupa. Naime, zadarska nadbiskupija još u to vrijeme (1147.) nije bila podignuta na rang nadbiskupije s pripadajućim sufraganima. Međutim, borba za jurisdikciju nad područjem koje je u drugoj polovini XII. stoljeća pokrivala hvarska biskupija, a prije je bilo područje dijeceze splitskog nadbiskupa, obilježava to razdoblje hrvatske, točnije rečeno splitske, crkvene povijesti. Dakako, da je pitanje odnosa hvarske biskupije, splitske i zadarske nadbiskupije nužno promatrati i u spletu političkih odnosa Ugarske, Venecije, rimskog pape i gradeškog patrijarha.⁴⁴ Toma Arhidakon, služeći se povijesnim vrelima, prikazao je te događaje u jednom kronološkom slijedu, i iz njegova prikaza, koji nas upućuje i vodi do dokumenata, moguće je ipak detaljnije vidjeti što se ustvari zbivalo. Ključna osoba tih događaja je Nikola Manzavinov, sklon zadarskoj nadbiskupiji jer i sam dolazi iz Zadra, koji, jasno, ne uživa nikakvu Tominu naklonost te je on za njega *ambitionis ardore succensus ... sciens eum calidum et dolosum* – „raspaljen žarom častohleplja ... poznavajući njega kao strastvena i lukava”, a papu Lucija je prevario *quibusdam machinationibus* – „nekim smicalicama” te je tako dobio posvećenje. Papa Lucije III. boravio je u Veroni u razdoblju od 22. srpnja 1184. do svoje smrti 25. studenoga 1185. godine, pa se Tomina tvrdnja da je otišao u Veronu u ovom razdoblju slaže s dokumentom iz 1184. koja tog Nikolu navodi kao *episcopus Nicolaus insularum Pharensis et Brachiensis*.⁴⁵ Nikola nikako nije htio prihvatiti splitskog nadbiskupa za metropolitu nego se spominje kao sufragan zadarske nadbiskupije.⁴⁶ Iako je papa Urban III. (1185. – 1187.) također nastojao to pitanje riješiti,⁴⁷ ono je riješeno činom prelaska istog Nikole na zadarsku nadbiskupsku stolicu. Toma je zabilježio i tu činjenicu i, dakako, dodaje da je izbor napravljen bez papine dozvole⁴⁸ i zbog toga ga je papa Inocent III. (1198. – 1216.) lišio jedne i druge časti. Papino pismo od 6. veljače 1198.⁴⁹ svjedoči da je papa bio žestok protivnik tog Nikole jer su ga izabrali svjetovnjaci: *ut electus per potentiam laicalem intrusus cassetur et alius*

⁴³ KOVAČIĆ 1988, 31-32.

⁴⁴ KLAJČ – PETRICIOLI 1976, 170-171.

⁴⁵ CD II, 190.

⁴⁶ CD II, 244.

⁴⁷ CD II, 197.

⁴⁸ HS XXII, 118-119.

⁴⁹ CD II, 289-290

de licentia apostolica eligatur – „da se on izabran uveden laičkom silom istjera i da se drugi apostolskim dopuštanjem izabere”, ali isto tako ga poziva da dođe u Rim na posvećenje.⁵⁰ Papa zatim provodi istragu preko kninskog i skradinskog biskupa i trogirskog opata o Nikoli,⁵¹ da bi naposljetku 1200. godine bio izopćen i lišen ne samo časti (nadbiskupske) nego i izbačen iz svetih redova: *non solum a dignitate, verum etiam ab ordinibus deponetur*⁵² – „ne samo da se od časti nego također i iz redova ukloni”. Toma je zaključio sličnim riječima: *Quam ob rem dominus Innocentius papa eum utraque dignitate priuauit*⁵³ – „Zbog ovoga gospodin papa Inocent njega je lišio obiju časti”.

O samom tijeku rješavanja pitanja jurisdikcionalne pripadnosti „otočke biskupije” danas je poznato iz više dokumenata, a oni su i Tomi mogli biti dostupni. Tako, već smo naprijed naveli, herceg Andrija 1198. godine potvrđuje da hvarska biskupija ima po starom pravu pripadati splitskoj nadbiskupiji.⁵⁴ Međutim, papa Inocent III. i sam je zainteresiran za hvarsku biskupiju, pa 14. srpnja 1199.⁵⁵ nalaže splitskom kaptolu da se brine za nju dok on, tj. papa, drukčije ne odredi. Očito nije htio prepustiti konačnu odluku samo hercegu Andriji. U istom mjesecu i iste godine kardinal Grgur preporučio je Splićanima Mihajla za hvarskog biskupa, istog onoga kao i herceg Andrija,⁵⁶ a on je položio prisegu čiji je tekst zabilježen u *Splitskom evangelijaru*.⁵⁷ Očito je da je Toma upravo na temelju ovih zapisanih svjedočanstava sastavio svoj tekst. Zaključio je jednom diplomatskom formulom *iure perpetuo adhereret* – „da vječnim pravom pripada” (splitskoj crkvi, svojoj majci). S. Kovačić temeljem analize istih povijesnih vrela također drži da je Miha uspješno obranio „svoja prava na biskupsku stolicu u Hvaru i prava splitske metropolije na tu sufragansku biskupiju”.⁵⁸ To je, pak, zaključak koji se u potpunosti podudara s Tominim mišljenjem. Ovime Toma kao da je stavio točku na crkvena zbivanja koja su bitno promijenila položaj i ustroj splitske nadbiskupije/metropolije.

No, staro suparništvo dvaju najvažnijih gradova Dalmacije: Splita i Zadra tinjalo je i dalje te je kao takvo našlo svoje mjesto i u sljedećim poglavljima *Saloni-tanske povijesti* premda nije bilo više sastavni dio glavne Tomine teme. Upravo vrhunac Tomina animoziteta i negativnog stava prema Zadru pokazuje poglavlje o nesretnoj sudbini ovog istočnojadranskog grada koji su križari 1202. godine

⁵⁰ CD II, 304-305

⁵¹ CD II, 322-323.

⁵² CD II, 352.

⁵³ HS XX, 104-105.

⁵⁴ CD II, 309-310.

⁵⁵ CD II, 324.

⁵⁶ CD II, 325.

⁵⁷ CD II, 341.

⁵⁸ KOVAČIĆ 1988, 32.

osvojili, pa zatim razrušili za interese Mletačke Republike. Čitava katolička Europa na čelu s papom Inocentom III. suosjećala je i patila zbog nesretne sudbine jednog kršćanskog grada. Jedino kod Tome nema ni riječi sažaljenja, nego samo osuda.

Tim je zbivanjima koja su dio europske povijesti, Toma posvetio poglavlje XXIV. „De prima captione Iadere”.⁵⁹ Piše da se na poziv pape Inocenta III. okupila velika križarska vojska u zapadnim zemljama te došavši u Veneciju zatražila od Mlečana u najam brodovlje. Križari, najvećim brojem Francuzi, sklopili su s Mlečanima ugovor kojim su se obvezali boriti – uz plaćanje u novcu – za interese Venecije protiv svih ljudi (*tenerentur ex pacto contra omnes homines Venetos adiuvare*).⁶⁰ Nakon toga Toma piše da su Zadranili bili opasni Mlečanima jer su ih napadali otimajući im dobra. Kaže da su bili objesni, oholi, moćni, pakosni, da su ismijavali niže od sebe, iskvareni mnogim manama, da su prezreli katoličku vjeru i dopustili da im grad obuzme hereza, da su osobito plemenitiji i odličniji Zadranili prihvaćali herezu. Zbog toga je brodovlje krenulo iz Venecije – po Tomi je to bilo 1203. mjeseca listopada – a bilo je predvođeno grofom Šimunom de Monteforti i duždom Henrikom Dandolo. Križarska vojska je opkolila grad i Zadar je za kratko pao uz veliki broj poginulih. Toma zaključuje da je na sam dan sv. Krševana (tj. 24. studenoga), gradskog zaštitnika, Božja osveta opravdano zadesila pokvareni i kukavički grad koji nije branila njegova vojna posada te da su srušene zidine i kule, domovi, a samo su pošteđene crkve. Križari su zatim otišli na Istok i zauzeli su Konstantinopol,⁶¹ a Mlečani su pred Zadrom na otoku sagradili utvrđenje. Zadar je ipak 1204. godine oslobođen, a zasluga za to pripada splitskom nadbiskupu Bernardu. To mu s puno poštovanja priznaje Toma, pa makar da je to u suprotnosti s njegovim negativnim stavom prema Zadru.

Možda bi i ovaj Tomin prikaz osvajanja Zadra bio teži problem za analiziranje i otkrivanje stvarne povijesne istine, da nije suvremena kršćanska Europa bila zgranuta tim drskim mletačkim činom i da nije ova epizoda uvijekvječena u mnogim suvremenim zapisima, a i likovnim djelima. F. Šišić, na temelju različitih povijesnih vrela, rekonstruirao događaje vezane uz sudbinu Zadra te nesretne 1202. godine te veliku zaslugu za kratkotrajni povratak pod Arpadovićem pripisuje knezu Domaldu i splitskom nadbiskupu Bernardu.⁶² Međutim, Zadranili su ubrzo, već 1205. godine, po svojim izaslanicima zatražili od Mlečana mir i priznali im pokornost i vječnu vjernost.⁶³ To je onaj sporazum između Zadra i Venecije što ga Toma također spominje, ali ne daje nikakvu ulogu knezu Domaldu u

⁵⁹ HS XXIV, 128-133.

⁶⁰ HS XXIV, 128-129.

⁶¹ Usp. OSTROGORSKI 1969, 387-391; 2006, 244-246.

⁶² ŠIŠIĆ 1944, 194-197.

⁶³ ŠIŠIĆ 1944, 198-200.

oslobađanju opustošenog grada.⁶⁴ S. Antoljak je prikupio gotovo svu dostupnu mu povijesnu građu o ovom događaju i detaljno ju je analizirao.⁶⁵ Vrednujući Tomin prikaz situacije u Zadru pred križarsko osvajanje, zadržava se na njegovoj vijesti o pojavi i djelovanju heretika. Drži je vjerodostojnom, iako se ograđuje i smatra da je teško nešto određenije reći o utjecaju heretika na crkvene i političke prilike u samom gradu. Međutim naglašava da „se zna da su ih istaknuti liberalni Zadrani dočekivali, uvažavali i u svemu su im bili pri ruci”.⁶⁶ N. Klaić se također detaljno osvrnula na Tomin prikaz pada Zadra u mletačke ruke. Zamjera splitskom arhiđakonu što nije osudio križarske napade na kršćanski grad, nego je još i sam držao da su Zadrani skrivili takvu sudbinu jer su prezreli kršćanstvo i prihvatili herezu. N. Klaić priznaje da u Tominoj vijesti ima nešto istine, i to počevši od poziva na edikt pape Inocenta III. kojim proglašuje križarski rat, ali naglašava da je u opisu prevladalo suparništvo koje su ta dva grada: Zadar i Split međusobno obdržavali. Procjenjuje također da je Toma namjerno prešutio ulogu koju je pri oslobađanju grada imao najmoćniji hrvatski velikaš, knez šibenski i sidraški Domald.⁶⁷ T. Raukar propast toga kršćanskog grada sagledava u širem kontekstu odnosa političkih snaga, odnosno u njegovoj poziciji osamljenoga grada koji priznaje vlast dalekih Arpadovića, a Mlečanima je neophodan u vlastitom uzdizanju prema pomorskoj jadranskoj velesili. Smatra da je taj događaj pokrenuo najjače autoritete Europe, u prvom redu papu Inocenta III. koji, na molbu ugarsko-hrvatskog kralja Emerika, Mlečanima prijeti izopćenjem ukoliko ne vrate grad i ne prestanu ga pustošiti.⁶⁸ Raukar drži da je Zadar bio primoran prihvatiti mletačku vlast ponovno 1205. godine jer jedan hrvatski dinast (Domald) nije mogao osigurati zaštitu gradu na koji je sila kao Mletačka Republika bacila oko, a ugarsko-hrvatski vladar bio je predaleko.

Arpadovići kao da nisu znali ili mogli zadržati taj strateški važan grad. Andrija II. se 1216. odriče svojih prava nad njim u želji da ostvari svoju križarsku ekspediciju s tim da dobije lađe od Mlečana.⁶⁹ Mletačke lađe su – uz one iz Ankone, Zadra i drugih jadranskih gradova – zaista Andriju čekale u Splitu, kako to sam Toma tvrdi.⁷⁰

⁶⁴ Prema usmenom priopćenju Damira Karbića, ima pouzdanih indicija da bi se ovaj ugovor između Venecije i Zadra mogao datirati već u 1204. godinu, a ne 1205. kako je to uvriježeno u historiografiji. To proizlazi iz rezultata komparativnih istraživanja druge diplomatske građe do kojih je došao D. Karbić.

⁶⁵ ANTOLJAK 1974, 57-88.

⁶⁶ ANTOLJAK 1974, 64.

⁶⁷ KLAJĆ – PETRICIOLI 1976, 180-181. O knezu Domaldu usp. ŠVOB 1955, 5-37; KLAJĆ, N. 1976, 409-411; 1990, 177.

⁶⁸ RAUKAR 1997, 66-68.

⁶⁹ *Listine* I, 29. Za ugovor koji su sklopili Andrija traži *naves ad transfretandum*. N. Klaić smatra da je ovaj ugovor bio vjerojatno tajni, jer se o njemu nije ništa znalo u Zadru (KLAJĆ – PETRICIOLI 1976, 158, bilj. 48).

⁷⁰ HS XXXV, 138-139.

Toma se još jednom vraća događajima koji se tiču Zadra i kojima je bio svjedokom. Naime, Zadranima su u kralju Beli IV., kada on bježi pred Tatarima na jadransku obalu, opet vidjeli mogućnost da se suprotstave Mlečanima. Za kraljeva boravka u Klisu 1242. godine zatražili su od njega da im potvrdi dogovor između njih i hercega Kolomana. Koloman im je, naime, obećao da će im nadoknaditi troškove koje su imali oko podizanja razrušenoga grada. Bela je izdao ispravu i darovao im je neke zemlje a sam je dobio neku nepoznatu službu u kovnici.⁷¹ No, nakon što je vojska bana Dionizija bila pred Zadrom poražena 1243., kralj Bela IV. sljedeće 1244. godine sklapa pogodbu s Venecijom.⁷² Ovaj ustanak Zadranima protiv Venecije Toma je također opisao u poglavlju XLII. „De secunda captione Iadre”⁷³ izdvajajući ga kao zaseban događaj. Svjestan da ga ni na koji način ne može povezati s glavnom temom svoje *Salonitanske povijesti*, završava ga rečenicom kojom uvijek ukazuje da je prethodna vijest bila ekskurs: *His breuiter prelibatis ad materiam redeamus*⁷⁴ – „A nakon što je ovo ukratko izloženo da se vratimo na temu”. Čini se da je Toma ovaj prilog napisao upravo zato da još jednom izrazi svoju netrpeljivost prema Zadru, a kao suvremenik zbivanja imao je dovoljno motiva i subjektivne snage da to i učini. Po njemu Zadranima su bili bahati, bogati i pogazili su dogovor o vrhovnoj vlasti (misli na onaj iz 1205. godine) i prisegu koju su dali Mletačkoj Republici. Nasuprot njima Mlečani su razboriti, sposobni, pa su prije gušenja pobune povukli svoja dobra iz Zadra, a nakon toga su velikom pomorskom silom navalili na grad koji su branili, uz Zadrane, Slaveni (Hrvati) i Ugri. Borbe su po Tomi trajale osam ili deset dana, a tada je ranjen ban Dionizije. Kada je on iznesen iz grada, Zadranima su bili demoralizirani i pobjegli su iz grada, pa je buna, po Tomi, ugušena bez ljudskih žrtava.

Iako smo svjesni da je Toma zaista rječito i neopterećen kompleksom svoga svećeničkog poziva, poglavito kao Splitsanin, pokazao vrlo negativan, i dakako subjektivan stav prema Zadru, ipak nam je kao svjedok vremena ostavio vrijedan zapis koji, osim suhoparnih diplomatskih dokumenata, govori o sudbini Zadra, grada smještenog na sredini Gulfa, a predaleko od vrhovne kraljevske vlasti Arpadovića koja uz to, o maritimnim okolnostima života i razvoja jednog grada niti zna niti mari za njih.

Na primjeru odnosa Tome prema Zadru i Zadranima može se odčitati i njegov stav prema Mlečanima.⁷⁵ U obje nesretne situacije stradavanja Zadra, tom gradu je suprotstavljena ondašnja najjača jadranska pomorska sila – Venecija. Iako kršćanski grad pati, Toma ima razumijevanja za njegove neprijatelje, pa su Mlečani *circumspecti et solertes uiri* (razboriti i domišljati muževi),⁷⁶ kao i njihov

⁷¹ CD IV, 162.

⁷² KLAJIĆ – PETRICIOLI 1976, 159-160; RAUKAR 1997, 66-68.

⁷³ HS XLII, 266-269.

⁷⁴ HS XLII, 266-269.

⁷⁵ O tom odnosu vidjeti detaljnije u: COCCI 1998, 365-375.

⁷⁶ HS XLII, 266-269.

dužd Henrik Dandolo pod čijim su vodstvom križari osvojili Zadar 1202. On je za Tomu *uir ualde strenuus et circumspectus* („muž vrlo odvažan i razborit“).⁷⁷ I zbog ovakvih promišljanja i ocjena Toma gubi na vjerodostojnosti, ali se otkriva kao čovjek od krvi i mesa. Piše potaknut emocijama kao svjedok svoga vremena s pravom na vlastito, pa makar i neobjektivno viđenje zbivanja.

Iako mnogi hrvatski povjesničari zastupaju mišljenja koja Tomu, osim kao mrzitelja Hrvata i Mađara, osuđuju i kao romanofila, domišljajući da je možda bio romanskog podrijetla, ipak sve te prosudbe tijekom dubljeg proučavanja njegova djela polako blijede i gube na snazi. Ali ona koja ga ocjenjuje kao oštrog i pristranog pisca kad je Zadar u pitanju, ostaje i dalje uvjerljiva. Katkad se čini da bi se zbog toga mogla dovesti u pitanje vjerodostojnost njegovih navoda i interpretacija. Ipak prosuđujući Tomu kao pisca i čovjeka svoga vremena, nema sumnje da je ostavio vrijedne stranice i što se tiče zadarske povijesti. S jedne strane njegovi podaci usuglašeni s onima iz drugih vrela dragocjeno su svjedočanstvo o nedovoljno jasnim događajima XII. st. S druge strane za neke je događaje i pripovijesti jedini izvor, pa je tim vredniji. A što je u nekim situacijama – posebice kad je Zadar u pitanju – pristran, zapitajmo se nismo li i sami takvi kada smo za nešto jasno opredijeljeni, kao što je to bio Toma kao uvjereni splitski domoljub.

⁷⁷ HS XXIV, 128-131.

SPLITSKA KOMUNA

REGIMEN LATINORUM ARHIDAKONA TOME U TEORIJI I PRAKSI

U hrvatskoj se historiografiji provlači sve do najnovijih vremena mišljenje da je arhidakon Toma bio po svom opredjeljenju, pa možda čak i podrijetlom Roman, zato što je s puno žara i zanosa opisao tri godine upravljanja splitskom komunom potestata Gargana de Arscindisa, kojega je sam doveo i za koji oblik upravljanja se svesrdno zalagao. Već je F. Rački za splitskog arhidakona rekao da je on osoba „opojena samo latinsko-talijanskom prosvjetom i zanešena za sve, što bijaše s one strane Adrije”¹. V. Klaić je također držao da je Toma „latinskim duhom opojeni povjestničar”². I. Kršnjavi je posebno bio strog u ocjeni zbog vlastitih političkih opredjeljenja, pa je također Tomu optužio da je Latin koji mrzi Hrvate i Mađare. Po Kršnjavom Hrvate mrzi jer su divlji i zato sam ruši hrvatsku komunalnu vlast te dovodi potestata iz Ankone.³ F. Šišić također naglašava Tominu pristranost⁴ i drži ga vođom talijanaške stranke koja mrzi sve što je hrvatsko, a osobito jezik.⁵ L. Margetić ga također smatra protuhrvatski nastrojenim,⁶ a N. Budak da je „po svom intelektualnom habitusu pravi Roman”.⁷

Činjenica da je Toma bio školovan na Zapadu, da je boravio na studiju u Bologni, gdje su se okupljali svi najistaknutiji umovi njegova doba te bili nositelji duhovnih kretanja koja predstavljaju određenu predrenesansu unutar srednjovjekovnih kulturnih i društvenih procesa, jest presudna za shvaćanje nekih Tominih mišljenja, stavova i postupaka. Pritom je najveću i najvažniju ulogu u Tominu obrazovanju, koje se odrazilo na njegovu djelatnost u komunalnom životu, odigrala činjenica da je u Bologni na prestižnom sveučilištu izučio i pravnu znanost, pa je po povratku u rodni grad kao dragocjeni i rijetki obrazovani svećenik obavljao notarsku službu, kako je uostalom bilo uobičajeno u to vrijeme. Razdoblje Tomina obnašanja notarske službe upućuje na njegove veze s Bolognom, koje se odražavaju u bitnim novostima uvedenim u notarsku ispravu, a koristi i tzv. bolonjski način datiranja.⁸ Vrijeme je to renesanse rimskoga prava, koju upravo bolonjsko sveučilište potiče. Proučavaju se djela rimskih pravnika i općenito pravni spisi koje glosatori prilagođavaju životu srednjovjekovnog čovjeka u duhu kršćanskog univerzalizma. Ti se spisi, formulari ne pišu da ostanu

¹ RAČKI 1864a, 388.

² KLAJIĆ, V. 1897, 30.

³ KRŠNJAVI 1900, 148-149.

⁴ *Priručnik izvora hrvatske historije* I, 309.

⁵ ŠIŠIĆ 1925, 25.

⁶ MARGETIĆ 1995b, 14.

⁷ BUDAK 1995, 76.

⁸ STIPIŠIĆ 1954, 119. Za bolonjski način datiranja v. STIPIŠIĆ 1991, 187-188; PRATESI 1979, 121-122.

samo mrtvo slovo na papiru nego upravo da pomognu u praksi notarima općinskih,⁹ ali i vladarskih kancelarija,¹⁰ ispovjednicima,¹¹ pa i drugim osobama koje obnašaju javne dužnosti toga vremena. Također su bili namijenjeni studentima sveučilišnih centara kao udžbenici. Dakako, da su među njima spisi s područja prava nastajali i bili korišteni u Bologni, pa su – opravdano je pretpostaviti – biti dostupni i poznati Tomi Arhidakonu kao predmet proučavanja za vrijeme studiranja.

S druge strane, srednjovjekovnom pravničkom praksom postalo je načelo koje je iz rimskog prava prešlo u kanonsko, a to je pravilo jednoglasnosti: „Što se svih tiče, svi moraju odobriti” (*Quod omnes tangit ab omnibus comprobari debet*).¹² Ono se osiguravalo kroz različite vidove zajedništva, a prvenstveno je tijekom vremena značilo pojavu skupština. Ali i gradska komuna jest jedan oblik zajedništva koji se trudila uspostaviti kao nezavisna i slobodna. Međutim, nametalo se praktično pitanje kako u određenim političkim okolnostima postići to gradsko zajedništvo? Upravo je Split prve polovine XIII. st. u svom municipalnom razvoju pokazivao sve anomalije koje su se suprotstavljale komunalnom zajedništvu. Toma je u *Salonitanskoj povijesti* vrlo rječito prikazao parcijalne interese svojih sugrađana, koji su zbog strančarenja vodili u propast njegov rodni grad. Vrijeme je to kada hrvatski velikaši, koji se bore za prevlast u splitskom zaleđu, svoju snagu ogledaju kao splitski knezovi.

Toma je proživio sve te procese. On je očevidac, pa i sudionik zbivanja u Splitu, ali je bio i promatrač rješavanja istih ili sličnih situacija u italjskim gradovima za vrijeme svoga školovanja. Poglavlja *Salonitanske povijesti* – XXVII. „De victoria facta de Cetinensibus“,¹³ XXVIII. „De comite Petro“,¹⁴ XXIX. „De bello, quod gestum est pro villa Ostrog“,¹⁵ XXX. „De bello, quod gestum est cum Domaldo“,¹⁶ XXXII.

⁹ Najpoznatiji notarski formular je *Summa artis notariae* Rolandina Pasagerijeva koji je 1234. godine obnašao notarsku službu u Bologni, a kasnije je bio na čelu notarske škole. U Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu čuva se najstariji rukopis toga djela (MR 109) iz 1275. god. Osnovne podatke o formularima v. u: STIPIŠIĆ 1991, 164-165; PRATESI 1979, 87-94.

¹⁰ Kraljevske kancelarije u XII. i XIII. st. sastavljaju vlastite priručnike. Jedan od najpoznatijih je onaj tobožnjeg autora Petra de Vineis (*Pier delle Vigne*) nastao u kancelariji Fridrika II. (1212. – 1250.). Usp. STIPIŠIĆ 1991, 165; 1961, 405-421 + II. tab.

¹¹ Jedan od najpoznatijih srednjovjekovnih priručnika namijenjen propovjednicima i ispovjednicima jest onaj poznat pod naslovom *Summa de paenitentia* Pavla Dalmatinca (oko 1190. – 1255.). Pavao Dalmatinac, donedavno poznat kao *Paulus Ungarus*, bio je profesor prava u Bologni, dominikanac i pisac pravnoteoloških spisa. *Summa de paenitentia* priručnik je koji je bio u širokoj upotrebi i danas je poznato pedesetak kodeksa razasutih diljem Europe. Postoji velika vjerojatnost da je Pavao Dalmatinac bio i predavač Tomi Arhidakonu za vrijeme njegova studiranja u Bologni. Usp. KRASIĆ 1978, 131-156; ŠANJEK 1988b, 162-163; BIŠKUP 1995, 134-153.

¹² LE GOFF 1974, 326.

¹³ HS XXVII, 156-161.

¹⁴ HS XXVIII, 162-163.

¹⁵ HS XXIX, 164-167.

¹⁶ HS XXX, 168-171.

„De Gregorio comite¹⁷ – dojmljiv su opis strančarenja u Splitu koje izaziva neprestana borba za prevlast hrvatskih velikaša Domalda, Višena, Petra, Grgura. Ovi velikaši na dužnosti gradskog kneza omogućuju Splicićanima da se opredjeljuju za jednu ili drugu stranu s obzirom na osobne interese. Nesloga, pa i izdaja građana uzrok je velike nesreće Splita.

Kao dobar poznavatelj prilika i javnog života talijanskih komuna, Toma je držao da bi *regimen Latinorum* – tako je on definirao ideju koju je doživio u praksi upravljanja talijanskim gradovima – mogao spasiti i dovesti u red komunalni život u Splitu. Upravo u ovom i ovakvom stavu potvrdu su pronašli povjesničari koji su Tomu doživljavali Romanom. Služba potestata, koja se upravo u to vrijeme teoretski definira kroz traktate i preko glosatora, izrasla je i primijenjena u talijanskim gradovima razdiranim stranačkim borbama gvelfa i gibelina te u Provansi.¹⁸ U početku je potestat predstavljao nužnost koja je bila samo privremena, ali se s vremenom ustalila u nekim komunama. Osnovna karakteristika funkcije potestata jest njegova nezavisnost i nepristranost u odnosu na stranke koja mu omogućava da bude potpuno slobodan voditi grad i suditi u njemu, jer sam u tom gradu nema nikakvih veza i privatnih interesa.¹⁹ Toma Arhidakon je držao da je upravo takvim upravljanjem problem slobode gradskih komuna uspješno riješen te da je to prikladan način da pomogne svom gradu. Tako je tom političko-društvenom inovacijom Split uveo – i to vrlo rano, u začecima – u samo središte europske političke misli srednjega vijeka.

Kao što je Bologna, kako smo naprijed vidjeli, kao središte pravnih znanosti, iznjedrila različite priručnike u sklopu razvitka nove i sve potrebnije vještine poznate pod nazivom *ars dictaminis* i *ars notaria*, povezane također s usponom gradova i životom u njima, tako je u prvoj polovini XIII. st. počelo pisanje rasprava koje su kao priručnici trebali poslužiti potestatima, upraviteljima u gradovima. Oni sadrže svu teoriju utemeljenu na kršćanskom poimanju svijeta i grada/komune s mnoštvom praktičnih detalja kao što su i formulari za različite isprave ili pisma povezana s dužnostima potestata. Jedan od vrlo ranih jest *Oculus pastoralis sive libellus erudiens futurum rectorem populorum* koji je sastavio Boncompagno da Signa 1222. godine. Svakako najpoznatiji traktat iz toga vremena je onaj pod naslovom *Liber de regimine civitatum*, koji se datira u početak druge polovine XIII. st.,²⁰ dok ga je J. Le Goff datirao u 1228. i pripisao Ivanu iz Viterba (*Iohannes Viterbiensis*), potestatu u Firenzi.²¹ Brunetto Latini donio je još jedan, koji predstavlja sažeti, sastavljen od početnog i završnog dijela traktata Ivana iz Viterba, kao posljednju knjigu u svom *Tesoro*. Ovi vrlo zanimljivi spisi nastali u XIII. st. te oni

¹⁷ HS XXXII, 182-191.

¹⁸ LOPEZ 1978, 252.

¹⁹ LOPEZ 1978, 252.

²⁰ *Liber de regimine civitatum*, 215-280; FRANCHINI 1954, 328.

²¹ LE GOFF 1974, 520.

koji se pojavljuju i tijekom XIV. st. još uvijek su nedostatno istraženo polje pravne znanosti, ali i srednjovjekovne literature. Tek je manji broj radova znanstvenika posvećen tim pitanjima.²² Općenito se ove rasprave smatra vrlo vrijednim izvorima za rekonstrukciju civilne uprave gradom jer ujedinjaju saznanja potrebna za teoriju i praksu, odnosno, neka su vrsta priručnika (*vademecum*) potestatima, upraviteljima gradova.²³ V. Franchini prvi je analizirao, pedesetak godina nakon objavljivanja, spomenuti traktat Ivana iz Viterba *Liber de regimine civitatum* i utvrdio mu izuzetnu teoretsku vrijednost.²⁴

Sam autor traktata, Ivan iz Viterba, firentinski potestat, u uvodu objašnjava zašto je napisao to djelo: „da se razjasni nauka i praksa o upravljanju gradovima za njihove upravitelje, razasuta po različitim svescima knjiga, ovo sam djelce nekoć, s pozornošću kako sam mogao, napisao” (*ad enucleandam doctrinam et practicam de regimine civitatum et ipsarum rectoribus per diversa librorum volumina diffusam, hoc opusculum diligentia qua potui nuper descripsi*).²⁵

Iako Toma nigdje ne spominje da je poznao neki ovakav spis, ipak imamo dojam da je, prikazujući potrebu da se uvede „latinski” način upravljanja gradom, dobro bio upućen u tu doktrinu u nastajanju. Naime, Toma prikazuje stanje u Splitu prije dovođenja Gargana i smatra da je ono dostiglo vrhunac: „bijaše naime čitav grad u najgorem stanju” (*erat autem tota civitas in pessimo statu posita*).²⁶ Zbog toga su se sami građani (*nostrates*) počeli zanimati „de Latino regimine”. Toma Arhiđakon, uz pomoć franjevac, koji su mu često bili istomišljenici i sive eminencije, potakne kler, pa i puk da se za sređivanje stanja u gradu pozove „potestas de gente Latina”. Odlučeno je da poslanstvo, koje čine Toma i Miha Madijev, dovede potestata iz Ankone. Čini se da je Toma sugrađanima objasnio doktrinu koju namjerava provesti u praksi te da im se ona dopala, a težište te političke inovacije bilo je, između ostaloga, u proceduri. I po tome je ona kao ideja bila bliska Tomi Arhiđakonu, čovjeku reda i zakona. Izgleda da je Toma vrlo strogo postupao, u skladu s poznatim mu postupkom. Na takav nas zaključak navodi što u opisu Garganova upravljanja Splitom možemo pronaći vrlo prepoznatljive momente provođenja u praksi onoga što je zapisano u traktatima. Nastojat ćemo usporediti način koji je Toma proveo u praksi s onim što propisuju navodi najpoznatijeg traktata, onoga Ivana iz Viterba.

Traženju ličnosti potestata u traktatu *Liber de regimine civitatum* Ivana iz Viterba posvećeno je dosta mjesta, jer osoba potestata jest ključna u cjelokupnoj doktrini. Pretpostavka je da su potestati profesionalci koji obavljaju posao za svo-

²² *Trattato sull'ufficio del podestà*; FRANCHINI 1954, 319-342.

²³ *Trattato sull'ufficio del podestà*, XIV.

²⁴ FRANCHINI 1954, 319-342.

²⁵ *Liber de regimine civitatum*. Incipit liber de regimine civitatum, 217.

²⁶ HS XXXII, 188-189.

ju plaću i sele iz grada u grad te obnavljaju ugovor svake godine ili preuzimaju novu dužnost. Ivan iz Viterba, imajući na umu ovu činjenicu, daje uputstvo da grad koji traži potestata treba – od onih koji su na raspolaganju – izabrati osobu koja po svojim osobinama najviše odgovara potrebama dotičnog grada, a krajnji rezultat njegova upravljanja treba biti pravednost i uravnoteženost. Potestat općenito mora biti: „muž vrlo dobroćudan, mudar i ljubitelj pravednosti, dobre pameti i ljubitelj istine, duboke mudrosti, hrabar, velikodušan, ne požudan za novcem niti predan svojoj volji, vrlo rječit i dobar govornik, ne raspaljiv nego bla-goćudan, stasit, bogat, nije prikladno da je mlađi od dvadesetpet godina, pošten i pravedan” (*vir bene morigeratus, sapiens et iustitie amator, boni ingeni et veritatis amator et subtilis intelligentie, fortis, magnanimus, non pecunie cupidus vel voluntati sue deditus, eloquentissimus et bonus orator, non iracundus sed modestus, personatus, locuples, minor XXV annis non est idoneus, purus et equus*).²⁷ Zanimljiva je Ivanova napomena da svaki grad treba prema svojim potrebama izabrati potestata, jer gradovi su međusobno različiti i s različitim potrebama.²⁸

Kako je Toma opisao proceduru izbora Gargana? Najprije, Toma sa svojim kolegom dobiva nalog o poslanstvu (*mandatum legationis*), kao neki oblik akreditiva, i kreće na put u Ankonu. Misija splitskih poslanika trajala je od Bogojavljenja do Uskrsa 1239. U Ankoni su se obratili ankonitanskom potestatu, podrijetlom iz Bergama, da im preporuči osobu podobnu za splitskoga gradskog upravitelja. On ih je upozorio da je najbolje posavjetovati se s nekim ljudima, a među njima je istaknuo franjevce. Poslušavši te dobronamjerne primjedbe, došlo se do osobe Gargana de Arscindisa koji je, nakon nekoliko dana razmišljanja, pristao prihvatiti dužnost splitskoga gradskog upravitelja.

Traktati predviđaju i preporučuju pri izboru potestata obraćanje uvaženim i cijenjenim osobama koje mogu pomoći pri izboru prikladne osobe, a to su često upravo istaknuti pojedinci prijateljskih gradova, ali predviđeni su i vladari, pa i papa.²⁹ Ivan iz Viterba navodi formular pisma kojim se jedan grad obraća povjerljivim osobama u takvom slučaju.³⁰ Iz riječi koje navodi spomenuti formular, očito je da je razdoblje od jedne godine bilo trajanje te službe, a mogla se i svake godine obnavljati. Po izboru osobe slijede dogovori o pravima i obvezama. Toma piše da je s Garganom bila dogovorena godišnja plaća od 500 ankonitanskih libra te uglavljen ugovor. Zanimljivo je da se u traktatu *De regimine civitatum* plaći ne posvećuje neko zasebno poglavlje, ali se to pitanje provlači kroz mnoga. Tako se u poglavlju u kojemu se elaborira što treba potestat napraviti prije nego položi zakletvu nalazi odredba: „Niti da ne traži veću plaću nego što mu bude određ-

²⁷ *Liber de regimine civitatum*: XI. Qualis rector querendus sit civitati et eligendus in potestatem.

²⁸ *Liber de regimine civitatum*: XI. Qualis rector querendus sit civitati et eligendus in potestatem.

²⁹ *Liber de regimine civitatum*: XXI. Epistola ad senatorem urbis; XXII. Epistola ad dominum Papam pro potestate petenda; XXIII. Epistola ad dominum Imperatorem pro simili facto.

³⁰ *Liber de regimine civitatum*: XVIII. Epistola pro petenda potestate comuni alicuius civitatis.

na ispravom, niti da se ne služi riječima iz kojih se može shvatiti da sam teži za većom plaćom...” (*Nec petat maius salarium quam sibi fuerit per litteras delatum, nec verbis utatur quibus percipi possit ipsum maius salarium affectare...*).³¹ Iz svega se može zaključiti da se u postupku preuzimanja dužnosti najprije dogovori plaća, zatim sastavi ugovor i onda polaže prisega. Toma se držao takvog reda pri uvođenju Gargana u dužnost potestata. Ovako ju je sažeto opisao: „I dogovorena je plaća za jednu godinu od petstotina ankonitanskih libara. I u ispravama predodčenim potvrdili su pogodbu, a sam je položio prisegu nad nekim člancima” (*Et pacti sunt cum eo in quingentis libris Anconitane monete pro salario unius anni. Et multis coram positis pactionem firmaverunt et ipse iuramentum prestitit super quibusdam articulis*).³² Iz ovih riječi jasno i nesumnjivo proizlazi da je Toma sve bitne elemente postupka pri činu izbora Gargana uvažio i primijenio. Kakav je bio sadržaj Garganove prisege Toma nije zabilježio, ali poznato je nekoliko formulara prisege potestata koje su kolale i sadržavale, kako političku doktrinu upravitelja grada, tako i njihova prava i obveze. Iz formulara prisege,³³ koji u priručniku daje Ivan iz Viterba mogu se utvrditi glavne smjernice te nove političke doktrine. Ivan iz Viterba se ipak ograđuje da se ne radi o formularima nego tek o podsjetnicima, jer se pretpostavlja da svaki grad u svom statutu ima vlastiti, u nijansama prema svojim potrebama prilagođen, tekst prisege.³⁴ U nekim prisegama potestat se obvezuje da će biti zadovoljan plaćom kako je određena na početku ovlasti (*in principio balie*).³⁵ Čini se da je ova odredba u formulu prisege ušla naknadno, jer je primjer, koji navodi Misciatelli, iz početka XIV. st., pa se može zaključiti da su potestati tijekom vremena kršili uobičajeno pravilo te su se komune morale zaštititi i klauzulom u prisezi, a ne samo ugovorom. Pravni povjesničari smatraju da se u Tominu izričaju da je Gargano prisegnuo „na neke članke” (*super quibusdam articulis*) mogu eventualno prepoznati neke odredbe starih splitskih propisa.³⁶

Pošto je tako po sklopljenom ugovoru i položenoj prisezi Gargan preuzeo službu potestata, Toma piše da su sastavljene neke isprave (*confectis autem publicis instrumentis*)³⁷ te da se novi splitski potestat počeo spremati za put. Ali prije polaska u Split Toma je predstavio izabranog Gargana ankonitanskom potestatu i izvijestio ga je o samom tijeku izbora. Ankonitanski potestat je bio zadovoljan i pun pohvale za Gargana te je to objavio pred narodom pozvanim na zvuk zvana, a Gargana je simbolično predao u ruke splitskih poslanika. Nije potpuno jasno

³¹ *Liber de regimine civitatum*. XXXVII. De constituto petendo ab electo ante quam iuret et videndo subscripto modo.

³² HS XXXIII, 192-193.

³³ *Liber de regimine civitatum*. XXXVIII. Iuramentum potestatis.

³⁴ *Liber de regimine civitatum*. XLIII. Sacramentum camerarii.

³⁵ *Trattato sull'ufficio del podestà*, 40-42.

³⁶ CVITANIĆ 1985, XV.

³⁷ HS XXXIII, 192-193.

kakve javne instrumente Toma spominje u opisanoj situaciji, ali Ivan iz Viterba predviđa niz pisama i isprava, koje dvije strane izmjenjuju po izboru osobe potestata. Naime, općina koja bira gradskog upravitelja upućuje izabranom pismo s ovlastima,³⁸ a on im pismeno odgovara o spremnosti da prihvaća službu.³⁹ Iskazuje se i zahvalnost prijateljskom gradu iz kojega jest izabrani potestat.⁴⁰ U pismu komune koja bira potestata navode se osobe koje može potestat dovesti sa sobom da mu budu pomoć u upravljanju. U jednom takvom oglednom primjeru pisma navodi se da potestat dođe „s dva dobra suca, dva notara i jednim vitezom za svoga druga” (*cum duobus bonis iudicibus, et duobus notariis et uno milite pro vestro socio*).⁴¹ Toma Arhidakon kao pratnju Gargana na koju su Splicićani – bolje rečeno s punim ovlastima svojih sugrađana Toma i Miha Madijev, njegov kolega u poslanstvu – pristali navodi jednog viteza, jednog notara, znatne sluge, dva bojna konja i veliku količinu oružja. Traktati su osobitu pozornost posvećivali upravo izboru notara i viteza. Notar je morao biti: „dobar, pošten, potpuno obrazovan za službu tabelionata ili notarijata, da zna sastavljati isprave i ispravno pisati, nepodmitljiv, stručan i razborit” (*bonus, honestus, in officio tabellionatus seu notarie plene eruditus, sciens dictare et recte scribere, non corruptibilis, expertus et prudens*).⁴² Vitez, pak, mora biti osoba „pouzdana, ljubitelj svoje časti, poslušan i odan potestatu, dobar sudrug, sposoban za snažnu zaštitu” (*discretus et sui honoris amator, morigeratus et potestati obediens, bonus socius pro magna reputatur tutela*).⁴³ Poslanici, u ovom slučaju Toma Arhidakon i Miha Madijev, imaju prema traktatu, veliku ulogu u činu izbora, kao i grad iz kojega se bira, pa je i Tomin prikaz ispraćaja Gargana u Anconi u duhu procedure koja se podrazumijevala, jer ipak je konačno dopuštenje za odlazak trebao dati potestat grada i vijeće odakle jest izabrani potestat.⁴⁴

Dolazak i preuzimanje dužnosti u novom gradu također je važan događaj s nizom proceduralnih aktivnosti. Po Ivanu iz Viterba prije nego potestat krene iz svog grada služi se i sveta misa.⁴⁵ Toma to izričito ne spominje jer je takav čin vjerojatno bio razumljiv sam po sebi. Međutim, opis ulaska Gargana u Split vrlo je detaljno prikazan. Datum dolaska u grad jest 15. svibnja 1239. godine, a po Tominim riječima Splicićani su, željni reda i puni iščekivanja, potestata svečano dočekali. Najvažnije je bilo zatim pronaći prostor gdje bi se smjestio novi gradski upravitelj. On je odabrao kuću kneza Grubeše za svoj ured i rezidenciju.⁴⁶ Iako

³⁸ *Liber de regimine civitatum*: XIII. Epistula missiva electo.

³⁹ *Liber de regimine civitatum*: XIV. Responsiva, XV. Alia responsiva.

⁴⁰ *Liber de regimine civitatum*: XVI. Epistola missiva potestati et consilio unde est electus.

⁴¹ *Liber de regimine civitatum*: XIII. Epistola missiva electo.

⁴² *Liber de regimine civitatum*: XXVI. Qualis notarius eligendus sint electo.

⁴³ *Liber de regimine civitatum*: XXVII. Qualis miles.

⁴⁴ *Liber de regimine civitatum*: XXXII. Quid dicant ambaxiatores in consilio.

⁴⁵ *Liber de regimine civitatum*: XXXII. Quid dicant ambaxiatores in consilio.

⁴⁶ HS XXXIII, 194-195.

je Tomi kao Splićaninu ovo bio važan podatak s aspekta splitske situacije, pa ga kao takvog i bilježi, tim više što je ovim prvim dolaskom potestata u Split trebalo pronaći palaču koja će to biti i za buduće upravitelje grada, ipak i *regimen Latinorum* čin ulaska u gradsku palaču novog potestata drži važnim pri preuzimanju dužnosti i o tome se nalazi zabilješka u *Liber de regimine civitatum*.⁴⁷ Toma zatim piše da je trećeg dana održana skupština svih građana i da su poslanici, tj. Toma i Miha Madijev objasnili *legationis processum* posvjedočujući na taj način da zaista *regimen Latinorum* jest proceduralni postupak, vrlo razrađen pa i složen, koji je Toma očito dobro poznao i držao ga se, a što nam ovo uspoređivanje sa spomenutim traktatom i potvrđuje. Nakon izvješća poslanstva riječ su dobili poslanici Ancone koji su hvalili Gargana, a zatim je on sam održao govor, odnosno iznio neku vrstu svoje programske deklaracije (*multum lepide contionatus est*).⁴⁸ Isti je postupak predviđen i traktatom.⁴⁹ Toma kaže da je nakon toga Gargano okupio sav narod, tj. plemiće i pučane „i pošto je položio prisegu za svoju upravu, dao je da se sve mnoštvo kako plemića tako i pučana obveže lancem prisege” (*Et prestito sui regiminis iuramento, fecit uniuersum multitudinem, tam nobilium quam popularium, uinculo sacramenti astringi*).⁵⁰ L. Steindorff, koji je proučavao razvoj dalmatinske komune,⁵¹ drži da su Splićani i to patriciji i pučani prisegom pred Garganom obnovili svoju komunu, i to stoga što im je zajednička volja bila uspostavljanje mira u gradu preko autoriteta potestata. „Tko se bio zakleo i time pridružio komuni, lako se moglo i naknadno povjeriti u popisu zakletih”,⁵² jer je kao svoju prvu zadaću potestat Gargan dao da se svi zakleti i popišu. Bilo je gotovo dvije tisuće popisanih muškaraca. Nakon toga Gargano je uspostavio svoju kuriju koju su činili Splićani – suci, blagajnici i glasnici. Time je, kaže Toma, uspostavljen način upravljanja Splitom, kao i u talijanskim gradovima u kojima se upravlja preko potestata. Zaista, i traktati pretpostavljaju da su uz potestata, njegova viteza i notara, postavljeni suci i blagajnici, a može se naći još poneki specifičan službenik. Ivan iz Viterba donosi formular prisege za štitonošu,⁵³ ali ne i za glasnika.

Početak Garganova upravljanja Splitom Toma prikazuje kao doba izlaska iz tame. Kao prvo, napunio je blagajnu novcem, a da, kaže Toma, nije nikoga opteretio. Sa svima je bio u miru, a strah od potestata je sve u gradu natjerao na jedinstvo i mir. Tom miru pogodovala je i smrt dvojice velikih neprijatelja Splićana: Toljena iz Huma i Toljena Poljičanina.

⁴⁷ *Liber de regimine civitatum*. LV. Quando potestas nova intrat palatium.

⁴⁸ HS XXXIII, 194-195.

⁴⁹ *Liber de regimine civitatum*. LV. Quando potestas nova intrat palatium.

⁵⁰ HS XXXIII, 194-195.

⁵¹ STEINDORFF 1984.

⁵² STEINDORFF 1987, 142.

⁵³ *Liber de regimine civitatum*. XLII. Sacramentum scutiferorum.

Čitavo XXXIV. poglavlje „De regimine Gargani”⁵⁴ Toma je posvetio upravo opisu Garganove ličnosti i njegova djelovanja u Splitu. Kaže da je bio sposoban, tj. „veoma obazriv i oprezan u obavljanju javnih poslova ... u prosuđivanju sudbenih parnica bijaše vođen velikom razboritošću ... bio je ljubitelj čestitosti” (*in administrandis rebus publicis ualde circumspectus et cautus ... pro expendendis foralibus causis multa prudentia ducebatur ... amator honestatis*).⁵⁵ Kako vidimo, pun je kvaliteta koje propisuje i Ivan iz Viterba. Blagajnu je napunio tako da je popisao sva pokretna i nepokretna dobra i od njih naplatio porez u iznosu od tri postotka. Skupljenim iznosom platio je komunalne dugove te otplatio založeno crkveno zlatno i srebrno posuđe. *Liber de regimine civitatum* također određuje da treba uvesti poreze jer svi koji budu upravljali državom, trebat će obilje koječega.⁵⁶

Toma Gargana hvali jer se kao dobar katolik nije dao okrenuti protiv crkvenih osoba i nije od njih ubirao poreze. Prema strancima je bio širokogrudan tako da su mnogi bivši neprijatelji postajali prijatelji Splita, a sve u skladu s onim kako propisuje i traktati prema Evandelju: „Tko vas prima, mene prima” (*Qui vos recipit me recipit*).⁵⁷ Toma općenito ističe Garganove pozitivne značajke u ophođenju s ljudima. Prezreni i siromašni su mu mogli lako pristupiti i postići svoje pravo. To je također u suglasnosti s opisom potestatove službe. Naime, jedna od obveza, koja je u prisezi naglašena, jest da se treba brinuti upravo za pravo „kako malima tako i velikima, a posebno siročadi, sirotinji, udovicama i drugim bijednim osobama” (*tam minoribus quam maioribus et specialiter pupillis, orphanis, viduis et aliis miserabilibus personis*).⁵⁸ Gargano je volio iskrene, a lažljivce je izbjegavao. U miru je bio krotak (*humilis*) i ponizan (*mansuetus*), a u ratu smion (*magnanimus*) i odvažan (*audax*). Ivan iz Viterba smatra da su određene vrline neophodne da ih posjeduje potestat, a osobito se ističu četiri: razboritost (*prudentia*), velikodušnost (*magnanimitas*), umjerenost (*continentia*), pravednost (*iustitia*).⁵⁹ One omogućuju da se upravlja gradom upravo onako kako je to radio Gargano.

Gargano je, piše Toma, bio pravedan i u presudama, jer je kao potestat „nosio mač sudske vlasti” (*portabat gladium iudicarie potestatis*).⁶⁰ Taj je aspekt dobrog

⁵⁴ HS XXXIV, 198-203.

⁵⁵ HS XXXIV, 198-199.

⁵⁶ *Liber de regimine civitatum*: CVII. De collecta sive datia civitati imponenda.

⁵⁷ *Liber de regimine civitatum*: CXXI. De ambaxiatoribus honorifice recipiendis.

⁵⁸ *Liber de regimine civitatum*: XXXVIII. Iuramentum potestatis.

⁵⁹ *Liber de regimine civitatum*: XCIV. Quas virtutes decet habere potestatem; XCV. De quatuor virtutum speciebus et primo de prudentia; XCVI. De dispensatione prudentis cum tribus temporibus; XCVII. De magnanimitate, que dicitur fortitudo; XCVIII. De continentia; XCIX. De iustitia; C. De mensura retinenda in dictis quattuor virtutibus; CI. Qualiter sit magnanimitas temperanda; CII. Qualiter sit continentia temperanda; CIII. Qualiter iustitia sit moderanda; CIV. De forma dicitur quattuor virtutum.

⁶⁰ HS XXXIV, 200-201.

gradskog potestata razrađen vrlo detaljno u *Liber de regimine civitatum*.⁶¹ Ova rasprava predviđa da potestat za vrijeme svoje službe u određenom gradu provede statutarne reforme ukoliko to zahtijeva situacija.⁶² Gargano je, po Tominu opisu, proveo i ovu zadaću, tim važniju i značajniju jer Split očito nije imao prije toga popisane svoje običaje, pa se nametalo kao nužnost da prvi potestat to učini. Toma kaže da je sastavio kapitularij u koji je popisao dobre običaje što ih je Split imao od starine, zatim da je dodao druge pravne propise koji su se činili neopходni za dobro upravljanje gradom, a osobito s obzirom na sudske sporove. Ivan iz Viterba navodi da se gradske statutarne odredbe donose i mijenjaju na Vijeću. Poboljšanje na tom području javne djelatnosti potiče potestat, ali se biraju vijećnici tako „da neki mogu napraviti nove odredbe i dodati ih starima ili oduzeti od njih, ispraviti i na bolje promijeniti” (*qualiter et a quibus constitutiones de novo fieri et veteribus addi et minui, corrigi et in melius reformari possint*).⁶³ Toma naglašava da je taj kapitularij bio priručnik advokatima i sucima kada su raspravljali u parnicama⁶⁴ te da su ga prepisali Trogirani povedeni dobrim iskustvom susjedne komune. Pravni povjesničari smatraju da je osobno Toma Arhidakon bio Garganu savjetnik u odabiru propisa i običaja koji su se kodificirali jer je sam dobro poznao pravo, a i običaje svoga grada, te da je pri tom istupao kao eksponent plemićkog sloja, da nije bio tumač „narodne volje”, ali da ipak ne stoji tvrdnja da je preferirao tzv. latinski karakter Splita.⁶⁵ Isto tako mišljenja su da je ovaj splitski potez u kodificiranju običaja imao dalekosežne posljedice, jer su kasniji gradski statuti u Dalmaciji, pa tako i onaj poznati nam splitski Percevalov, imali odredbu da načelnici grada ne smiju biti iz grada niti iz bližeg zaleđa.⁶⁶ Po Tominim riječima, ovim je završila prva godina Garganova upravljanja Splitom.

⁶¹ *Liber de regimine civitatum*: LXXXIII. Lex pro doctrina et solitudine potestatis; LXXXIV. Quis ordo servetur in maleficiis; LXXXV. De questionibus et toremntis habendis ad eruendum fidem in maleficiis; LXXXVI. Qualis debeat esse potestas sive iudex circa advocatos; LXXXVII. Qualiter et quando scribende sunt condempnationes et absolutiones; LXXXVIII. Quis ordo in condempnationibus sit servandus a potestate; LXXXIX. Quando ferenda sit sententia condempnationis; XC. De termino ponendo a potestate infra quem solvantur condempnationes; XCI. De audiendis questionibus extraordinariis per potestatem.

⁶² *Liber de regimine civitatum*: CXLI. De consilio faciendo pro reformatione civitatis seu pro statuto faciendo.

⁶³ *Liber de regimine civitatum*: CXLI. De consilio faciendo pro reformatione civitatis seu pro statuto faciendo.

⁶⁴ Navodimo primjer notarske isprave izdane u Splitu 24. III. 1256. u kojemu se jedna od stranaka poziva na taj Garganov kapitularij riječima „secundum statutum ciuitatis Spalati appellationem suam exequi infra terminum editum non curavit” (CD V, 7).

⁶⁵ CVITANIĆ 1985, XVI.

⁶⁶ *Statut grada Splita* /izd. 1985/, 37-38: Knjiga druga, Gl. XVIII. govori da „načelnik odnosno upravitelj grada Splita i njegovi pratioci nikako ne smiju biti iz slavenskih (tj. hrvatskih, op. prevoditelja) strana niti iz pokrajine Dalmacije” (*quod potestas et rector forensis, qui pro tempore fuerit in ciuitate Spalati et eius officiales et familiares nullo modo possint esse de partibus Sclauonie nec de prouincia Dalmacie*).

Pred kraj isteka roka od jedne godine, u sukladnosti s postupkom izbora novoga potestata, okupilo se opće Vijeće i svi su odlučili da se zbog uspješne prve godine načelnikovanja Garganu produži još jedna. Toma kaže da su se neki bezočnici pobunili, ali oni nisu htjeli nikoga, međutim nisu se usudili javno obznani protivljenje. Ujedno je utvrđeno i prisegom potvrđeno da će se i ubuduće uzimati potestati, a prva se vlast neće povući dok druga ne nastupi. Ivan iz Viterba jasno kaže da se „oblik i način izbora potestata obično nalazi u statutima gradova” (*modus et forma eligendi in constitutis civitatibus solet contineri*).⁶⁷ Garganu su Splićani povećali plaću za sljedeću godinu i iznosila je tisuću libara, a treće godine tisuću i tristotine libara uz veći broj članova njegove družbe.

Toma Arhiđakon je posebno poglavlje posvetio Garganovoj djelatnosti na obrani grada i osiguranju mirna života od neprijateljstva susjeda. Naime, XXXV. poglavlje „De bello quod gessit cum piratis”⁶⁸ prikazuje rat koji je Gargano uspješno vodio protiv gusara. Općenito je mišljenje i stav političke doktrine potestata bio da je svaki rat nepravedan, ali okolnosti su bile takve da se rat često puta nije mogao izbjeći, nego je naprotiv bio nužan da se osigura miran život komune. Stoga je i potestat morao biti spreman za vođenje rata, a na koji način i što je sve morao poduzeti propisuje *Liber de regimine civitatum*.⁶⁹ Na prvom su mjestu duge pripreme.⁷⁰ Gargano je stoga rat protiv gusara pokrenuo u drugoj godini svoje službe, odnosno 1240. Kako je Toma bio sudionik ovih zbivanja, ovaj je ratni sukob opisao ne držeći se samo proceduralnog prikaz, nego je svom književnom geniju dao maha te tako sastavio i vrlo lijepe literarne stranice, kako je, uostalom, općenito postupao u sličnim situacijama (treba se sjetiti opisa Mongola, sukoba s Trogiranima, s Ostrožanima i sl.). Gargano je, kao mrzitelj nevaljalstava (*detestator nequitie*), ušao u rat kojemu su se mnogi protivili, jer da nisu imali dovoljno vremena za pripreme. Ali je Gargano zato, opravdava ga Toma, iskoristio priliku i to pravednu (*iusta occasio*) koju su mu pružili Omišani pljačkajući po Splitskom polju, a odbijajući platiti nadoknadu. Sukob se prenio na otok Brač i u njemu je na strani Splićana sudjelovalo gotovo 1200 naoružanih, a pomoć su pružili i Trogirani, ali malu i mlitavu, kaže Toma. Ovaj Tomin navod o pomoći koju su pružili Trogirani odnosi se na ugovor o prijateljstvu koji su sklopili gradovi Split i Trogir vrlo brzo po dolasku Gargana 1239. godine. Naime, kada potestat preuzima službu u jednom gradu, cilj mu je uspostava prijateljstva sa susjednim

⁶⁷ *Liber de regimine civitatum*: CXLII. Qualiter nova potestas eligatur.

⁶⁸ HS XXXV, 204-215.

⁶⁹ *Liber de regimine civitatum*: CXXXI. Quid agendum sit potestati tempore bellico; CXXXII. De preparatione ad exercitum si exercitus evitari non potest; CXXXIII. De contione seu arenga pro exercitu faciendo ad resistendum maioribus; CXXXIV. De parlamento seu contione potestatis contra parem vel parum minorem; CXXXV. De contione seu parlamento potestatis faciendo contra minores; CXXXVI. Quid faciendum sit potestati tempore extrahendi exercitum; CXXXVII. De coniuratione vel societate non facienda cum aliqua civitate.

⁷⁰ *Liber de regimine civitatum*: CXXXII. De preparatione ad exercitum si exercitus evitari non potest.

gradovima jer se na taj način osigurava miran život komune, ističe to i Ivan iz Viterba.⁷¹ Ugovor s Trogirom potpisan je kao prvi ugovor takve vrste, vrlo brzo nakon što je upravu u Splitu preuzeo Gargano de Arscindis, tj. 11. srpnja 1239. godine.⁷² Split i Trogir općenito nisu u to vrijeme imali većih nesuglasica niti je bilo otvorenog sukoba – kao što će se dogoditi kasnije zbog politike kralja Bele IV. Ipak se iz članaka ugovora može zaključiti da je trogirski knez Stjepko iz roda Šubića Splićanima napravio neke štete. Spomenuti mirovni ugovor u svakom slučaju predstavlja odjek politike novog načina upravljanja Splitom i taj novi savez susjednih gradova trebao se potvrditi u sukobu s gusarima. Toma Arhidakon inače nije nesklon Trogiranima, vrlo vjerojatno zbog trogirskog biskupa Treguana, svojega dragog učitelja. Međutim, nakon sukoba ovih dvaju susjednih gradova 1243./1244. godine situacija se promijenila, pa Tomine primjedbe da je pomoć Trogirana Splićanima u ratu protiv gusara bila mlitava, može biti odraz njegovih kasnijih raspoloženja. Toma, naime, nije egzaktno naveo kakva je bila ta pomoć i jesu li se poštivale točke ugovora po kojima su Trogirani u sukobima na moru trebali sudjelovati s dvije „šajke“, a Split s četiri, dok su s ostalim brodovima trebali sudjelovati prema mogućnostima. U početku sreća boga Marta bila je na strani gusara, ali Gargano dade napraviti galiju troveslarku, i to bijaše početak preokreta. Mala četa Splićana postigla je pobjedu nad omiškim gusarima, a otok Brač je vraćen Splitu. Omišani su također morali predati brodovlje kao ratni plijen. Nakon bitke započeli su mirovni pregovori koji su rezultirali ugovorom od 19. svibnja 1240.⁷³ Tim činom Split je mogao ući u vrijeme prosperiteta i cvata na unutaršnjem i na vanjskom planu jer je sada mogao kontrolirati obalu do Neretve. Zbog niza povoljnih okolnosti došlo je do sklapanja mira i s humskim knezom Andrijom na njegov zahtjev 7. rujna 1241.⁷⁴ Sve su to bili rezultati uspješne politike potestata Gargana.

Osvrnut ćemo se s nekoliko zapažanja na same ugovore koji, čini nam se, mogu nadopuniti Tomin tekst s obzirom na *regimen Latinorum*. Primijetili smo da se u ugovoru s Bračanima spominje Gargano kao relevantna stranka, jer je to mirovni ugovor sklopljen poslije ratnog sukoba u kojemu je predstavnik pobjednika i glavni auktor, odnosno koncesor pravnog čina – u ovom slučaju vojskovođa Gargano. Ivan iz Viterba uzima u obzir mogućnost postizanja pobjede nad neprijateljima i potestatu propisuje ponašanje čovjeka „da bude toliko vrlo odan pravu koliko i slavodobitnik nad pobijeđenim neprijateljima“ (*et fiat tam iuris religiosissimus quam victis hostibus triumphator*). Uz to savjetuje da se „niti također radi pobjede ushićen ne uzoholi niti da ne skrene od pravednosti i go-

⁷¹ *Liber de regimine civitatum*. LIII. Si potestas invenerit civitatem esse in aliqua discordia seu presaliis sive predis cum covicinis, quid sit faciendum eidem.

⁷² CD IV, 84-86.

⁷³ CD IV, 112-113.

⁷⁴ CD IV, 134-135.

respomenutoga poretka, budući da se slažu da je potrebno da njega više poštenja uznese” (*Nec tamen propter victoriam exaltatus insolescat seu deviet a iustitia et ordine supradicto, cum humile esse convenient quem maior cumulus probitatis exultat*).⁷⁵ Upravo pravdom i milošću se odlikuje i ugovor s Bračanima, bez znakova ikakve odmazde. Ugovor s knezom Andrijom jest jednostavno karakterističan ugovor o prijateljstvu kneza kao predstavnika jedne zemlje i splitske komune, uobičajen za to vrijeme. Iako Toma ne spominje ovaj ugovor s humskim knezom, ipak nema sumnje da je Garganova politika dovela do tog čina, jer su Splićani s novim brodovljem i mirom utvrđenim s gusarima sebi otvorili mogućnosti putovanja znatno dalje, uz obalu prema jugu. Oba ugovora, kao i onaj iz 1239. godine, sklopljen s Trogirom, sastavio je Petar Tranzimundov, komunalni notar koji je došao s Garganom iz Ancone. Njegova je puna titula *Petrus Transmundi, Anconitanus civis, imperiali auctoritate et tunc communis Spalati notarius*.⁷⁶ Bio je on Garganov kancelar kojemu je bila zadaća voditi zapisnike Vijeća. Istovremeno s njim svoju je notarsku službu nastavio obavljati splitski klerik Kuman (*Cumanus*). Pod utjecajem novog načina uprave došlo je do bitnog pomaka u razvoju notarske isprave. Stapanjem elemenata karte i noticije nastao je *instrumentum*, tipična municipijalna notarska isprava.⁷⁷ Tako i isprava koju piše Kuman dolazi pod utjecaj talijanskih uzora.

Međutim, ovaj i ovakav započeti uspon Splita s riješenim unutarnjim ustrojem i mirovnim sporazumima potpisanim s najbližim i najjačim susjedima prekinut je navalom Mongola i ratnim sukobima s njima. Ovim događajem sve se preokrenulo, jer je kralj Bela IV. uvidio važnost gradova, kako onih u Hrvatskoj i Slavoniji, tako i ovih na jadranskoj obali te nije želio svoj utjecaj u njima prepustiti slučajju.

Ovo je pravi trenutak da nešto kažemo i o odnosu „latinskog” načina upravljanja u gradskim komunama prema centralnoj carskoj/kraljevskoj vlasti. Ponovno ćemo se vratiti spomenutim ugovorima. Sva tri izašla iz kancelarije Garganova notara Petra, datirana su po kršćanskoj eri i na bolonjski način kao i po godini vladanja: prva dva hercega Kolomana, koji je nosio titulu kralja, ali i vojvode Slavonije, a treći, tj. onaj s Andrijom godinom vladanja kralja Bele IV., kao i po godini pontifikata pape Grgura i indikcijom. Simptomatična je datacija po hrvatskim i ugarskim vladarima Kolomanu i Beli. Naime, vrlo se često Tomin *regimen Latinorum*, kojim se svakako jača samosvijest i nezavisnost komuna, doživljava kao isključivanje ili suprotstavljanje centralnoj kraljevskoj vlasti. Zaboravlja se pritom da je sav svijet Tome Arhidakona determiniran odanosti i vjernosti Katoličkoj crkvi kojoj je jedna od doktrina „Caru carevo, Bogu Božje”. I po Ivanu iz Viter-

⁷⁵ *Liber de regimine civitatum*: CXXXVI. Quid faciendum sit potestati tempore extrahendi exercitum.

⁷⁶ CD IV, 86, 113.

⁷⁷ STIPIŠIĆ 1954, 120.

ba obje vlasti, i Božja i careva jesu od Boga.⁷⁸ Prema tome, *regimen Latinorum* jest način upravljanja s osloncem na kršćanski svjetonazor, ali uključuje onu dimenziju koja *in temporalibus* pripada caru/kralju, odnosno bilo kojoj zemaljskoj vlasti. Iz iste doktrine proizlazi da je za dobar način upravljanja potestata nužno poštovati i iskazivati odanost prema carskoj ili kraljevskoj časti.⁷⁹ Da se u Splitu, u Garganovu krugu, vodilo računa o tom aspektu dužnosti potestata, posvjedočuje klauzula u ugovoru s Bračanima, gdje se izričito navodi i to uz dvije točke da se mora poštivati „integritet časti ugarskog kralja“ (*salvo honore domini regis Hungarie*).⁸⁰ U prvom slučaju se radi o odredbi kojom Bračani prisežu da će biti vjerni budućim splitskim komunalnim upraviteljima i da će biti vjerni Splitsanima u bilo kojem sukobu, pa i onom s Omišanima. Druga odredba, koja također izričito navodi da će se čuvati integritet časti ugarskog kralja, je i ona kojom Garganov glasnik u njegovo ime također obećaje da će braniti i pomagati Bračanima protiv bilo koga, pa i protiv Omišana, i to po svojim mogućnostima. U ugovoru s Trogirom⁸¹ obje strane su suglasne da presuđuje ugarsko-hrvatski kralj ukoliko dođe do spora među općinama rečenih gradova, a tako je i u slučaju mogućeg spora s Rogerijem, nećakom kneza Domalda. Također u 16. točki ugovora (koji nam, nažalost, nije sačuvan u latinskom izvorniku) nalazimo sličnu rezervativnu klauzulu kao i u prethodnom ugovoru koja kaže da „u svim tim poslovima treba voditi računa o časti i vjernosti ugarskom kralju“.⁸² Odanost potestata Gargana kralju zabilježio je i Toma prikazujući ga kao čovjeka koji se u iskazivanju počasti kraljici Mariji i kralju Beli IV. u Splitu izuzetno trudio obasipajući ih darovima, a pazio je da se na isti način ponašaju i građani, osobito u izvršavanju kraljevih naloga.⁸³ Iako je N. Klaić klauzulu ugovora s Trogiranima protumačila pukom formalnošću,⁸⁴ ipak smatram da je ona u potpunosti u skladu s riječima autora rasprave *De regimine civitatum* koje glase: „Pokorni, naime, moramo biti Caru ili Kralju kao onome koji je nad nama prema riječi Apostola; i prema riječi Gospodnjoj moramo vratiti njemu što je njegovo: dužni smo, naime, vratiti Cezaru što je Cezarovo“ (*Subditi enim esse debemus Imperatori, sive Regi tamquam precellenti, iuxta verbum Apostoli; et iuxta verbum Domini, que sua sunt eidem reddere debemus: tenemur etenim que sunt Cesaris reddere Cesari*).⁸⁵

⁷⁸ *Liber de regimine civitatum*. CXXVII. De duabus potestatibus, scilicet domino papa et Imperatore, et de duobus iuribus scilicet divino et humano.

⁷⁹ *Liber de regimine civitatum*. CXXXIX. De imperatoris gratia promerenda et conservanda.

⁸⁰ CD IV, 112.

⁸¹ CD IV, 85-86

⁸² Ova formula u talijanskom prijevodu kod Ivana Lučića-Luciusa glasi „saluo sempre l'honore e fedeltà del rè d'Ongaria“ (CD IV, 86).

⁸³ HS XXXVII, 242-243.

⁸⁴ KLAJĆ, N. 1985, 107.

⁸⁵ *Liber de regimine civitatum*. CXXXIX. De imperatoria gratia promerenda et conservanda.

Gargano je u Splitu proveo tri godine, sve do burnih vremena provale Mongola pred zidine Splita. Toma ne kaže zašto nije bio izabran i četvrtu godinu za obnašanje dužnosti gradskog upravitelja. Možda je razlog u činjenici da Bela IV. nije bio zadovoljan častima iskazanim u Splitu, pa su Splitski popustili kraljevu pritisku i pronašli novog čovjeka. Neki smatraju da je bio, kao i kod njegova izbora, presudan stav Tome Arhiđakon: mogao se „ohladiti“ od svog čovjeka Gargana jer je baš na njegov poticaj – kaže to Toma – te pod utjecajem laikata – što je Toma najviše osuđivao – po Guncelovoj smrti izabran na mjesto splitskog nadbiskupa zagrebački biskup Stjepan, a to je bilo i mjesto i vrijeme koje je Toma želio iskoristiti za vlastitu promociju.

U naprijed provedenoj analizi „latinskog“ načina upravljanja mogli smo vidjeti što je značio u teoriji taj srednjovjekovni oblik komunalne samouprave, ali i kako je izgledala njegova provedba u jednom gradu na istočnojadranskoj obali. Kroz usporedbu teorije i prakse očitava se uloga koju je imao Toma uvodeći tu upravnu inovaciju i dovodeći je u svoj grad. S druge strane, njegova je neprocjenjiva zasluga što ju je ovjekovječio na jedan živ i slikovit način u *Salonitanskoj povijesti*. Zanimljivo je da su mnoge stranice dosada ispisane o Tominu izrazu *regimen Latinorum*, ali se nije nikada doveo u vezu s raspravama koje su ga i teoretski razradile. Ako spomenuti oblik komunalne samouprave promatramo s iznesenog aspekta, shvaćamo da nije primarno Tomino opredjeljenje za tu političku doktrinu zato što je ona isprobana u talijanskim komunama, nego zato što ona svojim neutralnim stavom nudi najbolje rješenje za održanje gradske nezavisnosti od svih koji je ugrožavaju, a to su u prvom redu velikaši bez obzira na nacionalnu pripadnost: u Hrvatskoj hrvatski, u Italiji talijanski, u Provansi francuski. Spomenuta analiza također anulira poznati uvriježeni stav u historiografiji da Toma iz istog razloga mrzi i Mađare, koji kao vrhovni gospodari u liku kralja Bele IV. također ugrožavaju komunalnu nezavisnost. Vidjeli smo da svi ugovori koje Split pod Garganom sklapa poštivaju čast vladara i da to također nalaže spomenuta doktrina.

Možemo zaključiti da je Toma, splitski arhiđakon, čovjek neostvarene ambicije za čelnom pozicijom u crkvenoj hijerarhiji, bio i ostao čovjekom iznad svoga vremena u sredini u kojoj je živio i djelovao. Njega vlastito splitsko okruženje nije „prepoznalo“, upravo u skladu s poznatom *Nemo propheta in patria* te nije dovoljno iskoristilo sposobnosti obrazovana pravnik i svećenika odana katoličkoj vjeri i Rimskoj crkvi, ali i dostignućima svoga vremena. U takvom kontekstu treba vrednovati Tominu ulogu u dovođenju stranca na čelno mjesto rodnoga grada. Uloga stranaca-načelnika u gradovima na istočnojadranskoj obali bila je uvijek višeznačna,⁸⁶ a zabilježena je već u XII. st. Ali u vertikalni Gargano – Perceval cjelokupni proces je bio zaokružen, u zadanim povijesnim i društvenim okolnosti-

⁸⁶ RAUKAR 1997, 364.

ma bio je neminovan. Postoji veza Gargana, Percevala i Ivana iz Viterba. Sva trojica su bili potestati u gradovima. Gargano u Splitu, Ivan iz Viterba u Firenzi, a Perceval također u Splitu. Garganovo obnašanje dužnosti opisao je Toma, Ivan iz Viterba je svoju praksu sam pretočio u teoriju, a Perceval je u Splitu, sastavljajući Splitski statut, istu tu praksu pretvorio u normu. Ovaj se primjer može promatrati kao način nastajanja gradskih statuta. Upravo prve odredbe starog, tj. Percevalova splitskog statuta normiraju proceduru koju je Toma *mutatis mutandis* opisao prigodom Garganova izbora za splitskog gradskog upravitelja. Ako se vratimo pretpostavkama pravnih povjesničara da je Toma bio savjetnik Garganu kod sastavljanja prvog kapitulara, ostaje otvoreno pitanje što je od toga ugradio Perceval u Statut, a što je ugrađeno od tadašnje općepoznate i primjenjive doktrine koju smo naprijed iznijeli.

OD KAPITULARA GARGANA DE ARSCINDISA DO PERCEVALOVA STATUTA

Statut jednog grada vrhunac je postignuća kojim je dokazao svoju komunalnu zrelost da je u stanju urediti život svojih stanovnika po onodobnim pravilima i propisima. Iako se 2012. godine na skupu obilježila sedamstota obljetnica prvog splitskog, sadržajno poznatog statuta, onoga koji je 1312. sastavio potestat Perceval,¹ ipak, svima koji poznaju povijest Splita u srednjem vijeku, pomisao skrene na dvije osobe koje su odigrale ključnu i prepoznatljivu ulogu u razvoju njegova komunalnog sustava u prvoj polovini XIII. st. To su Splićanin Toma Arhidakon, inicijator novih procesa i potestat Gargano de Arscindis. Toma Arhidakon potiče uspostavu tzv. „latinskog načina upravljanja“ Splitom (*regimen Latinorum*) i dovodi potestata Gargana 1239. godine te čitav postupak dovodenja i njegovo upravljanje gradom vrlo biranim i preciznim riječima ovjekovječuje u svom djelu *Salonitanska povijest (Historia Salonitana)*.² Za povijest splitskog komunalnog prava osobito je važan jedan podatak koji donosi Toma. Odnosi se to na navod da je Gargano po preuzimanju komunalne uprave najprije sastavio kapitularij (*capitularium, capitulare*), odnosno najstariji splitski statut. Bilo je to 1239. godine.³ O kapitulariju koji je Gargano sastavio Toma piše:

Želio je Gargan da grad Split ima doličnu upravu ne samo u njegovo doba nego i poslije. Sastavio je zbornik propisa koji je nazvao kapitularijem, zapovjedio je da se u njemu popišu svi dobri običaji koje je grad sačuvao od starine i dodao mnoga druga prava koja su mu se činila neophodnima u javnom i privatnom djelovanju, odnosno u donošenju parničnih presuda i u kažnjavanju prijestupa te u primjeni jednakog mjerila za svakoga u provođenju pravde. Tu je knjižicu sud uvijek imao pri ruci i bez nje ni suci ni branitelji nisu pristupali raspravi o parničnim predmetima. Taj su kapitularij prepisali Trogirani i drugi, jer ih je suparništvo s našom upravom poticalo da teže k dobrome.⁴

¹ Vidjeti: *Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo – Statuta civitatis Spalati. Ius Spalatense mediæ ævi*, 3. znatno prošireno i temeljito izmijenjeno izdanje, uvodnu studiju napisao, statut s latinskog preveo i posebnim kazalom pojmova popratio te za tisak priredio Antun CVITANIĆ (1998).

² *Historia Salonitana. Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga PERIĆ, povijesni komentar Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, studija *Toma Arhidakon i njegovo djelo* Radoslav KATIČIĆ (2003), pog. XXXIII-XL, 192-257.

³ Većina povjesničara Garganov kapitularij datira u 1240. godinu. No moje je mišljenje da je Gargano kapitularij sastavio odmah na početku svoje uprave odnosno 1239. godine. Godina 1239. je vjerojatnija jer je statut bio *condicio sine qua non* novog potestata po kojemu treba upravljati komunom, a ugovorena služba bila je na godinu dana i počela je teći od 15. svibnja 1239. sa završetkom 14. svibnja 1240. godine. Takvu dataciju iznosi i CVITANIĆ 2002, 239, iako u svim drugim člancima navodi 1240. godinu.

⁴ *Voluit autem Garganus, ut non solum suo tempore, sed etiam inposterum Spalatensis ciuitas iusto moderramine regetur. Fecit ergo quoddam uolumen fieri, quod capitularium appellauit, in quo iussit conscribi*

Stoga svima koji se bave splitskom komunom, kao i općenito njezinim pozicioniranjem u povijesno-geografske okvire – polazište je, dakako, Tomina *Salonitanska povijest* i poglavlja koja govore o dovođenju potestata Gargana: piše o Garganu kao o osobi, o obliku njegove uprave, o teškim vremenima tatarske provale i Garganovu ponašanju u toj situaciji, kao i o odnosu potestata i kralja Bele IV. No, Toma je više od svjedoka vremena. On je angažirana osoba. Svjestan je situacije u rodnom gradu opterećenom borbom i odmjeravanjem snaga hrvatskih velikaških obitelji za mjesto gradskog kneza pa se zalaže za novu političku doktrinu tzv. *regimen Latinorum*, čiji je temelj dovođenje nepristrane plaćene osobe sa strane na mjesto gradskog upravitelja sa zadatkom da se komuna pravno uredi.

Preokret do kojega je došlo u upravi Splitom bio je potaknut općim strujanjima novog doba. Njihov protagonist splitski arhiđakon Toma školovan je u Bologni na onodobnom prestižnom sveučilištu koje je prednjačilo na području pravnih znanosti. Bio je dobro upućen i u teoretsko i u praktično konstituiranje komunalne uprave u talijanskim gradovima, čemu je polet dala pravna struka.

Nažalost, sadržaj Garganova kapitulara nije nam danas poznat iako su znanstvenici, posebice pravni povjesničari, pokušavali temeljem raznih indicija iznijeti mišljenje o mogućoj rekonstrukciji njegova sadržaja. Antun Cvitanić, jedan od najboljih poznavatelja srednjovjekovnoga dalmatinskog komunalnog prava, osobito splitskoga, više je puta naglasio da nije poznat sadržaj Garganova kapitulara,⁵ a Alessandro Selem je pak pretpostavio da je on ugrađen u Percevalov tekst, odnosno da je Perceval imao bez sumnje kao osnovicu Garganov kapitularij.⁶

Pravni povjesničari koji su se bavili statutom grada Trogira⁷ na temelju Tomina navoda da su Trogirani prepisali Garganov kapitularij,⁸ iznijeli su različita mišljenja o mogućnosti njegove rekonstrukcije preko diplomatske ostavštine Trogira.⁹ Nada Klaić je u tome otišla najdalje te je analizirala pojedinačne notarske isprave, ali i knjige notarskih imbrevijatura te utvrdila da se pravni život

omnes consuetudines bonas quas ciuitas habuerat ab antiquo, superaddens multa alia iura, que uidebantur necessaria in actibus publicis et priuatis, uidelicet in causis expediendis, in maleficiis puniendis et pro iustitia equo libramine omnibus exhibenda. Quem libellum curia semper habebat pre manibus nec absque eo iudices uel aduocati ad discutienda causarum merita procedebant. Hoc capitulare transcripserunt Tragurienses et alii, quos emulatio nostri regiminis ad bona studia prouocabat (HS XXXIV, 200-201).

⁵ CVITANIĆ 2002, 74-75; 89.

⁶ SELEM 1933, 46-47.

⁷ Vidjeti: *Statut grada Trogira – Statuta et reformationes ciuitatis Tragurii*, preveli i uredili Marin BERKET, Antin CVITANIĆ i Vedran GLIGO (1988). Osobito je pitanje odnosa trogirskog statuta i Garganova kapitularija razmotrio u ovom izdanju A. Cvitanić u „Uvodu u trogirsko statutarno pravo“ (CVITANIĆ 1988, XI-XIII).

⁸ *Hoc capitulare transcripserunt Tragurienses et alii, quos emulatio nostri regiminis ad bona studia prouocabat* (HS XXXIV, 200-201).

⁹ Pregled problematike i mišljenja v. u: CVITANIĆ 2002, 238-241. Vidjeti i: LUČIĆ-LUCIUS 1979, 153.

Trogira odvijao po pravnim normama. U nekim se dokumentima izričito spominje kapitularij.¹⁰ Sličnu je tvrdnju ponovio M. Berket.¹¹

I sama sam promišljala i domišljala koji bi bio najbolji način da se pokuša, barem u nekoj mjeri, utvrditi kontinuitet splitskog (pra)statuta u razdoblju od potestata Gargana do potestata Percevala. Kako je, uz komunalni statut, glavna logistička institucija komunalnog ustroja notarijat,¹² to sam se usredotočila na splitsku notarsku ostavštinu. Jer, ako je Garganov kapitularij bio u upotrebi u Splitu do Percevalova statuta, morao je u njoj ostaviti traga. Ako utvrdimo da zaista postoje indicije u notarijatu koje su u neposrednoj ovisnosti o statutu, može ih se usporediti s Percevalovim statutom te tako saznati kakav je odnos među ovima dvama najstarijima splitskim zakonskim aktima.

Ovaj moj članak nema pretenzije da svojim sadržajem, odnosno temom, zađe u najužem smislu u polje pravne znanosti. Odredila bih ga više kao neku vrstu pokušaja skretanja pozornosti, temeljem tekstološke analize, na poveznice koje mogu pripomoći prepoznavanju dijelova tzv. starog Percevalovog statuta koji potječu iz Garganova kapitulara, i to s obzirom na okolnosti i zbivanja u XIII. st. u splitskoj komuni koja su prethodila nastanku poznatoga splitskog statuta.¹³

Splitsko diplomatsko gradivo, odnosno notarski instrumenti, kao i notarske imbrevijature za razdoblje koje nas zanima, sačuvano je sporadično, odnosno siromašnije je od onog drugih jadranskih komuna.¹⁴ No, postoje neki drugi zapisi koji daju mogućnosti iznošenja pretpostavki za rekonstrukciju samog „latinskog načina upravljanja“ gradom: naime, same službe i dužnosti potestata te posredno onda i teksta Garganova kapitulara koji je morao sadržavati osnovne postulate ove političke doktrine. Mislim pritom poglavito na traktat *Liber de regimine civitatum* Ivana iz Viterba,¹⁵ Tomina suvremenika i firentinskog potestata, kao i na Tomin opis trogodišnjeg Garganova upravljanja Splitom. Pretpostavljam da se, uz zapise u splitskim diplomatskim dokumentima, može, s jedne strane, utvrditi na kojem je području prava bio primjenjivan Garganov kapitular, odnosno evidentirati i pratiti njegov „život“ u splitskoj komuni do Percevala, a, s druge strane, na temelju uočenih indicija odrediti mogući smjer istraživanja njegove integriranosti u stari Percevalov statut.

Upravo zbog navedenih pretpostavki istraživanje sam poglavito usmjerila prema dostupnom notarskom gradivu. Tu su mi, s jedne strane, oslonac diplo-

¹⁰ KLAJČ, N. 1985, 99-105. Vidjeti još o trogirskom statutu i komuni: BENYOVSKY LATIN 2009, 23, 28.

¹¹ BERKET 1988, [V-VI].

¹² GRBAVAC 2010.

¹³ Kraći pregled situacije u Splitu u XIII. st. s najvažnijom literaturom v. u: MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 27-32. Usp. i RAUKAR 2001, 243-273.

¹⁴ Vidjeti detaljnije: GRBAVAC 2010, 18-26.

¹⁵ MATIJEVIĆ SOKOL 1999, 17-32; 2004b, 159-175; RADIĆ 2005, 185-203.

matički dokumenti, odnosno notarski instrumenti u kojima je uobičajeno zabilježena komunalna pravna praksa. S druge strane, treba imati na umu da je Perceval bio također splitski potestat kao i Gargano, da je, dakle, zastupao istu političku doktrinu te da je upravo nju i zabilježio u svoj statut. Kada se usporede Tomin opis Garganove uprave, traktat Ivana iz Viterba o upravljanju gradom i dijelovi Percevalova statuta, već se na prvi pogled zamjećuje sadržajna i tekstualna veza među njima.¹⁶

Najprije sam istraživanju i analizi podvrgla notarske instrumente, tj. cjelovite notarske isprave objavljene u *Diplomatičkom zborniku*.¹⁷ U vremenu neposredno nakon Garganove uprave, koja je trajala tri godine (1239. – 1242.), nisam u splitskim notarskim instrumentima naišla na pozivanje na kapitulat, odnosno statut ili bilo kakav drugi podatak koji bi mogao upućivati na njega. Ali ipak već od pedesetih godina XIII. st. u notarskim se ispravama nalaze u nekoliko diplomatskih formula izričaji koji se mogu dovesti u vezu s ovim splitskim prastatutom. Na prvom mjestu su to „dobri običaji” (*bone consuetudines*).¹⁸ Toma Arhiđakon izričito kaže da je potestat Gargano popisao u kapitularij „dobre običaje” (*bone consuetudines*) koje Split ima od starine (*ab antiquo*). Uobičajeno se u notarskim instrumentima nalaze tzv. finalne klauzule: renuncijativna i obligativna kojima se štiti pravni čin.¹⁹ Upravo u njima i očekujemo poziv na statutarne odredbe prisutne u praksi. Tako se dokument izdan 5. lipnja 1258. godine,²⁰ koji bilježi pravni čin međusobne prodaje svih pokretnih i nepokretnih dobara brata bratu za sumu novca koju prodavatelj dijeli svojim kćerima, poziva na *consuetudines civitatis* upravo u renuncijativnoj formuli koja glasi: ... *renuncio enim omni iuri ecclesiastico uel ciuili et etiam mee ciuitatis consuetudinibus, per quod possem et uellem hanc donationem perpetuam reuocare*. U notarskom instrumentu od 29. siječnja 1262. godine²¹ zapisano je da jedan splitski građanin poklanja sestri polovicu kuće uz uvjete da je ne smije otuđiti i sl. Da se zaštititi pravni čin, opet se u završnim formula instrumenta nalazi poziv na *consuetudines civitatis*. Sličan pravni čin, odnosno rješavanje imovinskih odnosa unutar obitelji između majke i kćeri, zabilježen je

¹⁶ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 326-327; 2005, 268-278.

¹⁷ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* I-XVIII; *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa* I-II.

¹⁸ *Consuetudines* jesu običaji, odnosno običajno pravo koje se u trenutku kodifikacije prava popisivalo. Usp. ROMAC 1983, 75-76. Vrlo vjerojatno nisu svi običaji bili tom prilikom upisani, ali jesu oni koji su odgovarali zakonodavcu odnosno koje je potvrdilo vijeće. Vjerojatno ih Toma zato i naziva „dobri običaji” (*bone consuetudines*) jer su po nekom kriteriju probрани za upis u Garganov kapitulat. Politička doktrina potestata kako je prikazuje Ivan iz Viterba dopuštala je da se ti običaji popišu prilagođeni situaciji (*qualiter et a quibus constitutiones de novo fieri et veteribus addi et minui, corrigi et in melius reformari possint*). Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 319.

¹⁹ GRBAVAC 2010, 271-277, 284-289; STIPIŠIĆ 1991, 152.

²⁰ CD V, 97.

²¹ CD V, 212.

u ispravi od 3. veljače 1266. godine.²² Navedeno je da se konačno rješenje obavlja *secundum consuetudines civitatis*. Notarska isprava od 14. travnja 1266.,²³ kojom se ugovara uzimanje u najam zemlja na obrađivanje, navodi da se to radi *secundum bonam consuetudinem Spalatensis civitatis*. Pogodba o posuđivanju novca od 22. lipnja iste godine²⁴ u renuncijativnoj klauzuli (*renuncians omni auxilio iuris consuetudinis et statutorum civitatis*) sadrži poziv na običaje i statutarne odluke grada Splita. U renuncijativnoj se klauzuli dokumenta od 22. kolovoza 1272.²⁵ u vrlo sličnoj, ali proširenoj formuli navode običaji i statut grada Splita (*renuncians omni auxilio legum, decretorum et decretalium iuris consuetudinum et statutorum civitatis Spalati*). Riječ je o pravnom činu darovanja polovice kuće majke kćeri uz njezinu obvezu brige za majku do smrti. Na postupanje po dobrim običajima grada Splita (*secundum bonam consuetudinem Spalatensem*) poziva se i isprava od 31. kolovoza 1272.²⁶ kojom se utvrđuju uvjeti (način, rok i nadoknada) između stranaka o iznajmljivanju zemlje. Vrlo joj je slična po pravnom činu i isprava od 18. rujna 1272. te se i u njoj spominje da je pravni čin u skladu s dobrim običajem grada Splita (*secundum bonam consuetudinem Spalatensem*).²⁷ I u ugovoru o prodaji i zamjeni zemalja iz 21. veljače 1275.²⁸ posao se također obavlja prema dobrim splitskim običajima, kao i prodaja i zamjena zemalja ugovorena 24. svibnja 1290. godine.²⁹ Dokumenti koje smo spomenuli uglavnom sadrže navod da su postupanje, odnosno zabilježeni pravni čin u skladu s dobrim običajima grada Splita ili se navod tih dobrih običaja ili statuta nalazi u renuncijativnoj diplomatskoj formuli. Kako vidimo, spomen dobrih običaja u pravilu se nalazi u splitskim notarskim instrumentima kojima su dogovoreni raznoliki imovinskopravni poslovi.

Sačuvana je i skupina notarskih instrumenata s područja procesnog prava. U njima, uglavnom nalazimo pozivanje na *statutum (statuta) civitatis Spaleti*. Tako presuda splitskih sudaca od 24. ožujka 1256.³⁰ odlučuje da tužitelj ima pravo na priziv (*appellatio secundum statutum civitatis Spaleti*) unutar za to propisanog roka. Statut se spominje i u parnici Splicićanina Prvoslava sa Stanom, opaticom splitskih benediktinki. Dokument od 23. kolovoza 1286.³¹ je zanimljiv jer opširnije donosi cijeli tijek jedne parnice u kojemu se tužiteljica poziva na gradski statut. Svakako bi bilo zanimljivo usporediti prvi članak treće knjige Percevalova

²² CD V, 367-368.

²³ CD V, 37.

²⁴ CD V, 384.

²⁵ CD VI, 2.

²⁶ CD VI, 4.

²⁷ CD VI, 5.

²⁸ CD VI, 104.

²⁹ CD VI, 701.

³⁰ CD V, 6-7.

³¹ CD VI, 563. Usp. LONZA 2013, 1203-1232.

statuta *O postupku u građanskim parnicama*, (ali i neke druge) i tijekom navedene parnice prema dokumentu te istražiti je li se išta bitno promijenilo od Garganova do Percevalova vremena. Naime, nema sumnje da je sudski proces tekao prema Garganovu kapitulariju.

Dokument od 12. kolovoza 1291. godine bilježi parnicu o rješenju imovinsko-pravnih odnosa u kojemu se stranka poziva na oporuku i statutarnu odredbu o posjedovnim odnosima (*quod probat per testamentum Perue et secundum statutum de rebus possessis ...*).³²

Nekoliko splitskih notarskih instrumenata izričito se poziva za kapitulat. Jedna od njih je isprava od 10. siječnja 1271. godine³³ kojom se reguliraju imovinsko-pravni odnosi, odnosno spor splitskog građanina i splitskog kaptola uz pozivanje na kanonsko, ali i civilno gradsko pravo prema kapitulatu (... *de omnibus suis bonis habendi sibi a multo tempore facti et in racione capitularii ciuitatis... Et de facto capitularii ...*). Jednako tako, u presudi o nekom putu uz more uz sv. Izidora od 21. svibnja 1267. godine opet se spominje kapitulat (*quod non possumus nec debemus infringere sententiam et cartam tabelii et contra capitulare esset et quod non debemus hoc cognoscere quia pertinet ad pastorem questio ecclesiastica*).³⁴ U slučaju kada samostan sv. Petra daje neke zemlje na obradu na trećinu sporazum i njegovi međusobni uvjeti su regulirani notarskom ispravom od 20. siječnja 1271. godine, a za nepoštivanje dogovora predviđena je kazna *que in capitulari comunis continetur*.³⁵ U ovom se dokumentu navode i „dobri običaji” kojih se stranke moraju držati (*ad usum et bonam consuetudinem ciuitatis Spaleti*).³⁶ Ovdje su najneposrednije *bone consuetudines* i *capitulare* dovedeni u vezu. Ista je situacija zabilježena i u notarskoj ispravi izdanoj 11. prosinca 1278. godine. Radi se o sličnom pravnom činu, odnosno o prepuštanju obrade zemlje, i to opet *ad usum et bonam consuetudinem ciuitatis Spaleti*. Obligativna se formula poziva na kaznu *que in capitulari comunis continetur*.³⁷ Jedan notarski instrument iz 1303. godine citira odredbu statuta po kojoj rivarij mora u tri različita dana oglasiti kupoprodaju.³⁸

Prema navedenim dokumentima može se zaključiti da je splitska komuna Garganov statut koristila te po njemu vodila parnične postupke i rješavala imovinskopravne poslove. Pravni bi povjesničari možda analizom notarskih instrumenata, koji su navedeni i u kojima se izričito spominju *bone consuetudines* i *statuta civitatis Spalati*, mogli prepoznati ono što je preuzeo Perceval u svoj statut ili ono što se razlikuje, odnosno što je u međuvremenu evoluiralo u pravnom životu splitske komune.

³² CD VII, 46.

³³ CD V, 582.

³⁴ CD V, 431.

³⁵ CD V, 584.

³⁶ CD V, 583.

³⁷ CD VI, 270.

³⁸ CDS II, 314.

Svakako je zanimljivo primijetiti da se dobri običaji (*bone consuetudines*) spominju u kontekstu imovinskih odnosa. To bi bio onaj dio Garganova kapitulara koji su mu sugerirali Splićani da ih zapiše jer su se njih držali od starine, kako je uostalom naveo Toma Arhidakon. S druge strane, kada se spominju *statutum* ili *statuta* moglo bi se raditi o onom dijelu kapitulara koji sadrži nove odredbe s područja procesnog prava. Njih je u duhu renesanse rimskog prava i komunalnih potreba Gargano vjerojatno donio sa sobom jer su bile sastavni dio pravnog života uređenih komuna koje su primijenile *regimen Latinorum*, a Toma Arhidakon ih je svrstao pod dodana ***multa alia iura, que uidebantur necessaria in actibus publicis et priuatis, uidelicet in causis expediendis, in maleficiis puniendis et pro iustitia equo libramine omnibus exhibenda*** „mnoga druga prava koja su mu se činila neophodnima u javnom i privatnom djelovanju, odnosno u donošenju parničnih presuda i u kažnjavanju prijestupa te u primjeni jednakog mjerila za svakoga u provođenju pravde”.³⁹

U nizu isprava iz razdoblja druge polovine XIII. st. koje su privukle pozornost jest i dokument izdan 22. siječnja 1291. godine. To je dokument kojim su Split i Trogir nakon burnih zbivanja sklopili ugovor o miru.⁴⁰ Sadržajem i formulama podsjeća na ugovor o miru Splita i Trogira sklopljen već u prvoj godini Garganove uprave, odnosno 11. srpnja 1239. godine.⁴¹ Prema političkoj doktrini potestata prikazanoj u traktatu Ivana iz Viterba, svaki se rat smatra nepravednim, ali, ako je neophodan za siguran život komune, mora se voditi po određenim pravilima. Smisao je rata sa susjedima da se postigne mir i sloga s obje strane.⁴² Situacija potkraj XIII. st., tj. odnosi Trogira i Splita, bili su napeti. O kontekstu tih zbivanja piše već Ivan Lučić-Lucius, ali i Nada Klaić.⁴³ No, neću se osvrtni na okolnosti nastanka samog ugovora, već na činjenicu da je on sklopljen između dvije susjedne komune. Uočljivo je da su šira zbivanja diktirala potrebu njegova sklapanja, ali je do njega došlo sasvim sigurno na tragu navedene političke doktrine te je vrlo vjerojatno da se uporište za takav čin nalazilo u Garganovu kapitularu. Ali vrlo je znakovit XVII. članak druge knjige Percevalova statuta: *De pace seruanda per rectorem* koji glasi: *Item statutum et ordinatum est, quod potestas ciuitatis Spalati et eius officiales teneantur p̄cise uinculo sacramenti tenere et obseruare pacem cum omnibus et singulis hominibus et personis, ciuitatibus et communitatibus, cum quibus ciuitas Spalati pacem habet; et si inuenerit, quod ciuitas Spalati haberet discordiam cum aliquibus, teneatur pro posse pacificare commune cum eis et commune et homines ciuitatis Spalati; cum honore tamen dictę ciuitatis et cum consilio nobilium ciuitatis p̄dictę et cum consilio generali ipsius ciuitatis.*⁴⁴ Ono što je uočljivo kao razlika iz-

³⁹ HS XXXIV, 200-201.

⁴⁰ CD VII, 17-18.

⁴¹ CD IV, 84-86.

⁴² MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 320-324.

⁴³ LUČIĆ-LUCIUS 1979, 327-329; KLAJĆ, N. 1985, 172-173.

⁴⁴ *Statut grada Splita*, 390-391.

među navedene odredbe Percevalova statuta i prethodnih ugovora o miru Splita i Trogira jest tzv. rezervativna formula. Njome se štite prava treće osobe.⁴⁵ Split je u vrijeme potestata Gargana sklopio slične ugovore osim s Trogirom još i s Bračanima 19. svibnja 1240.⁴⁶ i s humskim knezom Andrijom 7. rujna 1241.⁴⁷ U ugovoru s Bračanima nalazi se rezervativna formula kojom se štite prava ugarskog kralja i glasi: *salvo honore domini regis Hungarie*, a u ugovoru s Trogiranima ona glasi: *saluo sempre l'honore e fedeltà del rè d'Ongaria*.⁴⁸ U ovom novom ugovoru s Trogiranima rezervativna formula (*salva semper reverentia, honore et fidelitate debita pro serenissimo et illustrissimo nostro rege Hungariae ac etiam domini bani qui pro tempore fuerint pro ipso domino rege*) slijedi uspostavljeni politički stav, odnosno štiti se pravo, čast ugarskog kralja, općenito kraljevske vlasti ili njegova dužnosnika.

Percevalov statut pak naglašava nužnost čuvanja „časti grada uz suglasnost plemića i Velikog vijeća ovoga grada“.⁴⁹ Ovakva promjena očiti je izraz novih stremljenja i težišta obveza potestata. Budući da potestat pri preuzimanju dužnosti može sastaviti novi statut ili postojeći prilagoditi, odnosno poboljšati (*qualiter et a quibus constitutiones de novo fieri et veteribus addi et minui, corrigi et in melius reformari possint*),⁵⁰ Perceval ugrađuje članak koji odgovara situaciji s početka XIV. st., vrlo turbulentnoj za Split i njegovo okružje. Iz ovoga bismo mogli zaključiti da zaista temelj Percevalova starog statuta trebamo tražiti u Garganovu kapitularu te uzeti u obzir potrebne promjene koje su odraz vremena kada nastaje. Iz navedene Percevalove odredbe, kao i nekih drugih, može se iščitati da je komuna sada u prvom planu, odnosno da je u odnosu na Garganovo vrijeme samosvijest o njoj snažno zaživjela, što je našlo odjeka i u statutu.

Posve je jasno da u doktrini o upravljanju gradom, koju zapisuje Ivan iz Viterba, najvažniju uloga ima potestat. Upravo zato izbor potestata i njegova sveukupna dužnost mora biti detaljno propisana statutarnim odredbama. Ovu činjenicu izričito naglašava traktat *O upravljanju gradom*, gdje je izboru potestata posvećeno poglavlje „Qualiter nova potestas eligatur“. U njemu se kaže da se oblik i forma izbora potestata obično nalazi u gradskim statutima (*modus et forma eligendi in constitutis civitatum solet contineri*).⁵¹

Upravo zato se ovdje osvrćem na način izbora potestata kako ga normira niz članaka II. knjige Percevalova statuta *De electione potestatis Spalati*.⁵² Najčešće se

⁴⁵ STIPIŠIĆ 1991, 152.

⁴⁶ CD IV, 112-113.

⁴⁷ CD IV, 134-135.

⁴⁸ CD IV, 86. Ugovor je sačuvan u talijanskom prijevodu kod Ivana Lučića-Luciusa.

⁴⁹ *Statut grada Splita*, 391.

⁵⁰ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 319.

⁵¹ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 320.

⁵² *Statut grada Splita*, 376-445.

u pravnoj i historiografskoj literaturi njezin XVIII. članak⁵³ – da potestat ne smije biti iz hrvatskih krajeva niti iz Dalmacije – povezivala s Garganom i njegovim dovođenjem na mjesto potestata. Kao što prethodno praćenje pozivanja na statut, dobre običaje ili kapitular u notarskim ispravama upućuju da u Percevalovu statutu treba tražiti odredbe koje su komplementarne s praksom, tako se može očekivati da postoje i veze između načina izbora potestata, kako ga opisuje Toma kada se radi o Garganu, s onim što je vrlo detaljno zabilježio Perceval. Dakako da pri tom cjelovitu sliku možemo dobiti ako se poslužimo prikazom političke doktrine koju donosi potestat Ivan iz Viterba u svom traktatu *De regimine civitatum*.⁵⁴ Tako, primjerice, Toma kaže da je Gargano kao novi potestat sa sobom doveo jednog vojnika, notara, služitelje i brojnu oružanu pratnju,⁵⁵ a odredba Percevalova statuta o izboru potestata kaže da potestat ili rektor u svojoj pratnji mora imati jednog viteza pomoćnika ili suca vještog pravu, jednog notara i deset naoružanih pratilaca.⁵⁶ Općenito prve odredbe starog tzv. Percevalova statuta normiraju proceduru koju je Toma *mutatis mutandis* opisao pri dolasku Gargana na mjesto splitskog potestata. Željko Radić u vrlo iscrpnom radu⁵⁷ analizira službu potestata prema Percevalovom statutu, iz čega se razaznaje da postoji kontinuitet od načina i izbora Gargana za splitskog potestata do onoga što normira Perceval. Usporedba teksta prisege potestata kakvu propisuje Perceval⁵⁸ s tekstom prisege koju preporučuje Ivan iz Viterba, ali i navoda kod Tome Arhiđakona,⁵⁹ potvrđuje sadržajne i tekstualne sličnosti među navedenim tekstovima, što podržava pomisao o međusobnoj povezanosti dvaju najstarijih splitskih statuta. Dakako, moramo postaviti i pitanje je li se Perceval oslanjao na članke Garganova kapitulara, gdje je, pretpostavljamo, to moralo biti zabilježeno, ili je naprosto slijedio doktrinu kakvu detaljno poznajemo po Ivanu iz Viterba. Ovdje je možda nužno postaviti i pitanje: da li je Toma sve o izboru potestata pisao po sjećanju s obzirom na svoju ulogu u njemu ili se i sam služio normama zapisanim u Garganov kapitular?

Inače, da je postojala veza Tomina teksta i Percevalova statuta evidentno je iz uvodnog dijela statuta, odnosno proemija⁶⁰ koji se sasvim oslanja na *Salonitansku povijest*. Tim je čudnije da nigdje nema spomena Garganova kapitulara, iako Perceval piše da je istražio u starim spisima crkvenog i civilnog prava i u moralista

⁵³ *Item statutum et ordinatum est, quod potestas et rector forensis, qui pro tempore fuerit in ciuitate Spalati et eius officiales et familiares nullo modo possint esse de partibus Sclauonie, nec de prouincia Dalmatie (Statut grada Splita, 392-393).*

⁵⁴ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 311-317.

⁵⁵ HS XXXIII, 192-193.

⁵⁶ *Statut grada Splita*, 380-381.

⁵⁷ RADIĆ 2005, 195-200.

⁵⁸ *Statut grada Splita*, 386-391; MATIJEVIĆ SOKOL 2005, 268-278.

⁵⁹ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 326-327.

⁶⁰ O proemijima statuta općenito v. CVITANIĆ 2002, 693-699.

i pjesnika plemenito porijeklo grada Splita (*per scripturas antiquas iuris canonici et ciuilis et per morales philosophos et poetas inuestigare ac comprobare nobilitatem ciuitatis Spalati*).⁶¹ Kakva je to poruka *ex silentio*? Nije li Perceval zatajio da je inkorporirao Garganove odredbe u svoj statut kada je on bio u upotrebi u splitskoj komuni? Možda je čak čitavi stari statut upravo onaj Garganov kapitular proširen odredbama koje su odraz razvoja komunalnog društvenoga života tijekom šezdesetak godina XIII. i početka XIV. st.

U proemiju Percevalova statuta prepoznatljivo je na nekoliko mjesta neposredno tekstualno oslanjanje na *Salonitansku povijest*. Tako Perceval etimologizira nastanak imena Splita⁶² slično kao i Toma.⁶³ Podrijetlo splitskih plemića – uostalom kao i Padovanaca i Venecijanaca – vuče od Trojanaca⁶⁴ parafrazirajući *Salonitansku povijest*.⁶⁵ Da je veza proemija Percevalova statuta i Tome nesporna, potvrđuju identični citati iz Lukanovih *Farsalija*⁶⁶ koje prije donosi i Toma Arhidakon.⁶⁷ Napominjem da će upravo ovi navodi postati i ostati opća mjesta komunalne kronicistike još dugo poslije. Naime, istu ćemo priču pronaći i kod Mihe Madijeve, ali i u kronikama otoka Brača.⁶⁸

Zaključno možemo pretpostaviti, na temelju navedenih, ali i niza drugih situacija i sličnih sintagmi, da Perceval ipak prve glave piše prema Garganovu kapitularu jer je on sam morao slijediti doktrinu kako ju je prikazao Ivan iz Viterba, a u praksi opisao Toma Arhidakon. No isto tako, nesumnjivo moraju među odredbama postojati i razlike jer je obveza svake vlasti da odredbe statuta prilagođava svojoj novoj situaciji. Kako je u ovom slučaju očigledna nedvosmislena povezanost *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona i Percevalova statuta, odnosno njegova proemija, pomalo čudi da se Perceval nije nigdje osvrnuo i na ono što mu je prvi prethodnik na mjestu splitskog potestata ostavio kao baštinu

⁶¹ *Statut grada Splita*, 338.

⁶² *Statut grada Splita*, 338: *Sciendum est igitur, quod ciuitas Spalatina trait originem a famosa et nobili ciuitate Salona. Nam Spalatium secundum ueram ethimologiam et interpretationem nominis ipsius ciuitatis dicitur proprie Spalatum, id est Salone palatium letum uel Salone palatium latum a Diocleciano imperatore mirabiliter fabricatum.*

⁶³ HS IV, 18-19: *In hoc edificio Diocletianus matrem suam habitare fecit tradens ei Salonam cum tota prouincia. Hoc scilicet edificium Spalatum dictum est a pellantheo, quod antiqui spaciosum dicebat palatium.*

⁶⁴ *Statut grada Splita*, 338: *Et ideo uero sunt nobiles et uera fama nobilitatis eorum, quum ortum a nobilibus habuerunt, sicut Veneti, Paduani et alii quam plures nobiles habuerunt eorum antiquam originem a Troyanis et aliis nobilibus huius orbis.*

⁶⁵ HSI, 2-5: *Per mare huius prouintie transiuit Antenor Troyanus, qui sue urbis euadens excidium cum gente Dalmatica prelia multa commisit, ad ultimum peruenit ad partes Venetiarum. Et inde progrediens super oras Padī fluminis ciuitatem Patauium, que nunc Padua nuncupatur, sicut in Virgilio legitur.*

⁶⁶ *Statut grada Splita*, 340-341.

⁶⁷ HS II, 8-9; IX, 42-43. Karakteristične ortografske i druge značajke koje se javljaju kod Tome pri navođenju poznatih stihova kao što su: *tepidum* → *trepidum*; *Iader* → *Yader* preuzima i Perceval i tako bez sumnje dokazuje da se služio upravo njegovom *Salonitanskom poviješću*.

⁶⁸ Usp. VRANDEČIĆ 1998, 52-79.

koja je živjela i u njegovo vrijeme. Pitanje je otvoreno je li to Perceval napravio namjerno ili se samopodrazumijevalo da je stari statut uključen u novu redakciju.

Glavna svrha ovoga rada jest pokušaj identifikacije veza Garganova kapitulara, odnosno prvoga splitskog statuta i Percevalova statuta, ali i preporuka da se otvore novi pravci istraživanjima koji bi utvrdili koliko je i na koji način Garganov kapitular zastupljen u Percevalovu statutu. Za sada bih pretpostavila da su II. knjiga *De electione potestatis Spalati* i III. knjiga *De ordine procedendi in causis ciuilibus* Percevalova statuta najvjerojatnije sačuvale sadržaj ili dio sadržaja kapitulara.

**ITEM IURABUNT IPSE POTESTAS ET SUI
OFFICIALES ... FACERE ET OBSERUARE
EQUALITER IUSTICIAM ET SPECIALITER
ECCLESIIS, PAUPERIBUS, ORPHANIS, UIDUIS ET
MISERABILIBUS PERSONIS ... (SPL. ST. II, 16)**

Najveći i najvažniji antički gradovi na istočnojadranskoj obali koji su prebrodili krizu Seobe narodā i održali kontinuitet života kroz različite oblike, srednji vijek dočekali su kao više-manje samostalne gradske zajednice.¹ Tražeći svoje mjesto u novim povijesno-političkim okolnostima, kao nužda im se nametalo usmjeravanje i oslanjanje, s jedne strane, na političke čimbenike i procese koji su djelovali u njihovu zaleđu, na prostoru hrvatske države, kako za vrijeme hrvatske narodne dinastije, tako i kasnije pod ugarskim Arpadovićima, a, s druge strane, bili su također, što silom, što zbog kulturnih, socijalnih i ekonomskih veza, otvoreni prostorima preko mora, prema Zapadu.² Neki od tih gradova nastavili su život *mutatis mutandis* u okvirima parametara postignutih još za antičkih vremena, kao npr. Zadar i Trogir, dok su Split i Dubrovnik morali slično, vrlo minuciozno graditi svoje kontinuitete na baštini Salone i Epidaura.³ U tom smislu najzanimljivije i najrelevantnije za čitavi kasniji tijek mnogih zbivanja, a posebice na crkvenom planu, jest položaj Splita i njegovo uzdizanje kao metropolitanskog središta. U sustavima moći na jadranskom prostoru Crkva je, kao primarni čimbenik, odredila značaj i ulogu Splita kroz čitav srednji vijek, pa i kasnije.⁴ Time je u mnogočemu ovaj grad na sredini istočne jadranske obale bio predodređen da prednjači i utire pravce mnogim procesima.

S druge strane, nakon prvih stoljeća srednjega vijeka, s vremenom slijedi uspon hrvatskih velikaša Bribiraca, Nelipčića, Kačića u zaleđu ovih primorskih gradova.⁵ Neki od tih gradova tijekom XII./XIII. st. mislimo prvenstveno na Zadar⁶ promijenili su svoj politički okvir, a neki, odnosno Šibenik, Trogir i Split, našli su se neposredno u interesnoj sferi ovih sve jačih i jačih velikaša kojima je cilj i smisao postao postizanje sve veće moći, pa i preko tih gradova. Kakva je situacija bila u Splitu sredinom XIII. st. najbolje je oslikao Toma Arhiđakon (1200./1201. – 1268.), suvremenik tih zbivanja.⁷ No, upravo je on, kao

¹ RAUKAR 1996b, 36-41.

² RAUKAR 1997, 138, 143-144, 151-152.

³ RAUKAR 1997, 144-146.

⁴ RAUKAR 1997, 35-36.

⁵ RAUKAR 1997, 201-208.

⁶ RAUKAR 1997, 65-69.

⁷ HS XXVII, 156-161; XXVIII, 162-163; XXIX, 164-167; XXX, 168-171; XXXII, 182-191; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 302-307.

obrazovan i zainteresiran čovjek ispred svoga vremena, napravio iskorak koji će, bilo neposredno, bilo posredno, ostaviti trajne posljedice na strukturiranje vlasti u jadranskim komunama. Naime, upravo zaslugom Tome, splitskog arhidakona, školovanog u Bologni, Split je bio prvi grad na istočnojadranskoj obali koji je uveo jednu suvremenu komunalnu ustanovu što će njezinu zagovorniku priskrbiti mnoge kontradiktorne ocjene zbog kojih gotovo ni danas nije kod nekih povjesničara rehabilitiran. Radi se o tzv. latinskom načinu upravljanja (*regimen Latinorum*) koji je Toma Arhidakon uveo u svoj grad 1239. godine preko osobe Gargana de Arcindisa. Gargano je u Splitu na načelničkom položaju ostao tri godine, odnosno do svibnja 1242. a poslije njega su se na splitskoj načelničkoj stolici izredala dva potestata: Ivan iz Krka do 1243. godine i Bernard iz Trsta do 1244. godine.⁸ Tako je Tomina politička inovacija u Splitu trajala pet godina, a Toma je kao i u svom vremenu ostao do najnovijih vremena neshvaćen. Nije prepoznato uvođenje potestata kao suvremen, moderan politički čin koji je, bez svake sumnje, u Splitu u tom trenutku bio preuranjen. Zbog ovoga svoga smionog poteza držan je i u historiografiji romanofilom, pa i Romanom.⁹

Oblik upravljanja gradskom zajednicom preko plaćenog nepristranog upravitelja zaživio je na prostorima Italije i u nekim gradovima Provanse tijekom XIII. st., i to kao nova politička doktrina koja je trebala sudbonosno utjecati da se sačuva i ojača komunalna nezavisnost od raznih političkih snaga koje su se okomile na gradove kao što su to bili na Apeninskom poluotoku sukobi gvelfa i gibelina.¹⁰ Inače, Roberto Lopez je uvođenje službe potestata u gradskim komunama procijenio kao sustav kojim se afirmiraju mali ljudi i niže klase.¹¹ Proučavajući ovaj oblik komunalne vlasti s različitih strana, može se doći i do drukčijih zaključaka, a posebice stoga što se kao takav nije održao u svom prvobitnom obliku, nego se tijekom vremena u mnogim segmentima transformirao.¹² No, da je Lopez imao pravo, potvrđuju neki vidovi tog oblika izvršne vlasti čije je uvođenje sinkrono s renesansom rimskog prava, razvojem bolonjske pravne škole, kao i jačanjem komunalne samosvijesti.¹³ Imamo sreću da je Toma Arhidakon u djelu *Historia Salonitana* vrlo detaljno i opširno opisao tzv. *regimen Latinorum*.¹⁴ Iako je Toma težište pri opisu dovođenja Gargana de Arcindisa iz Ankone na mjesto splitskog gradskog upravitelja – potestata i njegova upravljanja splitskom komunom stavio na ostale aspekte, odnosno najviše na proceduru koja je bitna sastavnica ovog

⁸ HS XXXIII, 192-197; XXXIV, 198-203; XLI, 258-265; XLV, 282-301.

⁹ RAČKI 1864a, 388; KLAJČ, V. 1897, 30; KRŠNJAVI 1900, 148-149; *Priručnik izvora hrvatske historije* I, 309; ŠIŠIĆ 1925, 25; MARGETIĆ 1995b, 14; BUDAK 1995, 76.

¹⁰ LOPEZ 1978, 248-252.

¹¹ LOPEZ 1978, 252.

¹² LOPEZ 1978, 253-254.

¹³ MARGETIĆ 1995a, 160-183.

¹⁴ HS XXXIII, 192-197; XXXIV, 198-203.

oblika vlasti, kao i sve što je on napravio u trogodišnjem mandatu, ipak je jednom rečenicom odredio i ulogu koju je prepoznao Lopez, a to je odnos potestata prema nižim društvenim slojevima. Toma, naime, kad karakterizira Gargana, između ostalog piše: *nullus poterat esse ita pauper et uilis qui non facilem ingressum haberet ad eum et qui propere sui iuris non consequeretur effectum*¹⁵ – „nitko nije mogao biti tako siromašan i prezren da ne bi lako došao do njega (tj. potestata Gargana) i u kratkom vremenu ostvario svoje pravo.” Jednako tako, Toma ističe Garganovu brigu za crkve: *Nempe uir catholicus ecclesiam et ecclesie ministros in magna ueneratione habebat. (...) Immo uelud defensor ecclesie et aduocatus cleri contra omnium se obloquia opponebat*¹⁶ – „Naravno, kao čovjek katolik, veoma je štovao crkvu i crkvene službenike. (...) Dapače, kao zaštitnik crkve i branitelj klera, suprotstavljao se svima koji su prigovarali.”

Gargano je – to također svjedoči Toma Arhiđakon – sastavio prvi kapitularij.¹⁷ U ovaj zbornik pravnih odredbi zapisao je običaje grada Splita prema onome što mu je nalagala njegova služba. Sadržaj ovog prastatuta Splita danas nije poznat, ali se pretpostavlja da je našao svoje mjesto u *Splitskom statutu* koji je 1312. godine sastavio Perceval iz Ferma, također splitski potestat.¹⁸ Tomine gore spomenute atribucije što ih pripisuje osobi potestata Gargana, a odnose se na njegovu ulogu u brizi za crkve i marginalne grupe, približavaju nas jednoj klauzuli iz prisege predviđene za splitskog potestata zabilježene u Percevalovom splitskom tzv. starom statutu. Ona glasi:

*Item iurabunt ipse potestas et sui officiales omnibus et singulis habentibus facere coram ipsis, facere et obseruare equaliter iusticiam et specialiter ecclesiis, pauperibus, orphanis, uiduis et miserabilibus personis, que sunt humano auxilio destitute, quum effectus uere iusticie est, ut plurimum operetur in his que minima possunt (Spl. st. II, 16).*¹⁹

„Isto tako zaklet će se sam načelnik i njegovi službenici da će prema svima i svakome pojedinačno tko se pred njima bude sporio činiti i čuvati jednako pravdu a posebice crkvama, siromasima, siročadi, udovicama i bijednim osobama koji su lišeni ljudske pomoći, jer je svojstvo istinske pravde da se najviše zalaže za one koji su najnemoćniji.”

Nema sumnje da je služba potestata bila utemeljena, u duhu vremena, na kršćanskom poimanju svjetovne vlasti: da ona proizlazi od Boga, ali je odlikuju i nove do tada nepoznate specifičnosti. To je u prvom redu, kako smo naveli,

¹⁵ HS XXXIV, 200-201.

¹⁶ HS XXXIV, 198-199.

¹⁷ HS XXXIV, 200-201.

¹⁸ CVITANIĆ 1985, XV.

¹⁹ *Statut grada Splita /izd. 1985/, 35-36.*

propisana procedura povezana s renesansom rimskog prava, odnosno činjenica da je proizašla iz bolonjske pravne škole i da su postojali priručnici koji su trebali poslužiti da se ova doktrina provodi po svim proceduralnim odredbama. Jedan od najpoznatijih priručnika jest *Liber de regimine civitatum*²⁰ Tomina suvremenika Ivana iz Viterba, potestata u Firenci koji je sadržavao sve naputke za potencijalnog potestata s nakanom da mu olakša upravljanje gradom. Usporedba ovog traktata s Tominim opisom dovođenja, ustoličenja i upravljanja Gargana de Arcindisa iz Ankone u trogodišnjem razdoblju u Splitu, pokazala je čvrstu vezu ova dva teksta, odnosno Ivanove teorije i Garganove prakse kako ju je prikazao Toma.²¹ No, mogu se uočiti i vrlo uske veze između ovog traktata i *Splitskog statuta*. Tako formular prisege potestata što ga predlaže Ivan iz Viterba, uz napomenu da je to samo notica koja se prilagođava potrebama dotičnog grada, sadrži i ovu potestatovu obvezu koja glasi: *et ius et constitutum servare et facere observari tam minoribus quam maioribus et specialiter pupillis, orphanis, viduis et aliis miserabilibus personis... item ecclesias, templa, hospitalia et alia loca venerabilia... defendere, salvare et manutenere (...)*.²² Traktat se još jednom, ali vrlo općenito, vraća obvezama potestata prema crkvama, hospitalima i hramovima pojašnjavajući ih i ističući da su ove ustanove dostojan dar svemogućeg Boga gdje tražimo spasenje.²³ Na više mjesta Ivan iz Viterba posvetio je upravo načinima zaštite siročadi i udovica. Temelj za obvezu potestata prema nemoćnim osobama nalazi u riječima proroka koji je rekao: „Pupillo et vidue tu eris adiutor”.²⁴ Također detaljnije obrazlaže pojam pravde. Pravda (*iustitia*) mora biti *in medio* – znači neopredijeljena, a kako nemoćni ne mogu biti ravnopravni s moćnicima, na potestatu je da procijeni i da štiti pravdu nemoćnih, odnosno da vodi računa da im se ne bi sudilo drukčije nego po običajima i zakonima.²⁵

Ako se sada vratimo na prisegu iz *Splitskog statuta*, koju smo naprijed naveli, uočiti ćemo da je među onima koji su najnemoćniji na prvom mjestu navedena crkva. *Splitski statut* je u skladu s tim i normirao odnose komune prema Crkvi. Treba imati na umu da je srednjovjekovni grad Split svoj uspon i položaj na istočnoj jadranskoj obali, pa i u okviru najprije hrvatske narodne dinastije, a poslije pod vlašću Arpadovića, dugovao upravo činjenici da je bio crkveno metropolitansko središte. Čitava prva knjiga staroga statuta (*statutum vetus*) posvećena je upravo crkvenim aspektima života u Splitu.²⁶ Osim što neke norme općenito

²⁰ IOHANNIS VITERBIENSIS, *Liber de regimine civitatum*, prodit curante Caietano SALVEMINI, u: *Bibliotheca iuridica medii aevi. Scripta anecdota glossatorum*, vol. III, Bononiae (MDCCCL), 215-280; FRANCHINI 1954, 328.

²¹ MATIJEVIĆ SOKOL 1999, 17-32; 2002, 307-327.

²² *Liber de regimine civitatum*, 228.

²³ *Liber de regimine civitatum*, 246.

²⁴ *Liber de regimine civitatum*, 246.

²⁵ *Liber de regimine civitatum*, 246.

²⁶ *Statut grada Splita* /izd. 1985/, 9-22.

propisuju kakav stav treba imati komuna, tj. njezini službenici, u raznim situacijama prema Crkvi i njezinim institucijama, u većem broju odredbi upravo je presudna uloga potestata, i to u onima kojima se propisuje zaštita nekih crkvenih materijalnih dobara, ali još više u situacijama kada grad ostane bez nadbiskupa.

U *Splitskom statutu* – osim deklarativno u prisezi potestata – briga za siročad, pa i za udovice, normirana je kroz više članaka treće knjige u kojoj su odredbe iz obiteljskog, stvarnog, obveznog i nasljednog prava te parničnog postupka.²⁷ Najprije je definirano što se smatra siročetom-maloljetnikom. To su muška djeca mlađa od četrnaest, a ženska mlađa od dvanaest godina: *pupilli, scilicet masculi minores XIII annis et femine minores XII annis...* (Spl. st., III, 68).²⁸ Pod isti tretman podpadaju i drugi nemoćnici, odnosno duševni bolesnici (*furiosi*), slaboumnici (*mente capti*), gluhi (*surdi*) i nijemi (*muti*). Svi oni dobivaju tutore i skrbnike koji ih zastupaju u parnicama i zaduženi su brinuti se za njihova nepokretna dobra, a njih na neki način nadgleda potestat ili njegova komunalna kurija (Spl. st., III, 70).²⁹ *Splitski statut* također veliku važnost pridaje normiranju različitih situacija koje mogu nastati kada žena ostane bez muža i postane udovica (*vidua*). Posebnu zaštitu svojih prava uživa udovica koja zadržava taj status, odnosno koja se ne preuda nakon muževe smrti. U slučaju preudaje gubi taj poseban status (Spl. st. III, 29).³⁰ Ista društvena kategorija: siročad (*orphani*), udovice (*viduae*) i druge bi-jedne osobe (*miserabiles personae*) koje u kući nemaju muške odrasle osobe, našle su svoje mjesto u drugoj knjizi *Splitskog statuta* koja normira upravo sve aspekte što se odnose na obavljanje potestatove dužnosti. Naime, ove osobe nisu dužne sudjelovati u čuvanju grada, a o svemu tome konačnu odluku donosi također gradski potestat (Spl. st., II, 53).³¹

Slične odredbe imaju i neki drugi statuti dalmatinskih gradova. Tu u prvom redu mislimo na *Trogirski statut*.³² To dakako, ne treba čuditi jer je poznato da je *Trogirski statut* proizišao iz *Splitskog*, i to onog Garganovog. No, okolnosti u Trogiru u to vrijeme, sredinom XIII. st., bile su drukčije od onih splitskih te se drži da su Trogirani u Garganov kapitularij posegnuli za odredbama iz fonda recepcije rimskog prava, i to osobito s područja imovinsko-pravnih odnosa.³³ U njemu ipak posredno nalazimo gotovo iste odredbe o ovdje razmatranim pitanjima kao u *Splitskom statutu*. Tako je jednako određena granična dob za siročad (Trog. st. III, 36),³⁴ a sličnost

²⁷ *Statut grada Splita* /izd. 1985/, 69-164.

²⁸ *Statut grada Splita* /izd. 1985/, 123.

²⁹ *Statut grada Splita* /izd. 1985/, 125.

³⁰ *Statut grada Splita* /izd. 1985/, 101.

³¹ *Statut grada Splita* /izd. 1985/, 58.

³² *Statut grada Trogira – Statuta et reformationes civitatis Tragurii*, preveli i uredili Marin BERKET, Antin CVITANIĆ i Vedran GLIGO (1988).

³³ CVITANIĆ 1988, XII-XIII.

³⁴ *Statut grada Trogira*, 145.

je uočljiva i prema udovicama (Trog. st. III, 14, 16).³⁵ U *Šibenskom statutu*³⁶ pak, prisega sudaca Velike kurije sadrži njihovu obvezu zaštite i obrane pravde i prava udovica, siročadi i crkava *...protegere, et fauorizare, ac defendere in iuistitia, et iure viduas, orphanos, et iura ecclesiarum in omni equitate...* (Šib. st., I, 47),³⁷ a ta skrb se provodila preko skrbnika i tutora i bila je vrlo detaljno, kao uostalom i u *Splitskom statutu*, razrađena (Šib. st. II, 57-61).³⁸ Razlika je u određenju dobne granice maloljetnika. Po *Šibenskom statutu* maloljetna je ona muška osoba koja nije navršila šesnaest godina, a ženska četrnaest (Šib. st., II, 61).³⁹ S obzirom da je Šibenski statut nastao pod Mlečanima, iako je jasno da u sebi sadrži i starije odredbe, uočava se razlika u odnosu na spomenute statute. Naime one obveze koje su prema njima pripadale potestatima, sada su prešle na suce Velike kurije.

Slične, iako ne uvijek detaljno razrađene odredbe kao u navedenim statutima, nalazimo i u onima drugih dalmatinskih gradova. Na osnovi svojih istraživanja komunalnog statutarnog prava, L. Margetić ističe da je u dalmatinskim gradovima žena po smrti muža imala u pravilu razmjerno povoljan položaj, s tim da se on razlikovao je li u braku bilo djece ili ne.⁴⁰ Preudajom je udovica gubila pravo na ostavštinu svoga muža, ali je ipak imala neku vrstu otpremnine.⁴¹ Isto se može zaključiti i za druge „bijedne osobe“ (*miserabiles personae*), također bile zaštićene statutarnim normama.⁴²

Zbog okolnosti u kojima je nastao, kao i zbog uloge Splita kao crkvenog središta, u *Splitski statut* prodrlo je rimsko pravo prilagođeno od glosatora i postglosatora (komentatora) ranije i više nego u druge statute.⁴³ Pri tom su nemjerljivu ulogu odigrali stranci, poznavatelji prava, kao i profesionalci koji su dolazili iz talijanskih komuna u Split, gdje su obavljali različite komunalne dužnosti, bilo one potestata bilo javnog notara. Neke smo već spomenuli. To je, dakako, Gargano de Arscindis, za kojega Toma Arhidakon *explicito* kaže – kako smo to vidjeli – da je sastavio prvi kapitularij te da su ga prepisali Trogirani. No, sljedeći korak u kodificiranju splitskoga komunalnog prava učinio je Perceval iz Ferma, splitski potestat s početka XIV. st. Ali ne treba pritom zaboraviti ni moguću važnost koju su imali splitski potestati na dužnosti u Splitu u razdoblju od Gargana do Percevala, pa i oni kasnije. Oni su slijedom statutarne odredbe, koja potječe po svemu sudeći još od Gargana da potestat ne smije biti

³⁵ *Statut grada Trogira*, 134-136.

³⁶ *Knjiga statuta zakona i reformacija grada Šibenika s popisom poglavlja*, prijevod Zlatko HERKOV, uredio Slavo GRUBIŠIĆ (1982).

³⁷ *Šibenski statut*, 55.

³⁸ *Šibenski statut*, 83-85.

³⁹ *Šibenski statut*, 83.

⁴⁰ MARGETIĆ 1996, 182-183.

⁴¹ MARGETIĆ 1996, 182-183.

⁴² MARGETIĆ 1996, 198-200.

⁴³ CVITANIĆ 1964; MARGETIĆ 2000, 159.

„de partibus Sclauonie nec de prouintia Dalmatiae”, bili dovođeni iz talijanskih gradova.⁴⁴

Iako nisam pravni povjesničar, ipak se usuđujem iznijeti neka svoja usputna zapažanja do kojih sam došla baveći se gore spomenutim temama. Čini mi se da zbog postojanja priručnika poput ovog Ivana iz Viterba, kao i zbog podudarnosti njegovih navoda i naputaka s onima u statutima u dijelu koji se odnosi na službu potestata, prajezgru *Splitskog statuta* i onih sličnih njemu, odnosno proizišlih iz njega, treba tražiti u ovakvim spisima i ovoj političkoj doktrini, kakva je gotovo sigurno, uz obavezno poštivanje i normiranje lokalnih običaja, bila zabilježena u splitskom Garganovu kapitulariju. Ovim prilogom dotičem jedan mali isječak pravnog aspekta života društveno marginalnih grupa jer mi se, nakon uočenih zajedničkih mjesta u tri istovremena spisa: Tominoj *Salonitanskoj povijesti*, traktatu Ivana iz Viterba i *Splitskom statutu*, naprosto nametnuo izneseni zaključak. No, možda bi se moglo krenuti istim putem i pokušati ustanoviti kako su nastajale te, pa onda slijedom toga i neke druge statutarne odredbe.

Dobro je poznato da pravni izričaji kojima se očituje potestatova briga za siročad, udovice, siromašne predstavljaju samu srž kršćanskog svjetonazora. To potvrđuje također sam Ivan iz Viterba kada naglašava u priručniku da je svaka zemaljska vlast od Boga, pa tako i ona potestatova (*...Imperium enim deus de celo constituit. ... Imperatores vero proferendi leges a deo licentiam acceperunt; ...Omnis potestas a domino deo est...*).⁴⁵ Što je to značilo malom čovjeku, nemoćniku? Mnogo i malo. Srednjovjekovnom čovjeku kršćanstvo je, kao ishodište i središte duhovnosti, bilo ono sidro koje mu je jamčilo sigurnost, spasenje i utjehu, ako ne na ovom svijetu, onda u vječnosti. No, ostaje i dalje pitanje: kako to da su *miserabiles personae* našle svoje mjesto u pravnim normama srednjeg vijeka?

Baveći se epigrafičkim spomenicima ranoga srednjega vijeka, kao i onim diplomatskim, pa i literarnim, susrećemo se često sa sintagmama kao što su *mater pupillorum*, *tutor viduarum* i sličnima. Ovi izričaji privlačili su pozornost znanstvenika s raznih motrišta. Hrvatska ranosrednjovjekovna epigrafička baština također je sačuvala dva zapisa: epitafu kraljice Jelene⁴⁶ i splitskog nadbiskupa Martina⁴⁷ koji su u posljednje vrijeme u više radova obrađivani upravo s aspekta izričaja koji se, u prilagođenim inačicama, u njima javljaju naglašavajući brigu ovih istaknutih predstavnika svjetovne i crkvene vlasti, koju su iskazivali za svoga života, prema nemoćnima.⁴⁸ Sličnu obvezu u „zavjernici” prigodom krunjenja daje i kralj Zvonimir pred papinim legatom Gebizonom.⁴⁹ Ž. Rapanić je prvi

⁴⁴ CVITANIĆ 2002, 69-84.

⁴⁵ *Liber de regimine civitatum*, 266.

⁴⁶ DELONGA 1996, 130-134.

⁴⁷ RAPANIĆ 1971, 299-304.

⁴⁸ RAPANIĆ 1978, 83-90; 2000, 309-315.

⁴⁹ CD I, 139-141.

posvetio svoju pozornost ovim izričajima, osobito onom s Jelenina epitafa, s tim da je u njima prepoznao elemente bizantskog prava. Naime, Rapanić je navedene sintagme s epitafa dviju istaknutih osoba hrvatskog srednjovjekovlja protumačio kao kontinuitet bizantskog prava u hrvatskom pravu povezujući obvezu hrvatske kraljice i splitskog nadbiskupa s obvezom koju je imao nekada *defensor civitatis*.⁵⁰ Kasnije se Rapanić odlučio za „postojanje normi rimskog i bizantskog prava u hrvatskoj državi,⁵¹ a najposlije, uz druge navode, domeće i kršćansku komponentu „koju se ne smije ispustiti iz vida i koja se prikladno uklapa u onaj drugi kontekst društvene brige: plemenita želja da se pomogne osobi u nevolji, da joj se olakša težak život i da ju se zaštiti”.⁵² Tako Rapanić mijenja i nadopunjava svoje mišljenje, u početku čvrsto „usađeno” u bizantskom pravu i u instituciji *defensor civitatis*, te se polako približava onom danas ipak logičnom i opće prihvaćenom stavu. Naime, kako ćemo dalje vidjeti, čini se da se dotični izričaji javljaju u literarnoj formi kao karakterizacija javnih osoba, vladara, nadbiskupa elogijske naravi, ali su također kompatibilni i s dužnostima koje proizlaze iz društvenog položaja tih osoba.

Ovakva promišljanja također potvrđuje još jedan literarni zapis koji se ubraja među najljepše ranosrednjovjekovne stihove. To je pohvala pjesnika, akvilejskog patrijarha Paulina, posvećena Eriku, furlanskom markgrofu. U njoj se, očigledno u službi poezije, pojavljuju slični izričaji kao na Jeleninu i Martinovu epitafu. Paulin ističe različite Erikove vrline poslije slavne mu smrti, pa između ostalog kaže za njega: *Ecclesiarum largus in donariis, pauperum pater, miseris subsidium, hic viduarum summa consolatio erat*⁵³ – „Bijaše izdašan u darivanju crkava, otac siromašnih, utočište bijednima, najveća utjeha udovicama.”

Koliko je u to vrijeme bila tanka i nedefinirana granica između prava i poezije pokazuje i jedan diplomatski spis, gotovo suvremen Paulinovo pohvalnici Erika. Mislimo pritom na *Rižanski placit* iz 804. godine,⁵⁴ poznati dokument kojim se uređuju odnosi starog i pod Francima novodoseljenog stanovništva Istre te koji svjedoči o pravnim, ekonomskim i društvenim aspektima života na tadašnjem istarskom području. Ovaj spis nam je privukao pozornost i s motrišta teme kojom se ovdje bavimo. Naime, kada *missi dominici*, tj. izaslanici vladarā, dolaze u njihovo ime uređivati situaciju u Istri, oni to rade temeljem zapovijedi (*iussio*) gospode cara Karla Velikoga i njegova sina, italskog kralja Pipina, i to u sporovima koji se tiču narušenih prava crkava, kao i zbog nasilja nad narodom, sirotinjom, siročadi

⁵⁰ RAPANIĆ 1978, 88.

⁵¹ RAPANIĆ 1996, 28.

⁵² RAPANIĆ 2000, 313.

⁵³ Vidjeti: *Documenta historiae Chroaticae*, 301-302; ****Hrvati i Karolinzi* I, 292.

⁵⁴ Svu relevantnu literaturu o ovom diplomatskom dokumentu v. u: MARGETIĆ 1993c, 408-409, osobito bilj. 1., ali i dalje. Nekim bitnim pitanjima koja proizlaze iz istog dokumenta bavi se LEVAK 2002, 231-236.

i udovicama (*pro causis sanctarum Dei ecclesiarum dominorum nostrorum seu et de violentia populi, pauperorum, orfanorum et viduarum*).⁵⁵ U daljnjem tekstu ovog dokumenta nema nekih konkretnijih zaključaka koji se odnose na povrede prava gore spomenutih društvenih slojeva, ali su zato jasno naznačena i riješena opća pitanja koja su se pojavila naseljavanjem Slavena i Hrvata u Istru te tako izazvala netrpeljivost stanovnika gradova. Ovim segmentom *Rižanskog placita*, kako izvješćuje L. Margetić, bavili su se pravni povjesničari i tumačili su ga na razne načine, odnosno kao pravni postupak *per inquisitionem*. On sam, pak, izražava mišljenje da se ne radi o ovakvom postupku te ove navode dovodi u vezu s općim odredbama koje se pojavljuju u franačkom kapitularu iz 802. godine o kraljevim izaslanicima (*missi dominici*) kojima je car Karlo naložio da trebaju istraživati: *iuustitias ecclesiarum Dei, viduarum, orfanorum et ceterorum hominum*.⁵⁶

Općenito pravnu utemeljenost brige careva i kraljeva, kao i osoba koje su oni za to ovlastili u vlastito ime za sve „bijedne osobe“ (*miserabiles personae*), potvrđuju i drugi franački kapitulari. Naime, kapitulari su kraljevski zakoni kojima je vladar dopunjavao ili mijenjao franački pravni sustav te su imali znatne posljedice i na staro hrvatsko pravo.⁵⁷ Ž. Rapanić je, u svom zadnjem radu u kojem raspravlja o istim pitanjima želeći osnažiti svoj stav o pravnom aspektu dotičnih sintagmi s epitafa kraljice Jelene, posegnuo u repertoar franačkih kapitulara. Navodi primjere iz njih nekoliko, i to iz razdoblja od 781. do 805. godine u kojima se u više inačica spominje briga za bijedne osobe, a to su najčešće *viduae* (udovice), *orphani*, *pupilli* (siročad, maloljetnici), *ecclesiae* (crkve), *pauperes* (siromašni), ali i *minus potentes* (nemoćnici), *peregrini* (stranci).⁵⁸ Ono što je osobito zanimljivo jest da se u jednom od tih kapitulara, i to onom iz 802. godine kojim se nalaže da Saksonci trebaju predočiti svoje taoce caru, izričito ističe da je car taj koji je njihov zaštitnik poslije Gospodina i njegovih svetaca: *quia ipse dominus imperator post Domini et sanctis eius, eorum protector et defensor esse constitutus est*.⁵⁹ Ovom rečenicom nesumnjivo se utvrđuje i naglašava pravo podrijetlo zemaljske vlasti, pa tako i navedenih sintagmi, kao i obveze svjetovnih, ali i crkvenih dostojanstvenika, prema nemoćnicima. Karolinška država prožeta kršćanskom svjetonazorom prilagođavala je svoje franačke običaje kršćanskom uvjerenju te je upravo u Svetom pismu pronašla uporišta za mnoge regulative koje je preko kapitulara oglašavala. Istu misao, kako smo to naprijed naveli, vrlo precizno sa svih aspekata razrađuje i traktat Ivana iz Viterba. Kako je svaka vlast od Boga, u svojstvu Božjeg namjesnika na zemlji primio ju je činom krunidbe sam Karlo Veliki i ona je prenesena

⁵⁵ MARGETIĆ 1993c, 426.

⁵⁶ MARGETIĆ 1993c, 410-412.

⁵⁷ MARGETIĆ 1998, 43.

⁵⁸ RAPANIĆ 2000, 313-314.

⁵⁹ RAPANIĆ 2000, 313.

na zemaljske gospodare–careve i ostale – *in temporalibus*, a crkveni su namjesnici, naime papa i nadbiskupi-metropoliti – ovlašteni *in divinis et spiritualibus*.⁶⁰ I kao što psalmist kaže da je Gospodin „pater orphanorum et iudex viduarum” (67, 6), tako i oni kojima je predao vlast trebaju biti odgovorni za isto. Iz toga proizlazi da su svi koji su u to vrijeme obnašali javne dužnosti bili obavezni ponašati se kao Božji namjesnici na zemlji i od njih se to osobito očekivalo pri dijeljenju pravde i pravednosti (... *humanum genus et eius iura orrentur et gubernentur iudicio, iustitia et equitate*).⁶¹

No, odredbe iz dalmatinskih statuta jasno pokazuju kako su – iako su navedeni izričaji temeljeni na citatima iz Biblije u početku bili više deklarativnog, odnosno prije literarnog nego pravnog karaktera – ipak imale u sebi klicu koja se postupno razvijala u pravnu normu, što je i postala u vrijeme kada je renesansa rimskog prava uzela maha i kada su se normirali zaživjeli običaji.

Ovdje se nameće promišljanje, odnosno uočava se analogija da se moderno europsko pravo, slično kao i srednjovjekovni latinitet, formira od tri sastavna elementa: rimskog prava, kršćanskog svjetonazora i više ili manje nacionalnih običaja. Dok se srednjovjekovni latinitet oblikovao u uvjetima karolinške renesanse krajem VIII. i početkom IX. st., moderno europsko pravo je svoje formiranje doživjelo nešto kasnije u XIII./XIV. st. kroz renesansu rimskog prava koja je uključivala i ova dva druga čimbenika. Vidi se to i u ovom slučaju. Odredbe koje štite nemoćnike prešle su put od kapitulara, preko epitafa i prisega do normi komunalnog prava, ali s jasnim osloncem na kršćanskim temeljima. O primjeni toga prava postoje i diplomatički spisi koji dokazuju da je mali čovjek, nemoćnik bio zaštićen u uvjetima komunalne samouprave. Ovaj sustav vlasti utemeljen na kršćanskoj filozofiji zaista je mogao odgovarati nezaštićenim osobama jer im je, osim utjehe, u pravo vrijeme ponudio i konkretne norme za čiju je primjenu bila odgovorna ona osoba koja obnaša u ime Gospodina svjetovnu vlast.

⁶⁰ *Liber de regimine civitatum*, 266.

⁶¹ *Liber de regimine civitatum*, 266.

CRKVENI PASTIRI

DUJMOVI NASLJEDNICI NA BISKUPSKOJ STOLICI U SALONI TIJEKOM IV. I V. STOLJEĆA

S velikim sam veseljem, kao Solinjanka, sudjelovala s izlaganjem pod gornjim naslovom u radu međunarodnog znanstvenoga skupa »Salonitansko-splitska Crkva u prvom tisućljeću«, pa na isti način to činim i u priređenom zborniku radova istog skupa pokušavajući doprinijeti u rasvjetljivanju jednog segmenta slavne salonitanske crkvene prošlosti koju je baštinio Split. Ova manifestacija jedna je od onih kojima se u desetogodišnjem razdoblju obilježava 1700 godina grada Splita, čiji su temelji ne samo Dioklecijanovi i antički, nego su još snažniji i dublji oni kršćanski, Dujmovi i njegovih nasljednika jer su od palače stvorili *Grad*. Upravo je sva ona salonitanska, crkveno institucionalna baština, bila glavna okosnica oko koje je novi grad svio svoje trajno i čvrsto usađeno gnijezdo i koja je odredila njegovu ulogu i mjesto, najprije u srednjem vijeku kao metropolitanskom središtu hrvatske države, a onda, slijedom toga, i u kulturnoj i civilizacijskoj Europi sve do današnjeg dana.

Ovim člankom, kao i izlaganjem na skupu, nastojala sam uklopiti u cjelovitu sliku salonitanske crkvene prošlosti njezinu dvostoljetnu kronotaksu uključujući rezultate do kojih su interdisciplinarnim pristupima došli povjesničari, arheolozi i filolozi. Osobno sam se, pak, bavila crkvenom poviješću Salone i Splita posredno, preko djelatnosti jedne ugledne povijesne osobe iz crkvenog miljea Splita, naime, proučavajući djelo Tome, splitskog arhidakona iz XIII. st., koji je napisao *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika (Historia Salonitana)*.¹ Stoga ću i izlaganje ove teme početi od njegovih zapisa, jer jednim dijelom Toma i sam zalazi u neka pitanja koja se uklapaju u ovaj članak. Naime, u okviru kriterija koje mu je nameštao odabrani literarni historiografski žanr, tzv. *gesta episcoporum*, za prikazivanje prošlosti matične crkvene institucije, njezino salonitansko razdoblje obradio je kroz nekoliko istaknutih pojedinaca, salonitanskih biskupa, i to ograđujući se da piše o nekima od njih, i to onoliko koliko je uspio doznati (*De aliquibus, prout scire potuimus, ad posterorum memoriam aliqua disseramus*).² On, dakako, piše o Dujmu i Domnionu, o Gliceriju, Natalu i Maksimu mlađem.³ Dakle, u okviru teme o kojoj izlažem od četiri, za Tomu ključne, salonitanske crkvene osobe, uklapa se samo Glicerije, slavna ličnost, car Zapadnoga Rimskog Carstva, koji, maknut s carskog prijestolja, postaje salonitanskim biskupom, a, zbog pozicije koju je obnašao i te-

¹ *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga PERIĆ, povijesni komentar Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, studija *Toma Arhidakon i njegovo djelo* Radoslav KATIČIĆ (2003).

² HS V, 20-21.

³ HS III, 12-15; V, 20-25. Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 54-75.

mom mnogih suvremenih, ali i kasnijih autora koji su se bavili u najširem smislu poviješću Rimskog Carstva. Toma je svoj zapis temeljio na Jordanu.⁴

Nakon Tome nezaobilazan doprinos kronotaksi dao je D. Farlati, odnosno svi oni koji su sudjelovali na projektu *Illyricum sacrum*⁵ sa svojim popisima salonitanskih biskupa sastavljenih na temelju nama danas poznatih i nepoznatih vrela, koji su kasnije bili *condicio sine qua non* Buliću i Bervaldiju. Osobito se prva i druga knjiga *Svetog Ilirika* bave upravo temom ovog izlaganja i neiscrpno su vrelo podataka, odnosno svekolikih kronotaksi, popisa, memorija, koje je trebalo znatno raskrčiti da bi se dobila vjerodostojna povijesna istina.⁶ Počevši od tih zapisa nastalih na temelju kodeksa, kataloga, kronika, kao i od popisa splitsko-makarske biskupije, kojima je kritički pristupao, ali s primarnim osloncem na vrelima prvoga reda, tj. epigrafičkim spomenicima, kao i na drugim povijesnim zapisima, F. Bulić je, uz J. Bervaldija, iznio prvu kronotaksu za koju se s pravom može reći da je polazna točka svima nama koji se bavimo bilo kojim segmentom salonitanske, ali i splitske crkvene organizacije.⁷

Crkvenom organizacijom na prostorima Ilirika u vrijeme kasne antike i ranog srednjeg vijeka bavi se kroz više radova, pa i prilogom u ovom zborniku održanog skupa, R. Bratož.⁸ Tako i R. Bratož svoja istraživanja i kronotaksu salonitanske crkve temelji na od Bulića i Bervaldija uspostavljenom popisu salontanskih biskupa. Veliki doprinos kronotaksi salonitanskih biskupa proizišao je općenito iz sustavnog istraživanja starokršćanskih salonitanskih spomenika, kao i povijesnih vrela, a prigodom održavanja kongresa za ranokršćansku arheologiju. Pritom ističem radove M. Ivaniševića⁹ i E. Marina¹⁰ sa suradnicima koji predstavljaju iskorak nakon neizmerno velikog pothvata Bulića i Bervaldija. Dakle, *Kronotaksa* F. Bulića i J. Bervaldija te najnoviji radovi spomenute dvojice arheologa E. Marina i povjesničara M. Ivaniševića čine glavni oslonac ovoga priloga.

Po svim današnjim saznanjima temeljenim na prethodno navedenim istraživanjima i objavljenim u radovima spomenutih istraživača Dujmov neposredni nasljednik na salonitanskoj stolici bio je biskup Prim (*Primus*). Prvi su argumentirane razloge za Primovu identifikaciju na salonitanskoj stolici iznijeli Bulić-Bervaldi.¹¹ Zanimljiva je činjenica što biskup ovakvog imena nije poznat iz kataloga D. Farlatija. No, kada je na Manastirinama 1900. godine otkriven sarkofag s nat-

⁴ HS V, 20-21; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 62.

⁵ FARLATI (I) 1751; (II) 1753; (III) 1765; (IV) 1769; (V) 1775; FARLATI – COLETI (VI) 1800; (VII) 1817; COLETI (VIII) 1819; BULIĆ – FARLATI – COLETI (IX) 1910. Usp. LUČIN, K. 1995, 37-52.

⁶ FARLATI (I) 1751; (II) 1753.

⁷ BULIĆ – BERVALDI 1913b.

⁸ BRATOŽ 1990; 1986, 363-395. Usp. i BRATOŽ 2008, 41-66.

⁹ IVANIŠEVIĆ 1994a, 105-195; 1994b, 223-252.

¹⁰ MARIN 1994, 9-104.

¹¹ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 6-8.

pisom koji glasi: *Depositus Primus episcopus XII Calendas Februarias nepos Domniones Martores*, Bulić je epigrafičkom i filološkom analizom natpisa utvrdio da se radi o sarkofagu jednog salonitanskog biskupa iz IV. st. kojega natpis evidencija kao nećaka Dujma mučenika. Po ranokršćanskim običajima i po poziciji u crkvenoj hijerarhiji Dujma mučenika i Dujma biskupa svakako treba izjednačiti, odnosno smatrati jednom osobom. Bulić je u prilog ovoj tvrdnji naveo i čudno nepojavljivanje salonitanskog biskupa ovog imena u katalogima obrazlažući to imenom *Primus*, što znači prvi, koje se vezalo uz Dujmovo ime kao atribut: dakle, Dujam prvi biskup. Zbog tih argumenata Bulić i Bervaldi biskupa Prima drže prvim sljedećim nakon Dujma na salonitanskoj stolici. Ovakvom obrazloženju danas se nema što ni dodati niti oduzeti. Primov pontifikat Bulić i Bervaldi su stavili u razdoblje „od g. 304. do 325. po prilici”¹² S tim se slaže R. Bratož te navodi „Primus cca 304-325”¹³ dok se M. Ivanišević slaže s početkom Primova pontifikata koji korespondira s godinom Dujmova mučeništva, ali isto tako drži da je iz natpisa poznato da je umro 21. siječnja (*XII Kalendas Februarias*), ali svako određenje godine smrti, pa i ono Bulićevo, drži nagađanjem.¹⁴

Sljedeći salonitanski biskup posvjedočen u povijesnim vrelima sredinom IV. st. jest *Maximus*. Njemu historiografija, s obzirom na poznatijega kasnijeg salonitanskog nad/biskupa Maksima s kraja VI. i početka VII. stoljeća, dodaje atribut *Senior* (Stariji). Naime, u Sofiji je krajem 343. ili početkom 344. održan sabor poluarijanaca s kojega su prebjezi održali svoj sabor u Plovdivu. Sedamdesettrojica biskupa, sudionika ovog sabora (među kojima je i Valens, biskup Murse), šalju pismo Donatu, biskupu Kartage i drugim uglednim crkvenim prvacima. Među tim drugim naslovnicima, biskupi Aleksandrije, Nikomedije, Kartage, Napulja, navodi se: *Maximo Salonarum Dalmatiae episcopo*. Salonitanski epigrafički spomenici nisu zasada zabilježili ovoga salonitanskog prvosvećenika, ali se njegovo ime nalazi u rimskom katalogu u razdoblju 340. – 350. godine.¹⁵ No, Maksimovo biskupovanje na stolici Salone nije moguće pouzdanije odrediti.¹⁶

Nakon Maksima Starijeg, prema novijim spoznajama, slijedio bi salonitanski biskup Leoncije (*Leontius*). Za sada ga također epigrafički spomenici nisu potvrdili, a ni katalogi objavljeni kod Farlatija ne poznaju biskupa ovog imena ni na jednom mjestu u kronotaksi. No, F. Bulić i J. Bervaldi su utvrdili da se u Rimskom katalogu na trećem mjestu iza Maksima Starijeg navodi salonitanski biskup imenom *Leo*, te su stoga krenuli od drugih poznatih im povijesnih vrela i pronašli su da se u spisima akvilejskog sabora iz 381. godine spominje Leoncije,

¹² BULIĆ – BERVALDI 1913b, 8.

¹³ BRATOŽ 1986, 388.

¹⁴ IVANIŠEVIĆ 1994b, 230.

¹⁵ FARLATI (I) 1751, 332.

¹⁶ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 20-21; BRATOŽ 1986, 388; IVANIŠEVIĆ 1994a, 126-127; 1994b, 230.

ali bez atribucije *episcopus*, no s atributom *Salonitanus*. Naime, tom prigodom arijanski biskup Paladije iz Dacije spočitava svojim protivnicima nedosljednost, jer je *Leontius Salonitanus*, kojega je osudio sabor milanske crkve, našao milost pape Damaza.¹⁷ Iako laganu sumnju izaziva izostanak atributa *episcopus* uz Leoncijevo ime, F. Bulić i J. Bervaldi samu činjenicu da se njime bavi jedan pokrajinski koncil, kao i to da ga uzima u zaštitu papa Damaz, smatraju dostatnom da ga se može smatrati salonitanskim prvosvećenikom. U pogledu vremenskog određenja F. Bulić i J. Bervaldi Leoncijevo su biskupovanje stavili oko 381. godine, ali su mišljenja da je on mogao biti osuđen na milanskoj sinodi održanoj prije one akvilejske te zaključuju da „što pitanje o godinama njegova biskupovanja nije moguće kazati”.¹⁸ S tim se slaže i M. Ivanišević, ali uz opasku, s osloncem na godine pontifikata pape Damaza (366. – 384.), kaže: „mogao je postati biskupom i biti osuđen i prije 1. listopada 366., ali pomilovan tek poslije, pa sve do vremena akvilejskog sabora”.¹⁹ R. Bratož, temeljem navedenog spisa, uz Leoncijevo ime navodi samo „pred 381.”²⁰

Gajan (*Gaianus*) je sljedeći biskup u salonitanskoj kronotaksi koji je potvrđen pak samo epigrafičkim spomenicima.²¹ No, u ovom slučaju sporenje izazivaju čak dva epigrafa na kojima se navodi Gajanovo ime. Natpis na ulomcima nadgrobne ploče iz Manastirina, nadopunjen ulomcima ugrađenim u solinske kuće, svjedoči o svetom Gajanu koji je umro mjeseca kolovoza: *Depositio sancti Gaiani ... I Kalendas Septembres*. Na Manastirinama je također pronađen i sarkofag s imenom Gajana, ali bez oznake časti. S obzirom da se na istom sarkofagu pojavljuju dva monograma koja se razrješavaju kao *Natale* i *tertio Idus Aprilis* jedni su znanstvenici ovaj sarkofag pripisivali biskupu Gajanu, a drugi biskupu Natalu.²² F. Bulić i J. Bervaldi smatraju da je Gajan s natpisa koji ga atribuirao kao svetog bio salonitanski biskup, jer su tu oznaku (*sanctus*) uz svoje ime na grobnim natpisima nosili i drugi salonitanski biskupi poslije njega, odnosno Simferije, Hezihije i Justin. Pripadnost sarkofaga Bulić i Bervaldi pripisuju nekom salonitanskom mučeniku toga imena čiji je lik prikazan na mozaiku u Lateranu, dok M. Ivanišević smatra da se možda radi samo o nekom običnom salonitanskom vjerniku. Smjestiti biskupa Gajana u kronotaksi salonitanskih prvosvećenika nije jednostavno, a pogotovo je nemoguće pobliže odrediti godine biskupovanja. No, i tu su F. Bulić i J. Bervaldi – na temelju kataloga u kojem se pojavljuje Gajan (pogrešno nazvan Gargan /*Garganus*/ i Gazan /*Gazanus*/,²³ nazivali pojedine ka-

¹⁷ Vidjeti: BULIĆ – BERVALDI 1913b, 21-22; IVANIŠEVIĆ 1994a, 127-128; 1994b, 230-231.

¹⁸ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 22.

¹⁹ IVANIŠEVIĆ 1994b, 231.

²⁰ BRATOŽ 1986, 388.

²¹ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 22-25; IVANIŠEVIĆ 1994b, 231-232.

²² MARIN 1994, 57.

²³ FARLATI (I) 1751, 320, 324, 327.

taloge, što je očiti lapsus koji se često događa pri transkripciji antroponima kao i toponima) spominje prije biskupa Simforijana te da navedeni natpis s njegovim imenom ne može biti prije druge pol. IV. st. – utvrdili da mu pripada mjesto u ovom poretku poslije Leoncija, a prije sljedećeg, odnosno Simferija (*Symferius*). R. Bratož također prihvaća ovakvu njegovu poziciju u kronotaksi uz kronološku napomenu „2. pol. 4. st.”²⁴

Poslije mukotrpnog, ali znanstveno minuciozno pozicioniranog biskupa Gajana u salonitanskoj kronotaksi, znanstvenici su se našli pred novim izazovom. Prema danas poznatim i kritički analiziranim povijesnim vrelima njegov je nasljednik bio biskup imenom Simferije. Katalozi i kronotakse ne poznaju salonitanskog prvosvećenika ovakvog imena, ali navode jednoga po imenu Simforijan (*Symphorianus*) i smještavaju ga u II. st.²⁵ Ovo pitanje, odnosno kronološko određenje koje i biskupa i mučenika Dujma kao učenika sv. Petra stavlja u I./II. st, pa na isti način datira i njegove nasljednike, riješili su kao i za sve druge slučajeve F. Bulić i J. Bervaldi. Ime Simforijan izjednačeno je s biskupom čiji je historicitet potvrđen na natpisu koji se rekonstruiran od fragmenata s Manastirina i iz solinskih kuća te sastavljen po uobičajenim formulama može razriješiti kao: *Depositio sancti Symferi episcopi die ... Kalendas Ianuarias*. Ni ovaj zapis u kamenu ne sadrži glavnu kronološku odrednicu, naime godinu. No, sreća je ipak poslužila istraživače kada je 1903. godine u arheološkim iskopavanjima gradske bazilike u ambulatoriju apside pronađen natpis u podnom mozaiku u kojemu je Simferiju pripisan početak gradnje gradske bazilike koju je završio njegov nećak Hezihije:

NOUA POST UETERA
COEPIT SYNFERIUS
ESYCHIUS EIUS NEPOS
CUM CLERO ET POPULO FECIT
HAEC MUNERA
DOMUS CHRISTE GRATA
TENE.

U prijevodu metričkih stihova zapisa prema D. Rendiću-Miočeviću ovo donajemo:

*Novo za starim tu započne Sinferije,
nećak mu Hezihije s klerom i pukom dovrši.
Kriste, poklon taj – dom sveti – primi ti rad.*²⁶

²⁴ BRATOŽ 1986, 388.

²⁵ FARLATI (I) 1751, 332.

²⁶ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1987, 217.

Iz ovoga se natpisa jasno razaznaje njihova rodbinska veza, ali i potvrđuje redosljed iz kataloga po čemu je Simferijev nasljednik na salonitanskoj stolici bio Hezihije, njegov nećak. Temeljem poblize datacije biskupovanja Hezihija, F. Bulić i J. Bervaldi su zaključili da su Simferije i njegov nasljednik i nećak Hezihije „biskupovali od konca četvrtoga vijeka do god. 425.”²⁷ R. Bratož u kronotaksi uz Simferijevo ime naznačuje samo „pred 406.”²⁸ Ovakvu dataciju potvrđuju brojni zapisi koji u raznim okolnostima spominju biskupa Hezihija i tako omogućuju točnije njihovo zajedničko vremensko određenje.

Naime, Hezihije (*Hesihius*) je sam ostavio dubok trag o sebi u povijesnim vrelima. Ovaj slavni salonitanski biskup bio je teološki obrazovana i literarno nadarena osoba. Upravo svojim pismima kojima je komunicirao s mnogim suvremenim uglednim crkvenim dostojanstvenicima, osigurao je sebi važno mjesto u salonitanskoj, ali i općoj povijesti Crkve. Uvidom u korespondenciju i adresate kojima piše, ili mu pak oni odgovaraju, njegovo se biskupovanje na salonitanskoj stolici može poblize odrediti razdobljem 406. – 426. godina. Oko godine 406. carigradski patrijarh Ivan Zlatousti, tad u progonstvu, piše Hezihiju (na grčkom) *Hesyhio episcopo Salonarum* i hvali njegove vrline. Iz pisma se razabire da je to odgovor na Hezihijevo pismo ovom carigradskom nadbiskupu. Prema tome početak se Hezihijeva biskupovanja može staviti oko 406. godine. Godine 418., 21. veljače, papa Zosim (417. – 418.) odgovara Hezihiju na njegovo pismo u kojemu mu je postavio više pitanja vezanih uz ređenje pristupnika. Ovim pismom se jasno naznačuju metropolitanske ovlasti salonitanskog biskupa jer mu papa piše da treba: *que in omnium fratrum et coepiscoporum nostrorum facies ire notitiam non tantum eorum qui in ea provincia sunt, sed etiam qui vicinis dilectioni tuae provinciis adiunguntur.*²⁹ Rekla bih da je ovom rečenicom određeno područje jurisdikcije salonitanskog biskupa (*ea provincia*), ali da zbog Hezihijeva ugleda kao i ugleda same salonitanske crkve, njezin prvosvećenik može naloge papinske vlasti prosljediti i drugima.³⁰ Hezihije se dopisivao i s Aurelijem Augustinom, hipontskim biskupom. Augustin se Hezihiju obraća s *Domino beatissimo Hesyhio, Domino beatissimo et venerabiliter suscipiendo fratri et coepiscopo Hesyhio,*³¹ a kad Hezihije piše Augustinu obraća mu se slično: *Domino beatissimo et charitate sincerissima venerando fratri et coepiscopo Augustino.*³² Njihova se korespondencija datira oko 418./419. godine. Augustin i Hezihije raspravljaju o kraju svijeta potaknuti činjenicom da je Alarih 410. godine osvojio Rim, što je izazvalo mnoge rasprave ovoga tipa, kako je to primijetio S. Kovačić, a prenio i prihvatio i M. Ivanišević.³³ No,

²⁷ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 28.

²⁸ BRATOŽ 1986, 388.

²⁹ IVANIŠEVIĆ 1994a, 130.

³⁰ O pitanjima koja proizlaze iz ovih navoda v. MUSA 2008, 289-298.

³¹ IVANIŠEVIĆ 1994a, 130.

³² IVANIŠEVIĆ 1994a, 131.

³³ IVANIŠEVIĆ 1994b, 233, bilj. 22.

426. godine kad Augustin šalje na prijepis svoj spis *De civitate Dei* uključuje u njega svoje pismo Hezihiju *De fine saeculi*, a za Hezihija kaže da je *beatae memoriae*, dakle pokojan. Zahvaljujući intelektualnim vezama Hezihija s Augustinom, ostao nam je poznat i tekst njegova pisma po kojemu se zaista može prosuđivati o Hezihijevu ugledu i obrazovanju. Pokopan je također na Manastirinama, kako to potvrđuje natpis s nadgrobne ploče koji glasi: *Depositio sancti Erychi episcopi die XIII Kalendas...*³⁴ R. Bratož Hezihija u kronotaksi smješta u vremenski raspon „406-ca.426.”³⁵ No, kako smo to prethodno istaknuli, Simferije i Hezihije su i u urbanoj topografiji Salone ostavili veličanstveni trajni trag uloge i snage koju je imala već u njihovo vrijeme – a to znači i prije i poslije njih – salonitanska zajednica kršćana skupa sa svojom hijerarhijom. O tome danas svjedoče ostaci episkopalnog centra u sjeverozapadnom uglu istočnog dijela Salone koji se sastoji od više građevina među kojima dominiraju i po vanjskim i po unutrašnjim arhitektonskim i umjetničkim izvedbama dvojne bazilike. Osim već citiranog natpisa s podnog mozaika ambulatorija, koji je omogućio kronološko određenje graditelja i velikih salonitanskih prvosvećenika, pozornost privlači i mozaik iz krstionice s prikazom dva jelena koji iz kantara piju vodu uz tekst odgovarajućeg psalma (*Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad Te, Deus Ps, 41, 2/*).³⁶

Nakon Hezihija postoji lakuna u kronotaksi. U taj vremenski prostor, na temelju navoda u katalozima i splitskom shematizmu te na temelju fragmenata natpisa s Marusinca bez imena biskupa, ali s godinom 443. datiranom po konzulima Maksimu i Pateriju, Bulić je ubacio biskupa Ivana, ali kasnije se opredjeljuje za biskupa Pashazija,³⁷ što prihvaća i R. Bratož uz vremensko određenje „ca. 426-443”³⁸, dok M. Ivanišević ostaje neopredijeljen³⁹ jer ime biskupa nije potvrđeno nekim drugim načinom. Inače među epigrafičkim fragmentima pronađenim u najnovijim istraživanjima na Manastirinama i Marusincu, uključivši i ovaj spomenuti, moguće je u Saloni očekivati još četiri ili čak šest biskupa. Neki od tih natpisa skrivaju moguće već poznate biskupe. U tom slučaju trebala bi biti potvrđena nadopuna s riječju *translatio*, a ne *depositio*.⁴⁰

U očekivanju novih istraživanja i rezultata dalje kroz salonitansku kronotaksu, idemo ponovno više manje sigurnim, od Bulića i Bervaldija utrtim putem. Prema njima, nakon Pashazija na salonitanskoj metropolitanskoj stolici sjedi biskup Justin (*Iustinus*), kojega navode katalozi i shematizmi, a F. Bulić i J. Bervaldi

³⁴ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 25-27; IVANIŠEVIĆ 1994b, 233.

³⁵ BRATOŽ 1986, 388.

³⁶ MARIN 1994, 37-38.

³⁷ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 29-35.

³⁸ BRATOŽ 1986, 388.

³⁹ IVANIŠEVIĆ 1994b, 248-249.

⁴⁰ IVANIŠEVIĆ 1994b, 249.

ga kronološki determiniraju između 460. i 473. godine,⁴¹ pri čemu ostaje i Ivanišević,⁴² dok ga Bratož smješta u razdoblje 443. – 473.⁴³ Justina ne spominju danas poznati pisani povijesni zapisi, ali ga potvrđuje natpis pronađen na Marusincu koji se može pouzdano rekonstruirati: *Depositio sanctae memoriae Iustini episcopi die II Nonas Septembres.*⁴⁴

Godina 474. kao *terminus post quem non* za Justinovo biskupovanje na salonitanskoj stolici jest iz povijesnih vrela dobro dokumentirana postavljanjem Glicerija, svrgnutog cara Zapadnoga Rimskog Carstva za biskupa u Saloni. Glicerije (*Glycerius*) jest najuglednija javna osoba koja je bila na čelu salonitanske crkve, iako taj svoj ugled ne duguje djelatnosti na crkvenom planu, nego onom drugom, svjetovnom. Glicerije je nešto više od godine dana (od ožujka 473. do lipnja 474. godine) bio car Zapadnoga Rimskog Carstva. Proglašen je carem u Raveni poslije smrti cara Olibrija, ali bez dopuštenja Lava, cara Istočnoga Rimskog Carstva. Zato ovaj šalje brodovlje na čelu s Julijem Nepotom koji Glicerija pridobije da odstupi s prijestolja te ga postavi za salonitanskog biskupa. Sudbina je htjela da i Julije Nepot nije dugo sjedio na prijestolju, nego ga je nakon kratkog vremena (nakon nešto više od jedne godine) maknuo Orest te se Julije sklonio u Dioklecijanovu palaču, gdje je bio ubijen. Zgodno je pripomenuti da je stjecajem ovakvih okolnosti, vezanih i uz salonitansku biskupsku stolicu, Zapadno Rimsko Carstvo trajalo u Saloni i Dalmaciji još četiri godine duže: Julije Nepot ubijen je 480. godine, četiri godine poslije pada Zapadnoga Rimskog Carstva. Sve ove podatke dugujemo piscima koji su se bavili rimskom poviješću. Vladanje Glicerijevo, ali i podatak o biskupovanju u Saloni zabilježili su mnogi. Čini se da je temeljno vrelo za ova zbivanja bila *Kronika* (*Chronicon*) Komesa Marcelina iz koje su crpli podatke svi kasniji autori kao što su: Jordan, Pavao Đakon, Anonim Vilesijanov, Teofan.⁴⁵ Toma Arhidakon također – među ona četiri salonitanska biskupa o kojima piše i za koje kaže da je o njima mogao nešto (iz vrela) doznati uz Dujma, Natala i Maksima – piše o Gliceriju upravo na temelju Jordanova zapisa, i to tako da gotovo doslovce preuzima njegove navode. Zbog okolnosti mjesta i vremena Nepotove smrti starija je historiografija domišljala da je iza čina njegova ubojstva stajao sam Glicerije.⁴⁶ Kako je nemoguće pouzdanim vrelima potvrditi ovakav razvoj događaja, povjesničari odstupaju od tog mišljenja koje je bilo rezultat domišljanja na temelju nekih nejasnih navoda kod pisaca, osobito onom kod Komesa Marcelina koji Nepotovu smrt pripisuje: *suum insidiis haut longe a Salonis sua in villa occisus est.*⁴⁷ Prema vrelima, ostaje neja-

⁴¹ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 35-37.

⁴² IVANIŠEVIĆ 1994b, 234.

⁴³ BRATOŽ 1986, 388.

⁴⁴ IVANIŠEVIĆ 1994b, 234.

⁴⁵ IVANIŠEVIĆ 1994a, 146-151.

⁴⁶ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 37-39; IVANIŠEVIĆ 1994b, 234.

⁴⁷ IVANIŠEVIĆ 1994a, 150; 1994b, 234.

sno do kada je Glicerije bio salonitanski biskup. F. Bulić i J. Bervaldi kažu da to nije lako utvrditi te da katalogi bilježe sedam godina njegova salonitanskog episkopata, odnosno do 480. godine.⁴⁸ R. Bratož, shodno rečenom, Glicerijevo biskupovanje u Saloni datira 474. – 480. pozivajući se na *plurima testimonia*.⁴⁹ S druge strane, neki se povjesničari bezrazložno oštro protive 480. godini kao godini Glicerijeve smrti jer da za nju nema nikakva spomena u izvorima.⁵⁰ Zanimljivo je također da nam je Glicerijev lik poznat s novca koji je kovao kao car. Kovao je solide, silikve, tremise folise. Na aversu solida je prikazano njegovo poprsje okrenuto nalijevo, ovjenčano i odjeveno, a na reversu Glicerije stoji sučelice oslonjen na podnožak, u desnoj ruci drži ophodni križ, a u lijevoj kuglu s Pobjedom.⁵¹ Po katalogizima, ali i po drugim dokazima, nakon Glicerija slijedi biskup Honorije.

Honorije Stariji (*Honorius Senior*) poznat je iz pisanih vrela,⁵² ali je otkriven i njegov nadgrobni natpis na Marusincu koji, rekonstruiran, glasi: *Depositio sanctae memoriae Honorii episcopi die ... Kalendas Martias*.⁵³ Kako je dalmatinsko svećenstvo, a napose ono Salone, zahvatilo pelagijansko krivovjerje, papa Gelazije I. (492. – 496.) vodi živu korespondenciju sa salonitanskim biskupom Honorijem, ali i s drugim biskupima, učvršćujući ih u pravovjerju te ih opominje da se čuvaju pelagijanstva koje je prokleta od papa. Poznata su tri pisma upućena Honoriju i iz njih se razaznaje da Honorije odgovara papi. Ova se korespondencija može datirati u raspon 493. – 496. godine.⁵⁴ Uz Honorija Starijeg veže se i jedan podatak iz zaključaka salonitanskog sabora održanog 533. godine. Naime, jadertinski biskup Andrija spominje da se biskup Honorije pobrinuo da se zaredi biskup u biskupiji nejasna imena Balo/r/e, *Barcensis* i sl. iako bi se zbog tradicije spomenutih zaključaka možda mogla i drukčije protumačiti navedena bilješka.⁵⁵ Uz Honorijevu djelatnost u Saloni vode se rasprave bi li mu se mogla pripisati gradnja po E. Marinu nazvane bazilike *de porta Caesarea* kojoj je atribuirao nadvratnik već ranije poznat s monogrami-

⁴⁸ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 37.

⁴⁹ BRATOŽ 1986, 388.

⁵⁰ POSAVEC 2003, 47-52. U ovom slučaju određivanje godine smrti salonitanskog biskupa Glicerija više je metodološko pitanje pristupa i interpretacije povijesnih narativnih vrela nego samo činjenično stanje. No, o tome bi se moglo raspravljati znatno opširnije nego što dopušta ovo mjesto. Naime, narativna povijesna vrela treba uzimati i analizirati unutar žanra i unutar njih samih tražiti rješenja. Nije samo i jedino godina Glicerijeve smrti „tanko“ posvjedočena narativnim vrelima, nego i čitav niz drugih povijesnih događaja kojima su takvi zapisi jedina i dragocjena svjedočanstva ili tek indiciji. No, metodološki je dopustivo povjesničarsko domišljanje i na temelju takvih argumenata izvođenje zaključaka – pa i navođenje ne sasvim potvrđenih podataka – i to sve dok ih ne ospore neki drugi sigurni podaci koji im se suprotstavljaju ili ih isključuju.

⁵¹ IVANIŠEVIĆ 1994a, 151; SEAR 1974, 362.

⁵² IVANIŠEVIĆ 1994a, 153-155.

⁵³ IVANIŠEVIĆ 1994b, 235.

⁵⁴ IVANIŠEVIĆ 1994a, 153-155.

⁵⁵ *Historia Salonitana maior*, 81; IVANIŠEVIĆ 1994a, 161.

ma.⁵⁶ Ivanišević, pak, drži da klesanje monograma pripada mlađem Honoriju, tj. onom iz VI. st.⁵⁷ Honorijem Starijim završava niz Dujmovih nasljednika iz IV. i V. st. po F. Buliću, J. Bervaldu⁵⁸ i R. Bratožu.⁵⁹ Oni vrijeme njegova biskupovanja određuju cca. 493-505. No, najnovija istraživanja povijesnih vrela M. Ivaniševića daju mu za pravo da na ovu kronološku, kao i na poziciju u kronotaksi, svrsta biskupa Stjepana, i to ispred Januarija koji pripada sasvim VI. st.⁶⁰ Stjepana su F. Bulić i J. Bervaldi te, shodno njima, i R. Bratož smjestili u vrijeme cca. 515. – 527. godine.⁶¹ Biskup Stjepan pripada također odabranom krugu crkvenih uglednika svoga doba. Za njega nemamo još epigrafičkog dokaza iz Salone, ali zato o njemu pišu Dionizije Mali i Kasiodor, Dionizijev prijatelj. Dionizije Mali spominje ga u uvodu prijevoda odluka crkvenih sabora s grčkog jezika,⁶² a cjelokupnu situaciju još pojašnjava Kasiodor. On kaže da je Dionizije bio zamoljen od Stjepana, salonitanskog biskupa da prevede crkvene kanone s grčkog na latinski jezik.⁶³ Ova dva jezika je Dionizije dobro znao jer je bio podrijetlom Skit, ali po obrazovanju Rimljanin.

Dakle, Salona, atribuirana u IV. st. kao *splendida civitas*,⁶⁴ potvrđuje ovaj svoj status i kroz crkvene dostojanstvenike, kako one iz IV. i V. st. tako, kako ćemo vidjeti, i one poslije njih. A ako bi kriterij bio ugled prvosvećenika, onda je ona i *splendidissima*. Iako je svima poznato tko su Ivan Zlatousti, Aurelije Augustin, Dionizije Mali, Kasiodor i konačno Grgur Veliki, ipak ću to još jednom podvući. Dvojica su kanonizirani kasnije kao sveci: Ivan Zlatousti i Aurelije Augustin. Oni su ujedno crkveni naučitelji, čije je tumačenje i teološka rasprava u samim temeljima kršćanstva. Augustin, hipontski biskup, jedan je, uz Ambrozija, Jeronima i Grgura, od četvorice crkvenih otaca, a Ivan Zlatousti jedan od, uz Atanazija, Bazilija, Grgura Nisenskog, četiri velika istočna crkvena oca. Dionizije Mali i Kasiodor pak pripadaju najistaknutijim obrazovanim osobama na prijelazu starog u srednji vijek koji su svojim prinosima prenijeli tekovine antike i ugradili ih u cjelokupnu europsku baštinu. Osim što su bili pisci, Dionizijevo je dostignuće sastavni dio današnje euro-kršćanske civilizacije. On je izračunao godinu Isusova rođenja i tako uveo u kronologiju kršćansku eru. Kasiodor je, pak, bio najznačajniji pisac svoga vremena, tj. prve polovine VI. st., osobito veliki stilist kao autor djela *Variae*. Bio je rimski konzul i pod Teodorikom osnovao je samostan *Viva-*

⁵⁶ MARIN 1994, 39.

⁵⁷ IVANIŠEVIĆ 1994b, 238.

⁵⁸ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 39-41.

⁵⁹ BRATOŽ 1986, 388.

⁶⁰ IVANIŠEVIĆ 1994a, 155-156.

⁶¹ BULIĆ – BERVALDI 1913b, 42-46; BRATOŽ 1986, 388.

⁶² IVANIŠEVIĆ 1994a, 155.

⁶³ IVANIŠEVIĆ 1994a, 156.

⁶⁴ IVANIŠEVIĆ 1994a, 126.

rij koji će imati važnu ulogu u kulturnom premošćivanju tamnih razdoblja za pismenost organizirajući, kao i Benedikt u samostanima, prepisivanje antičkih autora i prevođenje s grčkog, a dao je i svoj doprinos proučavanju Biblije. Bio je to intelektualni milje salonitanskih prvosvećenika u kojemu su ravnopravno sudjelovali te i na ovaj način svjedoče kakav je položaj imala salonitanska crkva čiji je utemeljitelj sv. Dujam.

PROZOPOGRAFSKA CRTICA O ZAGREBAČKOM BISKUPU STJEPANU II. (1225. – 1247.)

Zagrebački biskup Stjepan II. s početka XIII. st. ubraja se među one ličnosti koje su obilježile svoje vrijeme te su na području na kojemu su djelovale napravile iskorak. Drži ga se obnoviteljem Zagrebačke biskupije na stabilnim materijalnim temeljima, a ujedno i poticateljem sustavne pismenosti na području srednjovjekovne Slavonije. Zbog jedne i druge uloge historiografija mu je posvećivala znatne stranice monografija i radova,¹ pogotovo jer su relativno – ako se uzme u obzir vrijeme – bogata vrela, kako narativna tako i diplomatska, zabilježila i sačuvala spomen na djelatnost ovog crkvenog dostojanstvenika.²

Već je Ivan Gorički, zagrebački arhiđakon i pisac iz XIV. st. za Stjepana napisao da je bio *sollempnis homo*, što se može hrvatskim jezikom prevesti kao *uznosit, plemenit, uzvišen* pa čak i *svet čovjek*, ili pak jednostavno *slavan*. Ivan Gorički, također je zabilježio datum Stjepanove smrti, a to je 10. srpnja 1247. godine.³ Poglavlje je Stjepanu II. posvetio i Baltazar Adam Krčelić u *Povijesti Stolne crkve zagrebačke*.⁴ Krčelić je svoju pripovijest o prošlosti Zagrebačke biskupije satkao upravo od poznatih mu i dostupnih diplomatskih i narativnih vrela, ali interpretativno Krčelićeva je povjesnica na razini spoznaja njegova vremena. Krčelić iznosi podatak da je Stjepan II. 1227. godine naslijedio na zagrebačkoj stolici pretahodnika Stjepana I. Također je napisao da je bio u rodu i drag prijatelj hercegu Kolomanu te kraljevima Andriji i njegovom nasljedniku Beli IV., a donosi i velike izvode iz *Salonitanske povijesti* splitskog arhiđakona Tome, Stjepanova suvremenika, o ljudima i događajima koji su bili povezani s ovim zagrebačkim crkvenim dostojanstvenikom.

¹ Ovaj članak posvećujem akademiku Nikši Stančiću prigodom njegove 70. životne obljetnice. Iako se akademik Stančić nije bavio srednjovjekovnim temama, ipak ličnost biskupa Stjepana II., obnovitelja Zagrebačke biskupije o kojemu pišem u ovom članku, kao i rad i djelovanje N. Stančiću imaju jednu zajedničku točku. Naime, svojim radom (i životom) povezivali su hrvatski sjever i jug. Stjepan II. zamalo je ujedinio zagrebačku i splitsku crkvenu organizaciju, a akademik N. Stančić bavio se „sjevernim” i „južnim” temama hrvatske povijesti, vrlo često zadirući i u samu crkvenu povijest neodvojivu od osoba o kojima je pisao.

² KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1863, 36, 37, 78, 84, 87; TKALČIĆ 1877, 122-153; *Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije* I, 56-88; II, 5-6; *Povijesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba* I, 7-20; IVANČAN 1932, 101-110; KLAJIĆ, N. 1982, 492-494; GULIN 1980b, 67-68; 1988, 41-64; 1998, 105-106; 2001, 57; BUDAK 1983, 305-306; 2004, 153-158; LUKINović 1995, 62-66; ŠANJEK 1988b, 171, 291; 1995b, 42-45 (No, uz ovaj članak je potrebno napomenuti da se kao njegov autor pogrešno navodi L. Dobronić. Ispravak je zabilježio ŠANJEK 2008, 33, bilj. 44. Na navedenu bilješku upozorio me kolega T. Galović, pa mu ovom prilikom zahvaljujem.); 1996, 52, 123, 124, 219, 235; 1998, 115-116; 2006, 212; BASIĆ 2006, 25-44.

³ *Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije* II, 5-6.

⁴ KRČELIĆ 1770, 80-84; 1994, 95-100.

S obzirom na ulogu koju je Stjepan II. kao istaknuti pojedinac imao u ključnim zbivanjima srednjovjekovne Slavonije, prvo pitanje vezano uz njegovu ličnost bilo je ono koje se tiče njegova podrijetla. Kako nije bilo egzaktnih zapisanih podataka o Stjepanovom podrijetlu, historiografija je bila prisiljena domišljati. Tako je Ivan Kukuljević, bez pozivanja na neka određena vrela, iznio mišljenje da Stjepan potječe iz velikaške obitelji Babonić.⁵ Zbog Kukuljevićeva autoriteta Stjepan II. kao Babonić ušao je više-manje, uz izvjesnu ogradu, u gotovo svu kasniju literaturu. Čini se da je Kukuljević, koji nije obrazložio svoje mišljenje, posluživši se u spoznajnom postupku metodom eliminacije, došao do zaključka da tako ugledna, obrazovana i bogata osoba može potjecati samo iz jedne moćne obitelji kao što su u to vrijeme u Slavoniji bili Babonići. Ivan Tkalčić, pak, kaže da se o Stjepanovu podrijetlu ne zna ništa jer da se crkvenim dostojanstvenicima nije uz ime bilježio rod iz kojega potječu.⁶ On navodi da je na čelo Zagrebačke biskupije došao 1225. godine i da je njome upravljao do smrti 1247. godine.

Kukuljević i Tkalčić su, na dostupnim im vrelima i starijoj historiografiji, počevši od memoarskih zapisa Tome Arhidakona, zatim preko diplomatskih spisa, zapisa Ivana Goričkog, kao i djela D. Farlatija i B. A. Krčelića, uglavnom uspostavili glavne prozopografsko-biografske vertikale o Stjepanu II. Sva kasnija historiografija varirala je samo u vlastitim interpretacijama o nekim gledištima Stjepanova života i djela temeljeći svoje „nove“ stavove na povijesnom kontekstu ili labavim analogijama.

Tako se iz diplomatskih vrela može iščitati da se Stjepan II. prije postavljanja na zagrebačku biskupsku stolicu – oko 1224. godine. – s titulom magistra nalazio na mjestu kancelara kraljevske kancelarije.⁷ O bliskosti i zaslugama za djelovanje u okvirima dvora i vladarske kuće Arpadovića svjedoče diplomatski dokumenti, točnije darovnice kojima su mu ustupljeni posjedi u Ugarskoj. Tako mu 1226. godine mladi kralj Bela daruje posjed Vertuš u Šomođskoj županiji,⁸ a dosuđuje mu i neke posjede u Međimurju za dug koji mu nije mogao vratiti neki Muterin.⁹ Već se iz ovih podataka može naslutiti Stjepanov interes i sposobnost za ostvarivanje materijalnih dobara. Upravo ova njegova kvaliteta bitno je utjecala da se Zagrebačka biskupija obnovi. Vrlo brzo po Stjepanovu preuzimanju biskupske stolice bili su vidljivi znaci njezina oporavka i vitalnosti. Dok je 1227. godine boravio kod svog duhovnog oca pape Grgura u Anagniju izdaje ispravu kojom kanonicima Zagrebačkog kaptola daruje imanje i novčanu desetinu zagrebačke župe, goričke

⁵ KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1863, 36-37.

⁶ TKALČIĆ 1877, 126-127.

⁷ CD III, 240-241; 244-245.

⁸ CD III, 261.

⁹ CD III, 261-262.

te svinje i vino i ostalo.¹⁰ Još jednom kasnije darovao je zagrebačkim kanonicima zemlju u Podgorju.¹¹ Djelatnost se njegova znatno osjetila na području širenja redovništva. Dovodi dominikance, pomaže franjevce, cistercite. Tako u Ivanić-Kloštru gradi ženski samostan i crkvu sv. Marije namijenjenu cisterciticima.¹²

Stjepanova je usmjerenost, vjerojatno potaknuta obrazovanjem i dužnošću kancelara kraljeve kancelarije koju je prethodno obavljao, osobito došla do izražaja na polju opismenjavanja Slavonije. Naime, u prvoj polovini XIII. st., zbog razvoja trgovine i obrta te u skladu s tim i procesa kolonizacije i urbanizacije mnogih krajeva Europe, pa i ovog slavonskog dijela, javlja se potreba za ustanovom koje će pratiti pravni aspekt novih oblika poslovanja kao što je to bio notarijat u Italiji i uopće na sredozemnom prostoru receptivnog kontinuiteta. Kaptoli, odnosno kolegiji svećenika kao najobrazovaniji dio stanovništva, preuzimaju na sebe ovu društvenu obvezu na ugarskim i slavonskim prostorima. Tako već 1228. godine Zagrebački kaptol što ga Stjepan II. obnavlja počinje djelovati kao vjerodostojno mjesto, odnosno *locus credibilis*.¹³

Čini se da je i osnivanje Čazmanskog kaptola, po odluci biskupa Stjepana II. donesenoj 1232. godine,¹⁴ na jednom neurbaniziranom području među zaostalim i neobrazovanim stanovništvom (*inter silvestres et indomitas gentes*) – kako kaže u ovoj utemeljiteljskoj ispravi sam Stjepan – bilo potaknuto upravo istim razlozima, posebice ukoliko je Stjepan II. Čazmu, odnosno to novoosnovano naselje s prepoziturom i kaptolom od 12 kanonika, u perspektivi zamišljao kao neko urbano središte koje bi bilo odskočna pozicija za podizanje razine svih oblika života u Slavoniji. Čazmanski kaptol, o kojemu je napisano dosta radova,¹⁵ i sam počinje djelovati kao *locus credibilis* i takva se njegova djelatnost prati – kao uostalom i Zagrebačkog kaptola – u sljedećim stoljećima, u slučaju Čazme do 1548. godine, do dolaska Čazme pod Turke kada se seli u Zagreb, pa u Lepoglavu i Varaždin.¹⁶

Osobito je u skladu s vremenom Stjepan II. poradio na podizanju razine obrazovanja klera, pa tako sastavlja *Liber questionum et sentenciarum* – kako je to zabilježeno u inventaru Zagrebačke biskupije – a izdao je i nekoliko svojih isprava u čijim se formulama očituje utjecaj kraljevske kancelarije čiji je kancelar bio.¹⁷ Stjepanove isprave – od kojih je jedna ona o uspostavi Čazmanskog kaptola – prve su isprave nastale u jednoj kancelariji na slavonskim prostorima. One odražavaju još neformalizirane oblike, nemaju nadnevak ni mjesto izdanja, ali upravo njihovo

¹⁰ CD III, 270.

¹¹ CD III, 449.

¹² CD IV, 308.

¹³ GULIN 1998, 78; 2001, 57-63.

¹⁴ CD III, 369-374.

¹⁵ IVANČAN 1932, 101-149; GULIN 1988, 41-64; 2001, 65-106.

¹⁶ GULIN 2001, 67.

¹⁷ Vidjeti: KLAJČ, N. 1982, 492-494; BUDAK 1983, 305-306; ŠANJEK 1995b, 42-45; 1996, 123-124.

nastajanje u novoosnovanoj biskupskoj kancelariji samo po sebi svjedoči o ulozi koju je na polju pismenosti odigrao Stjepan II.¹⁸

S druge strane, Stjepanova aktivnost i uloga osobito je naglašena u vrijeme tatarske provale, a vrhunac njegova života i javne djelatnosti trebao je biti ujedinenje splitske i zagrebačke crkve, što je sve konkretno započelo Stjepanovim izborom za splitskog nadbiskupa. Upravo zbog ove povijesne epizode,¹⁹ koja se vremenski podudara s tatarskom provalom i bijegom dostojanstvenika ugarskog dvora na čelu s kraljem u Split, Stjepan se s ostalim protagonistima neuspješnoga političkog pothvata našao na stranicama *Salonitanske povijesti* prikazan očima suvremenika, ali i do određene mjere i protivnika, splitskog kroničara Tome Arhidakona. Dakle, na stranicama najboljega historiografskog djela iz tog vremena uz Stjepana su svoje mjesto našli još herceg Koloman i Hugrin, prvi prepošt Čazmanskog kaptola koji će zasjesti na splitsku i nadbiskupsku i kneževsku stolicu

Slikovit je opis i karakterizacija osobnosti sve trojice proizišla iz pera Splitsčanina Tome. Vrlo su znakovite Tomine riječi o Stjepanu II. za kojega, uz ostalo, kaže da je bio: „veoma bogat zlatom i srebrom i prepun drugoga bogatstva. U svjetovnom se sjaju prema svima odnosio blagonaklono i prijazno. Sav je bio obuzet željom da ga pljeskom slave i da ga uznosi ljubav svjetine“.²⁰

Općenito stranice *Salonitanske povijesti* zaista su najvjerodostojnije svjedočanstvo iz pera suvremenika o zbivanjima iz Stjepanova života, pa, uz suhoparne diplomatske zapise, osvjetljuju i druge dimenzije Stjepanove uloge, osobito zanimljive jer su pogled iz perspektive suparnika kao što je bio Toma Splitsčanin. Stoga ne čudi da je 2007. godine, obilježavajući dan grada Čazme, koji svoje korijene vuče upravo iz prije spomenute isprave o osnutku Čazmanskog kaptola 1232. godine, kolega Vjekoslav Štrk, priređujući izložbu o biskupu Stjepanu II., *de facto* utemeljitelju grada, te nastojeći ispričati njegovu životnu priču kroz stvarne izložke, morao posegnuti, osim za poznatim mu i dostupnim arhivalijama, i za faksimiliranim stranicama *Salonitanske povijesti*, najstarijega splitskog beneventanskog kodeksa, vrlo dekorativnog i izložbi prikladnog svjedočanstva o biskupu Stjepanu. Kao osoba koja je poglavito proučavala djelo splitskog arhidakona Tome, pa i povijesna zbivanja koja su se ticala njega ili koja je sam opisao, surađivala sam na pripremanju izložbe te prigodom njezina otvaranja održala predavanje o životu i djelu Stjepana II. kako mi je predložio kolega Vjekoslav Štrk. No, pri prikupljanju materijalnih dokaza, odnosno mogućih eksponata koji bi dočarali najvažnije točke Stjepanova životopisa, problem je nastao zbog nedo-

¹⁸ TANODI 1944, 317-338.

¹⁹ Vidjeti: MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 216-217; BASIĆ 2006, 25-44.

²⁰ *Erat autem episcopus ipse in auro et argento locuplex ualde, aliis etiam diuitiis opulentus. Mundana pompositate largus et curialis benignum se omnibus et affabilem exhibebat. Totum enim extolli fauoribus et efferris hauris popularibus cupiebat* (HS XL, 256-257; HS /izd. 2006/, 306-307). Usp. MATIJEVIĆ SOKOL 2002, *passim*.

statka dokumenta, odnosno bilokakvog povijesnog zapisa kojim bi se potkrijepila tvrdnja da se Stjepan II. školovao u Francuskoj, odnosno Parizu, odnosno – kako neki pišu – na Sorboni.

Pokušavajući pronaći odgovor na nametnuto pitanje, krenula sam najprije u preispitivanje historiografske literature o spornom podatku. Uočila sam da se u svezi s traženim odgovorom stalno provlače iste ili slične sintagme koje „puzajući“ prerastaju u novu kvalitetu te se od pretpostavljenoga Stjepanovog školovanja u Francuskoj došlo do preciznijeg pariškog sveučilišta, pa i same Sorbone. Spominjanje Sorbone kao mjesta gdje se školovao biskup Stjepan bio je znak za uzburu, jer je poznato da je Sorbona kao kolegij osnovana tek 1257. godine.²¹

Propitivanja su počela uvidom u djelo Baltazara Adama Krčelića koji, kako smo naveli, piše o biskupu Stjepanu II. čitavo poglavlje i opisuje sve najvažnije epizode iz njegova života, naravno, koliko su mu to dopuštala povijesna, narativna i diplomatska vrela. Veći se dio spomenutog poglavlja temelji na čitavim ulomcima iz *Salonitanske povijesti* Tome Arhiđakona koji se tiču samog Stjepana, ali i osoba vezanih uz njega. Krčelić je ukomponirao dijelove XLV. poglavlja iz Tomina djela koji se odnose na čazmanskog prepošta Hugrina, odnosno kasnijeg splitskog nadbiskupa i gradskog kneza,²² ali se uopće nije osvrnuo na mjesto gdje je Stjepan II. stekao naobrazbu.

Nadalje, I. Tkalčić je, pišući o ulozi Stjepana II. u preporodu Zagrebačke biskupije, ustvrdio, osvrćući se na Kukuljevićev navod o Stjepanovu podrijetlu iz obitelji Babonić, da „budući da nam za to manjkaju dokazi, to prepuštamo rješenje toga pitanja sretnijoj sgodi, kao i ono, gdje se je i kada rodio, i kako i gdje uzobrazio“.²³ Sam se oslanja na Krčelića i Vitezovića te iznosi podatak o Stjepanovom srodstvu s obitelji Buzad.²⁴

J. Buturac, pak, iznosi osnovne i dobro poznate podatke posvjedočene povijesnim vrelima i uopće se ne dotiče pitanja mjesta obrazovanja biskupa Stjepana.²⁵

Čini se da je eskalacija hipotetskih domišljanja o mjestu Stjepanova školovanja započela osamdesetih godina prošlog stoljeća kada je N. Klaić u monografskoj obradi srednjovjekovnog Zagreba istaknula da „s biskupom Stjepanom II. dolazi na biskupsku stolicu jedan od najvećih ljudi što ga je biskupija imala u srednjem vijeku“.²⁶ Zbog dužnosti kancelara koju je obavljao na dvoru Arpadovića, kao i naslova *magister*,²⁷ N. Klaić kaže da je Stjepan II. bio ne samo školovan čovjek

²¹ GOLDSTEIN – GRGIN 2006, 363.

²² HS XLV, 300-301.

²³ TKALČIĆ 1877, 127.

²⁴ TKALČIĆ 1877, 127.

²⁵ BUTURAC 1944, 24-25.

²⁶ KLAJĆ, N. 1982, 492.

²⁷ CD III, 240-241; 244-245.

„nego je bez sumnje svršio studije u Francuskoj“.²⁸ Svoju je pretpostavku potkrijepila tvrdnjom da je to bilo vrijeme presudnoga francuskog utjecaja na sve ugarske zemlje koji se proširio od druge polovine XII. st.²⁹ Čini se da je upravo ovim putem Francuska kao mjesto školovanja Stjepana II. ušla u njegovu biografiju koja se onda provukla kao siguran podatak, ali doradivan, proširivan, preoblikovan itd.

A. Gulin se bavi biskupom Stjepanom II. u više svojih radova i knjiga počevši od članka koji je izdvojen iz magistarske radnje,³⁰ gdje objavljuje Stjepanov pečat. Također mu pozornost posvećuje kada piše o osnivanju i djelatnosti Čazmanskog kaptola.³¹ Na Stjepanovo obrazovanje se osvrće u monografskoj obradi hrvatske crkvene sfragistike.³² U poglavlju o pečatima zagrebačkih biskupa, ne pozivajući se ni na kakvo vrelo, pak izričito kaže: „kao *kancelar*, a time i *magister*, koji je završio studije u Francuskoj, studirajući gotovo 12 godina na Teološkom fakultetu“.³³ Kada piše o kaptolima u sjevernoj Hrvatskoj A. Gulin se opet vraća na ovog obnovitelja Zagrebačke biskupije te ponavlja gotovo iste riječi o mjestu Stjepanova obrazovanja: „Zato taj biskup, kao kancelar, a time i *magister*, koji je završio studije u Francuskoj...“.³⁴ Kako vidimo činjenice o vrsti studija i dužini boravka su egzaktno navedene. Radi se o *dvanaest godina* Stjepanova boravka na *teološkom studiju* u *Francuskoj*, ali opet bez referiranja na bilo kakvo vrelo ili literaturu.

N. Budak, koji je pisao o biskupu Stjepanu II., u više navrata također donosi i podatke o Stjepanovu školovanju. U leksikografskoj natuknici³⁵ napisao je da je Stjepan „vjerojatno studirao u Francuskoj“.³⁶ Pošto je ovaj Budakov članak nastao neposredno po objavljivanju knjige Nade Klaić o srednjovjekovnom Zagrebu, moglo bi se zaključiti da je vezivanje Francuske uz Stjepana II. nastalo pod njezinim utjecajem. No, N. Budak je u drugom članku,³⁶ objavljenom poslije dvadesetak godina od prethodnog, napisao da je „Stjepan studirao teologiju na Sorboni“³⁷, pozivajući se na radove F. Šanjeka. U radovima F. Šanjeka, na kojima N. Budak temelji podatke o Sorboni kao mjestu Stjepanova školovanja, ne spominje se uopće Sorbona nego se navodi da je Stjepan II. bio pariški student teologije.³⁷ To ne čudi, jer Šanjek vrlo izričito kaže u svojoj knjizi da 1257. godine „Robert Sorbon

²⁸ KLAJČ, N. 1982, 492.

²⁹ KLAJČ, N. 1982, 492; 1976, 276-277.

³⁰ GULIN 1980b, 67-83.

³¹ GULIN 1988, 41-64.

³² GULIN 1998, 105-106.

³³ GULIN 1998, 105.

³⁴ GULIN 2001, 57.

³⁵ BUDAK 1983, 305-306.

³⁶ BUDAK 2004, 154.

³⁷ ŠANJEK 1988b, 171, 291; 1996, 52, 123, 219, 235.

utemeljuje kolegij za siromašne studente u Parizu – Sorbonu, današnji sinonim Pariškog sveučilišta³⁸. No, F. Šanjek je i u drugim, u kojima se bavi školovanjem hrvatskih intelektualaca na europskim sveučilištima u srednjem vijeku, Stjepanu II. posvećivao pozornost, uvijek ga ističući kao prvog u nizu školovanih ljudi s hrvatskih prostora u Francuskoj na pariškom sveučilištu. Naime, devedesetih godina prošlog stoljeća prigodom obilježavanja devetstote obljetnice Zagrebačke biskupije, izašlo je više prigodnih publikacija s kronotaksom zagrebačkih biskupa. U jednoj od njih³⁹ pojavljuje se više „pouzdanih“ podataka o Stjepanu II., pa se tako izričito kaže da je bio „rođen oko 1190/1195. godine, prvi Hrvat koji s uspjehom završava studij na Pariškom sveučilištu“, i pritom se referira na I. Kr. Tkalčića,⁴⁰ premda se Tkalčić nije upuštao u promišljanje gdje se Stjepan obrazovao. No, dalje u tekstu počinje se polako naslućivati kako se i odakle pojavljuju Pariz kao mjesto stjecanja naobrazbe, odnosno vrijeme trajanja Stjepanova studiranja. Naime, F. Šanjek se u bilješci poziva na djelo Baltazara Adama Krčelića te citira rečenicu iz njegove *Povijesti Stolne crkve zagrebačke* koja glasi: „Studuerat enim apud Parisios annis fere duodecim in Theologie facultate“.⁴¹ Još opširnije Šanjek je obrazložio svoje podatke o Stjepanovu školovanju u Parizu na drugim mjestima.⁴²

A. Lukinović je u isto vrijeme objavio monografiju o devetsto godina Zagrebačke biskupije te u njoj posebno poglavlje posvećuje biskupu Stjepanu II. naslovljeno „Stjepan II. – Veličanstveni“.⁴³ Uz uobičajene biografske podatke, koje je utvrdio već I. Tkalčić – kojeg usput nepotrebno kritizira jer da „Tkalčić svoje tvrdnje da Stjepan II. potječe od znamenitih Babonića nije potvrdio nikakvim povijesnim izvorima“ zanemarujući Tkalčićevu raspravu u kojoj je, kako smo naprijed iznijeli, sam kritizirao Kukuljevića koji je iznio mišljenje da je Stjepan II. iz roda Babonića Lukinović kaže da se pouzdano „za njega zna da je bio student glasovitoga pariškog sveučilišta Sorbone, gdje je stekao vrlo visoku izobrazbu“.⁴⁴ Za ovaj svoj navod Lukinović ne donosi nikakvu potvrdu iz vrela.

I u drugim člancima u najnovije vrijeme koji se pozivaju na radove navedenih prethodnika kao sigurna činjenica provlači se ona da je Stjepan II. bio školovan u Francuskoj, odnosno još točnije na pariškom sveučilištu. Tako T. Raukar u sintezi hrvatske srednjovjekovne povijesti⁴⁵ među prvim studentima s hrvatskih prostora na pariškom sveučilištu uz čazmanskog prepošta Hugrina navodi za-

³⁸ ŠANJEK 1996, 58*.

³⁹ ŠANJEK 1995b, 43-45.

⁴⁰ ŠANJEK 1995b, 43.

⁴¹ ŠANJEK 1995b, 45, bilj. 4.

⁴² ŠANJEK 1998, 115-116; 2006, 212.

⁴³ LUKINOVIĆ 1995, 62-66.

⁴⁴ LUKINOVIĆ 1995, 62.

⁴⁵ RAUKAR 1997, 349.

grebačkog biskupa Stjepana uzimajući u obzir standardu historiografsku produkciju koja se ovim pitanjima bavila detaljnije. Sama sam, kada sam analizirala Tomine navode o biskupu Stjepanu, oslanjajući se opet na prethodnike prihvatila isto. Naime u knjizi sam napisala: „Prvo je pitanje tko je bio zagrebački biskup Stjepan? Tkalcic ga je s pravom nazvao obnoviteljem zagrebačke crkve u XIII. st. Obnašao je čast zagrebačkog biskupa od 1225. godine do 1247. Školovao se na prestižnom srednjovjekovnom sveučilištu u Parizu, a Kukuljević drži da je bio izdanak plemićke obitelji Babonić“.⁴⁶

Analizirajući naprijed iznesenu literaturu, čini se da se može utvrditi genaza pogrešnih, ili točnije biografskih podataka o Stjepanu II. koje nije za sada moguće dokazati. U samom začetku se nalazi pretpostavka N. Klaić da je Stjepan II. mogao biti obrazovan u Francuskoj zbog tadašnjih ugarsko-francuskih, osobito kulturnih veza. No, Francuska je kod drugih autora vrlo brzo „pojašnjena“ i nadopunjena pariškim sveučilištem koje je onda postalo i Sorbona. Sljedeći korak jest obogaćivanje Stjepanova životopisa dvanaestogodišnjim studiranjem na Teološkom fakultetu u Parizu. Ovi posljednji navedeni podaci prepoznatljivi su iz *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona. Njih je ovaj srednjovjekovni pisac i Stjepanov suvremenik pripisao čazmanskom prepoštu Hugrinu, a glase: „A bio je on čovjek književno naobražen, obdaren prirodnom rječitošću i veoma je dobro poznao Sveto pismo. Studirao je gotovo dvanaest godina na teološkom fakultetu u Parizu, a njegov stric, kaločki nadbiskup Hugrin, podmirivao mu je troškove školarine“.⁴⁷ No, oni su se – kako vidimo – počeli vezivati i uz biskupa Stjepana II. Danas je moguće utvrditi kako se to dogodilo. Naime, veći dio citiranog opisa osobe čazmanskog prepošta Hugrina, a kasnijega splitskog nadbiskupa i kneza preuzeo je iz *Salonitanske povijesti* Baltazar Adam Krčelić u poglavlju o biskupu Stjepanu II. kada je pisao o Stjepanovoj ulozi u osnivanju Čazmanskog kaptola i njegovom prvom prepoštu Hugrinu.⁴⁸ Malom nepažnjom i previđanjem da Krčelić ipak ispravno Tomine podatke veže uz Hugrina, a ne Stjepana, uvukli su se u radove više autora od kojih su ih onda preuzimali i drugi, a ključna riječ i osovina oko koje se splela priča bilo je pariško sveučilište koje je pak „izraslo“ iz pretpostavke N. Klaić o Francuskoj kao mjestu Stjepanova studiranja. Čak i navođenje pariškog sveučilišta u biografiji Stjepana II. moglo bi se smatrati logičnom pretpostavkom, ali pobliže „pojašnjenje“, odnosno pojavljivanje Sorbone, što je iz današnje perspektive razumljivo, jer jest istoznačnica za pariško sveučilište, ali i očigledni anakronizam, pogreška je koja se nikako ne smije vezivati uz Stjepana II. jer je ovaj zagrebački biskup bio već deset godina mrtav kada je Sorbona tek osnovana. Također, nemamo nikakvog dokaza

⁴⁶ MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 216.

⁴⁷ *Fuerat enim uir litteratus et naturali facundia preditus et maxime in diuina pagina eruditus. Studuerat enim apud Parisios annis fere duodecim in theologica facultate ministrante sibi scolasticos sumptus Hugrino Colocensi archiepiscopo, patruo suo* (HS XLV, 300-301).

⁴⁸ KRČELIĆ 1770, 81.

da je Stjepan na studiju proveo dvanaest godina, jer se ovaj podatak odnosi na čazmanskog prepošta Hugrina, isto kao i studij teologije.

Pretpostavka o Francuskoj kao mjestu stjecanja naobrazbe koju je iznijela Nada Klaić može ostati kao jedna od mogućnosti gdje se Stjepan školovao zbog međusobnih veza koje su najviše očigledne u kraljevskoj kancelariji čiji je kancelar bio Stjepan prije nego je postao zagrebačkim biskupom. Kancelarija Arpadovića je pod francuskim utjecajem ustalila svoj rad već potkraj XII. st. i na samom početku XIII. st. za vrijeme kraljeva Bele III. i Emerika, odnosno kada su kao kancelari djelovali Hadrijan (1185. – 1186.) i Katapan. Osobit je iskorak učinjen za vrijeme Hadrijana, koji se najprije spominje kao notar, a onda i kao kancelar. Vladarske isprave Arpadovića su upravo tada oblikovane pod utjecajem francuskih i papinskih isprava.⁴⁹ Budući da je francuski utjecaj u kancelariji Arpadovića definiran prije nego ju je preuzeo Stjepan II., nije neophodno vezivati niti njegovo školovanje uz Francusku. Naime, u Stjepanovo vrijeme i druge su europske sredine imale veze s ugarskim i hrvatskim krajevima. Na prvom mjestu to je Italija. Sam Stjepan II. se u jednoj ispravi koju piše navodi kao *subdiaconus pape*,⁵⁰ a bio je osobito u dobrim odnosima s papom Grgurom IX. U vrijeme Stjepanove mladosti u Ugarskoj je kao papin poslanik često boravio kasniji splitski nadbiskup Bernard, a bio je odgajatelj i učitelj budućeg kralja Emerika.⁵¹ Kako je Bernard u Bologni – po riječima Tome Arhidakona⁵² – proveo trideset godina baveći se znanošću, ne može se isključiti ni njegov utjecaj tijekom boravaka na dvoru Arpadovića na mladog Stjepana, pa onda ni njegovo usmjeravanje prema pravnom studiju u Bologni. Upravo uzdizanje Zagrebačkog kaptola u mjesto javne vjere (*locus credibilis*),⁵³ ustanove koja u novim društvenim odnosima početkom XIII. st. dobiva onu funkciju koju ima notarijat u talijanskim i dalmatinskim komunama, može biti potaknuto od osobe koja je završila pravne studije te, u skladu sa suvremenim zbivanjima i potrebama, uviđa važnost i potrebu podizanja razine pisane kulture. Također, u sličnom kontekstu treba razmotriti Stjepanovo podrijetlo. Držim da ne treba isključiti mogućnost da je Stjepan zaista bio vrlo blizak, pa možda čak i rodno povezan s kraljevskom vladarskom kućom Arpadovića, kao što je to već Krčelić istaknuo: „Colomanno Galliciae et Sclavorum regi, familiaris et charus, prouti et Hungariae regibus Andreae et successori eius Belae IV. fuerat“.⁵⁴ Čini mi se da neuspjeli pokušaj ujedinjenja Zagrebačke biskupije i Splitske nadbiskupije, pri kojemu je Stjepan II. uz hercega Kolomana trebao imati ključnu ulogu upravo potkrjepljuje iznesenu pretpostavku.⁵⁵

⁴⁹ TANODI 1945, 1-4.

⁵⁰ CD III, 240-241.

⁵¹ Vidjeti: HS XXIII, 120-127; XXIV, 128-137; XXV, 138-143; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 186-205.

⁵² HS XXIV, 134-135.

⁵³ Vidjeti: STIPIŠIĆ 1991, 163.

⁵⁴ KRČELIĆ 1770, 80.

⁵⁵ Vidjeti: MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 216-217; BASIĆ 2006, 25-44.

AUGUSTIN KAŽOTIĆ U DJELIMA HRVATSKIH SREDNJOVJEKOVNIH KRONIČARA I POVJESNIČARA

O blaženom Augustinu Kažotiću svjedoče raznolika povijesna vrela. Osim diplomatskih dokumenata¹ koje je izdavao sam kao zagrebački biskup ili su se njega ticali, do danas je ostalo sačuvano drugih i drukčijih zapisa, onih narativnog karaktera. Oni omogućuju da se rasvijetli životni put ovoga blaženika i zagrebačkog biskupa preko podataka koje donose i koji se mogu smatrati pouzdanima. No, postoje i oni zapisi koje treba kritički razmotriti. Neki su nastali iz pera suvremenika ili vrlo bliskih vremenu života blaženoga Augustina, a neki kasnije upotrebom ovih starijih zapisa ili nekom drugom ne uvijek pouzdanom tradicijom. Upravo je tema ovog članka razmotriti i evaluirati djela hrvatskih srednjovjekovnih kroničara i povjesničara koja pišu o Augustinu Kažotiću.

Augustin Kažotić bio je rodom Trogiranin, iz ugledne obitelji.² Podrijetlom iz južnih krajeva, ali na mjestu zagrebačkog biskupa, gdje se istaknuo svojom javnom djelatnošću, bio je u vidokrugu pozornosti najistaknutijih hrvatskih srednjovjekovnih kroničara i s juga i sa sjevera koji su se u svojim kronikama bavili crkvenim pitanjima, ali i drugim društvenim i političkim zbivanjima, bilo prošlim bilo suvremenima.

Osvrnut ćemo se djelomice usputno i na neke strane zapise Augustinovih suvremenika, kao i na kasnije hrvatske kroničare i povjesničare koji iznose mnogo činjenica iz njegova života. Neke od njih su danas teško provjerljive, a neke su sasvim preuzete iz ranijih spisa te, zbog niza okolnosti, njihove tradicije pogrešno protumačene.

Dvije su dominantne osobe hrvatskog srednjovjekovlja u čijim je kroničarskim zapisima svoje mjesto našao blaženi Augustin Kažotić. Put prema njima vodi nas preko djela Baltazara Adama Krčelića (1715. – 1778.),³ nezaobilaznog autora kada je riječ o povijesti Zagrebačke biskupije. Osim što je između ostalog autor *Življenja blaženoga Augustina Kažotića*⁴ na hrvatskom jeziku, Krčelićevo kapitalno djelo *Historia cathedralis ecclesiae Zagrabienensis* sadrži jedno, i to znatno poglavlje o blaženom Augustinu, zagrebačkom biskupu.⁵ Svojim – za onovremenu historiografiju uobičajenim pristupom – odnosno korištenjem dostupnim starijih zapisa-vrela, Krčelić je gradio priču o životu i djelu zagrebačkih biskupa.

¹ Vidjeti: GULIN 2002, 47-58.

² O obitelji Kažotić v. JELASKA 2002, 17-46.

³ KRIVOŠIĆ 1978, 107-229; ANTOLJAK 2004, 221-238.

⁴ KRIVOŠIĆ 1977, 859-864.

⁵ KRČELIĆ 1770, 100-122; 1994, 118-145.

Poglavlje o Augustinu Kažotiću Krčelić temelji – sam to na početku naglašava – na diplomatičkim dokumentima i na dva historiografska spisa. To su narativni zapisi Kažotićevih suvremenika: Splićanina Mihe Madijeva⁶ te zagrebačkog kanonika i Kažotićeva suradnika Ivana Arhidakona Goričkog.⁷ Krčelić je učinio bitan iskorak u razrješavanju mnogih pitanja koja su se odnosila na Augustina Kažotića, a provlačila su se u djelima kroničara i povjesničara. Istražio je najvažnije navedene srednjovjekovne zapise, kao i one kasnijih autora: Ivana Tomka Mrnavića⁸ i Jurja Rattkaya.⁹ Mrnavić je napisao spis o životu blaženoga Augustina,¹⁰ a slijedio ga je u svom djelu Juraj Rattkay.¹¹ Na ova ćemo se djela samo ukratko osvrnuti u vezi s podacima iz života Augustina Kažotića koji su bili problematizirani kroz srednji vijek i kasnije.

S obzirom na ulogu koju je Kažotić odigrao kao *homo ecclesiasticus*, ali i kao *homo politicus* svoga vremena u razdoblju vrlo važnom za Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo, kada dinastiju Arpadovića zamjenjuju Anžuvinci i kada se nije bilo lako snaći u povijesnim okolnostima, našao je zasluženo mjesto u kronikama dva-ju najistaknutijih srednjovjekovnih pisaca XIV. st. s hrvatskih prostora.

Stoga počinjemo od juga, od djela splitskog pisca XIV. st. Mihe Madijeva autora djela *Historia de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum* od kojega je sačuvan dio drugog dijela i čije je jedno poglavlje posvećeno Augustinu Kažotiću. Djelo je sačuvano u tzv. *Trogirskom kodeksu (Codex Traguriensis)*, kolektaneju pisanom knjižnom goticom bolonjskog tipa koji je sa splitskim nadbiskupskim arhivom i bibliotekom dospio u posjed obitelji Garagnin u Trogir i otuda ime, a danas se nalazi u Budimpešti u Nacionalnoj biblioteci Széchény (*Codices Latini medii aevi* 440). Ovaj je kodeks nastao osamdesetih godina XIV. st.¹² Miha Madijev (*Micha Madii de Barbazanis*) rođen je oko godine 1284. u

⁶ KLAJČIĆ, N. 1976, 214-215; 1990, 398-400; Miha Madijev de Barbazanis, *Historija*, 151-184; 363-386. Poglavlje o blaženom Augustinu u prijevodu na hrvatski na str. 182, faksimil trogirskog kodeksa s izvornim latinskim tekstom na str. 385-386.

⁷ O Ivanu Arhidakonu Goričkom postoji obilna literatura, v. RAČKI 1864b, 548-557; TKALČIĆ 1886, 71-134; ŠUFFLAY 1904, 511-536; KLAJČIĆ, N. 1971b, 20-31; *Izvori za hrvatsku povijest do 1526., passim*; KLAJČIĆ, N. 1976, *passim*; 1990, 393-396, 403-404; ŠVAB 1982, 119-160; ANTOLJAK 1978, 30; 2004, 20; MARGETIĆ 1993b, 1-16. Zapisi o blaženom Augustinu iz pera Ivana Goričkog objavljeni su u: *Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije* II, 6, *et passim*.

⁸ O Ivanu Tomku Mrnaviću v. ANTOLJAK 2004, 69-75; TVRTKOVIĆ 2008.

⁹ O Jurju Rattkayu v. ANTOLJAK 2004, 106-112.

¹⁰ Spis je objavljen 1637. godine u Beču pod naslovom: »Vita beati Augustini, ordinis praedicatorum, ex Zagradiensi Lucerini episcopi, per Ioannem Tomcum Marnavitium, Bosnensem episcopum, lectorem et coadiutorem Zagradiensem, fideliter collecta« kao dodatak djelu Sigismunda Ferrarija *De rebus Hungaricae provinciae ordinis praedicatorum, partibus quatuor, et octo libris distributi commentarii* (MDCXXXVII).

¹¹ Georgius RATTKAY, *Memoria regum, et banorum, regnorum Dalmatiae, Croatiae, et Sclavoniae inchoata ab origine sua usque ad praesentem annum MDCLII. deducta* (MDCLII.), 67-73; RATTKAY 2001, 165-169.

¹² O rukopisu u kojemu je kronika Mihe Madijeva v. BARADA 1940b, 81-92; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 46-48; PERIĆ 2003, VII-VIII.

Splitu. Osnovni podaci o njegovu liku i djelu iskristalizirali su se u više radova povjesničara. Potječe iz ugledne splitske patricijske obitelji. Njegov djed je skupa s Tomom Arhidakon putovao u Anconu po potestata Gargana i uz to je obnašao više visokih gradskih službi, a otac Madije Mihin kao pripadnik patricijskog staleža sudjelovao u javnim komunalnim poslovima. Pisac Miha Madijev naveden je u splitskom Statutu iz 1312. među plemićima kojima je dužnost nadzirati rad potestata, zatim u više navrata obnaša dužnost gradskog suca, član je gradskog vijeća te tajnog vijeća 1357., a posljednji put se spominje 1358. godine kao općinski savjetnik.¹³ Ovi biografski podaci o Mihi Madijevu, koje je bilo teško rekonstruirati, daju odgovor na pitanje zašto piše i kako koncipira svoju *Historiju* te zašto jedno od poglavlja posvećuje dominikancu Augustinu Kažotiću.

Prema onom što je ostalo i što se može iščitati iz naslova djelo je zamišljeno kao kronika rimskih careva i papa, ali je na neki način nastavak Tomine *Salonitanske povijesti* s kojom ima i dodirnih koncepcijskih točaka, jer jedna i druga kronika afirmiraju komunalnu samosvijest Splita. No, poznat je samo dio Mihine kronike koji teče od 1290. godine i do danas ovo historiografsko djelo još nije u potpunosti vrednovano. Kod Mihe Madijeva sačuvano je više vijesti o blaženom Augustinu. Tako u poglavlju „O papi Benediktu” piše da je on „zaredio Augustina iz Trogira za zagrebačkog biskupa”.¹⁴ S aspekta naše teme zanimljivo je poglavlje koje je nazvao „O smrti nucerskog biskupa svetoga Augustina rodom iz Trogira”.¹⁵

Miha Madijev u njemu kaže: „Isto tako gore spomenutih godina Augustin, nekoć zagrebački biskup, koji je bio odalečen od spomenute biskupije od strane gospodina pape Ivana na traženje ugarskog kralja te ustoličen u crkvi Noce-re u Apuliji za biskupa na zahtjev gospodina Roberta, kralja Apulije i Sicilije, preminuo je u Kristu godine MCCCXXIX. Njegovo tijelo pokazuje mnoga čudesa nad onima koji s pobožnošću k njemu prilaze. On je bio porijeklom iz Dalmacije, iz grada Trogira, i bio je ponizan brat Reda propovjednika svetoga Domenika”.¹⁶

Miha Madijev poglavlje o Augustinu Kažotiću ukomponirao je među zbi-vanja trećeg desetljeća XIV. st. koja su bila vrlo burna za Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo zbog dolaska na prijestolje Anžuvina, dinastije koja uređuje novu

¹³ ŠIŠIĆ 1903, 1-46; ČREMOŠNIK 1956, 119-124.

¹⁴ *De papa Benedicti XI. ordinansque Augustinum de Tragurio episcopum Sagrabie* (Miha Madijev de Barbazanis, *Historija*, 161, 367).

¹⁵ *De obitu episcopi Nucere sancti Augustini natus de Tragurio* (Miha Madijev de Barbazanis, *Historija*, 182, 385-386).

¹⁶ *Item supra dictis annis Augustinus olim Çagrabiensis episcopus qui fuit per dominum Iohannem papam a dicto episcopatu remotus ad petitionem regis Hungarici et collocatus in ecclesia Nocere in Apulia in episcopum ad instantiam domini regis Roberti Apulie et Cicilie (!) obiit ad Christum de M^oCCC^oXXIX cuius corpus multa miracula ostendit super iis qui cum deuocione ad ipsum accedunt. Hic fuit oriundus de Dalmatia de ciuitate Tragurii et fuit frater predicatorum ordinis sancti Dominici humilis* (Miha Madijev de Barbazanis, *Historija*, 182, 385-386).

stečevinu po svojim pravilima. Glavni je cilj nove dinastije bio pacificirati velikaške obitelji te stvoriti svoje pouzdanike, pa time i novo donacionalno plemstvo.¹⁷ Kažotićeva uloga kao zagrebačkog biskupa pod Kaločkom metropolijom bila je delikatna u tim i takvim vremenima. Iz sumarnog opisa Mihe Madijeva naslućuje se politička pozadina koja je utjecala da se blaženi Augustin Kažotić ukloni sa zagrebačke biskupske stolice jer se zamjerio kralju Karlu u provođenju njegove politike.

Iako se čini se da je djelo Mihe Madijeva napisano ne dugo po Augustinovoj smrti, ipak sadrži dva bitna podatka koji zahtijevaju propitivanje. Naime, u njemu se provlače neke nejasne ili pogrešne činjenice iz života blaženog Augustina. Miha Madijev piše da je Augustina Kažotića sa zagrebačke biskupske stolice udaljio papa Ivan XXII. na traženje ugarskog kralja, tj. Karla Roberta, i da ga je postavio za biskupa Nocere u Apuliji na zahtjev Roberta, kralja Apulije i Sicilije. Navodi 1329. kao godinu Kažotićeve smrti. Poznato je da je papa Ivan XXII. pokušao posredovati između kralja Karla Roberta i Augustina Kažotića da se ovaj vrati iz Avignona na mjesto zagrebačkog biskupa, ali kada nije uspio ovaj pokušaj, postavio ga je za biskupa Lucere u Apuliji, u južnoj Italiji. Neki kasniji, čak i ugledni autori, navodili su Noceru/Nuceru kao mjesto gdje je bio premješten na biskupsku stolicu blaženi Augustin. No, teško je zamisliti da Miha Madijev nije znao gdje je njegov suvremenik i Trogirin bio biskup nakon Zagreba. B. A. Krčelić je pak ovu nedoumicu protumačio možebitnom paleografskom zabludom, odnosno zamjenom grafema L i N i zaključio da je Kažotić bio biskupom u Luceri, a da su ostalo pogrešni navodi imena grada.¹⁸ Iako se čini jednostavno, ipak se teško zadovoljiti ovakvim objašnjenjem, tim više što Miha Madijev navodi Noceru u *Apuliji* gdje se nalazi Lucera. U Italiji pak ima više gradova s imenom Nocera/Nuceria, ali nijedan se ne nalazi u Apuliji. No, kod antičkih pisaca, osobito grčkih, grad Lucera navodi se kao Λουκαρία/Λουκερία, ali i kao Νουκερία. Απουλῶν/Νουκερία, odnosno Nucera/Nocera.¹⁹ Time bi se ova dvojba razriješila. Možemo zaključiti da je učeni Splićanin znao antičko ime grada u kojemu je bio biskup i umro blaženi Augustin. Pogreškom pri kasnijem prepisivanju *Kronike* Mihe Madijeva u kolektanej protumačili bismo navedenu godinu smrti kao 1329., premda se pouzdano zna, po drugim vrelima, da je blaženi Augustin umro 1323. godine. Miha Madijev ističe Kažotićevu pobožnost, kao i čudesa koja su se dogodila njegovim zagovorom.

Svakako je najzanimljiviji i najvjerodostojniji autor za životopis i djelovanje bl. Augustina Kažotića Ivan Arhidakon Gorički, pravni i povijesni pisac (o.

¹⁷ O dolasku Anžuvina na vlast u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu te o reformama koje provode v. KLAJČ, V. 1972, 9-222; KLAJČ, N. 1976, 503-531, 593-625; RAUKAR 1997, 73-83; 2002, 43-45; ENGEL 2001, 124-194; KARBIĆ 1999, 520-526.

¹⁸ KRČELIĆ 1994, 124.

¹⁹ COLEMAN 2011, 27-42.

1280. – nakon 18. X. 1353.), njegov suvremenik i čini se najbliži suradnik dok je bio zagrebačkim biskupom. Svojim zapisanim radovima odaje vrlo naobražena svećenika za kojega se pretpostavlja da je studirao pravo u Bologni ili Padovi. Kao zagrebački kanonik, gorički arhidakon i biskupov kancelar prvi se put spominje 1328. u ispravi zagrebačkoga biskupa Ladislava. Njegova je pravna naobrazba osobito bila važna u ulozi koju je imao Zagrebački kaptol kao vjerodostojno mjesto jer je kao *homo fidedignus capituli* sudjelovao u raznim sudskim sporovima.²⁰

Nada Klaić je naglasila da je Ivan Arhidakon Gorički bio jedan od najučelnijih ljudi svoga vremena u čitavoj Slavoniji, odnosno otac historiografije u Slavoniji koja će nakon njegove smrti gotovo sasvim nestati u srednjem vijeku.²¹ Vještina i spisateljski dar, kao i pravna naobrazba, odrazili su se posebice u spisu poznatom pod nazivom *Statuta Capituli Zagrabiensis* (nekoć nazivanom i *Album capitulare* ili *Liber acclavatus*) koji je 9. VIII. 1334., prigodom obnove kaptola, javno proglašen njegovim zakonikom. Danas je poznata redakcija iz 1354. godine uz koju je dopisan *Popis zagrebačkih biskupa do 1350.* Ovaj *Popis* kasnije je povezan s fragmentom tzv. *Zagrebačke kronike* sačuvane u jednom Krčelićevom djelu. U autorstvo Ivana Goričkog ove *Zagrebačke kronike* se sumnjalo, pa se ista sumnja kod određenih autora proteže i na sam *Popis*.²² Svjedočanstvo Ivana Goričkog o blaženom Augustinu možda je najvažnije za rekonstrukciju njegova djelovanja na crkvenom, socijalnom i kulturnom području u Zagrebačkoj biskupiji.

O Augustinu Kažotiću, kao što možemo i pretpostaviti, pisano je u popisu biskupa, odnosno kako sam Gorički naziva ovaj dio *Kronike: De nominibus et temporibus regiminum episcoporum Zagrabiensis ecclesie*. *Kronika* je u ovom dijelu pisana srednjovjekovnim latinskim jezikom, ali jednostavnim gotovo formaliziranim stilom oponašajući uobičajeno za crkvene kronike *Liber Pontificalis* i donosi samo šture podatke tzv. *res gestae* svakog od zagrebačkih biskupa započinjući uvijek na isti način: *Huic successit...* Tako o Augustinu Kažotiću kojega navodi nakon biskupa Mihaela slijedi tekst:

Njemu je slijedio gospodin Augustin od Reda braće propovjednika odlikujući se svetošću života kao što pokazuje i njegova smrt. Providnošću istog gospodina pape Benedikta, premda u nemirnim vremenima ipak je korisno i slavno bio na čelu crkve u vrijeme Karla, ugarskog kralja i napokon je od pape Ivana XXII. bio premješten u biskupiju grada Svete Marije od

²⁰ *Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije* II, 6, et passim; RAČKI 1864b, 548-557; TKALČIĆ 1886, 71-134; ŠUFFLAY 1904, 511-536; KLAJČIĆ, N. 1971b, 20-31; *Izvori za hrvatsku povijest do 1526., passim*; KLAJČIĆ, N. 1976, *passim*; 1990, 393-396, 403-404; ŠVAB 1982, 119-160; ANTOLJAK 1978, 30; 2004, 20; MARGETIĆ 1993b, 1-16.

²¹ KLAJČIĆ, N. 1976, 582-589.

²² KLAJČIĆ, N. 1990, 393-396, 403-404.

Nuchere i ondje je umro trećeg dana mjeseca kolovoza godine 1323, gdje sve do danas čudesima sjaji.²³

Tekst *Popisa biskupa* kompatibilan je u više točaka s onim Mihe Madijeva, a neki se biografski podaci međusobno nadopunjavaju. Svakako najveću pozornost zaslužuje opet navod grada *Nucheria*, gdje je bio bl. Augustin premješten za biskupa i gdje je završio svoj život. Ako je Ivan Gorički autor *Popisa biskupa*, sasvim sigurno je, kao i Miha Madijev, znao gdje je umro njegov suvremenik i suradnik. Znakovito je da, kao što Miha Madijev ispravno navodi grad *Noceru u Apuliji*, tako Ivan Gorički navodi ispravno drugo ime grada Lucere (koju on naziva *Nucheria*), a to je grad *Svete Marije*. Dakle, može se zaključiti da i Ivan Gorički misli na isti grad kao i Miha Madijev, odnosno na grad koji kasnije, pa i danas, nosi ime Lucera, a naši su ga učeni kroničari naveli pod antičkim nazivom. Osim ovog vrlo znakovitog zajedničkog mjesta, sličnosti su evidentne i u tome što se u jednoj i drugoj kronici spominju čudesa koja proizlaze iz svetosti života bl. Augustina (*cuius corpus multa miracula ostendit; qui usque hodie corruscant miraculis*) te oba naglašavaju da je Augustin Kažotić bio iz reda propovjednika. Iz obadva teksta se naslućuju političke implikacije koje su utjecale na život blaženoga Augustina. Spominju se dvije ključne ličnosti papa Ivan XXII. i kralj Karlo Roberto. Tekst Ivana Goričkoga sadrži aluzije na komplicirana vremena za zagrebačku Crkvu u vrijeme Karla Anžuvina, a Miha Madijev pak ističe trogirsko-dalmatinsko podrijetlo blaženoga Augustina Kažotića.

Sami *Statuti* Zagrebačkog kaptola sastavljeni kao jedna kombinacija literarnog i pravnog djela ostavili su više detalja o Augustinovom djelovanju u Zagrebačkoj biskupiji, odnosno o reformama koje je proveo u kaptolu i biskupiji.²⁴ Oni donose odredbe o zemljišnim odnosima, povlasticama, obvezama i prihodima. Stilski *Statuti* su i kronika i pravni spis koji mnogi drže urbarom, a važno je vrelo za gospodarsku, pravnu i kulturnu povijest Zagrebačke biskupije.

U *Statutima* se Ivan Gorički vrlo biranim riječima poziva na Augustina Kažotića kao na reformatora Zagrebačke crkve s kaptolom te osnivača katedralne škole. Sami *Statuti* najvećim dijelom jesu – čini se, odredbe – koje je donio biskup Augustin, a onda ih Ivan Gorički, uz nadopune kasnijeg Kažotićeva nasljednika biskupa Ladislava, zapisao. Kako je Zagrebački kaptol bio najstarije mjesto pisanje i pravne kulture u Slavoniji, uspostavljeno kao *locus credibilis* još u vrijeme bi-

²³ *Huic successit dominus Augustinus de ordine fratrum Predicatorum, vite sanctitate prefulgens prout suis exitus docet, per provisionem eiusdem domini Benedicti pape; et licet temporibus impacatis tamen utiliter et laudabiliter preluit ecclesie tempore domini Karoli regis Hungarie et demum per dominum Johannem papam XXII translatus fuit in episcopum civitatis sancte Marie de Nucheria, ibique obiit die tercia mensis augusti, anno domini MCCCXXIII, qui usque hodie corruscant miraculis* (*Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije* II, 6).

²⁴ O reformama A. Kažotića koji se odnose na kaptol pisali su: KLAJČ, N. 1976, 582-586; 1982, 407-415; 1990, 356; GULIN 2001, 52-56.

skupa Stjepana II.,²⁵ to je sam Kažotić bio svjestan važnosti ustanove Zagrebačke biskupije i na kulturnom i na pravnom području. Upravo ulogu Zagrebačkog kaptola kao vjerodostojnog mjesta Ivan Gorički ističe u kapitulu IV. prvog dijela *Statuta* kada vrlo detaljno zapisuje način čuvanja kaptolskog pečata po odredbi „gospodina Augustina, svete uspomene nekoć biskupa naše crkve”.²⁶ Ovaj zapis Goričkog – kao uostalom i mnoge druge odredbe – naglašavaju važnost koju je sam blaženi Augustin pridavao pravnom uređenju Kraljevstva. Naime uloga vjerodostojnih mjesta – u ovom slučaju Zagrebačkog kaptola – bila je, za reformu Kraljevstva koju su provodili Anžuvinci po europskom modelu, za ono vrijeme neophodna.²⁷

I u drugom dijelu *Statuta*, kada Gorički govori o običajima i obvezama zagrebačkih kanonika u obredima zagrebačke crkve, kaže da je „blaženo i dostojno zadržati u pamćenju i po mogućnosti slijediti ono što je sveti otac najsvretnije uspomene gospodin Augustin nekoć najdosojniji biskup naše crkve ne samo odredio da se čuva nego također i provodi”.²⁸ Gorički se prije nego zabilježi same običaje, za koje kaže da ih ne može zapisati ukratko, poziva na Izidora Seviljskog i na važnost zapisa jer „je pamćenje riznica svih stvari”.²⁹ Iz uvodnih riječi ovoga drugog kapitula drugog dijela *Statuta* očevidno je da Gorički želio sačuvati trajno ono što je uredio bl. Augustin, i to ne samo u pisanom obliku, nego naglašava da to treba obdržavati i u svakodnevi.

No, *Statuti* ponajviše određuju razne druge odnose mahom ekonomskog karaktera, i tu se Ivan Gorički poziva na konstitucije koje je donio blaženi Augustin. Radi se odlukama o uređenju prihoda i drugih odnosa kaptola i biskupa.³⁰

U trećem dijelu *Statuta* najviše se govori o katedralnoj školi koja po Lateranskom koncilu mora primati i siromašne učenike, i to besplatno. No, da bi se spriječila bilokakva zloupotreba, Ivan Gorički piše da je blaženi Augustin odredio za lektora katedralne škole prihode jedne prebende.³¹ Iz ovih se odluka izvlače podaci o blaženom Augustinu kao utemeljitelju katedralne škole.³² I ovom ga

²⁵ MATIJEVIĆ SOKOL 2011, 55-64. Tu je donesena sva najvažnija literatura o ovoj istaknutoj ličnosti na čelu zagrebačke biskupije odnosno njezinu obnovitelju. Taj se rad objavljuje i u ovoj knjizi. O kaptolu v. GULIN 2001, 19-64.

²⁶ *Quoniam in regno Hungarie expeditiones causarum in foro seculari comuniter conseveverunt fieri cum litterarum capitulorum testimoniis, ideo non immerito ex institutione domini Augustini, sancte memorie, olim nostre ecclesie episcopi, specialius processit et servatur* (Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije II, 14-15).

²⁷ MATIJEVIĆ SOKOL 2008, 251, 255-256; SZENDE 2004, 110-113; RADY 2000, 66-78; ENGEL 2001, 122-123; KLAJČ, N. 1982, 506-514.

²⁸ *Pium est et meritorium ea in memoria retinere et sequi pro posse, que ille pater sanctus, dominus Augustinus, felicissime recordacionis, olim ecclesie nostre dignissimus episcopus, non solum servandum instituit, sed etiam gessit...* (Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije II, 65).

²⁹ ... *rerum omnium thesaurus memoria est* (Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije II, 65).

³⁰ Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije II, 66, 67,

³¹ Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije II, 77-79.

³² KLAJČ, N. 1982, 511; MATIJEVIĆ 2002, 73-75; ŠANJEK 2007, 14-20; 2008, 155-157.

prigodom Gorički oslovljava *venerabilis pater dominus Augustinus, sancte memorie, pius olim nostre ecclesie episcopus*.³³

U *Statutima* je Gorički donio nekoliko isprava koje je izdao bl. Augustin, a tiču se uređenja više situacija unutar kaptola. Za razliku od prethodnika, ali i nasljednika, isprave bl. Augustina odražavaju skromnost redovnika, i to kroz devocionu formulu koja glasi *miseracione diuina*.³⁴ U njegovih prethodnika, ali i nasljednika, devociona formula sadrži dijelom oblik iz kraljevskih isprava *dei gratia*. Gorički je naglasio za jednu od konstitucija da ju je „sastavio sam sveti otac Augustin”.³⁵

Zaista se može zaključiti da je najbolje i najuvjerljivije svjedočanstvo o djelovanju Augustina Kažotića kao zagrebačkog biskupa ostalo zabilježeno marom njegovoga suvremenika i školovanoga goričkog arhiđakona Ivana te da brižljivo proučavanje *Statuta*, ali i indirektno druge ostavštine, tek može još više rasvijetliti Augustinovu ulogu u reformama.

Iz atributa kojima Ivan Gorički opisuje biskupa Augustina nedugo poslije njegove smrti, razaznaje se da je već tada bio na glasu kao osoba koja sjaji svetošću, kao što je sažeto u popisu biskupa.

Glas o svetosti bl. Augustina, dakle, bio je već u XIV. st. snažan, ali s vremenom se i širio. Rasprostranjene su bile priče o čudesima koja su se dogodila zagovorom biskupa Augustina. Čini se da je tome pridonio jedan kasniji, ne srednjovjekovni tekst Ivana Tomka Mrnavića (1580 – 1637.) koji je napisao *Život blaženog Augustina*.³⁶ U ovom još neproučenom djelu XVII. st. Ivan Tomko Mrnavić vrlo osebujno opisuje život blaženoga Augustina. U jednom dijelu spisa govori o pokušaju Trogirana, Kažotićevih sugrađana, da otmu u Luceri zemne ostatke svoga blaženika koji imaju čudotvorne moći i da ih prenesu u njegov rodni grad. Pohitali su lađom, oteli kosti Kažotićeve, pričekali na lađi jutro da krenu, ali su se relikvije vratile u Luceru.³⁷ Čini se da je ovaj odlomak u *Životu blaženoga Augustina* iz pera I. T. Mrnavića nastao na temelju spisa poznatog pod nazivom *Memoriale* koji je sastavio zadarski patricij Pavao Pavlović (*Paulus de Paulo*).³⁸ Pavao Pavlović je u Trogiru obnašao dužnost gradskog kneza 1386. godine i zabilježio je događaje koji su se odnosili na pobunu u Trogiru u kojoj su sudjelovali i članovi obitelji Kažotić. Spominju se imena Augustina i Donata Kažotića.³⁹ B. A. Krčelić, koji je dobro poznao sve spise o Augustinu Kažotiću, uočio je uvidom

³³ *Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije* II, 78.

³⁴ *Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije* II, 88; CD VIII, 104, 135, 136 *et passim*.

³⁵ ... *quam idem sanctus pater Augustinus dictavit solus* (*Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije* II, 66).

³⁶ »Vita beati Augustini, ordinis praedicatorum, ex Zagrabiensi Lucerini episcopi, per Ioannem Tomcum Marnavitium, Bosnensem episcopum, lectorem et coadiutorem Zagrabiensem, fideliter collecta«, u: FERRARI 1637 /*odatak*/.

³⁷ *Vita beati Augustini, ordinis praedicatorum*, 39.

³⁸ *Ljetopis Pavla Pavlovića*, 1-59; KLAJIĆ, N. 1976, 220-221; 1990, 402-403.

³⁹ *Ljetopis Pavla Pavlovića*, 12.

u *Memoriale* da se radi o jednoj lokalnoj epizodi s kraja XIV. st. te da ovi događaji nemaju nikakve veze s blaženim Augustinom osim istog imena protagonista. Zaključio je da se zapis Pavla Pavlovića sasvim pogrešno shvaća jer kraticu *s.* u obliku ligature ne treba čitati kao *sanctus*. Krčelić je s obzirom na kontekst, ali i oblik grafema, skrenuo pozornost da kratica *s.* ispred imena Augustina Kažotića jest ligatura za *ser*, a ne za *sanctus*. Čini se da su navodi kod Mihe Madijeva i Ivana Goričkoga o svetosti blaženoga Augustina naveli kasnije pisce da tekst Pavla Pavlovića pogrešno shvate. No, Krčelić je situaciju ispravno pojasnio i *Memoriale* Pavla Pavlovića ne treba dovoditi u vezu s našim blaženikom.⁴⁰

Nejasnoće o mjestu i vremenu smrti koje se pojavljuju bilo kod Mihe Madijeva, bilo kod Ivana Goričkog, raširile su se po literaturi sve do najnovijih vremena. Različita je filijacija spomenutih navoda, ali svi autori koji su došli u dodir sa srednjovjekovnim kronikama Mihe Madijeva i Ivana Goričkog, s obzirom na ugled autora, čini se nisu provjeravali ni pokušavali pojasniti sporne podatke iz biografije slavnog blaženog Trogirana. Tako se Ivan Lučić-Lucius, kada u djelu *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* piše o kralju Karlu, u dionici o ulozi Augustina Kažotića poziva na obilnu literaturu i vrela.⁴¹ Između ostalog navodi i prethodne autore: Mihom Madijeva, Sigismunda Ferrarija i I. T. Mrnavića. I. Lučić kaže da je blaženi Augustin postao biskupom Nucere u Napuljskom kraljevstvu, gdje je „svetački umro” te da njegov grob posjećuju mnogi pobožni ljudi. I tu se izričito poziva na Mihom Madijeva i S. Ferrarija. No, navodi i F. Ughellija⁴² i njegovo djelo *Italia Sacra* koji Kažotića u osmom svesku spominje „među biskupima Lucere”. Lučić je izgleda više vjerovao Mihi Madijevu, pa je poslije opet naveo blaženog Augustina kao biskupa Nucere.⁴³

S druge strane sličnu sudbinu je u literaturi imao i naslov Mrnavićeva djela *Život blaženoga Augustina* jer mnogi autori, iz nepoznatog razloga, umjesto ispravnoga *Vita beati Augustini, ordinis praedicatorum, ex Zagrabieni Lucerini episcopi* navode *Nucerini episcopi*.⁴⁴

Krčelić je, pak, služeći se svekolikom literaturom i vrelima, razriješio na svoj način biografska dvoumljenja o Kažotiću koja su se našla u djelima srednjovjekovnih kroničara. N. Klaić,⁴⁵ pak, donoseći tekst iz *Popisa biskupa* Ivana Goričkog, ne problematizira Nuceru kao grad gdje je bio na biskupskoj stolici i gdje je završio svoj život.

I strani pisci – uglavnom kroničari dominikanskog reda – ostavili su više zapazanja o ovoj posebnoj osobi koja je dočekala kraj života na mjestu lucerskog

⁴⁰ KRČELIĆ 1994, 124-125.

⁴¹ LUČIĆ-LUCIUS 1979, 1020.

⁴² Ferdinando Ughelli (1595. – 1670.) cistercitski je opat i autor djela *Italia Sacra* u devet svezaka.

⁴³ LUČIĆ-LUCIUS 1979, 1044.

⁴⁴ Upozorila je na to: TVRTRKOVIĆ 2008, 43.

⁴⁵ KLAJĆ, N. 1982, 518-519.

biskupa.⁴⁶ Među zanimljivim suvremenim zapisima o blaženom Augustinu je i onaj glasovitog, ali kontroverznog svećenika, poznatog pod imenom *Opicinus de Canistris*, rođena u Lombardiji, u neposrednoj blizini Pavije 1296. Njegova je obitelj podržavala gvelfe protiv gibelina te je morala u progonstvo u Genovu, gdje on završava studij teologije. U Paviju se vraća 1318., za svećenika je zaređen u Parmi 27. veljače 1320., a 1323. dobiva župu Santa Maria Capella u Paviji. Augustin Kažotić se u tom gradu kratko zadržao 1322. godine na putu na svoju novu biskupsku stolicu u Luceri, a *Opicinus* je u svoj Dnevnik 8. listopada 1322. zapisao: „Prolazeći kroz Paviju vrlo sveti muž brat Augustin iz Reda propovjednika, premješten iz zagrebačke u lucersku biskupiju, predobrostivo me primio, opomenuo i pohvalio moja pisana djela“.⁴⁷

Još jedan suvremenik i subrat te pisac, odnosno kroničar svoga grada Milana i svoga i Kažotićeva reda, Galvano della Fiamma (1283. – 1344., Milano) napisao je nekoliko knjiga ljetopisnog karaktera kojima veliča Viscontije iz Milana. Umro je u Milanu 1344. Ali napisao je i *Veliku kroniku Reda braće propovjednika*, gdje je uz 1286. godinu zabilježio zanimljivu epizodu iz života Augustina Kažotića kada se stjecajem okolnosti ovaj našao u vrlo dramatičnoj situaciji na putu na studije u Pariz. Kroničar dominikanaca ovako piše:

Iste (1286.) godine jedan od Ursinija nekom je štrcaljkom otrovao gospodina grofa od Casate, milanskog kardinala. Kada su pak dva brata našega reda naime fra Jakov Ursini, nećak kardinala Mateja Rubeja Ursinija i fra Augustin Ungar (tj. Kažotić) krenuli na put radi studija u Pariz i prolazili su dolinom Ticina napali su subraču žestokim bijesom neki od Casata zbog osвете ubijenog gospodina grofa kardinala. Prije spomenuti Jakov je ubijen. Brat Augustin smrtno ranjen u glavu ostao je polumrtav ležati na snijegu. Njega je pak brat Pagan de Petra iz reda Gaudencija tada veliki prijatelj reda dao smjestiti u dvorac Rebeco i pobrinuo se za njega te se brzo oporavio. Bio je kasnije biskup i proslavio se čudesima.⁴⁸

Bernard Gui (1279./?/ – 1331.), francuski dominikanac i pisac povijesnih i teoloških spisa za bl. Augustina je napisao da je „vrlo izobražen i dobar muž“.⁴⁹

Augustinovi suvremenici, većinom subraća – kako vidimo – dobro ga poznaju kao vrsna propovjednika i učenjaka s naglašenom erudicijom, dobrotom,

⁴⁶ O tome je u hrvatskoj historiografiji zabilježeno u više radova F. Šanjeka (1988a, 33-55; 2007, 9-25).

⁴⁷ ŠANJEK 2008, 158.

⁴⁸ *Eodem anno (1286) dominus comes de Casate, cardinalis Mediolanensis, in quodam clistere toxicatus fuit per quemdam de Ursinis. Quum autem duo fratres ordinis nostri, videlicet fr. Iacobus de Ursinis, nepos domini Mathei Rubei de Ursinis cardinalis, et fr. Augustinus Ungarus, Parisiis studii causa pergerent et per vallem Ticini transitum facerent, per quosdam de Casate in vindictam domini comitis cardinalis defuncti in fratres acriter servitum est. Unde fr. Iacobus prefatus interfectus fuit. Fr. vero Augustinus in capite letaliter vulneratus in nivibus semivivus relictus est. Hunc autem dominus fr. Paganus de Petra ordinis Gaudentium, amicissimus tunc ordinis, ad castrum suum de Rebeco deportari fecit et curam illius egit, qui in brevi convalescit. Hic fuit postmodum episcopus et miraculis claruit* (ŠANJEK 1988a, 44; 2007, 11).

⁴⁹ ... *vir valde litteratus et bonus* ... (ŠANJEK 1995a, 100, bilj. 2; 2007, 9).

izvanrednim smislom za suosjećanje sa siromasima i obespravljenima, odnosno općenito kao čovjeka obdarenog ljudskim vrlinama.

Hrvatski kroničari, bilo srednjovjekovni suvremenici bilo oni kasniji, također su poznavali ulogu bl. Augustina Kažotića kako na crkvenom tako također na općem, širem planu. Tako braća dominikanci prvenstveno naglašavaju njegovu učenost, skromnost i svetost, a hrvatski kroničari i povjesničari daju mu važno mjesto i u drugim zbivanjima – njegov život i djelo bili su obilježeni promjenom dinastije i borbama hrvatskih velikaša neposredno vezanih uz ključna povijesna zbivanja – ali i njegov rodni Trogir, kao i Zagreb, mjesto biskupovanja.

**METODOLOGIJA EPIGRAFIJA
DIPLOMATIKA**

KAKO ČITATI POVIJESNE ZAPISE?

U ovom članku, koji je izrastao iz predavanja na velebnom skupu na kojemu smo se na različite načine prisjetili profesora i znanstvenika Mate Suića i njegova djela, obrađujem nekoliko pitanja koja su me uvijek podsjećala na njega, bilo da su se ticala „mojih“ tema, bilo da su mi bile uzoran metodološki predložak primjenjiv u rješavanju sličnih problema.

Profesora M. Suića – uz druge drage profesore kao što su D. Rendić-Miočević, V. Gortan, V. Vratović, M. Prelog, N. Klaić – pamtimo kao autoritete od kojih smo, osim na fakultetu na predavanjima, i u drugim prigodama uvijek nešto novo i drukčije čuli i naučili. Slušali smo ih na hodniku na fakultetu, na terenu, na skupovima, pa i prisluškivali njihove međusobne diskusije. Moram priznati da mi još i danas jako nedostaju iako sam i sama u njihovim tadašnjim godinama.

Naši profesori, pa tako i profesor Mate Suić, uvijek su se oslanjali na svekolika povijesna vrela s dragocjenim, ali ne uvijek jasnim vijestima, kojima su u skladu sa svojom erudicijom tražili i pronalazili različite putove i metode za rješenja. To je ono što nas je uvijek fasciniralo, ali smo znali da je podloga iznesenom njihovo ogromno znanje. Zato smo upijali i učili. Osobito bih istaknula način na koji su sintetizirali i „mala“ filološka, historiografska, topografska, antroponimijska pitanja.

Epigrafski spomenici, diplomatički dokumenti, narativni zapisi pisani su povijesni izvori koji donose vrijednosno različite vijesti iz vremena kada su nastali ili o vremenu ranije. Natpisi su vrela prvoga reda jer su uglavnom pouzdani svjedoci svoga vremena. Njih se „iščitava“ metodama arheologije, paleografije, povijesti i filologije. Narativnim spisima se pristupa na više načina uzimajući u obzir okolnosti, mjesto, vrijeme nastanka, žanr, a u vrednovanju ponuđenih vijesti bitno je razumjeti, odnosno dekodirati poruku autora i shvatiti je unutar njegova djela. Mate Suić je u svom znanstvenom radu ponudio nekoliko rješenja za epigrafske spomenike i narativne spise srednjega vijeka te ih držimo vrijednim metodološkim doprinosom jer su primjenjivi i na druge slične primjere. Odnosi se to na tumačenje izričaja *excurrit Yader* i imena *Curetes*, koji se nalaze kod Tome Arhidakona, zatim na ubikaciju *Stridona*, rodnog grada sv. Jeronima te riječi-imena *Družak* u *Venetskoj kronici* Ivana Đakona i oblika *compsit* na srednjovjekovnim epigrafima.

Toma Arhidakon moja je višedesetljetna tema.¹ Iako su se njime i njegovim djelom bavili prethodnici, ali i sadašnji suvremenici, još uvijek postoji čitav niz

¹ Literatura o Tomi Arhidakonu i njegovu djelu je obilna, v. MATIJEVIĆ SOKOL 2002 i najnovija izdanja: *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga PERIĆ, povijesni komentar Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, studija *Toma Arhidakon i njegovo djelo* Radoslav KATIČIĆ (2003); *Thomae Archidiaconi Spalatensis*

otvorenih pitanja koja proizlaze iz *Salonitanske povijesti*. Mate Suić je u svojim radovima često posezao za Tominim djelom. Doživljavao ga je kao srednjovjekovnog pisca koji se služi metodom koja je do dana današnjega u temeljima povjesničarskog zanata, dakako, u okvirima i zadanim koordinatama njegova vremena. Toma *Salonitansku povijest* sastavlja na temelju razolikih zapisa (*scripta*), na temelju onoga što je čuo (*relata*) i zatim kombinira sam svoju priču i iznosi vlastito mišljenje (*opinio*).²

Osvrnut ću se na nekoliko „temica“ iz *Salonitanske povijesti* kojima se pozabavio Mate Suić.³ On je kritički propitivao, analizirao te nastojao Tomine navode protumačiti i u širem povijesnom kontekstu uvažavajući Tomin pristup temi koju obrađuje i njegovo oslanjanje na pisana vrela. Upravo se kritički – kao obrazovani klasičar – bavio Tominim načinom korištenja antičkih narativnih spisa. Ponekad je bio vrlo strog prema Tomi pa tako ističe da „sve pokazuje da je on (Toma, op. a.) slabo poznavao antičku historiografsku literaturu, a i kad se njome poslužio, nije pokazao umješnost *historičara*“.⁴

Srednjovjekovlje je prihvatilo neke antičke autore koji su odgovali kršćanskom svjetonazoru i sustavu vrijednosti te bili obavezna literatura obrazovanim pojedincima iz koje su učili i na koje su se oslanjali. Njihove tragove nalazimo kod Tome Arhidakona. Uz citate iz Biblije, Toma koristi navode iz Vergilija, Ovidija, Horacija. Čini se da mu je jedan od najvažnijih izvora bio Lukan (*Marcus Annaeus Lucanus*, 39. – 65.), odnosno njegovo djelo *De bello civili*, poznato i pod nazivom *Pharsalia*. Na Lukana se Toma referira više puta. Bira one izvode iz Lukanova djela koja primjenjuje kada se služi metodom etimologiziranja, odnosno tumačenja različitih imena kojima nalazi uporište u stihovima spjeva *Pharsalia*.⁵ Već u prvom poglavlju „De Dalmatia“ Toma tumači pojam *Liburnia* imenom lađe koju spominje Lukan,⁶ a u drugom „De Salona“ izvodi ime grada Salone od imenice *salum*, što znači *more*. U argumentaciji se opet oslanja na Lukanov stih: *Qua maris Adriaci longas ferit unda Salonas*⁷ jer iz njega jasno proizlazi da je Salona grad uz more. Nakon ovog spomena Salone u Lukanovom spjevu slijedi stih koji glasi: *Et tepidum in molles Zephyros excurrit Iader*.⁸ On nas osobito zanima u ovom kontekstu jer mu je M. Suić posvetio zaseban rad: *Lukanov Iader (IV,*

Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split, Latin text by Olga PERIĆ, Edited, translated and annotated by Damir KARBIĆ, Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL and James Ross SWEENEY (2006).

² HS VII, 30-31.

³ Vidjeti: SUIĆ 1975, 5-28; 1986, 213-278; 1996b, 603-626, 751-816.

⁴ SUIĆ 1996b, 606.

⁵ Služila sam se izdanjem Lukanova djela koje je priredio Abel BOURGERY (I-II/1947-1948).

⁶ HS I, 2-3; *Lucain, La guerre civile (La Pharsale)* IV, 530.

⁷ *Lucain, La guerre civile (La Pharsale)* IV, 404.

⁸ *Lucain, La guerre civile (La Pharsale)* IV, 405.

405) – rijeka *Jadro ili Zadar*.⁹ Naime, M. Suić je ovaj Lukanov stih protumačio drukčije od samoga Tome.¹⁰ On Tomi služi da pojasni ime grada *Iader*, pa tvrdi da su Salonitanci, raspršeni nakon propasti Salone, došli u Zadar i dali mu ime svoje rijeke koja im je nedostajala.

M. Suić se osvrnuo na Lukanovu sintagmu *excurrit Iader* iz navedenog stiha koja je tijekom vremena kod mnogih autora doslovce shvaćena kako ju je Toma donio, odnosno interpretirao da se pod imenom *Iader* krije ime rijeke uz antičku Salonu, a koju i danas zovemo Jadro i koja je onda dala ime gradu Zadru.¹¹ M. Suić u raspravi utemeljenoj na svojoj velikoj erudiciji zamjećuje da navodi *Strabona* i *Anonima kozmografa iz Ravene* rijeku uz Salonu nazivaju *Salon* (*Σάλων, Σάλλαγγον*). To ga potiče da temeljito posegne za klasičnom literaturom te analizira upotrebu i propituje značenje glagolskog oblika *excurrit*, odnosno samog glagola *excurrere* kod drugih antičkih pisaca. Nizom primjera iz antičke literature argumentira da se ovaj glagol koristi radije u značenju *stršiti, isticati se*. Pokazanim analogijama Suić uvjerljivo dokazuje da se i Lukan ovim glagolom poslužio u navođenju antičkih gradova na istočnoj obali Jadrana i da je logično pretpostaviti da poslije spomena Salone slijedi Zadar koji „strši“ u more kao poluotok. Kako se u srednjovjekovnom latinskom jeziku gubi razlika u značenju prijedloga *de, ex* i *ab* to je moglo utjecati i na Tomu da – prema svojim potrebama – Lukanov izričaj *excurrit Iader* prenese na solinsku Riku. Suić zato zaključuje da se ona naziva Jadrom od Tomina vremena memorirana u djelima učenih osoba splitskog kruga, a da Lukan kada piše svoje djelo misli na Zadar, a ne rijeku Jadro.¹²

M. Suić se osvrnuo i na druge Lukanove stihove iz spjeva *Pharsalia* koji je bio izuzetno omiljena literatura ne samo Tomi Arhidakonu nego i humanističkim piscima.¹³ Toma citira Lukanov stih: *Illic bellaci confisus gente Curetum, quos alit Adriaco tellus circumflua ponto*,¹⁴ kada raspravlja o doseljenju Hrvata. Zbog slič-

⁹ SUIĆ 1975, 5-28.

¹⁰ HS IX, 42-43.

¹¹ HS IX, 42-43.

¹² Zanimljivo je da se ovim Tominim navodima i Lukanovim stihovima koristio i Paladije Fusko (*Palladius Fuscus*, 1450. – 1520.) rođeni Padovanac, koji je bio u službi u više dalmatinskih gradova. Boravio je Šibeniku, ali i u Trogiru, Zadru i Koprnu te napisao djelo *De situ orae Illyrici (Opis obale Ilirika)*. Citira iste Lukanove stihove kao i Toma Arhidakon, ali njemu *Iader* nije rijeka Jadro nego grad Zadar. Ivan Lučić-Lucius je vrlo kritičan i prema Tomi i prema Fusku i zaključuje da obojica griješe kada Lukanovim stihovima potpomažu svoje izričaje bilo o gradu Zadru bilo o solinskoj rijeci. No, kod Paladija Fuska je ipak sasvim jasno da Lukanov *Iader* identificira s gradom Zadrom, a ne solinskom Rikom (FUSKO, 1990, 93).

¹³ Vidjeti: ANČIĆ 1997a, 277-278. Juraj Šižgorić (1445. – 1509.), šibenski pisac pod utjecajem je Tome Arhidakona pri opisu smještaja Dalmacije. Šižgorić citira Plinija, Apijana i Lukana kao literaturu kojom potkrjepljuje svoje navode. Rečenica: *Haec provincia Dalmatia a septentrione habet Curetiam, quae hodie dicitur Croatia, a qua Curetes dicuntur populi* (ŠIŽGORIĆ ŠIBENČANIN 1981, 24-25) u kojoj on izjednačava Kurete s Hrvatima, a Hrvatsku naziva Kurecijom vrlo malo je promijenjen tekst preuzet iz *Salonitanske povijesti* (HS VII, 32-33).

¹⁴ HS VII, 32-33; *Lucain, La guerre civile (La Pharsale)* IV, 406-407.

nosti imena Lukanove *Curetes* (Kurete) Toma identificira s Hrvatima. M. Suić Lukanove stihove analizira u širem filološkom i povijesnom kontekstu te još jednu Tominu zabludu elegantno rješava i u imenu *Curetes* prepoznaje stanovnike Krka. Kako se kod Lukana *Curetes* pojavljuju kod prikaza rimskih gradova na istočnoj jadranskoj obali M. Suić nalazi dodatnu argumentaciju da Lukan u izrazu *excurrit Iader* misli na grad Zadar (*Iader*), a ne solinsku Riku.

N. Cambi je u pogovoru knjige koja sadrži Suićeve odabrane radove,¹⁵ u osvrtu na navedenu raspravu, naglasio da je sam Suić nekada također mislio isto kao i Toma, ali da je promijenio mišljenje te da to upućuje na njegov „neokoštali način povijesnog razmišljanja“.¹⁶ Toma Arhidakon imao je bitnog udjela i u radu kojim M. Suić ubicira Stridon, grad koji se navodi kao rodno mjesto sv. Jeronima.¹⁷ Gdje je rođen sv. Jeronim intrigantno je i zanimljivo pitanje mnogima koji se bave životom i djelom učenog Dalmatinca. Mate Suić je u svom kapitalnom radu, temeljenom na sveobuhvatnoj literaturi i navodima iz različitih povijesnih vrela, kako pisanih tako i arheoloških, izvrsno uklopio nekoliko vijesti koje je vrlo ingeniozno zamijetio u *Salonitanskoj povijesti*. Profesor Suić je uočio na dva mjesta navode koji su relevantni za užu ubikaciju rodnoga grada učenog Jeronima. Već u prvom poglavlju *Salonitanske povijesti* Toma piše o Stridonu kao domovini sv. Jeronima – *patria beati Hieronymi* (348. – 420.), a Stridon smješta u zaleđe Kvarnera na granici Dalmacije i Panonije. Na drugom mjestu u XIII. poglavlju opet Toma kaže da je Stridon na granici Dalmacije i Istre, a da je na zapad od ovog grada Karintija. Mate Suić ove, u historiografiji zanemarene Tomine navode ozbiljno uvažava, smatrajući da do njih splitski arhidakon dolazi preko nama danas nepoznatog izvora. Iznosi pretpostavku da je možda Tomi bio poznat jedan pamflet učenog Rufina protiv Jeronima. Tomini navodi Suiću su bili polazište da u opsežnoj, izvrsno argumentiranoj raspravi svekolikim dokazima Stridon ubicira na Kras u Liburniji, tj. Dalmaciji, a Jeronim Stridonjanin (*domo Stridonis*) bio je rodom Dalmatinac (*natione Dalmata*) i građanin Trsata (*civis Tarsaticensis*).¹⁸ Ovaj Suićev članak, promišljen i satkan od znanja i iskustva velikog znanstvenika ističe se i kao poučan primjer kako se odnositi prema prethodnicima na čijim „leđima stojimo“ svi mi koji se kasnije bavimo istim temama. Polazište M. Suiću bili su radovi Frane Bulića,¹⁹ čije je rezultate djelomice revidirao, ali je na kraju i istaknuo da Bulićevi „prilozi s tematikom Jeronimova podrijetla predstavljaju još uvijek najvredniju i najkorisniju znanstvenu kariku u lancu ostalih istraživača koja je našla snažnog odjeka i u stranoj znanosti“.²⁰ U tom je lancu sasvim sigurno

¹⁵ SUIĆ 1996b.

¹⁶ CAMBI 1996, 843.

¹⁷ SUIĆ 1986, 213-278 (= 1996b, 751-816).

¹⁸ SUIĆ 1986, 270.

¹⁹ SUIĆ 1986, 217-226.

²⁰ SUIĆ 1986, 270.

važna karika i ovaj Suićev prilog. Njegova rasprava o smještaju Stridona prelazi okvire hrvatske historiografije. Nenad Cambi, u spomenutom pogovoru knjige radova Mate Suića *Opera selecta*,²¹ istaknuo ju je kao Suićev doprinos svjetskoj znanosti.²²

Vrlo je zanimljivo Suićevo tumačenje antroponima Družak iz *Venetske kronike* Ivana Đakona. Profesor Suić nije ga ostavio, koliko mi je poznato, u pisanom obliku, odnosno ono nije objavljeno, iako možda postoji u rukopisnoj ostavštini. „Pokupili“ smo ga po fakultetskim hodnicima kada je profesor Suić bez straha u omanjem krugu, bilo s kolegama bilo sa studentima, dijelio svoja promišljanja, pročišćavajući tako sam svoje stavove. Najčešće je to bilo s profesorom Dujom Rendićem-Miočevićem, ali nisu ni drugi bili iznimka.

Naime, jedan od važnih izvora za ranu hrvatsku povijest jest djelo Mlečanina Ivana Đakona, autora s kraja X. i početka XI. st. koji je napisao *Venetsku kroniku* (*Chronicum Venetum, Cronaca Veneziana*).²³ Ona sadrži više vijesti o mletačko-hrvatskim odnosima u ranom srednjem vijeku.²⁴ Djelo je pisano na temelju starijih, danas nepoznatih zapisa pa je tako jedino svjedočanstvo – ali na različite načine ne uvijek i pouzdano – za neka razdoblja i zbivanja. U ovom kontekstu zanimljiv nam je prikaz vojnoga napada dužda Petra Tradonika 839. godine na Hrvatsku, s čijim prvakom Mislavom potom sklapa mir. *Venetska kronika* kaže da je dužd, nakon sklopljenog mira u Sv. Martinu, otišao preko narentanskih otoka te *cum Drosaico Marianorum iudice*²⁵ uspostavio savez. Spominjanjem narentanskih otoka i njihova „prvaka Družaka“ u *Venetskoj kronici*, – kasnije i kneza Berigoja kojega diplomatski dokument titulira naslovom *iudex i rex*,²⁶ i to u kontekstu srednjodalmatinskih otoka – uspostavljena je genealogija vladara jedne nove „državice“ Paganije. Danas se u literaturi još uvijek vode rasprave što je Paganija Konstantina Porfirogeneta,²⁷ tko su *Mariani*-Morjani iz isprava i Ivana Đakona, što je Maronija, kakav je odnos te Paganije i hrvatske ranosrednjovjekovne države.

Mate Suić je iznio jedno zanimljivo zapažanje kakvo može biti vrlo snažan temelj za drukčije tumačenje povijesti prostora od Žrnovnice do Omiša, i dalje do Neretve, u ranom srednjem vijeku. Na njegova se razmišljanja, kojih se prisjećao iz studentskih dana, referirao Vladimir Sokol,²⁸ a Radoslav Katičić zapisao je sljedeće: „Oblik Drosaicus tumačio se do sada kao slavensko ime Družak. Mate

²¹ CAMBI 1996, 835-848.

²² CAMBI 1996, 848.

²³ KLAJIĆ, N. 1971b, 40-41.

²⁴ *Documenta historiae Chroaticae*, 335-336.

²⁵ *Documenta historiae Chroaticae*, 335-336; *La cronaca veneziana del Diacono Giovanni*, 113 /5-7/.

²⁶ CD I, 78.

²⁷ SOKOL 2011, 197-216.

²⁸ SOKOL 2006, 111.

Suić priopćio mi je usmeno da je to po njegovu mišljenju ime za zapovjednika brodovlja grčkoga podrijetla hydrosaicus, kojemu je u prvom dijelu grčka riječ za vodu, a u drugom novogrčka riječ σαῖκα, od čega je i naše šajka.²⁹

Zanimljivo je da sam istu informaciju imala prigode dobiti s dviju strana. Kako sjećanja koja nisu zapisana, s vremenom gube na egzaktnosti, dobro je da je R. Katičić, i sam vrstan filolog, zabilježio – pa makar u fusnoti – ovo Suićevo mišljenje. I ovaj pristup i promišljanje još jednom svjedoče u kojem je pravcu M. Suić primjenjivao svoja filološka znanja. Koruptele nisu rijetke u srednjovjekovnim narativima, a skriptor je niz poteškoća morao svladati pri preuzimanju i uvrštavanju starijih tekstova u nove. S „knezom Družakom“ u hrvatskoj historiografiji može se usporediti navod tzv. kneza Iljka (*Illicus*) u *Kronici* Andrije Dandola, pisca iz XIV. st. U njoj zapisana vijest očito je pogrešno preuzeta iz *Venetske kronike* Ivana Đakona, a glasi: *Eo tempore Yllicus Sclavoniae princeps...* U transmisijski teksta tako je pogrešnim shvaćanjem običan prilog *illico* postao – knez Iljko.³⁰

Na sličnom tragu je i prinos Mate Suića hrvatskoj srednjovjekovnoj epigrafiji. Na dva, po svojoj važnosti izuzetna epigrafa, tj. na natpisu na krstionici s imenom kneza Višeslava i onom na zabatu s imenom kneza Muncimira iz Uzdolja, M. Suić uočio je dvije identične kratice u gotovo istom jezičnom sklopu. Spomenici su to s intrigantnim vijestima iz ranoga srednjeg vijeka te su kao takvi u žarištu interesa znanstvenika. Krstionicu kneza Višeslava osim toga prati enigma njezina podrijetla te se svako toliko, u pokušaju povijesne kontekstualizacije, problematizira i vrijeme njezina nastanka.³¹ Za mjesto u hrvatskom spomeničkom korpusu izborila se mukotrpnim marom naših i stranih povjesničara umjetnosti i povjesničara. Ali zbog slabih točaka koje prate njezin *curriculum*, uvijek se nađe netko tko izmakne kamen temeljac u pokušaju njezina drukčijeg smještanja u prostor i vrijeme.³² I sam M. Suić je u više navrata želio dati doprinos rasvjetljavanju zagonetki koje krstionicu prate. Revizijom Jelićevih istraživanja na lokalitetu uz ninsku katedralu ranih šezdesetih godina, M. Suić je opovrgnuo njegove rezultate te zaključio da u Ninu nema baptisterija-građevine, pa ni ikakve krstionice.³³

No, tijekom vremena, nakon što su postale dostupne vizitacije, M. Suić se ponovno pozabavio natpisom s krsnog zdenca u kojemu se spominje knez Višeslav.³⁴ Upravo rješenje koje je M. Suić ponudio u tim novim radovima bilo je iskorak u njezinu mogućem pouzdanijem datiranju. Napominjem da nakon mišljenja

²⁹ KATIČIĆ 1993, 53, bilj. 14.

³⁰ *Documenta historiae Chroaticae*, 366; ŠIŠIĆ 1925, 356.

³¹ O krstionici kneza Višeslava s opširnom literaturom v. MATIJEVIĆ SOKOL 2007a, 1-31.

³² U posljednje vrijeme N. Jakšić je problematizirao vrijeme i mjesto nastanka krstionice u više radova. Isključio ju je iz hrvatskog spomeničkog korpusa (JAKŠIĆ 2015, 377-416).

³³ SUIĆ – PERINIĆ 1962, 317-320.

³⁴ SUIĆ 1979, 197-203; 1996a, 165-171.

iznesenog 1962. godine kojim je osporio ninsko podrijetlo krstionice, kasnije je, koliko znam, M. Suić tri puta Višeslavovu krstionicu atribuirao kao ninsku. Bilo je to u dva objavljena i navedena članka te na izlaganju na I. kongresu hrvatskih povjesničara 1999./2000. godine. Naime, Suićevo epigrafičko oko zamijetilo je na Višeslavovu natpisu i na natpisu kneza Muncimira da se znak kraćenja, odnosno vodoravna crtica, nalazi samo iznad grafema O u kraćenoj riječi CŌPSIT te zaključio da ona naznačuje izostanak nazala, tj. da zamjenjuje grafem M.

Sjećam se trenutka kada se profesor Suić došao posavjetovati s profesorom Jakovom Stipišićem u Zavod HAZU o ovoj svojoj ideji. Profesoru Stipišiću nije se tada činilo uvjerljivo Suićevo tumačenje jer se u svojoj paleografskoj praksi susretao sa sasvim drukčijim situacijama. Naime, vodoravnom crtom kraćene su riječi kao suspenzije i kontrakcije koje su se razrješavale smislono i kontekstualno. Takvih kratica ima i na natpisu s imenom kneza Višeslava. Dosljedno su na Višeslavovu natpisu na ovaj način kraćene riječi koje se ubrajaju u tzv. *nomenina sacra* poput: *presbyter, Iohannes, Christus*. Suić je primijetio da se iznad ovih kratica vodoravna crtica proteže iznad više grafema. No, iznad riječi *ne(m)pe, trinu(m), perhenne(m), te(m)pore*, kao i *cōpsit*, znak kraćenja nalazi se samo iznad jednog slova. U svim navedenim kraticama znanstvenici su, zbog dobivanja smisla, umetnuli nazal, i to najčešće M, te su dobili nedvojbene oblik i značenje ovih kratica-riječi. Kraticu *cōpsit* prethodnici su razrješavali kao *composuit* ili čak kao nepostojeći glagolski oblik *composit*, kao, primjerice, Lujo Marun.³⁵ Moglo bi se reći da je glagol *compono*, 3. po inerciji „ušao“ u ove natpise jer pokriva široko značenjsko područje. Ako pogledamo u rječnike, raspon njegovih značenja, ovisno o kontekstu, s jedne strane, kreće se od: *sastavljati, složiti* do *urediti, napisati, predati* i tako dalje. S druge strane, vodoravna crta iznad riječi ima isto tako široku primjenu u paleografiji kao najopćenitiji znak kraćenja koji uključuje kontrakcije, suspenzije, ali i izostanak jednog slova. Od II. st. sporadično, a od IV. st. sustavno – čini se prvenstveno zbog estetskih razloga u tekstovima pisanim kapitalom – počinje se koristiti za ispušteno slovo M na kraju retka.³⁶ S vremenom se ovaj kanon polako „zaboravljao“ u korist praktičnosti i jednostavnosti te se vodoravna crta počinje upotrebljavati i za izostavljeno N, pa M i N na kraju riječi u sredini retka i onda općenito za izostavljanje M ili N u samoj riječi.

Opažaj M. Suića da se na natpisu kneza Višeslava vodoravna crta koristi na dva načina, naime, da je postavljena iznad više grafema, upućuje da ih je iz riječi izostavljeno više, a iznad jednog slova znači da nedostaje nazal, odnosno grafem M. Bilo je to vrlo logično i opravdano razrješenje kratice gl. *cōpsit* u *compsit* na natpisu s imenom kneza Višeslava i na Muncimirovu epigrafu. M. Suić je uveo tako u hrvatski epigrafski korpus novi glagol *como*, 3. Utvrdio je da se ista crtica

³⁵ MARUN 1927, 272-315.

³⁶ NOVAK 1952a, 96.

pojavljuje na jednom i drugom spomeniku te pretpostavio da se možda nalazi i na Godečajeveu epigrafu.³⁷

Zašto je važno tumačenje navedene kratice na način kako je to predložio M. Suić? Kod epigrafskih spomenika koji nisu egzaktno datirani, uz stilske karakteristike, osobito su važne paleografske značajke koje, osim onih vanjskih, uključuju cijeli niz drugih opažaja što mogu pridonijeti relativnoj, ali i apsolutnoj dataciji spomenika. Suić je uočio i pridonio utvrđivanju paleografsko-jezičnog kronološkog sloja Višeslavove krstionice. Glagol *como*, 3. postoji u klasičnom latinskom sa značenjem *urediti*, odnosno *splesti kosu u pletenice*. U vulgarnom se latinitetu prije IX. st. pojavljuje s općim značenjem *urediti (napisati)*, i to vrlo često na grafitima i bez kraćenja. Kratica na našim spomenutim epigrafima vrlo je specifična, javlja se u karolinškom kulturnom krugu i dobiva svoje stabilno značenje uz objekt *opus* koje možemo shvatiti, po Suiću, kao umjetničko djelo. Kada bismo drukčije razriješili navedenu kraticu, imali bismo poremećeni sustav na krstioničkom epigrafu. Suić je svojim domišljanjem, u koje nitko više ne sumnja, *implicite* pridonio datiranju krstionice u same početke IX. st.³⁸

Ove četiri znanstvene „slike“ ilustriraju metodu rada profesora Suića te koliki je bio spektar njegova znanja. Mi, njegovi studenti, cijenili smo ga zbog toga i svaki od prethodnih primjera bio je sastavni dio našega studiranja. Poruka koju je i preko njih slao naš Profesor, bila je da treba težiti k znanju! Želeći da se ne zaborave i da još žive kao primjeri, izvukla sam ih iz Suićeva opusa. Zavirila sam u onu čarobnu škrinjicu znanja generacije koja nestaje, prisjetila se s poštovanjem Profesora, ali i drugih profesora koji su nam usadili i sustav vrijednosti i pristup znanstvenom radu. Hvala im na tome, a ovom prigodom posebice *hvala* Profesoru Mati Suiću.

³⁷ SUIĆ 1979, 197-203; 1996a, 165-171.

³⁸ MATIJEVIĆ SOKOL 2007a, 1-31.

EPITAFI SREDNJEGA VIJEKA: „KNJIGE ŽIVOTA I SMRTI”

„Svi naši napori, sva naša djela samo su vidovi borbe protiv smrti”, zapisao je Vladan Desnica u romanu *Proljeća Ivana Galeba*.¹ U toj borbi za nezaborav svoje mjesto imaju epitafi.² Civilizacije antičkog svijeta epitafima – posmrtnim tekstovima, slavile su život pokojnika i čuvale uspomenu na njega.³ U širem smislu, sve što je zapisano na grobu, smatra se epitafom. Ovi natpisi su često u stihu ili prozi te sadrže podatke iz života pokojnika, ali jednako tako iskazuju i emotivan stav prema njemu, ali i prema smrti. U epitafe ubrajamo i literarne uratke, pjesme, sa sličnim sadržajem, a koje nisu upisane na samo grobno mjesto. Najstarijim epitafima možemo smatrati egipatske zapise na sarkofazima ili na drugim oblicima ukopa.⁴ Najbrojnija su skupina iz tih razdoblja grčki i rimski nadgrobni natpisi. Najstariji grčki epitafi pripisuju se lirskom pjesniku Simonidu s Keja (oko 556. – 468. pr. Kr.), a posvećeni su junacima poginulim kod Termopila.⁵ Atenski epitafi u ranijim vremenima nemaju često ni ime pokojnika, nego tek malo konvencionalnih pohvala. Ističu se – ako je moguće – neka životna postignuća, osobito herojske okolnosti smrti. S vremenom su se razvijali u zasebnu pjesničku vrstu, sadrže biografske podatke o pokojniku, ali i pjesnički ocrtavaju njegov život.⁶ U tom smislu su puno bogatiji rimski nadgrobni natpisi, kako oni poganski,⁷ tako i oni ranokršćanski.⁸ Među epitafe koji slave život i djela pokojnika, možemo ubrojiti slavni natpisni tekst poznat pod nazivom *Monumentum Ancyranum*, čiji su sadržaj „djela božanskoga Augusta” (*res gestae divi Augusti*). Ovaj je tekst sastavio sam August kao svoju oporuku te ga dao uklesati na dva stupa ispred njegova mauzoleja u Rimu. Preveden je i na grčki jezik te je prepisivan širom Rimskog Carstva.⁹

Srednjovjekovna epitafistika kontinuirani je slijed od ranokršćanskih pogrebnih natpisa, koji su doživjeli preobrazbu, od onih antičkih, koje odlikuje poganski

¹ Citirano prema: ****Međunarodni znanstveni skup Desničini susreti 2017.: Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi – poetički, povijesni i filozofski aspekti. Povodom 50. obljetnice smrti Vladana Desnice*. Program rada / Sažeci izlaganja (2017, 7).

² O fenomenu zaborava i pamćenja usp. HORVAT, S. 2014, 417-441

³ LOVRENOVIĆ 2008, 204, 210; 2010, 130-131; NORTHCOTE 1878, 1.

⁴ URANIĆ 1994, 146, 151.

⁵ CHAMOIX 1967, 186, 239-243, 328, 449.

⁶ McLEAN 2002 /za sepulkralnu epigrafiju, str. 260-288/.

⁷ Odabrane rimske poganske epitafe (*carmina*) iz Dalmacije usp. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1987, 128-211.

⁸ Usp. salonitanske kršćanske epitafe u: *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne I-II*; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1987, 212-241.

⁹ Više o ovom zapisu usp. *Res gestae divi* (prir. Ernst DIEHL, 1908); *Res gestae divi Augusti* (prir. Alison E. COOLEY, 2009); *Djela božanskoga Augusta / Prakseis Sebastou theou / Res gestae divi Augusti* (prir. Robert MATIJAŠIĆ, 2007).

svjetonazor, pa sve do onih koji su izraz kršćanskog pogleda na svijet. Težište ovoga članka su epitafi uglavnom iz srednjeg vijeka koji su imali svoje mjesto pri proučavanju hrvatske povijesti kao povijesna vrela prvoga reda, ali su svojim literarnim iskazom ujedno najraniji začetci srednjovjekovnoga pjesništva na latinskom jeziku.

Glavna značajka rimskih epitafa je da su u početku sastavljeni vrlo jednostavno. S vremenom se razvijaju i mnogi su pjesnički uradci sročeni u metru. Takve „pjesme u kamenu” zastupljene su među poganskim epitafima, ali nadasve pozornost privlače oni ranokršćanski, osobito od vremena pape Damaza. Istražujući sadržaj i formu kasnoantičkih epitafa, uočavamo promjene koje se zbivaju – ne toliko u strukturi epitafa, koliko u izričaju – pri prihvaćanju, pa onda i dominaciji kršćanskog svjetonazora. Kršćanski epitafi „odišu sasvim drugim duhom”¹⁰ od onoga antičkog, poganskog. Vrlo promišljeno poganska se terminologija transformira u kršćansku preko više elemenata epitafa.

Praćenjem formula kao i načina datiranja na ranokršćanskim i srednjovjekovnim epitafima, uočava se i uspostavlja relativna kronologija, osobito važna za određivanje vremena nastanka spomenika, kada je to nemoguće na drugi način.¹¹ Razlika se očituje u upotrebi termina koji nose nova značenja, pa tako grob nije „vječni dom” (*domus aeterna*), nego tek privremeno boravište u koje je pokojnik „odložen” (*depositus*) i „počiva” (*requiescit*) do usksnuća.¹² Glagol *deponere*, kao i iz njega izvedena imenica *depositio*, označava obred inhumacije kršćana, odnosno ukop u zemlju nasuprot ranijem poganskom spaljivanju (*sepelire*). Javlja se na kršćanskim natpisima već u III. stoljeću kao kršćanski obilježeni termin kojim se očituje vjera u uskrsnuće i tek privremeni boravak u grobu.¹³

Veliki je utjecaj na formiranje nove kršćanske epitafistike imao papa Damaz. Oživljena je nekadašnja poganska inicijalna formula *Hic iacet* s više sličnih inačica (*Hic hoc in tumulo*, *requiescit*, *quiescit*, *quiescit in pace*) na titulima katakombi što ih je reformirao Furije Dionizije Filokal po papinu nalogu. Nekima je autor sam papa Damaz.¹⁴ Mnogi su tituli mala pjesnička remek-djela sastavljena u heksametru s uzorom u Vergilijevim stihovima.¹⁵ Vergilije je – svjedoči to sv. Jeronim u pismu papi Damazu – bio preporučena literatura kršćanskih pisaca, svetih

¹⁰ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1987, 15.

¹¹ MATIJEVIĆ SOKOL 2017, 77-92.

¹² *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne* I-II; LOVRENOVIĆ 2008, 207, 210; 2010, 130-131.

¹³ Na salonitanskim se natpisima ova formula javlja na natpisima biskupa. Bulić je prepoznaje u natpisu mučenika sv. Dujma, a pouzdano se nalazi na natpisu biskupa Prima. Usp. BULIĆ – BERVALDI 1912, 8-17. Rasprostranjena je i na natpisima mnogih drugih pokojnika. Usp. *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne* I-II. Svi su primjeri navedeni u *Indeksu*, str. 1321-1322. O tome usp. i: MARUCCHI 1912, 56-57; REYNOLDS 2000, 214-216; MARIN 2016, 1179-1196. Vidi još za kršćansku epigrafiju MAZZOLENI 2015, 445-468, a za rimske predodžbe o smrti i pokojnicima: CHIOFFI 2015, 627-648.

¹⁴ LITTLECHILDS 2011.

¹⁵ MARUCCHI 1912, 340-358; CABAN 2015, 27-29.

otaca, jer su u njegovim stihovima prepoznali navještaj Isusa Krista.¹⁶ Ovi običaji su se proširili po čitavom prostoru latinskog svijeta¹⁷ i postali su, uz one biblijske, *loci communes* kršćanske epitafistike.

Hrvatski srednjovjekovni korpus nadgrobnih natpisa organski izvire iz ranokršćanskih epitafa. Ogleđni su primjeri natpisi na sarkofazima salonitanskih cemeterija, koji se u mnogim aspektima mogu mjeriti s onima iz Rima.¹⁸ Dva privlače posebnu pozornost. Jedan je onaj svećenika Ivana,¹⁹ a drugi opatice Ivane iz Sirmija.²⁰ Oni su ishodišne, paradigmatičke točke hrvatske ranosrednjovjekovne epitafistike, ali su ujedno, kao i drugi slični širom Rimskog Carstva, i u temeljima ove opće europske literarno-pjesničke vrste.

Na ovom tragu stasali su epitafi u gradovima na jadranskoj obali. Na samom prijelazu u srednji vijek s mnogim ranokršćanskim značajkama nastao je natpis na kapsi svete Stošije u Zadru. Njegov sadržaj čvrsta je čvorišna točka jer – poput vremenske kapsule – sadrži značajke svoga vremena, znatno databilne jer se vežu uz povijesnu osobu zadarskog biskupa Donata.²¹ Split je, kao metropolitansko središte, riznica sepulkralnih natpisa u rasponu od onih jednostavnih, šturih zapisa do „pjesama u kamenu”. Najranijem srednjovjekovnom sloju epitafa s vrlo jednostavnom formulom pripadaju epitafi splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina,²² priora Petra,²³ nadbiskupa Ivana Tvrdakova.²⁴ Njihov sadržaj je vrlo štur i glavno mjesto u njemu ima neka od inačica formule *hic iacet*. U pojedinima je zabilježen podatak iz životnog kurikula ovih uglednika. Za Ivana i drugog Ivana Tvrdakova saznajemo da su nadbiskupi. A epitafi Ivana Tvrdakova i priora Petra ističu da su rođeni i odrasli u Splitu. Bogatiji sadržajem je epitaf nadbiskupa Martina uz uobičajenu formulu: *hic iacet*.²⁵ I jedan je dubrovački nadbiskup poznat s epitafa. Na nadgrobnjoj ploči u samostanu na Lokrumu nalazi se tekst koji restituiran glasi: *Hic requiescit Vitalis archiepiscopus domini Theodori filius pro cuius crimina humiliter ora*. Dubrovački nadbiskup Vital (1022. – 1046.) sudjelovao u osnivanju benediktinskog samostana sv. Marije, najstarijega na dubrovačkom području.²⁶

¹⁶ LE BLANT 1869, 175.

¹⁷ Usp. HANDLEY 2003.

¹⁸ LOVRENOVIĆ 2010, 117.

¹⁹ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1987, 214-215, 266; MARIN 1994, 58; *Salona IV Inscriptions de Salone chrétienne I*, 305-312.

²⁰ GABRIČEVIĆ 1975, 96-101; BASIĆ 2008a, 81-108.

²¹ PETRICIOLI 1962, 252-254.

²² Literatura o ovom sarkofagu i njegovu epitafu vrlo je opsežna. Usp. BULIĆ – BERVALDI 1913a, 130-136; RAUKAR 1997, 365; DELONGA – JAKŠIĆ – JURKOVIĆ 2001, 69; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 79-114; BASIĆ 2005, 7-28; 2011, 67-96; BASIĆ – JURKOVIĆ 2011, 149-185.

²³ RAPANIĆ 1971, 294-297; DELONGA – JAKŠIĆ – JURKOVIĆ 2001, 69-70.

²⁴ GABRIČEVIĆ 1967, 87-102 + XX-XXI tab.

²⁵ RAPANIĆ 1987, 144-145.

²⁶ LUČIĆ 1973, 71, bilj. 274.

Pjesničkim izričajem odlikuju se splitski sarkofazi s natpisima nadbiskupa Lovre²⁷ i uglednog Splitsanina i mecene Petra Crnoga,²⁸ kao i epitaf nadbiskupa Krescencija.²⁹ Njima se svakako pridružuje i epitaf slavne zadarske opatice Vekenege.³⁰ Ovi mlađi epitafi uglednika iz druge polovine XI. st. i početka XII. st., složenije i drukčije koncipiranim tekstom, odraz su novih ranoromaničkih tendencija.

No, među natpisima ranoga srednjovjekovlja svakako odskače onaj hrvatske kraljice Jelene³¹ pronađen u Solinu na Otoku u ostacima vladarskog mauzoleja, do čijeg je otkrića doveo navod iz *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona³² i istraživački genij don Frane Bulića.³³ Zbog genealoških podataka, koje se iz kraljičina epitafa³⁴ iščitavaju, propitivan je najprije kao povijesno vrelo. Ferdo Šišić je na temelju njegova sadržaja, odnosno rodbinskih odnosa unutar vladarske dinastije, datiranim po kršćanskoj eri, dobio kariku za uspostavu genealogije hrvatskih vladara.³⁵ Drugi njegov aspekt, onaj literarni, u posljednje je vrijeme razmatran kroz više članaka.³⁶ Kraljica Jelena je na epitafu „majka siročadi i zaštitnica udovica” (*mater pupillorum tutorque viduarum*). Ove promišljeno upotrijebljene sintagme u skladu su s kršćanskim doživljajem zemaljskih vladara i crkvenih prvaka-metropolita, koji su Kristovi namjesnici na zemlji, pa su, kao i Svevišnji Sudac, zaduženi za brigu za ugrožene, marginalne društvene grupe.

Suvremen mu je epitaf splitskog nadbiskupa Martina.³⁷ Sastavljač Martinova epitafa koristi slične sintagme i za nadbiskupa u onom pohvalnom dijelu kaže da

²⁷ RAPANIĆ 1987, 145-146; KATIČIĆ 1998, 545.

²⁸ BULIĆ – SKOK 1919, 1-10; NOVAK, V. 1952b, 11-24; RAPANIĆ 1987, 146-147; ĆOROVIĆ 1930, 37-38; MARKOVIĆ, M. 1954, 31-51; MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 61-71 /također i u ovoj knjizi/; KATIČIĆ 1998, 540-541; RAPANIĆ 1982, 233-258 + tab. I-IV.

²⁹ KATIČIĆ 1998, 546.

³⁰ NOVAK, V. 1959, 79-85; RAUKAR 1997, 61-63; KATIČIĆ 1998, 548-550.

³¹ IN HOC TUMULO QUIESCIT HELENA FAMOSA, QUE FUTIT UXOR MIHAELI REGI, MATERQUE STEFANI REGIS. HABENAS RENUIT REGNI. VIII IDUS MENSIS OCTOBRIS IN PACE HIC ORDINATA FUTIT ANNO AB INCARNATIONE DOMINI DCCCCLXXVI INDICATIONE IV, CICLO LUNARE V, EPACTA XVII, CICLO SOLARI V, CONCURRENTE VI. ISTAQUE VIVENS FUTIT REGINA, MATER FIT PUPILLORUM TUTORQUE VIDUARUM. ICQUE ASPICIENS VIR ANIME DIC MISERERE DEUS. (*U ovom grobu počiva glasovita Jelena žena kralju Mihajlu i majka Stjepana kralja. Vladala je kraljevstvom. Osmoga dana prije listopada Ida ovdje je u miru pokopana 976. godine od utjelovljenja Gospodinova, indikcije četvrte, petoga mjeseceva ciklusa, sedamnaeste epakte, petoga sunčeva kruga koji se poklapa sa šestim. I ona koja za života bijaše kraljica, postade i majkom siročadi i zaštitnicom udovica. Čovječe, koji gledaš reci: „Bože, smiluj se duši njezinoj!”*). Tekst i prijevod preuzeti su iz: RAPANIĆ 1987, 142.

³² HS XVI, 80-81.

³³ BULIĆ 1901, 201-227; KATIĆ 1955, 187-219.

³⁴ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1982, 219-231 + tab. I-II; SUIĆ 1985, 15-39; RAPANIĆ 1987, 141-145; RAUKAR 1997, 241-243; KATIČIĆ 1998, 426-428, 439-442; DELONGA 1996, 131-134; MATIJEVIĆ SOKOL 1997b, 245-246; MATIJEVIĆ SOKOL – SOKOL 2010, 415-431.

³⁵ ŠIŠIĆ 1914, 1-93.

³⁶ O ovim pitanjima usp. RAPANIĆ 1978, 83-90; 1987, 143-144; 1996, 27-28; 2000, 309-315; MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 303-327; 2005, 268-278.

³⁷ RAPANIĆ 1987, 144-146.

je za života „štiteći udovice bio otac siročadi” (*viduasque tuens fuit pater pupillis*). Po tekstualnim sličnostima, kao i zbog suvremenosti kraljice Jelene i nadbiskupa Martina, može se pretpostaviti da ih je sastavila ista osoba, očito dobro obrazovani svećenik, prvi neimenovani pjesnik. Osobito su zanimljiva zajednička mjesta za koja je pjesnik našao inspiraciju u biblijskom korpusu, u *Knjizi psalama* (Ps 68,6) u sintagmi *pater orphanorum et iudex viduarum*. Oba epitafa završavaju riječima *anime dic: miserere Deus*, a to je navod koji također pronalazimo u *Knjizi psalama* (Ps 51,3). Biblija je, dakle, bila uobičajeni literarni „rudnik” autorima srednjega vijeka.

Natpis na sarkofagu Splićanina Petra Crnoga bio je zanimljiv hrvatskim povjesničarima i filozozima od samog njegova otkrića. Ova lijepa „pjesma u kame-nu” ranoga srednjeg vijeka svojim stihovima odražava visoku razinu latinske pismenosti u Splitu. Natpis se sastoji od deset stihova od kojih su dva pentametri, a osam heksametri, dok polustihovi (hemistisi) asoniraju.³⁸ Koncipiran je u dvije odvojene cjeline. U prvoj su stihovi sastavljeni u prvom licu. U njima Petar skreće pozornost na prolaznost života, pa i onih koji su kao on bili *terror* za vrijeme života.

Drugi dio je pohvalnica Petru Crnom sastavljena u trećem licu. Zadnji stih natpisa ujedno je potpis njegova autora – Dobre đakona. Ovi se stihovi mogu dovesti u vezu s drugim suvremenim pohvalnim pjesmama i epitafima. Ivan Lučić-Lucius donio je epitaf mletačkog dužda Dominika Michaela (1118. – 1129./1130.).³⁹ On ima vrlo mnogo zajedničkog s epitafom Petra Crnoga. Pojavljuju se iste ili slične sintagme, uključujući i riječ *terror* u oba epitafa. U jednom i drugom epitafu ova riječ ima – potpuno je jasno – pozitivnu konotaciju. Nalazi se i u drugim pohvalnim pjesmama posvećenim uglednicima koji su svojim živo-

³⁸ NOVAK, V. 1952b, 11-24; RAPANIĆ 1987, 146-147.

TAM SORDENTE DOMO PERSPICE QUID SIT OMO!
IN REBUS STULTIS STUDUI NICHIL UTILE MULTIS
ET DUM VIGUI, TERROR IN ORBE FUL.
PARUM ADUC DICAM DE MEI CORPORIS VITAM.
DUM VICXIT IN MUNDO VALATUS MUNERE MULTO
INGENIO LUCXIT PETRUS SUA QUAM BENE DUCXIT;
OMNIA DESPESCIT COR SEMPER AD ETERA VECCIT
TEMPLUM FUNDavit CUM MENIBUS ET DECORAVIT.
HIC OBDORMIVIT, CUM SPIRITU ASTRA PETIVIT.
DOMINUS ASCRIBIT DABRUS HIC ME PERFECIT.

(Kraj tako prljave kuće pogledaj što je čovjek. U ludostima sam nastojao oko nečega što ništa nije bilo korisno mnogima i dok sam bio u snazi, bio sam strava na svijetu. Malo ću još reći o o životu svojega tijela: Dok je živio na svijetu utvrđen kao bedemom počasnim položajem i zemljišnim posjedom, umom je zasjao Petar kako je dobro vodio svoje stvari. Sve je prezreo, srce je uvijek uzdizao prema nebu. Utemeljio je hram s bedemima i ukrasio ga. Ovdje je zaspao, a duhom je pošao zvijezdama. Gospodin Dobro me dopisuje, on me je sastavio). Tekst i prijevod preuzeti su iz: KATIČIĆ 1998, 540-541.

³⁹ LUČIĆ-LUCIUS 1666, 124.

tom i djelom izazivali strahopoštovanje.⁴⁰ Farlati je, pak, zabilježio jednu pjesmu u distisima posvećenu salonitanskom svecu i mučeniku Anastaziju.⁴¹ Autorstvo je pripisivao Adamu Parižaninu, koji je u Splitu redigirao i preveo legende o salonitanskim mučenicima u drugoj polovini XI. stoljeća. Postoji mogućnost da je ovoj pjesmi o mučeniku Anastaziju autor i sam Dobro đakon.⁴² Iako je historiografija imala različito mišljenje o autorstvu splitskih legendi na latinskom jeziku⁴³ Adama Parižanina, ipak je zanimljiva himna koja podsjeća na naprijed navedene stihove s epitafa. Njezini stihovi po mnogim su izričajima bliski epitafu Petra Crnoga. Sročena je u heksametru i pentametru s asonancom u polustihovima.

S obzirom da se na splitskim epitafima javljaju mnoge slične sintagme svojstvene pjesništvu toga doba, može se pretpostaviti da je postojao jedan „rimarij” iz kojega su pjesnici po potrebi crpili pjesničke figure. Ovaj je aspekt vrlo pomnji-vo razmotrio i razradio Miroslav Marković. U Petrovu je epitafu uočio mnoge značajke svojstvene epigrafičkoj poeziji od antike do humanizma.⁴⁴ U istom kontekstu moramo sagledati i epitaf splitskog nadbiskupa Lovre, sročen u prvom licu, u heksametru i s rimovanjem polustihova, ali skromniji od onog nadbiskupa Martina, sadržajno bogatijeg, koji pak nije metrički komponiran.

Zadar je doživio uzlet latinske pismenosti na prijelazu XI. u XII. st. Svjedočanstvo vrhunske latinske pismenosti, ali i pjesništva, epitaf je slavne opatice Vekenegje iz III. godine. On je neupitan dokaz obnove klasične latinštine ritmičkih forma. Složen je u heksametru i leoninskom distihu i, po mišljenju mnogih znanstvenika, najljepši je pjesnički izraz hrvatskog srednjovjekovlja.⁴⁵

⁴⁰ ČOROVIĆ 1930, 37-38; MARKOVIĆ, M. 1954, 31-51; MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 61-71.

⁴¹ FARLATI (I) 1751, 723.

⁴² FARLATI (I) 1751, 736.

⁴³ *Istorija svetoga Dujma i Staša*, 16-17.

⁴⁴ MARKOVIĆ, M. 1954, 31-51.

⁴⁵ Tekst (natpis na ploči u zidu iznad bifore /prozor podijeljen stupićem na dva dijela, od kojih svaki ima svoj završni luk/ na grobnici):

LAUDE NITENS MULTA IACET HIC VEKENEGA SEPULTA:
Q(UAE) FABRICA(M) T(UR)RIS SIMUL ET CAPITOLIA STRUX(IT).
HAEC OBIT UNDENO CENT<R>U(M) PO(ST) MILLE SUB AEVO,
QUO VENIENS (CHRISTUS) CARNIS GESTAVIT AMICTUS,
NOS HABET E(ST) ANNUS QUINTUS QUO REX COLOMANN(US)
P(RAE)SUL ET EST DECIM(US) QUO G(RE)G(O)R(IU)S FUIT ANNUS.

(Sjajeći mnogom hvalom leži tu pokopana Vécenjega koja je sagradila zdanje tornja i ujedno kapitul. Ona je preminula jedanaeste godine i sto poslije tisuću od vremena u kojem je došao Krist i ponio ogrtač puti. A peta je godina od kako nas ima kralj Koloman, deseta je od kako je Grgur postao kolovodom.)

Dva natpisa na pločama s jedne i druge strane bifore:

ORET QUI SPECTAT DICENS: IN PACE QUIESCAT,
CORPU(S) UT ARCA TEGAT FLATUS ET ALTA PETAT.

(Neka se moli onaj koji gleda govoreći: Počivala u miru da kako joj kovčeg pokriva tijelo i dah poleti u visine.)

HUC VENIENS VULTUM FER ET HOC CERNENDO SEPULCHRUM
»HUIC PIE« DIC »ANIME DA REQUIEM DOMINE«.

(Dolazeći ovamo, okreni lice i gledajući ovaj grob, reci: „Ovoj pobožnosti duši podaj mir, Gospodine“.)

Epitaf je u osnovi također temeljen na formuli *hic iacet*. Ipak, ovaj je epitaf puno više od običnog nadgrobno natpisa. U njemu se biranim riječima slavi život i zasluge opatice Vekeneg. U tekstu iznad bifora grobne edikule opatice Vekeneg ističu se njezina „djela”. Navodi se da je sagradila kapitul i zvonik. Na pločama s lijeve i desne strane bifore zapisane su poruke onomu tko čita natpis, s napomenom da se sjeti one koja počiva u grobu i da se za njenu dušu pomoli. Uočljiva je sličnost sa završnom porukom epitafa kraljice Jelene i nadbiskupa Martina. No, na njima su riječi iz *Knjige psalama* doslovce preuzete, a ovdje su iste parafrazirane, ali s identičnim značenjem. Četvrta cjelina ispod bifore pohvalna je pjesma Vekeneginu životu. Iz njih izbija snažno kršćansko vjerovanje u zagrobni život, koji je Vekenega zaslužila zbog svojih dobrih djela i dolična života, kad već sve prolazi „kao strujanje vala”. U potki ovog dijela epitafa susreću se i isprepleću vječne misli koje potiče smrt, a satkane su i na poganskoj i na kršćanskoj literaturi. Ulazeći u detaljnu paleografsko-epigrafsku, kao i sadržajnu analizu, Marković je uočio mnoge frazeološke i misaone sekvence, odnosno parafraze misli iz Seneke, Ovidija, Lukana, Vergilija, Biblije.⁴⁶

Međutim, u Trogiru je sačuvano nekoliko epitafa znamenitih osoba iz sredine XIII. stoljeća. To je epitaf sinovca kralja Bele IV., princa Vilima, zaručnika Beline kćeri Margarete, koji je umro u Trogiru 1242. godine, kao i epitaf kćeri kralja Bele Katarine i Margarete, umrlih 1242. godine i sahranjenih u splitskoj katedrali.⁴⁷ Iako ovi epitafi nose godine kada su umrle osobe kojima su posvećeni, ipak se smatra da bi oni pripadali duhovnom izrazu XIV. stoljeća. U istu skupinu ubraja se i epitaf u trogirskoj katedrali posvećen Mladenu III. Šubiću. Ovaj nadgrobni natpis ima u frazeologiji izrazitih dodirnih mjesta s epitafom kralja Zvonimira sačuvanom u djelu HSM.⁴⁸ Ističe se jedna „ključna” riječ koja se

Natpis na ploči dnu bifore s prednje strane:

RES FLUITANT CUNCTAE MUNDI VELUT IMPET(US) UNDAE.
 QUICQ(U)ID ET EXORITUR, LABIT(UR) ET MORITUR.
 MENTE DEUM PURA SEMPER VEKENEGA SECUTA.
 NON PENIT(US) MORITUR SED MORIENS ORITUR.
 NAMQ(UE) PROBOS MORES CUPPIENS SERVARE SORORES.
 ACTIB(US) EXCOLUIT VOCE Q(U)O)D HAS MONUIT.
 HOSTIS AB INSIDIIS ADITUS BENE CAVIT OVILIS.
 QUAQ(UE) REGENTE DOMUS CREVIT ET ISTE LOCUS.
 IN FESTO SACRI COSMAE MIGRAT AC DAMIANI,
 UT SIT IN ARCE DEI VITA PERHENNIS EI.

(Sve svjetske stvari potječu kao strujanje vala. Što god nastaje, urušava se i umire. Čiste duše Većenjega je uvijek slijedila Boga. Ne umire posvema, nego se umirući rađa. Naime, želeći da sestre čuvaju dobro vladanje djelima je odnjegovala ono na što ih je riječju opominjala. Od neprijateljskih je zasjeda dobro čuvala pristup toru. Dok je ona njome upravljala, povećavala se kuća i ovo mjesto. Odselila se o svetkovini svetoga Kuzme i Damjana, neka joj u Božjoj utvrdi bude vječni život). Tekst i prijevod donose se prema: KATIČIĆ 1998, 548-550.

⁴⁶ MARKOVIĆ, M. 1953, 99-138; KATIČIĆ 1998, 548-550.

⁴⁷ IVANIŠEVIĆ 2002, 479-551; BABIĆ 2016, 311-313.

⁴⁸ *Historia Salonitana maior*, 111-112.

atribuiru hrabrim i slavnim muževima Mladenu Šubiću⁴⁹ i kralju Zvonimiru – *clipeus* (*Croatorum*). Po strukturi se čini, pak, da navedeni epitafi pripadaju istoj pjesničkoj „školi”. Svi su sastavljeni u trinaestercu s parnom rimom (*aa bb*) na kraju stiha i cezurom poslije sedmog sloga.

Inače je u Splitu i Trogiru u XIII. stoljeću nastalo nekoliko epitafa koje odlikuje visoka pjesnička razina, ali su sasvim drukčijeg izričaja od prethodnih. Među njima se ističe epitaf splitskog arhidakona Tome iz crkve sv. Frane u Splitu, datiran 1268. godinom. Sličnosti s njim pokazuje i epitaf L. Albertija iz 1296. i nadbiskupa Petra iz 1319. godine. Oni su sročeni uglavnom u leoninskom distihu, a ne u srokovanom trinaestercu. Tomin epitaf bilježi točan datum njegove smrti (8. svibnja 1268.). S obzirom na sadržaj epitafa, kao i njegovu strukturu, može se pretpostaviti da mu je autor sam Toma. Kršćanski svjetonazor zrcali se iz svake riječi njegova teksta, a snažno se osjeća Tomino „pismo”.⁵⁰ Iako se ne uočavaju neposredne poveznice s Biblijom, ipak su kroz cjelokupan misaoni iskaz i korištenu probranu terminologiju prisutne i uočljive poruke Evanđelja. U sintagmi *Hic me vermīs*

⁴⁹ Navodimo djelomice epitaf Mladena Šubića iz trogirске katedrale:

HEU GEMA SPLENDIDA IACET HAC SUB PETRA
CUIUS VALOR PERIIT NUNC IN FOSSA TETRA
MLADINUS MAGNIFICUS QUI CLISSIE FUIT
COMES SUIS SOLA SPES CUR TAM CITO RUIT?
GEORGII COMITIS MEMORIE BONE
NATUS ATQUE DOMINUS ALMESI SCARDONE
PROBITATIS TITULUS MORUM ET HONORIS
UT FLOS VERNANS DEFUIT VIR TANTI VALORIS
CROATORUM CLIPEUS FORTIS ET IPSE ERAT

(Jao! Alem sjajni ispod ove ploče crne

Leži sad i usred tmīne hrabrenost mu trne,

Svijetli Mladen, knez i slavni vladar Klisa grada,

Zašto mlad preminu, jedina svom puku nada?

Sin knez furja, uspomene dobre vlastelina,

Bješe on gospodar Omiš-grada i Skradina.

Čestitosti i značaja uzora nam nesta,

Vrli junak, cvijet proljetni, živjeti nam presta.

Štit Hrvata on nam bješe, vrijedan nama svima...). Tekst i prijevod preuzeti iz: *Hrvatski latinisti I*, 56-59.

⁵⁰ DOCTRINAM, CHRISTE, DOCET ARCHIDIACONUS ISTE
THOMAS, HANC TENUIT MORIBUS ET DOCUIT:
MUNDUM SPERNE, FUGE VICIUM, CARNEM PREME, LUGE
PRO VITE FRUGE, LUBRICA LUCRA FUGE.
SPALATUMQUE DEDIT ORTUM, QUO VITA RECEDIT.
DUM MORS SUCCEDIT VITE, MEA GLORIA CEDIT.
HIC ME VERMIS EDIT, SIC IURI MORTIS OBEDIT
CORPUS QUOD LEDIT, ANIMAMVE QUI SIBI CREDIT.
A. D. MCCLXVIII, MENSE MADII, OCTAVO DIE INTRANTE.

(Kriste, Toma Arhidakon uči nauk kojeg se sam držao i učio je (i druge) pravilima: prezri svijet, kloni se grijeha, kroti tijelo, žali za raskošima života, kloni se zavodljivih dobitaka! U Splitu se rodi gdje se i od života oprosti. Kad je smrt naslijedila život, moja slava je prošla. Ovdje me jede crv i tako tijelo koje nestaje pokorava pravu smrti, ali i dušu tko joj je preda. Godine Gospodnje 1268. osmoga dana mjeseca svibnja). Tekst i prijevod iz: MATIJEVIĆ SOKOL 2002, 34-35.

edit težište je na riječi *vermis* s jasnom aluzijom na pakao. Ona postaje opće mjesto epitafistike i parafraza je rečenice *ubi uermis eorum non moritur et ignis eorum non extinguitur* iz Izaijina svjedočanstva (Iz 66,24) te iz Markova evanđelja (Mk 9,48).

Vedran Gligo je lucidno zamijetio da u prethodnim srednjovjekovnim epitafima, u njihovim izrazito lijepim stihovima kojima se ističu vrline uglednih ljudi, možemo prepoznati prethodnike humanističkih sredina koje će u našim jadranskim komunama doživjeti svoj vrhunac u XV. stoljeću.⁵¹ U drugoj polovini XV. st. i kroz čitavo XVI. st. novi pogled na svijet – humanizam – odražava se i u literarnom izričaju epitafa, i uopće oblikovanju nadgrobnih spomenika na kojima su upisani. Kao odgovor srednjovjekovnom čovjeku uronjenom duboko u kršćansku duhovnost javlja se čovjek s novom, humanistički izraženom sviješću. Antika postaje vrelo inspiracije, a Apeninski poluotok središte iz kojeg kreću svi oblici umjetničkog izražavanja. Na hrvatskim prostorima ponovno se osjeća dvojnost utjecaja. Jadransko priobalje i gradske komune neposredno su pod utjecajima strujanja iz Italije, dok kontinentalna Hrvatska proživljava svoj martirij „stogodišnjeg rata” s Osmanlijama svodeći se na „ostatke ostataka”. Osjeća se to i u tekstovima epitafa. Nadgrobna ploča zagrebačkog biskupa Luke Baratina s početka XV. stoljeća spomenik je prijelaznih karakteristika s elementima nadolazeće renesanse. Na njoj je bio natpis od kojega su sačuvani fragmenti, ali se i u njima zrcali nova duhovnost u izrazima toliko upotrebljavanim kao epitaf za istaknute muževe. Luka Baratin je „i svjetlo i ures” (*LUXQUE DECUSQUE*).⁵²

Tijekom XVI. stoljeća u sjevernim dijelovima Hrvatske sačuvan je relativno mali broj – s obzirom na repertoar – spomenika s latinskim epigrafima, ali je zato sepulkralna plastika u zajedništvu s latinskim natpisom prevladavala kvantitetom i kvalitetom. Uz natpis, neki su nadgrobni spomenici imali grb, a neki lik pokojnika. Franjo Tahy u Donjoj Stubici,⁵³ Petar II. Ratkaj u Desiniću,⁵⁴ Gašpar Drašković u Bednji⁵⁵ imaju na epitafijima-nadgrobnim pločama, koje nisu podignute na sa-

⁵¹ CIPIKO 1977, 11-12.

⁵² DOBRONIĆ 1994, 74; VALENTIĆ – PRISTER 2002, 27.

⁵³ KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1891, 262-263.

⁵⁴ HOC TVMVLO TEGITVR PETRVS RATCHAIVS IERO, SPLENDOR VIRTVTVM MARTIS ET ALMVS HONOR ILLIRIAE SVBLIME DECVS PATRIEQVE (?) RVENTIS MAXIMA SPES; RERVV CONSILIIQVE IVBAR, QVEM NON MAGNA MANVS TVRCAE CRVDELIS ATRI VITA PRIVARVNT SVSTVLIT VNA DIES.

(U ovom grobu pokopan je junak Petar Ratkaj, slava Marsovih vještina i plodni ures, Ilirije uzvišeni ponos i domovine koja se ruši najveća nada, zvezdano svjetlo savjetničkih vještina.

Njega nisu ruke okrutnog, mrkog Turčina lišile duga života. Odnio ga je jedan dan). KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1891, 33. Prevela M. Matijević Sokol.

⁵⁵ KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1891, 4-5.

mom grobu nego u crkvi iznad kripite, uz svoj lik latinski natpis. Natpisi kao i likovi odražavaju izrazitu individualnost pokojnika.⁵⁶ Epitaf Franju Tahija prikazuje u distisima kao hrabrog junaka i časnog čovjeka.⁵⁷ Kukuljević je zabilježio i natpis na grobu Nikole Zrinskoga Sigetskoga u Svetoj Heleni kod Čakovca. On opisuje vrline toga odvažnog muža, koji je hrabro odolijevao osmanlijskim prodorima bra-neći kršćansku Europu.⁵⁸ Iz ovoga vremena čitav je niz nadgrobnih spomenika članova hrvatskog plemstva koje je sudjelovalo u ratovima s Osmanlijama. Njihove su vještine i zasluge isticane u nadgrobnim natpisima. Iz njih zrači „herojski“ duh branitelja domovine, uz obavezno pozivanje na antičkog boga Marsa, koji se javlja kao metafora Rata. Pridjevi *strenuus*, *magnificus*, *potens* i *invictissimus*, kao i imenice *patria*, *decus* i *Turcae*, vrlo često dominiraju u epitafima junaka kao ključne riječi koje simboliziraju to nesigurno ratno vrijeme. Stilski i jezično svi navedeni epitafi slično su oblikovani. Uočava se da je promijenjena frazeologija u odnosu na onu raniju srednjovjekovnu te da se više ističe svjetovni aspekt života.

Dva spomenika, po likovnim prikazima kao i po natpisu, odskakuju od ovih „herojskih“. To su oni Ane Purthin iz Samobora⁵⁹ i Šimuna Keglevića⁶⁰ iz Pregrade. Na jednom i drugom reljefu dominantne osobe nisu pokojnici nego Krist, što je naglašeno u duhu Tridentskog koncila.

I na kraju – iako vremenski izlazi iz okvira ovoga rada – osvrnut ću se na epitaf Sigismunda Ratkaja iz prve polovine XVIII. stoljeća. Na njemu je natpis čiji sadržaj govori pjesničkim, metaforičkim jezikom o životu slavnog pokojnika.⁶¹

⁵⁶ HORVAT, A. 1975, 341-353.

⁵⁷ TRIBVS CAESARIBVS CLARIS REGNANTIBVS ORBI
HVNGARIAE VITAE PROEMIA DIGNA TVLLIT.
ARMIS CLARVS ERAT, VITA PRAECLARVS HONESTA
CONSILIO FOELIX, PROSPERITATE POTENS
OMNIBVS EX VOTO CONCLVSSIS TEMPORE VITAE
REBVS CONCLVSIT MORS INIMICA DIEM.
AMBIGVA TECVM FORTASSIS MENTE REVOLVES
QVEM PROCERVVM HAEC MONVMENTA VIRVM.
FRANCISCVM TAHIVM CARAE CVM CONIVGIS OSSIS
HELENAE ZRINI MARMORE TVMBA TEGIT.
QVARTA DIE MENSIS AVGVSTI ANNO M. D. L. XXIII.
(*Za vrijeme vladanja trojice slavnihi careva na zemlji Ugarskoj donio je odličja dostojna života. Bijaše slavan po oružju, glasovit po časnom životu, plodan kao savjetnik, vrstan u napredovanju. Zaključivši po zavjetu na vrijeme sve životne stvari, neprijateljska smrt je zaključila život. Neodlučna uma možda čes sa sobom premišljati kojega je muža od odličnika ovaj spomenik. Franju Tahija s kostima drage supruge Helene Zrinski grob od mramora drži. Četvrtog dana mjeseca kolovoza, godine 1573.*) Tekst natpisa preuzet je iz: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1891, 262-263. Prevela M. Matijević Sokol.

⁵⁸ KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1891, 381-382.

⁵⁹ KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1891, 225-226.

⁶⁰ FILIPČIĆ 1983, 27-28.

⁶¹ SISTE VIATOR ET LEGE
QVA DVRA LEGE
ME DIRA MORS
EX RATKAIANA IN HANC MORTUALEM URNAM EFFUDIT

Sastavljen je u najboljoj klasicističkoj maniri. *Cursus honorum* i *curriculum vitae* ovog Ratkaja prikazani su alegorijski i metaforički. Antički bogovi su metafore njegovih životnih razdoblja. Narcis je lijepa mladost, Paladin orkestar školovanja, a Martovo vježbalište bojno polje. Time je ocrtno njegovo javno djelovanje. Bračni život je također zabilježen. Rano umrla prva supruga predstavljena je kao božica Flora. Ovaj epitaf uklapa se sasvim u klasicističku literarnu tradiciju koja

VIX INSPEXERAM AD HUNC GENTILITUM FONTEM
 DUM CEU ALTER NARCISSUS
 IN FLOREM IUVENTVTIS CONVERSSUS
 EX PROVINCYS AD PATRIOS LARES
 EX PALLADIS ORCHESTRA AD MARTIS PALESTRAM TRANSIENS
 CHRISTINAM AB ERDEDIBUS VIVAM FLORAE EFFIGIEM
 MIHI VIX THALAMO IUNXERAM
 ILLA DUM TUMULO IACTA FUIT.
 EX PRIMIS AD SECUNDA NON MINUS QUAM FOECUNDA
 SOPHIAE ROSINAE EX COMITIBUS GEIZRUG
 UT OPIBUS SIC VIRTUTIBUS CLARAE
 PRIMO CLAVI AUREA
 A CAESARE LEOPOLDO HONORATUS.
 DEINDE IMUS AD COLONIAS SANCTI GEORGY SCLAVONICAS
 EX CROATIS FACTUS COLONELLUS
 DUM SINCERITATE ANIMI, CONVERSATIONE AMABILI
 CUNCTIS PERPLACENS
 LONGOS DIES MIHI POLLICERER
 OPTIMO AETATIS FLORE SECUNDO SCILICET SUPRA XL
 SAECULARI VERO SECUNDO SUPRA MDCC ANNO
 IPSO FLORUM MENSE, DIE V.
 PRAECIPITI FATO IMUS DE STYRPE
 HOC MONUMENTO QVASI IN MOMENTO CONCLUSUS
 DEFLUXI IN CINERES, REVIXI IN VERMES
 VIUA INCONSTANTIS HUMANAE VITAE
 TUAQUE, VIATOR ET LECTOR, NEC NON CHARORUM PIGNORUM IMAGO.
 QUORUM ULTIMO GENITUS
 CAROLUS IOSEPHUS PATRI SIGISMUNDO
 PERPETUO DE NAGY ET KIS-TABOR
 HOC PEGMA DOLORIS APPENDIT.
 MDCCXXII.

(*Stani, putniče i čitaj kako me je neumoljivim zakonom okrutna smrt od Ratkajevaca u ovu smrtnu urnu otjerala. Jedva da sam se ogledao u ovom izvoru plemenskom jošte kao drugi Narcis u cvijetu mladosti okrenut iz provincija prema očinskim Larima, prelazeći iz Paladina orkestra k Marsovu vježbalištu Kristinu od Erdedijevih, živu priliku Flore tek sam brakom vezao sa sobom već je ona bila položena u grob. Od prvih do drugih ne manje bogatih zavjeta Sofiji Rosini od grofova Geizruga znamenitij kako po imutku tako i po vrlinama sam došao. Najprije zlatnim ključem od cara Leopolda nagrađen, zatim za najnižeg pukovnika u slavonskim naseljima sv. Furja od Hrvata sam postavljen. Dok sam još zbog iskrenosti duha i prijateljskog drugovanja svima omiljen sebi mnogo dana obećavao, u najboljem naponu životne snage, naime u 42 godini, a svjetovne godine, pak 1702. U samom mjesecu cvijeća, dana petoga najnemoćniji iz roda strmoglavom sudbinom u ovom spomeniku kao u trenu zatvoren pretvorio sam se u prah, oživio sam se među crvima. Živa, pak, nestalnog života i tvoja, putniče i čitače, kao i dragih zaloga slika! Na kraju njihov sin Karlo Josip ocu Sigismundu vječnom od Velikog i Malog Tabora ovaj spomenik boli podiže 1722.). Tekst natpisa preuzet je iz: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1891, 126-127. Prevela M. Matijević Sokol.*

u antici traži i nalazi stilske i tekstualne vrijednosti. Ovim natpisom prikazana je jedna zavidna karijera plemića koju prekida neumitna smrti. Pepeo i crv (**DE-FLUXI IN CINERES, REVIXI IN VERMES**) metafore su smrti i ovdje se javljaju kao zajednička mjesta epitafistike od najranijih vremena i asociiraju na okrutnu smrt i neumitnu sudbinu.

Ovim epitafom završavam neobavezno „putovanje” kroz tekstove nadgrob-
nih natpisa koje nalazimo na hrvatskim prostorima. Predstavljani u ovom član-
ku, moj su osoban odabir. Očigledno je da bi bilo vrijedno pozabaviti se cjelovito
njima, osobito s literarnog i filozofsko-teološkog aspekta. Iako smo prošli kroz
više od jednog milenija i u hodu kroz vrijeme pratili razvoj i mijene epitafistike,
pokušavajući iščitati poruke nadgrobnih natpisa i uzimajući u obzir povijesni
kontekst, ipak bismo često – kad isključimo iz teksta temporalne znakove – mo-
gli pomisliti da se nalazimo u jednom bezvremenskom svijetu. Naime, svi oni, iz
svih vremena, imaju osim frazeoloških zajedničkih mjesta i zajedničku misaonu
poruku. Strah od smrti je vječan, ali se protiv tog straha čovjek bori i štiti na
razne načine, bilo da se obraća poganskim bogovima bilo kršćanskom Spasitelju.
Zato ne čudi što su oslonjeni i na pogansku i na kršćansku literaturu (Bibliju). Ali
u epitafima ima i onih općih ljudskih misli s kojima se, bez obzira na svjetonazor,
susreće svaki čovjek tražeći spoznaje unutar i izvan vjere.

I kada pogledamo razmišljanja o smrti junaka iz literature Vladana Desnice,
čini nam se da bi svaka rečenica i misao izvučena iz tog korpusa mogla stajati na
nekom od epitafa. Ne nose li Desničine rečenice „Jedino smrt je realna. Ona je
jedino što nam se u životu *stvarno* događa”,⁶² istu poruku kao one s Vekenegina
groba „Sve svjetske stvari protječu kao strujanje vala. Što god nastaje, urušava se
i umire.”

⁶² ***Međunarodni znanstveni skup Desničini susreti 2017., 7.

FUNDACIJSKA LISTINA SAMOSTANA SV. MARIJE U ZADRU

Obilježavanje 950. obljetnice benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru temelji se na fundacijskoj listini sačuvanoj u kartularu,¹ najvažnijem dokumentu ove zadarske redovničke zajednice. U ispravi je zabilježeno da je samostan osnovala Čika 1066. godine.² U historiografiji se provlači pitanje: je li udovica, plemkinja Čika iz ugledne obitelji zadarskih Madijevaca³ osnovala ili obnovila⁴ samostan? No, dokumenata nema koji bi potvrdili ranije postojanje zajednice redovnica benediktinki u Zadru, pa se i ja tako priklanam mišljenju da je Čika utemeljiteljica samostana koji ima svoju kontinuiranu povijest sve do danas. Ova pripadnica zadarske elite – kako se razaznaje iz isprave – kći Dujma i Vekeneg te unuka priora Madija, postala je prva opatica u samostanu, a s njom je u samostan ušla kći Domnana, dok je drugu Vekenegu „podvrgla bračnom jarmu”.⁵ Ovakav tijek zbivanja posljedica je Čikina udovištva nakon što joj je muž ubijen. Suglasnost – ali i materijalnu podršku osnivanju samostana – Čika je potražila od gradskih prvaka, biskupa Stjepana, priora Draga, Krine i Petra, opata samostana sv. Krševana. Zapise o osnutku samostana sv. Marije u Zadru, kao i svih drugih samostana koji su sačuvali svoju pisanu baštinu, nazivamo diplomatskim jezikom *fundacijskim ispravama*.

Ovaj najstariji dokument u *Kartularu* datiran je po kršćanskoj eri 1066. godinom i po obnašateljima javnih dužnosti u Zadru u to vrijeme: biskupu Stjepanu i prioru Dragu, ali i hrvatskom kralju Krešimiru (Petru). Nije naveden nadnevak što, s obzirom na sadržaj dokumenta, kao i ondašnje običaje pri sastavljanju diplomatskih zapisa, nije još bila uspostavljena praksa. Naime proces, odnosno pravni čin zabilježen u ispravi nije se dogodio jednoga određenog dana, nego je trajao neko duže vrijeme. V. Novak smatra da su sve radnje za osnivanje samostana prethodile 1066. godini, a neke su se mogle dogoditi te iste godine, odnosno „anticipacija je 1066. godini, odnosno davanju dozvole te iste godine”.⁶ Na isti je način datirana i fundacijska isprava *Supetarskog kartulara*,⁷ spisa sačuva-

¹ *Zadarski kartular samostana svete Marije – Chartulare faderinum monasterii sanctae Mariae*, uredio i popratio uvodnim historijskim, paleografskim, diplomatskim, kronološkim, topografskim i muzičkim napomenama Viktor NOVAK (1959); KATIČIĆ 1998, 519-522; MARGETIĆ 1997, 127-131.

² *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 241-242; CD I, 101.

³ O Madijevcima i opatici Čiki v. NIKOLIĆ JAKUS 2003, 26-28, *passim*.

⁴ NOVAK, V. 1959, 19-29, zastupa mišljenje o postojanju samostana ranije koji se ugasio u X. st. Sumarno je ovo pitanje prikazao: PERIČIĆ 1968, 7-59 (osobito bilj. 8 na str. 8).

⁵ CD I, 101; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 242: (...) *maritali subderem iugo* (...).

⁶ NOVAK, V. 1959, 32.

⁷ O ovom kartularu obimna je literatura. Tekst, faksimili i uvodne studije v. u: *Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gomai (Chartulare sancti Petri)*, uredio i popratio uvodnim arheološkim, historijsko-topografskim, paleografskim, diplomatskim i hronološkim studijama Viktor NOVAK, lingvistička analiza Petar SKOK (1952); tekst i prijevod v. u: Juraj MARUŠIĆ, *Supetarski kartular i Poljička seljačka republika* (1992). Vidjeti i: KATIČIĆ 1998, 487, 528-529.

nog u izvornom obliku prikladnom za usporedbu,⁸ ali i listina o osnutku samostana splitskih benediktinki.⁹ Razlog je, kako sam rekla, višeznačan, a svakako korespondira s trajanjem priprema koje nužno prethode osnivanju samostana.

Općenito najstariji sloj samostanskih kartulara iz dalmatinskih gradova u prvom redu čini zapis o osnivanju samostana. Uobičajeno se smatra diplomatskim dokumentom, ali po svojoj strukturi i stilu često odstupa od stroge diplomatske forme iznoseći povijest osnivanja samostana narativnim, slobodnijim stilom. U najnovijoj historiografiji uočena je ova njihova stilska pripovjedačka značajka te se ponešto drukčije interpretiraju,¹⁰ a već su donekle ove elemente naslućivali i stariji istraživači V. Novak¹¹ i N. Klaić.¹² R. Katičić je također uočio narativne elemente u tekstu kartulara, osobito u nekim datacijama, te je zaključio da je „vrlo dobro vidljivo kako su ulomci samostanskih anala i samostanski memorijalni zapisi Svete Marije ulazili u kartular” držeći takve fragmente tragovima zadarske historiografije XI./XII. stoljeća.¹³

Kartular je, kao što je poznato, vrlo detaljno kodikološki obradio Viktor Novak uzimajući u obzir i njegove paleografske i diplomatske značajke te ga povijesno kontekstualizirao.¹⁴ Novakova je monografska obrada temelj svih kasnijih istraživanja. Latinitetom *Kartulara* se bavio Robert Leljak,¹⁵ ali našao je svoje mjesto i u svim sintezama hrvatske povijesti zbog važnosti samostana i najstarijeg gradiva, posebice vladarskih isprava, sačuvanog u njemu. Nema sumnje da kartularu i osobama na koje čuva memoriju pripada osobito mjesto u srednjovjekovnoj povijesti Zadra.¹⁶

Prije nego se pozabavimo fundacijskom listinom samostana sv. Marije, nužno je nešto reći o vanjskim karakteristikama kodeksa, odnosno *Kartulara*, jer utvrđene činjenice o njegovoj materijalnoj i sadržajnoj strukturi pismu, ali i načinu uveza, bitno pomažu shvaćanju vremena i načina nastanka kartulara, pa onda i interpretaciji fundacijske isprave kao i sveukupnoga upisanog diplomatskog gradiva.

VANJSKI OPIS KARTULARA

Na prvi pogled *Kartular Svete Marije*, ili kako ga se često naziva *Zadarski kartular*, pokazuje da nije nastao u jednom mahu. Uzimajući u obzir veličinu folija,

⁸ *Supetarski kartular*, 213-222; CD I, 171-178.

⁹ CD I, 109-112. O ovoj listini i njezinoj interpretaciji kao sastavnom dijelu kartulara v. MATIJEVIĆ SOKOL 2007b, 5-19; KATIČIĆ 1998, 476, 526-528.

¹⁰ MATIJEVIĆ SOKOL 2007b, 5-19.

¹¹ NOVAK, V. 1959, 130.

¹² KLAJČ, N. 1971b, 420-422; 1968, 501-515.

¹³ KATIČIĆ 1998, 519-521. No, jasno je da R. Katičić sagledava *Kartular sv. Marije* iz sasvim drukčijeg aspekta. U analizi ipak polazi od osnovnog Novakova mišljenja, ali s drukčijom nadgradnjom.

¹⁴ NOVAK, V. 1959, 5-237.

¹⁵ LELJAK 1999.

¹⁶ KLAJČ – PETRICIOLI 1976, 11-12, bilj. 7.

sastav sveščića, pismo i ostale vanjske značajke zapaža se da je upis u danas dostupni kodeks trajao duže vrijeme. Pisan je beneventanom, karolinom, karolino-goticom i goticom. Dokumenti u *Kartularu* nisu kronološki poredani, a vidljivo je da se na praznim listovima umeću spisi pisani različitim pismima. Prva dva folija pisana su beneventanom.¹⁷ Zatim slijede unesci goticom iz XIII. st. i onda od f. 9r do f. 34r je najvećim dijelom najstariji sloj *Kartulara* pisan beneventanom, ali ima i listova koji su ispisani naknadno ili umetnuti ili se na praznim mjestima na stranicama između beneventanskih zapisa „provlače” kasniji unesci zapisani karolinom ili karolino-goticom. Prema Viktoru Novaku, beneventanski tekst zapisan je rukama više skriptora te ima odlike i oble i uglate beneventane.¹⁸ Najposlije, najmlađi zapisi su uneseni u *Kartular* goticom tijekom XIII. st., a možda i kasnije.¹⁹

UNUTARNJI OPIS KARTULARA – SADRŽAJ

Pismo i druge vanjske značajke važne su pri interpretaciji jer nas mogu dovesti do vremena nastanka spisa-kartulara. Sadržajno nas u ovom trenutku najviše zanima stariji beneventanski tekst *Kartulara* čiji glavni dio počinje na f. 9r, a teče do f. 34r.²⁰ Ovom dijelu se pridružuju dva prva lista, gdje se na f. 2r nalazi dokument iz 1174. godine s navodom međa posjeda samostana u Petrčanima,²¹ a na f. 2v je isprava opatice Tolje.²² Na f. 1r naslućuje se beneventanski tekst, koji je danas teško čitljiv. No, Viktor Novak donosi tekst dviju noticija opatice Stane zapisane na ovoj stranici kasnom beneventanom koje datira poslije 1210. godine.²³ Očigledno je da je današnji tekst *Kartulara* pisan beneventanom njegova jezgra oko koje su se upletali i dodavali drugi dokumenti, bilo na početku bilo na kraju ili na preostalim praznim mjestima djelomično ispisanih stranica. S obzirom da ova jezgra *Kartulara* nije kronološki sastavljena, pitanje je kada je postala jednom fizičkom cjelinom, što znači da nije nemoguće da je bila tek kasnije od vremena zapisivanja uvešana u kodeks.

Naime, za očekivati je da bi se na prvom mjestu u beneventanskom, jezgre-nom dijelu nalazila fundacijska listina. Međutim, on započinje zapisom opatice

¹⁷ Napominjem da folijaciju donosim prema izdanju V. Novaka odnosno prema uvidu u faksimil *Kartular samostana sv. Marije u Zadru* – Reprodukcijske, ff. 1^r – 36^v što se razlikuje od folijacije u CD I.

¹⁸ NOVAK, V. 1959, 95-108.

¹⁹ NOVAK, V. 1959, 115-117.

²⁰ Transkripcija teksta na navedenim folijima u: *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 241-262, 265-267, 268, 271-272. Dokumenti se u ovom izdanju donose kronološki, a ne po poretku u *Kartularu*.

²¹ *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 262-263; CD II, 138.

²² *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 264-265; CD II, 242-243. Dokument je danas nečitak i Smičiklas ga je preuzeo iz Kukuljevićeva kodeksa.

²³ *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 267; CD II, 249. Smičiklas ih je datirao 1190. godinom. Navodi da ih nije našao u arhivu samostana kako navodi Kukuljević. No, one su zabilježene u *Kartularu*. V. Novak ih je datirao u vrijeme poslije 1210. godine.

Vekenege iz 1105. godine o posjedu u *Capralu* (Kapralju, Kozici?) koji je bila kupila njena majka Čika.²⁴ Zatim slijedi darovnica kralja Petra Krešimira zemlje u Tokinji,²⁵ a iza nje je potvrdnica iste koju je učinio njegov nasljednik kralj Zvonimir.²⁶ Na f. 10v je zapis koji sadržajno pripada onoj vrsti tekstova koji slijede nakon fundacijske listine ili su njezin sastavni dio ovisno o vremenu, načinu i okolnostima nastanka kartulara. Navedene su akvizicije samostana koje je priskrbila opatica Čika *cum suis sororibus* u Petrcanima, i to u vrijeme kralja Krešimira i bana Zvonimira te se ovaj zapis okvirno datira u razdoblje 1070. – 1072./1073., i to prema osobama navedenim u njemu kao što su ban Zvonimir i biskup Dabrana.²⁷ Na f. 12r i v nalazi se tzv. *fundacijska listina*. Ona je zapis opatice Čike o osnutku samostana sv. Marije. No, zadnja riječ ovog uneska *monaste* nije dovršena i ne nastavlja se na sljedećoj stranici.²⁸ Unutar ovog teksta, odnosno na neispunjenom dijelu f. 14r, zapisana je noticija opatice Stane kasnijom beneventanom kurzivnih značajki,²⁹ a na f. 15r je unesak koji se može datirati oko 1091. godine kada prvaci Zadra, biskup Andrija i prior Drago samostanu poklanjaju otok Silbu.³⁰ Na f. 15v je dokument kojim zadarski prior Drago daje samostanu slobodu kakvu nema nijedan drugi samostan. Dokument je izdan na dan posvećenja crkve sv. Marije oko 1091. godine.³¹ Dalje slijedi zapis o saboru u Zadru 1095. godine na kojemu se potvrđuju sve slobode samostanu sv. Marije.³² Na f. 17v započinje isprava kralja Krešimira kojom, izdanom na Božić 1066. u Šibeniku, dodjeljuje kraljevske slobode samostanu što ga je osnovala opatica Čika.³³ Kralj Krešimir je naziva svojom sestrom, što je pokrenulo mnoge rasprave o odnosu hrvatskog kralja i zadarske opatice.

U *Kartularu* su zapisane različite vrste dokumenata. Najstarijoj skupini pripadaju oni koji se tiču osnivanja samostana. To su fundacijska listina s noticijama koje bilježe imovinu što ju je stekla opatica Čika za samostan nakon njegova osnivanja, a zapisane su na tri mjesta, iako možemo pretpostaviti da su one činile jedan dokument u nekom prethodnom zapisu zajedno sa zagubljenim dijelom. Ovo mišljenje su već ranije pretpostavili i Ferdo Šišić³⁴ i V. Novak,³⁵ dok sastavljači CD I.³⁶ ne dijele takav stav smatrajući da bi tada ova isprava bila prevelika.

²⁴ CD II, 15; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 257-258.

²⁵ CD I, 104-105; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 244.

²⁶ CD I, 167; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 248.

²⁷ CD I, 129; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 247.

²⁸ CD I, 101; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 241-242.

²⁹ CD II, 250; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 268.

³⁰ CD I, 198-199; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 250.

³¹ CD I, 199; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 250.

³² CD I, 203-205; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 254.

³³ CD I, 102; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 243.

³⁴ ŠIŠIĆ 1925, 518, bilj. 47.

³⁵ NOVAK, V. 1959, 132-134.

³⁶ CD I, 101, bilj. 1.

Vremenu opatice Čike pripadaju i zapisane pojedinačne donacije, bilo kraljevske bilo gradskih prvaka, zadarskog biskupa ili priora te splitskog metropolita Lovre, poglavara hrvatske crkve. Tu se uklapa zapis kojom prior Drago presuđuje imovinu Vekenegi kao i unesak o crkvenom saboru na kojemu se potvrđuju slobode koje je samostan dobio od zadarskih gradskih prvaka. Iz vremena opatice Vekenegne unesci su razbacani na raznim mjestima po kartularu. Na f. 9r-9v nalazi se već spomenuta Vekenegina noticija iz 1105. godine o posjedu *Caprale* s imenima svjedoka. Sljedeća je na f. 24v o stjecanju zemlje Obrovac,³⁷ a na f. 25v je sličan zapis koji bilježi više stečevina.³⁸ Akvizicija opatice Rosane je na f. 34v i datira se u 1170. godinu, a upisana je karolino-goticom.³⁹ Zanimljive su isprave opatice Tolje. Na f. 2v je zapis s međama samostanskih posjeda,⁴⁰ a poslije na ff. 28r-29v notar, svećenik Blaž piše notarski instrument.⁴¹ Inače Blaž je bio, prema navodu iz isprave, svjedok pri prethodnoj reambulaciji koju onda notarski uređuje, i kao takva se upisuje u *Kartular*, ali naknadno.

FUNDACIJSKA LISTINA

Fundacijska listina⁴² zabilježena je u *Kartularu* na f. 12r-12v. Viktor Novak u transkripciji u monografskoj obradi, gdje donosi kronološki sadržaj unesaka u kartular opravdano, njoj pridružuje unesak s ff. 13r-14r.⁴³ Novak također evidentira da između jednog i drugog dijela nedostaje jedna cjelina. Prvi dio ili fundacijska listina u užem smislu zapis je o osnivanju samostana. U njoj se iznosi način kako je ugledna zadarska udovica Čika iz roda Madijevaca odlučila osnovati ženski benediktinski samostan u Zadru. U ovaj odvažan čin Čika ulazi sa svojom starijom kćeri, Domnanom, dok mlađu Vekenegu „podvrgava bračnom jarmu”. Kao razlog za svoju odluku i čin navodi dvosmislenim riječima: *qualiter istius caduce uite non perderem hereditatem et futuram non ammitterem perpetuitatem* – „da ne izgubim (upropastim) baštinu (nasljedstvo) ovog lomnog života i da se ne odreknem budućeg trajanja”. Smisao riječi *hereditas* je nejasan. Može se postaviti pitanje: misli li se na stvarno, materijalno nasljedstvo ili poruka ima neki drugi, duhovni karakter? Navedena rečenica ima ulogu *arengae* u dokumentu kojim se obično naglašava neki moralni razlog za pravni čin, a u ovom slučaju je to osnivanje samostana. V. Novak je u fundacijskoj listini s pridruženim dijelom

³⁷ CD II, 18; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 258.

³⁸ CD II, 19; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 258-259.

³⁹ CD II, 128; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 260.

⁴⁰ CD II, 242-243; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 264-265.

⁴¹ CD II, 318; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 265-267.

⁴² CD I, 101; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 241-242.

⁴³ CD I, 103; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 242-243.

⁴⁴ NOVAK, V. 1959, 134.

s popisom stečevina uočio samo četiri diplomatske formule: dataciju, intitulaciju, naraciju i dispoziciju, ali nije ovu misao izdvojio kao neku formulu, nego ju je uključio u naraciju. No, kada uzmemo u obzir vrijeme sastavljanja isprave, onda ne treba u potpunosti tražiti isključivu formalnost u strukturi dokumenta jer se radi o začetcima formula u diplomatskim spisima. Svoju misao i odluku o osnivanju samostana Čika dijeli s uglednim rođacima i pripadnicima gradske elite: biskupom Stjepanom, priorom Dragom te Petrom, opatom svetog Krševana tražeći njihovu suglasnost. Ono što joj je bilo potrebno za čin osnivanja i samu uspostavu samostana jest crkva i gradski prostor za samostanske zgrade. Za to je Čika od gradskih prvaka i sugrađana dobila crkvicu sv. Marije Male da uz nju obnovi/osnuje *monaste...* (samostan). I tu završava ovaj ključni prvi dio sadržaja isprave kakav uobičajeno nalazimo u fundacijskim listinama u to vrijeme osnovanih samostana. Viktor Novak, temeljem kodikološke analize, pretpostavlja da nedostaju najmanje dva, a možda i četiri folija, odnosno osam stranica teksta.⁴⁴ Na sljedećem se listu-stranici nalazi tekst koji je uobičajen uz fundacijske listine. Sastavljen je od noticija-zabilješki o raznolikim stečevinama samostana. V. Novak ovaj popis akvizicija smatra diplomatskom formulom dispozicije kao sastavnim dijelom fundacijske isprave. Na početku su popisane liturgijske knjige, svijeće, svjećice i jedna veća škrinjica koje je u samostansku riznicu pridodala opatica Čika. Zatim se prelazi na popis stečenih nekretnina riječima: *Nunc uero eadem scribo que in domibus siue terris uel constructionibus eodem tempore sunt acquisita.*⁴⁵

Ovaj je zapis vrlo zanimljiv jer pruža mogućnost rekonstrukcije praurbane slike grada oko antičkog foruma gdje još i danas stoji samostan sv. Marije s crkvom. Iz njega se iščitava na koji je način Čika priskrbila prostor potreban za podizanje samostana i njegove aktivnosti. Bilo je važno doći do jedinstvene gradske lokacije gdje se može smjestiti samostan. Jezgra prostora je darovana crkvica sv. Marije Male. Vrlo promišljeno Čika steče zgrade, dvorišta, vrtove bilo da ih kupuje, bilo da ih samostan dobiva u „dotu” koje donose nove redovnice. Ima tu kuća srušenih od temelja, ali s pripadajućim prostorom, plemeniti građanin daruje svoj alodij i pridodaje novac, Čika kupuje vrt ispred vrata crkve, redovnica Marihna donosi četvrtinu srušene kuće na forumu (*post pinaculam templi*). Nakon tri i pol stranice nabiranja raznih objekata zaključeno je riječima: *Hec in domibus et curia ut prescripsi adinuenta sunt monasterio sancte Marie.*

Navodi vlasnika pojedinih dijelova zgrada otkrivaju rodbinske odnose koji omogućuju uspostavu genealogije pojedinih uglednih obitelji. Na temelju ovakvih zapisa, Zrinka Nikolić Jakus rekonstruirala je odnose u obitelji „Sege”,⁴⁶ a prilično precizni navodi i opisi lokacija pojedinih akvizicija u nekretninama pružaju mogućnost rekonstrukcije prostora. Na znanstvenom skupu, čija se izlaga-

⁴⁵ CDI, 103; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 242.

⁴⁶ NIKOLIĆ JAKUS 2003, 210.

nja objavljuju u zborniku radova, Vesna Jakić-Cestarić upravo je ovu tekstualnu cjelinu iz Čikine fundacijske listine provjerila na licu mjesta.⁴⁷ Sam zapis naziva Čikinin „pismom“, jer je on zaista po strukturi, gledajući ga izdvojeno od fundacijske listine, vrlo specifičan.

Ovaj dio koji držimo dijelom fundacijske listine sadržajno je sličan takvim zapisima i u drugim sačuvanim *Kartularima*, a zajednička im je da su komponirani narativnim stilom. Uobičajeno je da se u njima nalaze po(t)pisani svjedoci koji potvrđuju pravni čin stjecanja nekog objekta. I to je ona bitna značajka koja fundacijske listine – iako sastavljene slobodnijim stilom – svrstava i u diplomatske dokumente. S obzirom da u kartularu samostana sv. Marije nije sačuvana čitava fundacijska listina, nedostaje nam ovaj njezin segment s imenima svjedoka. No, oni su mogli biti zapisani i nakon više stečevina, pa možemo pretpostaviti da su „nevidljivi“ jer su se nalazili na izgubljenom dijelu listine. Na ovaj se dokument sadržajno veže zapis na f. 10v koji se datira 1070. – 1072./1073. godine.⁴⁸ U njemu su navedene zemlje koje je kupila opatica Čika *cum suis sororibus* u Petrčanima. U ovom unesku su navedeni svjedoci, i to njih više od deset. Sastavljen je upravo kao i slični unesci u *Kartularu* i sastavni su dio fundacijske listine.

Za dio koji nedostaje može se pretpostaviti analogijom s drugim kartularima da je trebao sadržavati informacije o gradnji samostana, na što jasno upućuje i nedovršena riječ *monaste(rum)*. Za analogiju nam je najprimjereniji *Supetarski kartular*,⁴⁹ čiji je cjeloviti tekst do nas došao u originalu. Zbog svoje izvorne tradicije snažan je oslonac za utvrđivanje kakvu su formu imali najstariji slojevi samostanskih zapisa. Već se na prvi pogled može zamijetiti da se datacija spisa nalazi na početku i da se sastoji obično samo od navođenja godine. Uspoređujući međusobno fundacijske listine, odnosno njihovu strukturu, sadržaj i procese koje memoriraju, može se zaključiti da navedena datacija označava vrijeme kada se donosi odluka o osnivanju samostana. Nakon toga slijede opisane sve radnje što ih je nužno napraviti da samostan može funkcionirati te noticije, odnosno zabilježbe o samostanskim akvizicijama što traju kroz određeno vrijeme.

U *Kartularu* sv. Marije prepoznajemo značajke tih drugih zapisa sastavljenih na sličan način kao i *Supetarski kartular*. Oslanjajući se na usporedbe i pismo kojim su upisane u *Kartular*, kao i razmještaj u njemu, možemo pretpostaviti da je u onom nepoznatom, pretpostavljenom, izgubljenom dijelu svetomarijanskog *Kartulara*

⁴⁷ Riječ je o usmenom izlaganju V. Jakić-Cestarić „Kompleks samostana sv. Marije u vrijeme opatice Cike“ održanom u Zadru, 27. X. 2016., na znanstvenom kolokviju 950. *obljetnica Samostana benediktinki sv. Marije u Zadru (1066. – 2016.)* u organizaciji Benediktinki svete Marije u Zadru, Zadarske nadbiskupije i Sveučilišta u Zadru (JAKIĆ-CESTARIĆ 2016).

⁴⁸ CD I, 129; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 247.

⁴⁹ *Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gomai (Chartulare sancti Petri)* izdanje iz 1952. No, V. Novak ima dijametralno suprotno mišljenje i drži da se *Kartular* samostana sv. Marije ne može uspoređivati ni sa starijim *Supetarskim kartularom* ni s mlađim *Rogovskim*. Glavni mu je argument način kako je sastavljen *Kartular* zadarskih benediktinki pa naglašava „da svi ti njegovi dijelovi nisu u nj unošeni nekim redom i po nekom utvrđenom sistemu“ (NOVAK, V. 1952b, 126).

bila opisana situacija vezana uz crkvu svete Marije Male uz koju počinje djelovati samostan. U fundacijskim se listinama općenito može zamijetiti da neka crkvena građevina koju priskrbi osnivač samostana, znači ujedno i osnivanje samostana, ali ne nužno i završetak njegove izgradnje, odnosno formiranja u cjelini. Ponekad je zemljište početak osnivanja samostana. Obično je tako u slučaju muških samostana izvan grada, dok gradski ženski (ali i muški gradski) samostani počinju stjecanjem crkvene građevine, vrlo često darovanjem neke obiteljske zadužbine. Kako iz prvog dijela fundacijske listine možemo vidjeti, gradski oci su Čiki poklonili crkvicu da ondje može uspostaviti samostan. Kada je crkva osposobljena – ako nije bila u primjerenom stanju – nju se oprema svim što je potrebno za obrede. Tako nam kažu i neke od fundacijskih listina drugih samostana. Naime, više je muških i ženskih samostana osnovano u dalmatinskim gradovima u vrijeme splitskog nadbiskupa Lovre i hrvatskog kralja Petra Krešimira IV. kao važan dio velikog reformnog pokreta Zapadne crkve.⁵⁰ Neki samostani su zapisali svoje dokumente u kartulare, a od nekih su sačuvane samo fundacijske listine. Poznata je tako listina o osnivanju samostana sv. Petra u Rabu. Samostan osniva rapski biskup Drago i kao inicijalni čin poklonjena je crkva sv. Petra opatu Falkonu s opisanim granicama posjeda koji njoj pripadaju. Biskup poklanja još i crkvu sv. Ciprijana. U čin osnivanja rapskog samostana uključen je i prior Majo kao i sav narod.⁵¹ Isprava o osnutku ženskog benediktinskog samostana sv. Dujma / Nikole u Trogiru iz 1064. sačuvana u prijepisu kod Ivana Lučića-Luciusa slično je koncipirana.⁵² Osniva se samostan u suglasju s biskupom i gradskim priorom. Crkva je okosnica i temelj na kojemu se počinje stvarati samostan. Crkvu sv. Dujma poklanja skupina trogirskih građana. Za gradnju samostana potreban je prostor, i to se rješava istom donacijom. Opatica Eufemija s redovnicama dobiva zemlje i vinograde, ali i obalni prostor uz samostan. Isprava utvrđuje odnose samostana i grada, odnosno donatora zemlje koji su poimence navedeni. Ova je fundacijska listina sačuvana tek u kasnijim prijepisima, ali nije sačuvan kartular. Nadomjestak za njega je katastik opatice Strije s kraja XII. st. u koji je zapisana imovina trogirskog samostana jer su, kako se navodi, sve isprave stradale u pustošenju osvojenog grada (*olim captę ciuitatis desolatione*).⁵³

Isprava opatice Čike ima zapisan samo inicijalni akt. Nedostaju opisane okolnosti o izgradnji samostana, a sačuvane su noticije što popisuju na koji je način Čika došla do gradskog prostora za podizanje samostana. Fundacijska listina s popisom akvizicija slijedi narativni stil. Već je Nada Klaić primijetila i iznijela ovu činjenicu, kao i Viktor Novak. Viktor Novak je dao veliki doprinos proučavanju *Zadarskog kartulara*, odnosno objavi i njegovoj sveukupnoj analizi, a i Nada Klaić koja je svojim razmišljanjima skrenula pozornost na neke činjenice.

⁵⁰ O reformnim strujanjima v. FISKOVIĆ 2002, 137-188. Vidjeti i: NIKOLIĆ JAKUS 2014, 103-114.

⁵¹ CD I, 85-87.

⁵² CD I, 98-99.

⁵³ BABIĆ 2014, 115-129; 139-140; *Montanej samostana sv. Dujma i sv. Nikole u Trogiru*, 131-138.

Oboje uočavaju da fundacijska listina, kao i nizanje zapisa o stečevinama, nisu sastavljene potpuno kao diplomatski dokument. Viktor Novak pretpostavlja postojanje prethodne noticije i njezin reducirani unesak u *Kartular*,⁵⁴ a Nada Klaić naglašava: „Fundacionalna listina Ciche, koja je datirana 1066. godinom, nije diplomatski spomenik određenih formi, već Cichina priča o tome kako je došlo do osnivanja samostana. Zbog toga ona i nema prave dispozicije, nego je u stvari sve naracija (ako se već želi stručnim terminom označiti njen sadržaj)”⁵⁵

Ovakve značajke imaju i druge fundacijske listine samostana koje smo spominjali. One nisu sastavljene po diplomatskim pravilima, nego pričaju priču o osnutku svoje ustanove i memoriraju najvažnije stečevine u nekretninama, ali i drugim oblicima imovine kojima su ostvarili uvjete za funkcioniranje. Imovina se kupovala, donosile su je redovnice/redovnici koji su ulazili u samostan, okrupnjivalo se zemljište ili građevine za izgradnju crkve i samostana, a samostani su se brinuli i za klerički pomladak pa su prihvaćali i dječake koji su se školovali za svećenike.⁵⁶ Više ili manje sačuvani su ovakvi unesci u gotovo svim kartularima.

Kako smo naprijed iznijeli, V. Novak je mislio da unošenju noticija u kartular prethodi zapisana samostalna isprava. Imajući u vidu kartular splitskih benediktinki i *Supetarski kartular*, očigledno je da u to vrijeme nije bio običaj sastavljanja noticija koje bi prethodile unosu u kartular. U *Supetarskom kartularu* zapis o osnivanju samostana sa stjecanjem imovine kroz vrijeme od oko dvadesetak godine, cjelovit je i kontinuiran. Zadnji unesak prve glavne cjeline, odnosno fundacijske listine, dokumentira vrijeme poticaja za sastavljanje, pa onda i sam nastanak jezgrenog dijela *Supetarskog kartulara*. U njemu nije navedena godina po kršćanskoj eri, ali jesu poznate osobe kao što su splitski nadbiskup Krescencije, zaderski biskup Grgur, rapski Lupa, osorski Petar i drugi, te se datira oko 1106. godine.⁵⁷ To je vrijeme ulaska Arpadovića u dalmatinske gradove. Promjene vlasti ili neki lokalni ključni događaji koji su prijetili stečevinama, posjedima i ostalome nekog samostana ili biskupije, inicirali su zaštitu istih pisanim svjedočanstvom koji će kasnije kroz vrijeme, ovisno o razini pravne kulture, biti uziman ili neuziman u obzir kao sudski dokaz.⁵⁸ Noticije su bilježene uz sudjelovanje i navođenje svjedoka o ranije učinjenim radnjama u trenutku kada se želi memorirati

⁵⁴ NOVAK, V. 1952b, 127.

⁵⁵ KLAJĆ, N. 1968, 508.

⁵⁶ U *Supetarskom kartularu* tako je zabilježeno: *Emimus puerum adhuc paruum, qui nuncupatue Slobba a suo genitore, quem studio litterarum eruditi fecimus quemque libertauimus et usque ad presbiterum honore sublimari fecimus ad eiusdem ecclesie opus* (CD I, 177). *Kartular samostana sv. Marije u Zadru* također ima jedan sličan zapis: ... *puerum unum nomine Pruosum monasterio beate Marie tradidit, tali modo et conditione ut illum literas discamus, et si peruenire poterit ad sacerdotium, peruenire fecimus ...* (*Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 260).

⁵⁷ CD II, 16-18; *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, 227-228.

⁵⁸ Usp. LONZA 2013, 1203-1232.

čin osnivanja i stečena imovina. U kartularu splitskih benediktinki fundacijska listina datirana 1068. godinom⁵⁹ fizički je poslužila kao mjesto gdje su potkraj XI. st. i tijekom XII. st. upisivane noticije na neispisani prostor. To su margine, ali i stranica *verso*. Iako ovaj dokument ima uglavnom diplomatske značajke isprave, ipak u njegovu središnjem dijelu – korpusu ili tekstu – dominira slobodno pripovijedanje te odvojeno zapisivanje više pravnih čina odijeljenih unutar isprave kao asinkrone radnje i potvrđenih posebnim navođenjem skupina svjedoka za svaki od dvije cjeline. Ukupno se na spomenutom listu pergamene, uključivši fundacijsku listinu, nalazi jedanaest, odnosno dvanaest (ako fundacijsku ispravu držimo složenom od dva) unesaka. U ime opatica, kao i u ime onih drugih uglednih i imućnijih Splitskana koji su obdarivali samostan, *paginulam recordationis, recordationem* i sl., pišu skriptori Teodor,⁶⁰ Dobre Docijev,⁶¹ Kirne, kao njihov *alter ego*.⁶² Iako ova dva kartulara imaju sličnosti, njihov nastanak nije isti. Onaj sv. Marije u Zadru napisan je kasnije od pravnih radnji, a ovaj splitskih benediktinki je izvoran. Općenito on je naš najstariji spis, a noticije na njemu koje s fundacijskom listinom tvore kartular, odnosno *liber traditionum* zapisane su vjerojatno u trenutku nastanka pravnog čina.⁶³

Kartular samostana sv. Marije također ima skupinu dokumenata sličnih ovima iz kartulara splitskih benediktinki. Prva dva dijela koja vežemo uz fundacijsku listinu slični su unescima u *Supetarski kartular* te iznose zaista u narativnom obliku, povijest nastanka samostana. Iako se, kao i sve fundacijske isprave, nastoje držati diplomatske strukture, posebno subjektivne forme, te bi se moglo činiti da imaju dispozitivnu snagu, ipak, nizanjem više različitih pravnih radnji koje su sastavni dio osnivanja samostana, odskaku od usko diplomatskog karaktera javne isprave. Ustvari jesu noticije, zapisi koji se približavaju literarnom memorijalnom spisu, onom što se u takvim „knjigama” drži poviješću osnivanja ustanova (*historia foundationis, narratio foundationis*).⁶⁴ Dakako, usuđujemo se u fundacijskoj listini zajedno s noticijama prepoznati rani literarni žanr koji se definira kao „djela opatica” (*gesta abbatissarum*).⁶⁵ Kod splitskih benediktinki to su djela opatica Katene, Mirače, Marije/Marihene i Grube koje zapisuju svoje stečevine za *recordatio* – sjećanje, spomen.⁶⁶ U *Kartularu* sv. Marije zabilježena su na sličan način djela opatica Čike, Vekenege, Rosane, Tolje, Stane.

⁵⁹ CD I, 109-112.

⁶⁰ STIPIŠIĆ 1954, 115; MATIJEVIĆ SOKOL 2013, 4.

⁶¹ MATIJEVIĆ SOKOL 1996a, 61-71.

⁶² MATIJEVIĆ SOKOL 2007b, 5-19.

⁶³ MATIJEVIĆ SOKOL 2007b, 5-19.

⁶⁴ MATIJEVIĆ SOKOL 2014b, 131; GEARY 1996, 81-84; HECHT 2000, 209.

⁶⁵ SOT 1981; DECLERCQ 2000, 147-170.

⁶⁶ MATIJEVIĆ SOKOL 2014b, 131-133.

Nakon provedene analize sadržaja i vanjskih značajki *Kartulara sv. Marije* mogu se iznijeti neka zapažanja koja donekle drukčije definiraju njegov nastanak. Pretpostavljam da je prije jezgrenoga starijeg beneventanskog dijela današnjeg kartulara postojao jedan još stariji zapis s fundacijskom listinom opatice Čike, zajedno s pripadajućim poznatim i onim izgubljenim dijelom koji je bio između njih, sadržavajući noticije o stečenim posjedima, kućama, zemljama i slično. U ovaj dio se uklapa i popis stečevina opatice Čike datiran oko 1071. godine. Tom dijelu bih priključila isto tako ispravu opatice Vekenega koja opet nabraja stečevine potvrđene nazočnošću svjedoka kao pravni čin. To je unesak na f. 25 v datiran 1107. godinom. Kako ovaj najstariji sloj kartulara sadrži dokumente, odnosno zapisane pravne radnje opatice Čike i Vekenega, moglo bi se pretpostaviti da su okolnosti ulaska kralja Kolomana u Zadar potaknule njihovo sastavljanje i zapisivanje. Kasnije se nastavilo istim načinom u – za Zadar burnom XII. st. – te je sam *Kartular* u današnjoj formi odraz tih situacija.

Smatram da je najstariji dio *Kartulara* u današnjem obliku beneventanom prepisan kasnih šezdesetih godina XII. st. uz dodane samostalne isprave koje su postojale u samostanskom arhivu, a izdane su dotičnim opaticama. Nakon toga slijedio bi upis karolinom ili karolino-goticom, goticom, ali i kasnom beneventanom isprava koje su bile izdane samostanu tijekom vremena od opatice Čike pa sve do 1236. godine. Upisi su nastajali na praznim dijelovima folija, kako smo prije naveli, ali su dodavane i ispred i iza foliji pergamene na koje su se nastavile upisivati noticije, kao što ih nalazimo u listini/kartularu splitskih benediktinki. One se mogu ubrojiti u *gesta* – djela dotičnih opatica. To su poglavito unesci opatice Stane datirani u početak XIII. st., odnosno poslije 1210. godine, ali i isprava opatice Rosane koju za nju piše notar kao njezin *alter ego* i ona opatice Tolje izdana 5. IV. 1190. godine.

Goticom su kasnije naknadno upisivane isprave kao kopije odnoseći se na samostan. S obzirom na sadržaj upisanih isprava, odnosno fundacijsku listinu koja sadrži povijest osnivanja samostana zajedno s noticijama iz vremena opatica Čike i Vekenega, prvi dio bismo nazvali onim što se u europskoj historiografiji naziva i *liber traditionum* – knjiga predaja kao preteča kartulara s cjelovitim unesenim ispravama.

Zbog složene fizičke strukture ono što je izneseno u ovom članku nije lako na prvi pogled uočiti u *Kartularu*. Ali analiza nam dopušta da u ovako sačuvanom spisu utvrdimo sličnosti s drugim takvim dokumentima. Ostaje otvoreno i zanimljivo pitanje: je li opatica Vekenega zapisala najstariji jezgreni dio kartulara ili možda, što je vjerojatnije, njezina majka opatica Čika?

STUDIA MEDIAEVALIA SELECTA

CROATIAN MEDIEVAL HISTORY – STUDIES AND CONTRIBUTIONS

SUMMARY

Foreword

This book is a compilation of articles on various topics from Croatian medieval history that have been published in journals or conference proceedings, and unpublished conference and public lectures. Although the book is composed of various articles, they are arranged into sections and are all connected by a common theme: Croatian medieval history.

1. Latin Literacy in Croatia in the Early Middle Ages

Latin literacy was present on the historical territory of Croatia in the early Middle Ages. In the period between the seventh and the eighth centuries its traces are negligible. Only sporadic inscriptions can be found on stone monuments in various cities. However, in the ninth century, Croatia became a part of the so-called Latin world (*orbis Latinus*). Numerous epigraphic monuments, diplomatic documents, and liturgical books were written in Latin. In the treasury of the cathedral in Split, the Split Evangeliary (*Evangeliarium Spalatense*), the oldest book written on the historical territory of Croatia, is kept. Although a much larger number of epigraphs from the ninth century can be found on the territory of the Croatian state, Latin literacy became more strongly connected with Split in the tenth century when the city became a metropolitan centre. Among the various epigraphic monuments, the most important ones are the epitaph of Queen Jelena and the epitaphs of the archbishops of Split, as well as the many inscriptions on church furniture. Diplomatic documents were drawn up by learned priests. Teodor, the Chancellor of the Archbishop Lovre and King Zvonimir, in the late eleventh century and the Deacon Dobre in the early twelfth century documented the levels of this literacy and the beginnings of the genre of *gesta abbatum/abbatissarum* in their records. Epitaphs show a high poetic quality, an important example of which is the epitaph of the Split patrician Petar Crni, signed by Deacon Dobre. The monasteries had their own libraries where liturgical codes were kept.

2. Latin Literacy in Croatia in the High and Late Middle Ages

During the high and late Middle Ages, Latin literacy followed the social development in all areas. Diplomatic documents have been preserved as its largest

corpus. They were issued by the offices of secular and ecclesiastical officials. With time, offices which dealt with private affairs were also set up. These were notary offices and the so-called places of authentication (*loca credibilia*). Notaries were at first priests and later educated laymen. In North Croatia, *loca credibilia* were usually chapters of cathedrals. In the thirteenth century, authors of historiographical and other works started appearing. These were: in Split, Thomas the Archdeacon of Split, Miha Madiev, A Cutheis, and in Zadar the unknown authors of two Zadar chronicles and Pavao Pavlović (Paulus de Paulo). Bishop Augustin Kažotić and Archdeacon Ivan Gorički were active in Zagreb. Dubrovnik also produced famous writers of historiographical and other texts. In the fifteenth century in the urban areas as well as at the court of Mathias Corvinus, authors appeared who composed poems and other works under the influence of new humanistic ideas coming from Italy. Throughout the Middle Ages, Latin inscriptions were also present on stone monuments. Epigraphic records appeared not only on ecclesiastical but also on secular buildings, and the epitaph itself became a form of poetic expression. The Latin language was also the language of the first scientific papers, hagiographic and theological writings, as well as communal statutes.

3. Some aspects of the Croatian Early Medieval Latin literacy

Based on the selected examples of Latin historic monuments and sources (epigraphs, diplomatic documents, narrative sources) from the early Middle Ages on the Croatian territory, the author explores the characteristics of the language and, based on the observed, determines the origin of the medieval Latin language, which spread throughout the territory of the Croatian state in the ninth century. She also deals with individual records from Dalmatian cities from the same period and analyzes the mutual influences in relation to the various political events. The insights that she arrives at are consistent with what is already known about the general situation of the time. In the ninth century, the influence of the Frankish cultural circles and the Carolingian Renaissance was crucial, and then, after the establishment of the metropolitan authority of the Split Archdiocese over the entire area of the Croatian early medieval state, Latin became the dominant language. In terms of culture and civilization, Croatia was affirmed as part of the Western Latin world (*orbis Latinus*).

4. The Split Medieval literary circle

When Split became a metropolitan centre in the first half of the twelfth century, the preconditions for the development of literary education in Latin were created. It also made it possible for Split to emerge as the focal point of a medieval literary circle. From the tenth to the fourteenth century, both local and foreign distinguished individuals appeared as authors of works belonging

to various genres. Those individuals were Archdeacon Dobre, son of Ditius, and Thomas, the Archdeacon of Split, archbishops Bernard and Roger of Torre Maggiore, as well as patricians Miha Madiev de Barbazanis and A Cutheis.

5. From Johannes de Ravenna to Adam of Paris. Messages of the Split Evangeliary

Based on the palaeographic and linguistic analysis of the basic text of the Split Evangeliary, that is to say the Four Gospels and the marginal notes written in the Roman cursive minuscule, it is argued that this codex could only have been written in Italy, more precisely in Rome in the eighth century. In connection with this insight, the codex is linked to the historical events of the establishment of the Split ecclesiastical organization and the work of Ivan Ravenjanin (Johannes de Ravenna). Thus, Ivan Ravenjanin can be identified as the Split bishop Ivan, who participated in the Ecumenical Council of Nicaea in 787, and who is known from the council's documents. Thomas, the Archdeacon of Split, attributed the conversion of Emperor Diocletian's mausoleum into the cathedral dedicated to Christ and the Virgin Mary to him. The titularies of the cathedral church can also be inferred from the marginal notes of the Split Evangeliary (*Evangeliarium Spalatense*) and they reinforce the connection between the establishment of the Split church and the importance of this oldest codex which was used in Split for liturgical purposes. The analysis of other records which were added, such as parts of the Gospel written in Carolingian and Beneventan scripts and in the Greek language and Latin script, and the oaths of the Split suffragans from the eleventh to the thirteenth century, speaks about the "life" of this book. Other historical sources are also contextualized, and the establishment of the Split church through Ivan Ravenjanin is linked to the policies of Pope Hadrian (772-795) and Charlemagne. The thesis that the memory of the martyrs of the Salonitan church was preserved in the mosaic in the oratory of St. Venantius of Salona in the Lateran Baptistery in Rome is proposed. The cities which survived the attacks by Avars and Slaves, such as Zadar, did not preserve any hagiographic tradition of their own, but imported it in the ninth century. Because of the memory preserved in an important place and because of the strength of Salona itself, Split also imported its own memory in a way, which it later built on in various circumstances and various times. The key events were the Councils of Split in the tenth century, when the Split Archdiocese was established with its suffragan churches. From that time on, the development of the cult of St. Domnius (Dujam), to whom the Split cathedral will be dedicated with time, can be tracked. By exploring the known texts of the legends about Split, it can be shown that some of them, especially the one about Ivan Ravenjanin, correspond to the text by Thomas the Archdeacon of Split. Thomas himself attributed the texts of the legends to Adam of Paris, who had stayed in Split on

Archbishop Lovro's invitation in the second half of the eleventh century. The archbishop asked him to edit the passions of the Salonitan martyrs of Dujam and Anastasius. On the basis of old records, Adam of Paris renewed the texts of the legends on both martyrs, and also compiled the hymn *metrico sermone* about the Blessed Dujam. It seems that Thomas' story about Adam of Paris is true, though it remains unclear who he really was. However, several people of that time proved in their narrative and diplomatic records that the conditions in the ninth century Split were such that they allowed these and similar works to be compiled. Among them was Teodor, the Chancellor of the Split Archbishop Lovre and the Croatian king Zvonimir, who was the author of the so-called founding charter of the monastery of the Benedictines in Split, that is to say their cartulary with literary ambitions and, of course, Dobre son of Ditus, deacon, archdeacon and archpresbyter, the author of the *Supetar Cartulary*, and the epitaph of Petar Crni. The epitaphs of other archbishops of Split (Lovre, Crescentius [Krescencije]) confirm a high level of Latin literacy. A foreigner named Adam of Paris, who encouraged poetry in Split, may have been one of its promoters. Deacon Dobre, who compiled the epitaph of Petar Crni, used the same poetic figures that appear in the legends of St. Dujam and Anastasius attributed to Adam of Paris.

6. Traces of the Bible in Croatian Medieval Latin texts

In various Croatian medieval texts written in Latin from the ninth century onwards, we come across not only direct quotations from the Bible, but also a whole series of paraphrased biblical passages incorporated into other texts. Such traces or quotes can be found on epigraphic monuments, in diplomatic documents, legal records, and narrative texts. This paper aims to summarize the traces and influence of biblical texts on Latin texts in Croatia in the Middle Ages.

7. Some Problems about the Deacon Dobre of Split in the late eleventh and early twelfth centuries

Historical sources from Split and the surrounding areas from the early Middle Ages recorded the name of Deacon Dobre in several different ways. These are two epigraphic monuments and several diplomatic sources. Furthermore, the historian Thomas, the Archdeacon of Split, mentions an archdeacon, Dobre son of Ditus (Ditus), who played a very important role at a specific time in the history of the church in Split at the beginning of the twelfth century. This paper tries to resolve some of the problems that have arisen in historiography related to Deacon Dobre. One of the problems concerns the actual person of "deacon" Dobre. Some authors (D. Farlati, I. Ostojić) believed that Dobre, the author of the verses in the epitaphs of Petar Crni, and the abbot of St. Steven's Monastery in Split were one and the same person, i.e. that Petar Crni and

Abbot Dobre were brothers. Other authors (Lj. Karaman, V. Novak) proposed the theory that Deacon Dobre, son of Ditus, the scribe who wrote the *notitiae* in the *Supetar Cartulary*, was also the author of the verses, and that he also governed the Split Archdiocese at the time of the vacancy of the episcopal see at the beginning of the twelfth century. The author of this paper accepts and further explains this second position. The second problem refers to the reading of the so-called *scriptura contigua* in the third verse of the epitaph of Petar Crni ...VIGUITERROR... The school of historiography led by Bulić, Novak and Karaman proposed the solution ...*viguit error*..., trying to explain the word *error*, while Ćorović and Marković proposed ...*vigui terror*..., recognizing the epigraphic sepulchral phraseology that draws its origins from antiquity. Some new findings seem to confirm this opinion. The third problem is related to a *notitia* dated 1040, which was supposedly written by Deacon Dobre. A diplomatic analysis ascertained that it is a forgery made for the monastery of St. Benedict, later St. Raynerius, in the twelfth century. This solves the problem of Deacon Dobre from 1040, as he couldn't have existed at that time.

8. Thomas, the Archdeacon of Split, (1200 — 1268) — a brief portrait

Thomas, the Archdeacon of Split, is one of the most interesting figures of Croatian medieval times. He was a well-educated priest and an active participant in the public and church life of his city. He is the author of the text known in literature under the title *Historia Salonitana* (the History of Salona), which was given by Ivan Lučić Lucius, the father of Croatian historiography, who discovered the text and published it together with the first edition of his book *De regno Dalmatiae et Croatiae*, printed in 1666 in Amsterdam. Thomas's biographical data are known partly from the Split archives, but more is known indirectly and directly from *Historia Salonitana* itself, which is both a historiographic work and a memoir, since Thomas dedicated most of it to the events he participated in. Thomas was born in 1200 or 1201 and withdrew from public life in 1266. We know that he died on 8 May 1268 from the inscription on his tombstone. He was buried in the monastery church of St. Francis in Split, and the verses of his epitaph show that shared the Franciscan view of the world. Thomas started his schooling in Split at the beginning of the thirteenth century. At that time Archbishop Bernardo (1200 – 1217) and Treguan, first a literature teacher in Split and then the bishop of Trogir, were active in Split, and both of them came from Italy. This was a time of great cultural development of Split and Trogir, a time in which the sculptors Buvina and Radovan created their masterpieces. Probably under the influence of these extraordinary figures from whom he learned, he went to the University of Bologna, one of the most prestigious European medieval universities, which was at its heyday at the time. Many prominent individuals worked at the University of Bologna. Some of them were: Pietro

della Vigna, Jacques de Viterbe (Iohannes de Viterbo), Pavao Dalmatinac, Rolandino Passaggeri. They were all either professors or they wrote legal works or forms and they were Thomas's contemporaries. Furthermore, Francis of Assisi and Dominic de Guzmán preached in Bologna and founded their religious orders around that time. Franciscans and Dominicans became the backbone of the Church in the conflict for dominance that arose between the two universal powers, that of the Pope and of the Emperor. The struggle played out on Italian soil and was started by Pope Innocent III (1198 – 1216), who sought to introduce order into various ecclesiastical matters. The conflict also impacted the development of urban communal independence, which became the ideal for many cities. Since Thomas witnessed these events in Bologna first-hand, he could apply the knowledge he gained in his public work upon his return to his hometown. At that time, Split was torn between the Hungarian rulers who wanted to dominate the city through their exponents, often the archbishops, and the Croatian magnates from the immediate vicinity, who presented a danger to Split's communal self-administration, which Thomas considered to be a good model of how a city should be managed, based on his experience in Italian and Provencal cities. When he returned to Split, Thomas assumed the duty of a notary, as he had obtained a theological and legal education in Bologna. At the age of thirty he became an archdeacon. Thus his rise through the church hierarchy had begun, and he soon started playing a major role in the public life of the city, owing to the knowledge he had acquired and the values he had accepted during his schooling in Bologna. Very quickly, because of his ambitious reforms, he entered into conflict with the Split Archbishop Guncel. He played an important role in introducing the so-called "Latin" mode of administration of the city (*regimen Latinorum*). With the help of the Franciscans, he advocated that a mayor should be brought in from the outside, as modelled on Italian communes, because such a mayor would govern the city impartially. He brought in Gargan de Arscindis from Ancona, who served as the Split mayor (potestate) on three occasions from 1239 to 1242. He introduced order, reformed taxes, listed the city laws in the capitulary, and so on. After these events, Thomas's rise in the church hierarchy was stopped. He was not elevated to the position of archbishop. Disappointed, he continued to participate in public life as a person of high reputation, and in some cases a person on whom Pope Alexander IV could rely. In 1266 after the death of Archbishop Roger, whom he valued more than anyone else, he completely withdrew from public life and devoted himself to writing for the rest of his life. *Historia Salonitana* is, first and foremost, an account of the history of the Salonitan and Split ecclesiastical organization and hence it is classified as *gesta episcoporum*. However, in addition to its main topic, *Historia Salonitana* deals with certain episodes from Croatian history, and it contains reflections on some events from European history. The church history presented in *Historia*

Salonitana is divided into two main periods: the past of the Salonitan Church and the history of the Split Archdiocese with the fundamental problem of establishing and inheriting the rights from one ecclesiastical organization to the other (*quod Salona antiquitus habuit, optineret ecclesia Spalatensium*). Thomas based his description of some of these events on original documents from the archives he had access to, and some he described as a contemporary and a participant. For Croatian early medieval history, *Historia Salonitana* is especially valuable as it records the names of Croatian rulers in the catalogue of the Split pontiffs. The tenure of a particular archbishop was dated according to Frankish, Byzantine and Croatian rulers. The Croatian rulers Trpimir, Branimir, Muncimir, Tomislav, Držislav, Krešimir and Zvonimir are mentioned, and the settlement of the Croats on their national territory is also discussed. As for the events from European history that Thomas wrote about, we can mention the arrival of the Hungarians on the European historical stage, the occupation of Zadar by the Venetians in 1202 with the help of the crusaders, and his description of the Tatar invasion, which can be measured against any work of European medieval literature. He also mentioned two eclipses of the Sun in 1239 and 1241, and Thomas's description of St. Francis, whom he saw preach in 1222 while studying in Bologna, is especially warm. Regardless of the bias exhibited by Thomas in his description of the history of the Church in Salona and Split, his work is credible in many segments and it is based on true sources, as evidenced by recent research from people like L. Katić to R. Katičić. O. Perić ascertained that the text was written in a variety of medieval Latin that could only have been used by a very educated man. *Historia Salonitana* was later partially edited and supplemented for specific purposes, and the manuscript known in historiography as *Historia Salonitana maior* was created. Historians have dismissed the thesis (by S. Gunjača) that this was Thomas's original concept.

9. Some stylistic, linguistic and structural features of *Historia Salonitana* by Thomas, the Archdeacon of Split

The paper addresses *Historia Salonitana* written by Thomas, the Archdeacon of Split, primarily as a literary work, since it certainly is one. The features which make it belong to the genre of *gesta episcoporum* are examined. By choosing this genre, Thomas himself determined the research matter, namely, the outline of the Diocese of Salona and of Split through the activities of their pontiffs. Furthermore, Thomas's talent and education, as well as the time when he lived and worked, determined the manner in which this history was presented. Based on the literature and her own research and observations, the author presents an evaluation of Thomas's usage of the Latin language as well as some of the stylistic and structural aspects of his *Historia Salonitana*. Based on this, she concludes that Thomas's work, with all the shortcomings and virtues that mark

his approach and capacity as an author, takes its place at the very top of historiographic literature of the time, that is to say, "Thomas is a true representative of his time, a true citizen of the community of *res publica litterarum*."

10. *Historia Salomitana post Thomam*. Reception of the History of Salona before its original publication in print

The author analyzes some of the documents (*Pacta conventa*, *Historia Salomitana maior*) and historiographic works (by Šižgorić, Pribojević, Orbini, Mrnavić, Zavorović and others) which emerged in the four centuries from the time after Thomas, the Archdeacon of Split, had died until the first publication of his History of Salona in the work by Ivan Lučić Lucius *De regno Croatiae et Dalmatiae libri sex* in 1666, and tries to determine to what extent the History of Salona was known to the intellectual elite of the then cultural centres. On the basis of "quotation" in the writings of the various authors or the "borrowing" of entire chapters which formed the basis of compiling completely new documents, the author comes to the conclusion that Thomas enjoyed great prestige in the humanistic circles of Dalmatian cities, especially that of Šibenik, and that some of Thomas's topoi in particular correspond to the humanistic worldview, which found its basis in the antique world and its authors, thus building new ideologemes in their work.

11. *Historia Salomitana* and *Historia Salomitana maior* — Gunjača's approach

Much of Stjepan Gunjača's historiographic work deals with two medieval texts known under the titles *Historia Salomitana* (the History of Salona) by Thomas, the Archdeacon of Split, from the thirteenth century and *Historia Salomitana maior* (the Greater History of Salona). Considering the importance of the texts themselves for Croatian mediaeval history, the ideas presented and promoted by Stjepan Gunjača about the relationship between the two texts marked Croatian mediaeval studies in the first part of the second half of the twentieth century. Most historians before Gunjača considered *Historia Salomitana maior* to be a later text and a compilation which contains some parts of *the History of Salona* and some original material, namely, the conclusions of the councils in Salona and Split in the sixth, tenth and twelfth centuries, as well as some documents from the twelfth century and the epitaph of King Zvonimir. However, Gunjača, prompted by Barada's ideas, advocated the hypothesis that *Historia Salomitana maior* was in fact Thomas's draft and *Historia Salomitana* the final redacted version. He entered into a dispute with Nada Klaić about the reading of the word *urborum* or *serborum* in the acts of the Split council in the tenth century, advocating the version of *urborum*. He also analyzed Thomas's catalogue of the archbishops of Split, which contains many historical data and which he

trusted greatly. Based on historical sources and Thomas's claims, he attempted to resolve topographical problems, and he suggested interventions in the genealogy of Croatian rulers, introducing "new" kings Trpimir and Muncimir on the basis of a forged document. Some of Gunjača's opinions have been accepted and some rejected, for example, his hypotheses about *Historia Salonitana maior* as Thomas's draft and about the "new" kings Trpimir and Muncimir. Regardless of the fact that some of Gunjača's hypotheses have since been rejected, his approach to *Historia Salonitana* and *Historia Salonitana maior* inspired the younger generations who later opted either for Gunjača's views or those, for example, by Nada Klaić based on scientific evidence.

12. The period of Croatian rulers in *Historia Salonitana*

The paper reviews and analyzes the allegations of Thomas, the Archdeacon of Split, that refer to the period of the Croatian state in the early Middle Ages. These are primarily those referring to Croatian rulers. The data are analyzed and their credibility, as well as the reasons for Thomas's misconceptions and errors related to them, is determined. Chapters thirteen (*Catalogus archiepiscoporum de quibus extat memoria*) to seventeen (*Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatiae et Chroatae*), inclusive, are examined. Thomas not only dealt with the main theme of the work of the pontiffs of the Diocese of Salona and of Split in these chapters, but he also left precious testimonies written mostly according to diplomatic documents available and known to him mainly from the archbishop's archives and the archives of the chapter of his cathedral.

13. Thomas, the Archdeacon of Split, and the establishment of the Archdiocese of Dubrovnik

Within his main theme – the history of the Salonitan and Split ecclesiastical organizations from the apostolic times until 1266 – Thomas, the Archdeacon of Split, in his *Historia Salonitana* (the History of Salona) also deals with other episodes which stand out from the main narrative thread of the text. Thus, he also writes about the establishment of the Archdiocese of Dubrovnik. He begins with the episode about the bishop of Epidaurus (present-day Cavtat), a town whose church tradition was inherited by Dubrovnik. Thomas addresses the problem of continuity with the story of the founding of Dubrovnik, and he opens up the problem of change in the organization of his own parent church organization, the Split Archdiocese with a description of how the diocese of Dubrovnik was elevated to an archdiocese. Thomas included the first images from the early Middle Ages of Dubrovnik in the chapters discussing the destruction of Salona, the escape of the Salonitans to the islands, their return and the founding of Split. In his depiction of these events, he also relied on written sources, the oral tradition and his own conclusions. He applied the same principles to the

events related to Dubrovnik as well. Thomas wrote that Epidaurus was a diocesan centre subordinated to the Archdiocese of Salona, and in support to what he wrote he offered the letter of Gregory I, from which that was apparent, because it mentions Florentius, the bishop of Epidaurus, suspended by the Salonitan Archbishop Natal without an investigation. Thomas attributes the founding of the city of Dubrovnik to some people who arrived from Rome and who mixed with the inhabitants of Epidaurus and concludes that they immediately started to advocate for their bishop in Dubrovnik to be granted its archbishopric. Not all of Thomas's data are verifiable, but in his construct, however, he recorded information that offer some elements which could elucidate the origins of the Dubrovnik Archdiocese. As a typical medieval writer, he is not aware of the historical circumstances that were reflected in the ecclesiastical organization. The chapter on the hardships of the bishops of Upper Dalmatia, which is analyzed in this paper and in which Thomas establishes causes and effects in his own way, bears testimony to the high literary level of Thomas the writer.

14. Zadar and the Zadar Church in *Historia Salonitana* (the History of Salona) by Thomas, the Archdeacon of Split

Thomas, the Archdeacon of Split, (1200-1268) in his *Historia Salonitana* (the History of Salona) gives an account of the history of the Salonitan and Split church organizations from their very beginnings in Salona until 1266. In his composition of *Historia Salonitana*, Thomas adheres to certain rules required by the genre, first and foremost that the history of the ecclesiastical organization concerned is told through the activities of its pontiffs on the basis of the archives of the institution. Since the bishop of Zadar was subordinated to the Salonitan and then the Split archdiocese, Thomas had to record at least some information about Zadar. However, since it is well known that Split had to struggle to obtain its metropolitan rights and that St. Dujam, the Salonitan bishop and martyr whose relics were transferred to Split, played a key role in this, for Split Zadar was as a potential rival. Namely, Zadar had been the centre of secular power in Byzantine Dalmatia and based on canon law it could also get the church metropolitan jurisdiction that Salona had had as the capital of Dalmatia in late antiquity. For these reasons, Thomas dedicated more space to Zadar and to the Zadar church than to other cities and churches. In the mid-twelfth century, when it came under the rule of Venice, Zadar managed to elevate its diocese to a metropolitan archdiocese with suffragan churches which were also under Venetian rule, and these were northern Adriatic island dioceses. For the same reason, the Diocese of the islands of Brač and Hvar was founded, which was also initially under the jurisdiction of the new Zadar metropolitan archdiocese. As a consequence, the Split metropolitan jurisdiction was territorially reduced which was the main reason why Thomas expressed his antagonism towards Zadar.

Thomas's negative adversarial attitude is also felt when he writes about Zadar's secular and ecclesiastical history. His bias is greatest when he writes about the two occupations of Zadar by the Venetians, even when the incidents are in contrast with the views of the whole of Christian Europe. Thomas's data on Zadar and Zadar's diocese and later archdiocese are valuable and a critical analysis of his allegations can bring about new discoveries.

15. *Regimen Latinorum* of Thomas, the Archdeacon of Split, in theory and practice

In Croatian historiography, the opinion has persisted that Thomas, the Archdeacon of Split, identified himself as a Roman because he was an advocate and an active participant in bringing Gargan de Arscindis from Ancona to Split, and was thus responsible for introducing a form of government into his city, which was present in Italian independent communes, and which was known as *regimen Latinorum*. Thomas described in great detail how Gargan was elected, brought in and how he governed Split from 1239 to 1242. Gargan acted under oath, on contract and he was paid for his services. Every year he would sign a contract for a new one-year mandate. Gargan introduced taxes, conducted a census of the population, made friendship agreements with the city of Trogir and Andrija, Prince of Hum, vanquished the people of Omiš, compiled a list of decrees of the city of Split and established a capitulary.

Since the thirteenth century was, generally speaking, a time when forms were compiled in order to help not only notaries in their work, but also confessors and mayors, Thomas's depiction of the "Latin" form of government as implemented by Gargan is compared to the quotations from the most famous treatise dealing with the same subject, and compiled by the potestate Jacques de Viterbe known under the title *Liber de regimine civitatum*. The analysis and comparison of the theory of Jacques de Viterbe and Gargan's practice as viewed through the pen of Thomas, the Archdeacon of Split, leads to the conclusion that, owing to what he had experienced during his schooling in Bologna, Thomas introduced into his city a contemporary political doctrine which created a positive atmosphere in the community and enabled impartial administration of the city and the development of urban life.

From all this, it can be concluded that Thomas, the Archdeacon of Split, a man of unrealized ambition that encouraged him to become the head of the ecclesiastical hierarchy in the Split metropolis, remained nevertheless a man ahead of his time in the city where he lived and worked. Namely, his own community of Split did not recognize his potential, which is in accordance with the famous dictum, *Nemo propheta in patria*. Thus it did not sufficiently exploit the abilities of such an educated jurist and priest as Thomas was, loyal not only to the Catholic faith and the Roman Church, but also to the modern achievements of

his time. In such a context, Thomas's role in bringing a foreigner as the mayor of his hometown needs to be evaluated, and this is precisely what this analysis argues.

16. From the capitulary of Gargan de Arscindis to Perceval's statute

The potestate of Gargan de Arscindis, who was brought in to govern the city of Split by Thomas, the Archdeacon of Split, in 1239, compiled the first Statute of the city of Split known as the capitulary (*capitularium, capitulare*). Thomas himself gives us the information about this document, as well as about Gargan's administration (*regimen Latinorum*), in his History of Salona (*Historia Saloni-tana*) in several chapters. Gargan's first and most important task was to list the rules according to which he would govern the commune. Thomas emphasizes that the content of the capitulary was made up of *bone consuetudines et multa alia iura*. By analyzing diplomatic material, this paper attempts to investigate whether and to what extent Gargan's capitulary was in use in the Split commune before the new statute of 1312 compiled by Perceval, which is considered to be the first known statute of the city of Split. In notarial documents issued in the period from the 1240s, that is to say from the times of Gargan to Perceval, the codifier of the Split provisions at the beginning of the fourteenth century, Gargan's capitulary was in use in the commune, which can be seen by the fact that not only was the term capitulary (mentioned by Thomas the Archdeacon) referred to, but also the terms *bone consuetudines* and *statutum/statuta*. By comparing the proemium of Perceval's statute and some parts from the History of Salona, it can be concluded that Perceval used this work. The hypothesis that the second and the third book of Perceval's statute were *mutatis mutandis* taken over from Gargan's capitulary is presented.

17. *Item iurabunt ipse potestas et sui officiales ... facere et obseruare equaliter iusticiam et specialiter ecclesiis, pauperibus, orphanis, uiduis et miserabilibus personis ...* (The Split Statute II, 16)

The duty of the potestate, a paid impartial governor of a city (*regimen Latinorum*), was introduced in Split by Thomas, the Archdeacon of Split, as a new political doctrine imported from the West in the thirteenth century. It was based on the Christian notion that secular authority came from God. As such, it also included the care of the city governor (*potestas*) for all those who were powerless due to their social status, and by definition this included orphans (*orphani*), the poor (*pauperes*), widows (*viduae*) and others. The oath of the potestate necessarily included the clause obliging the potestate to make sure that these people would not be cheated out of justice. A comparison of the manual *Liber de regimine civitatum* by Thomas's contemporary Jacques de Viterbe, containing all the principles of city management, with Thomas's description of how Gargan

de Arscindis from Ancona was brought to Split, inaugurated as the potestate and how he governed the city in the three-year period, shows a firm link between these two texts. Moreover, this link can be extended to the articles of the Statute of the City of Split, especially to its old section (*Statutum vetus*), drawn up by Perceval of Fermo, and which later regulated the potestate's administration of the city of Split. In addition to the fact that Perceval's statute seemed to rely on Gargan's capitulary in these matters, it also very carefully established the relationship of this new form of government to the people who were powerless. The roots of provisions in the Statute of the City of Split as well as its neighbouring communes referring to the "miserable persons" (*miserabiles personae*) can be found in the Christian worldview, that is to say, in the understanding that every authority comes from God. The evidence to this can be seen in similar provisions in diplomatic, epigraphic, literary and legal (capitulary) records from the early Middle Ages. The factors of modern European law based on Christianity, Roman law and local customs are thus determined.

18. Dujam's successors on the episcopal see in Salona during the fourth and fifth centuries

Based on historical sources, both written and archaeological, and especially epigraphic sources as primary sources, the chronotaxis of the Salonitan bishops from Dujam, the Salonitan martyr and bishop, to the end of the fifth century is presented. This paper is based on previous research undertaken by various historians, archaeologists and philologists. The basic chronotaxis of Salonitan pontiffs until the fall of Salona was established by F. Bulić and J. Bervaldi through a critical approach to the already well-known records reinforced by archaeological findings. However, some recent research by archaeologists as well as new findings derived from the works published recently by E. Marin and M. Ivanišević allow for a more complete and accurate representation of the Salonitan Church hierarchy during the fourth and fifth centuries. The presented material shows that some of the bishops were highly esteemed in the Christian world and that they communicated with prominent figures of the Church. An especially important example is Bishop Hesychius from the fifth century, who conducted intellectual discussions with Pope Zosimus, Archbishop of Constantinople John Chrysostom, and Saint Augustine of Hippo. Furthermore, he continued the work of his uncle, Bishop Symferius, and completed the magnificent Basilica Urbana in the eastern part of Salona. Bishop Glycerius attracted the attention of his contemporaries and of later authors as the Emperor of the Western Roman Empire, a position he held before his Salonitan episode. In the records of the Church Fathers and in synodal acts, the names of bishops Maximus and Leontios were also recorded.

19. A prosopographic note on Stephen II, Bishop of Zagreb (1225–1247)

The paper analyses the literature and historical sources related to Stephen II, the Bishop of Zagreb (1225-1247), who restored the Diocese of Zagreb. Before he became the Bishop of Zagreb, he held the position of the Royal Chancellor. Stephen II was an educated man, and it is thought that he received his education at one of the European universities. The historical context, that is to say the relationship between Hungary and France at the time, suggests that he attended the University of Paris. However, several works by historians made unconfirmed claims that he studied theology at Sorbonne for 12 years. Those assertions contain a significant number of errors, even anachronistic claims which were erroneously combined. Based on the relevant literature, this paper analyses the genesis of these errors and facts incorrectly attributed to Stephen II, especially those related to where he was educated. The Paris theory has not been confirmed in any historical source. Its origins can be traced back to the corruption of data from *Historia Salonitana* relating to the provost of Čazma and subsequent Archbishop and Count of Split, Hugrin, through Krčelič's *Historiarum Cathedralis ecclesiae Zagrabiensis*. Finally, the paper proposes that Stephen might have been educated in Bologna. The argument for that claim is the role of the Papal Legate Bernard at the Árpádians Court (who later became the Archbishop of Split), as well as the elevation of the Chapter of Zagreb to the level of *locus credibilis*. In this context, a kinship with the Árpádians dynasty can be assumed.

20. Augustin Kažotić in the works of Croatian medieval chroniclers and historians

This article analyzes the medieval chronicles of Miha Madiev from Split and Ivan Gorički, the Archdeacon and Canon of Zagreb, contemporaries of Blessed Augustin Kažotić, which bring important data about the latter's life. Even though these chronicles were written by contemporaries, they include minor biographical errors and some ambiguities. Augustin Kažotić was transferred from his post as the bishop of Zagreb to the post of the bishop of Lucera, but both authors state that Blessed Augustine was bishop of the city of *Nocera/Nucheria* when he died. Ancient writers, particularly those writing in Greek, referred to Lucera as Λουκαρία/Λουκερία, but also as Νουκερία Απουλών/Νουκερία or Nucera/Nocera. This solves the "mistake" in the chronicles of the thirteenth century. Miha Madiev even records the wrong year of Kažotić's death. This error is ascribed to a mistake by a scribe who copied the work of Miha Madiev. Ivan Gorički also compiled the Statute of the Zagreb Chapter, in which he depicted the work of Augustin Kažotić as the Bishop of Zagreb. Kažotić's role in establishing the cathedral school and in a number of other important reforms he carried out can be inferred from the Statute. In the chronicles of Kažotić's con-

temporaries, the sacredness of his life and the miracles that happened through his intercession are particularly emphasized. This article revises and corrects some other erroneous and unclear allegations found in younger authors (Pavao Pavlović, Ivan Tomko Mrnavić) and tries to identify their genesis in historiography. In doing so, the author emphasized the role of Baltazar Adam Krčelić.

21. *How should historical sources be read?*

Mate Suić, a great archaeologist, historian and classical philologist, successfully applied his vast knowledge in the interpretation of the “marginal” issues that had arisen in the interpretation of various historical sources. His philological knowledge and skilful ability of historical contextualization came to the fore when he resolved several issues from narrative records such as the *Historia Salonitana* by Thomas, the Archdeacon of Split, and the Venetian Chronicle by John the Deacon. Contrary to Thomas the Archdeacon, in the phrase *excurrit Iader* taken from Lucan, he identified Iader with the town of Zadar and not the river Jadro. Suić’s suggestion for the location of Stridon, the birthplace of Saint Jerome, is particularly important and it was based on Thomas the Archdeacon’s written allegations, which had previously not been used in the rich historiography about this learned Dalmatian. Based on memory, Suić’s never written suggestion for the interpretation of the name of the Narentine “Prince” Družak is also mentioned. M. Suić also suggested a well-argued interpretation of the indicative abbreviation CŌPSIT, which appears on several epigraphic monuments from the early Middle Ages in Croatia, namely on the baptismal font of Prince Višeslav and on the gable which mentions the name of Prince Muncimir. All four examples illustrate the method which Professor Suić used in the interpretation of historical sources, based on a wide spectrum of knowledge that this excellent scientist, classical philologist, archaeologist and historian possessed.

22. Epitaphs of the Middle Ages. “The Books of Life and Death”

Epitaphs, inscriptions on tombstones or generally poems with identical content, keep the memory of the deceased and of his life. They appear in ancient times in Egyptian, Greek and Roman civilizations. They are a reflection of the concepts of life and death within these worldviews and civilizations. Medieval inscriptions on the Croatian medieval territory are the immediate result of early Christian epitaphs which mirror the Christian worldview. This paper presents a personal selection of these “poems written in stone” from the early Christian times until the end of the Middle Ages and the beginnings of the modern era. Changes in concepts, content and worldview can be observed and tracked in them over time. The universal questions prompted by death are also found. Almost all texts give an insight into the eternal fear of death, but they also emphasize the achievements of the deceased in his or her life so that he or she can be

remembered. The Christian medieval texts are radiant with faith in the afterlife. This paper especially considers epitaphs of well-known individuals as primary historical sources. A significant part in this analysis is devoted to their content and structure as a distinctive literary and poetic genre.

23. The funding charter of the Monastery of St. Mary in Zadar

The so-called founding charter of the monastery of St. Mary in Zadar is analyzed in this paper. The charter was entered in the cartulary of the monastery along with other documents. From the structure of the cartulary, the author attempts to find out which parts belong to the document about the foundation of the monastery in 1066 because these were not entered in continuity but were written in different places. Comparisons are made with the founding documents of other monasteries. It can be noticed that not all of them have a strictly diplomatic character or structure. They were written in free narrative form and, according to their stylistic features, they are close to the literary prehistoriographic genre, which is classified as *gesta abbatum/abbatissarum*.

KRATICE
IZVORI
LITERATURA

KORIŠTENE KRATICE

BAR – British Archaeological Reports

CD – *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*

CDS – *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa*

DPUH – Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske

ES – *Evangeliarium Spalatense*

f. – *folium* / ff. – *folia*

HAD – Hrvatsko arheološko društvo

HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

HS – *Historia Salonitana*

HSM – *Historia Salonitana maior*

JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

MGH – *Monumenta Germaniae historica*

MSHSM – *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*

r – *recto*

v – *verso*

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Biblia sacra Vulgatae editionis

Biblia sacra Vulgatae editionis, Sixti V Pontificis Maximi iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita / editio emendatissima apparatu critico instructa cura et studio Monachorum Abbatiae Pontificiae Sancti Hieronymi in Urbe Ordinis Sancti Benedicti, Torino: Marietti, 1959.

Biblija

Biblija. Stari i Novi zavjet, gl. ur. Jure KAŠTELAN i Bonaventura DUDA, ur. Josip TABAK i Jerko FUČAK. Prijevod: Stari zavjet (osim Petoknjžja i Psalama): na temelju rukopisa Antuna Sovića, Petoknjžje Silvije Grubišić, Psalmi Filibert Gas, Novi zavjet Ljudevit Rupčić; kazalo imena Jerko Fućak; uvodi i napomene uz Petoknjžje, povijesne i proročke knjige Starog zavjeta Ante Kresina; uvodi i napomene uz mudrosne knjige Starog zavjeta Celestin Tomić, Zagreb: Stvarnost, 1968. Prevedeno prema: *Bible de Jérusalem / Biblia: Vetus et Novum Testamentum*.

C. Iulii Caesaris Commentarii de bello civili

C. Iulii Caesaris Commentarii de bello civili, edidit Guilelm Theodor PAUL, Lipsiae, Vindobonae et Pragae: Sumptus fecit F. Tempsky; G. Freytag, 1894.

Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-XVIII.

(I) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. I. (listine godina 743. – 1100.), ur. Marko KOSTRENIČIĆ, sakupili i obradili Jakov STIPIŠIĆ i Miljen ŠAMŠALOVIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Historijski institut), 1967.

(II) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. II. (listine XII. vijeka, 1101. – 1200.), sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1904.

(III) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. III. (listine godina 1201. – 1235.), sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS, indeks složio

Ferdo ŠIŠIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1905.

- (IV) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. IV. (listine godina 1236. – 1255.), sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1906.
- (V) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. V. (listine godina 1256. – 1272.), sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS, indeks za IV. i V. sv. složio Ferdo ŠIŠIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1907.
- (VI) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. VI. (listine godina 1272. – 1290.), sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS, indeks složio Ivan BARIŠIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1908.
- (VII) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. VII. (listine godina 1290. – 1300.), sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS, indeks složio Emilij LASZOWSKI, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1909.
- (VIII) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. VIII. (listine godina 1301. – 1320.), sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS, indeks složio Emilij LASZOWSKI, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1910.
- (IX) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. IX. (listine godina 1321. – 1331.), sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS, indeks složio Emilij LASZOWSKI, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1911.
- (X) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. X. (listine godina 1332. – 1342.), sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS, indeks složio Emilij LASZOWSKI, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1912.
- (XI) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XI. (listine godina 1342. – 1350.), sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1913.
- (XII) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XII. (listine

- godina 1351. – 1359.), sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS, priredio Emilij LASZOWSKI, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1914. [1915.]
- (XIII) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XIII. (listine godina 1360. – 1366.), sabrao Tadija SMIČIKLAS, uredili Marko KOSTRENČIĆ i Emilij LASZOWSKI, sumarij i indekse sastavio Marko KOSTRENČIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1915.
- (XIV) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XIV. (listine godina 1367. – 1373.), sabrao Tadija SMIČIKLAS, uredio, sumarij i indekse sastavio Marko KOSTRENČIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1916.
- (XV) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XV. (listine godina 1374. – 1378.), sabrao Tadija SMIČIKLAS, uredio, sumarij i indekse sastavio Marko KOSTRENČIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1934.
- (XVI) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XVI. (listine godina 1379. – 1385.), sabrao Tadija SMIČIKLAS, uredio Marko KOSTRENČIĆ, dopunili, sumarij i indekse izradili Jakov STIPIŠIĆ i Miljen ŠAMŠALOVIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1976.
- (XVII) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XVII. (listine godina 1386. – 1394.), sabrao Tadija SMIČIKLAS, uredio Stjepan GUNJAČA, dopunio, sumarij i indekse izradio Jakov STIPIŠIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1981.
- (XVIII) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XVIII. (listine godina 1395. – 1399.), sabrao Tadija SMIČIKLAS, uredio Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, dopunili i priredili Miljen ŠAMŠALOVIĆ, Vesna GAMULIN, Damir KARBIĆ, Zorna LADIĆ, Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, Rajka MODRIĆ, Jakov STIPIŠIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1990.

Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa I-II.

- (I) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa – Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Dodaci*, sv. I. (listine godina 1020. – 1270.), urednici Hodimir SIROT-

KOVIĆ i Josip KOLANOVIĆ, transkripciju i redakciju latinskog teksta, kritički aparat, sažetke na hrvatskom i latinskom jeziku, kazala i pripomene sastavili Josip BARBARIĆ i Jasna MARKOVIĆ, u sabiranju i djelomičnoj transkripciji isprava sudjelovali Vesna GAMULIN, Josip LUČIĆ, Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, Ivan MUSTAČ i Jadranka NERALIĆ, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Hrvatski državni arhiv, 1998.

- (II) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa – Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Dodaci*, sv. II. (listine godina 1271. – 1309.), uredio Hodimir SIROTKOVIĆ, transkripciju i redakciju latinskog teksta, kritički aparat, sažetke na hrvatskom i latinskom jeziku, kazala i pripomene sastavili Josip BARBARIĆ i Jasna MARKOVIĆ, u sabiranju i djelomičnoj transkripciji isprava sudjelovali Vesna GAMULIN, Josip LUČIĆ, Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, Josip KOLANOVIĆ, Ivan MUSTAČ i Jadranka NERALIĆ, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2002.

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando Imperio*

Izvorni grčki tekst i engleski prijevod: Constantine Porphyrogenitus, *De administrando Imperio* – Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando Imperio*, Greek text edited by Gyula MORAVCSIK, English translation by R. J. H. JENKINS /new, revised edition/, Washington: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies (Corpus fontium historiae Byzantinae, vol. 1, Dumbarton Oaks Texts, vol. 1), 1967.

Hrvatski prijevod (prilog – grčki tekst i engleski prijevod): Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju Carstvom*, prijevod i komentari Nikola TOMAŠIĆ, grčki tekst Gyula MORAVCSIK, engleski prijevod R. J. H. JENKINS, Zagreb: Dom i svijet (Biblioteka Povjesnica), 2003.

Cutheis, *Tabula*

»A Cutheis, *Tabula*« (preveo i uredio Vladimir RISMONDO), u: *Legende i kronike*, ur. Vedran GLIGO i Hrvoje MOROVIĆ, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., 185-202; 387-399.

Documenta historiae Chroaticae

Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, collegit, digessit, explicuit Franjo RAČKI, Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium (MSHSM, vol. VII), 1877.

Historia Salonitana

Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, digessit Franjo RAČKI, Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium (MSHSM, vol. XXVI. Scriptores, vol. III), 1894.

Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga PERIĆ, povijesni komentar Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, studija *Toma Arhidakon i njegovo djelo* Radoslav KATIČIĆ, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 30), 2003.

Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split, Latin text by Olga PERIĆ, Edited, translated and annotated by Damir KARBIĆ, Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL and James Ross SWEENEY, Budapest – New York: Central European University Press (Central European Medieval Texts, vol. 4), 2006.

Historia Salonitana maior

Historia Salonitana maior, prir. Nada KLAJIĆ, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja, knj. CCCXCIX, Odelenje drustvenih nauka, knj. 55. i Izdavačka ustanova Naучно дело, 1967.

Hranković, *Opis otoka Brača*

»Dujam Hranković, *Opis otoka Brača*« (preveo i uredio Vedran GLIGO), u: *Legende i kronike*, ur. Vedran GLIGO i Hrvoje MOROVIĆ, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., 203-220.

Hrvatski latinisti I.

Hrvatski latinisti – Croatici auctores qui Latine scripserunt, sv. I: Iz latiniteta 9-14. stoljeća. Pisci 15. i 16. stoljeća – Ex monumentis Latinis saec. IX-XIV, auctores saec. XV et XVI. Priredili / digesserunt Veljko GORTAN – Vladimir VRATOVIĆ, Zagreb: Zora i Matica hrvatska (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 2), 1969.

Ilijada

Ilijada / Homer, (8. izd.), preveo i protumačio Tomo MARETIĆ, pregledao i priredio Stjepan IVŠIĆ, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske (Biblioteka Vijenac, knj. 23), 1987. Prijevod djela: *Ilias / Homerus*.

Istorija svetoga Dujma i Staša

»Istorija svetoga Dujma i Staša« (uredio Hrvoje MOROVIĆ), u: *Legende i kronike*, ur. Vedran GLIGO i Hrvoje MOROVIĆ, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., 13-57; 267-298.

Izvori za hrvatsku povijest do 1526.

Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine, prir. Nada KLAJIĆ, Zagreb: Školska knjiga, 1972.

Kartular samostana sv. Marije u Zadru

Zadarski kartular samostana svete Marije – Chartulare Ćadertinum monasterii sanctae Mariae, uredio i popratio uvodnim historijskim, paleografskim, diplomatskim, kronološkim, topografskim i muzičkim napomenama Viktor NOVAK, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1959., 239-272.

La cronaca veneziana del Diacono Giovanni

III. *La cronaca veneziana del Diacono Giovanni*, u: *Cronache veneziane antichissime*, vol. I, pubblicate a cura di Giovanni MONTICOLO, Roma: Istituto storico italiano (Fonti per la storia d'Italia 9), 1890., 57-187.

Legende i kronike

Legende i kronike, ur. Vedran GLIGO i Hrvoje MOROVIĆ, suradnici Cvito FISKOVIĆ, Milan IVANIŠEVIĆ, Josip POSEDEL i Vladimir RISMUNDO, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977.

Liber de regimine civitatum

IOHANNIS VITERBIENSIS, *Liber de regimine civitatum*, prodit curante Caetano SALVEMINI, u: *Bibliotheca iuridica medii aevi. Scripta anecdota glossatorum*, vol. III, edidit Augustus GAUDENTIUS, Bononiae: in aedibus Successorum Monti, MDCCCCL., 215-280.

Liber Pontificalis I.

Le Liber Pontificalis. Texte, introduction et commentaire par l'abbé Louis /Marie Olivier/ DUCHESNE, Tome premier. Paris: Ernest Thorin (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 2. sér.), 1886.

Listine I.

(I) *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, knj. I. (od godine 960. do 1335.), skupio Šime LJUBIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (MSHSM, vol. I), 1868.

Lucain, La guerre civile (La Pharsale) I-II.

(I) *Lucain, La guerre civile (La Pharsale)*, tome I, livres I-V, texte établi et traduit par Abel BOURGERY, Paris: Budé Belles Lettres / Universités de France, 1947.

(II) *Lucain, La guerre civile (La Pharsale)*, tome II, livres VI-X, texte établi et traduit par Abel BOURGERY & Max PONCHONT, Paris: Budé Belles Lettres / Universités de France, 1948.

Ljetopis Pavla Pavlovića

»Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga«, prir. Ferdo ŠIŠIĆ, *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arhiva* VI (1904) 1: 1-59.

Ljetopis Popa Dukljanina

Летопис Попа Дукљанина, ур. Фердо ШИШИЋ, Београд – Загреб: Српска краљевска академија (Посебна издања / Српска краљевска академија, књ. ЛХВИИ. Философски и филолошки списи, књ. 18) – Залада тискарe Народних новина, 1928.

Gesta regum Sclavorum. Том I. Критичко издање и превод. Издање приредила и текст превела Драгана КУНЧЕР. Уредник Тибор ЖИВКОВИЋ, Београд: Историјски институт (Извори за српску историју, књ. 7. Латински извори, књ. 1) – Манастир Острог, Никшић, 2009.

Metropolitanska knjižnica, Zagreb / Odjel Depozit Zagrebačke nadbiskupije pri Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu

Rolandin Pasagerijev (*Rolandinus Passagerii*): *Summa artis notariae* iz 1275. god. Signatura: MR 109.

Pasional. Signatura: MR 164.

Miha Madijev de Barbazanis, Historija

»Miha Madijev de Barbazanis, *Historija*« (preveo i uredio Vladimir RISMONDO), u: *Legende i kronike*, ur. Vedran GLIGO i Hrvoje MOROVIĆ, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., 151-184; 363-386.

Montanej samostana sv. Dujma i sv. Nikole u Trogiru

Montanej samostana sv. Dujma i sv. Nikole, priredio i preveo Branko JOZIĆ, u: *Benediktinski samostan sv. Nikole u Trogiru: duhovnost i kultura u okrilju Virgines Dei. Zbornik radova prigodom 950. obljetnice utemeljenja / The benedictine monastery of St Nicholas in Trogir: spirituality and culture under aegis of Virgines Dei. A Collection of Papers marking the 950th anniversary of its foundation*, prir. Vanja Kovačić i o. Jozo Milanović, osb, Trogir: Benediktinski samostan sv. Nikole, 2014., 131-138.

Obsidio Iadrensis

Obsidio Iadrensis, manuscriptum postumum a Veljko GORTAN, exaratum digesserunt Branimir GLAVIČIĆ et Vladimir VRATOVIĆ, coeoperantibus Damir KARBIĆ, Miroslav KURELAC, Zoran LADIĆ – *Opsada Zadra*, rukopis Veljka Gortana priredili Branimir Glavičić i Vladimir Vratović u suradnji s Damirom Karbićem, Miroslavom Kurelcem i Zoranom Ladićem, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (MSHSM, vol. LIV, Scriptores, vol. VI), 2007. [2008.]

Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I.

(I) *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske – Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis Regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, sabrao Ivan Krstitelj TKALČIĆ, Zagreb: Brzotiskom Karla Albrechta, 1889.

Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije I-II.

(I) *Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća. Knjiga prva – Monumenta historica Episcopatus Zagrabiensis saec. XII. & XIII. Volumen primum*, objelodanio ih / edidit Ivan Krstitelj TKALČIĆ, Zagreb: Tiskom Karla Albrechta, 1873.

(II) *Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije. Knjiga druga – Monumenta historica Episcopatus Zagrabiensis. Volumen secundum. Statuta capituli Zagrabiensis saec. XIV.*, objelodanio ih / edidit Ivan Krstitelj TKALČIĆ, Zagreb: Tiskom Karla Albrechta, 1874.

Priručnik izvora hrvatske historije I.

Priručnik izvora hrvatske historije – Enchiridion fontium historiae Croaticae, dio I. čest 1. (do god. 1107), napisao i uredio Ferdo ŠIŠIĆ, Zagreb: Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada (Znanstvena knjižnica Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade), 1914.

Prodić, Kronika otoka Brača

»Vicko Prodić, *Kronika otoka Brača*« (preveo i uredio Josip POSEDEL), u: *Legende i kronike*, ur. Vedran GLIGO i Hrvoje MOROVIĆ, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., 221-264.

Res gestae divi Augusti

Res gestae divi Augusti, herausgegeben und erklärt von Ernst DIEHL, Bonn: A. Marcus und E. Weber's (Kleine Texte für theologische und philologische Vorlesungen und Übungen, 29/30), 1908.

Res gestae divi Augusti. Text, translation, and commentary by Alison E. COOLEY, Cambridge /UK/ – New York: Cambridge University Press, 2009.

Djela božanskog Augusta /Prakseis Sebastou theou /Res gestae divi Augusti, preveo i priredio Robert MATIJAŠIĆ, Zagreb: Izdanja Antibarbarus (Biblioteka Latina et Graeca, knj. LVIII), MMVII.

Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne I-II.

Salona. IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles / Salona IV. Natpisi starokršćanske Salone, IV–VII. st., 2 vol./sv., ur. Nancy GAUTHIER, Emilio MARIN, Françoise PRÉVOT, Rome – Split: École française de Rome (Collection de l'École française de Rome 194/4), Arheološki muzej Split (Niz "Salona" Arheološkog muzeja - Split, 12), 2010.

Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Sclavonicarum III.

Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Sclavonicarum veteres ac genuini partim primum, partim ante hac quidem editi, ... accuratissimis mappis geographicis exornati et cum amplissima praefatione Matthiae BELII, ... Cura et studio Ioannis Georgii SCHWANDTNERI, Tomus tertius, Vindobonae: Ioannis Pauli Kraus, bibliopolae Vindobonensis, MDCCXLVIII.

Spisi zadarskih bilježnika I-V.

(I) *Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo (1279. – 1308.) – Notariorum Jadrensiū Henrici et Creste Tarallo acta quae supersunt (1279 – 1308)*, prepisao i indeks sastavio / transcripts et indicem digessit Mirko ZJACIĆ, Zadar: Državni arhiv u Zadru (Spisi zadarskih bilježnika I – Notarilia Jadertina I), 1959.[1960.]

(II) *Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis Nikole pok. Ivana Gerarda iz Padove 1296... 1337 – Notariorum Jadrensiū Johannis Qualis Nicolai quondam Johannis Gerardi di Padua acta quae supersunt 1296... 1337,*

prepisali i indekse sastavili / transcripserunt et indices digesserunt Mirko ZJAČIĆ – Jakov STIPIŠIĆ, predgovor Dinko FORETIĆ, Zadar: Državni arhiv u Zadru (Spisi zadarskih bilježnika – Notarilia Jadertina 2), 1969.

- (III) *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze iz 1349.-1350.* – *Notarii Iadrensis Francisci ser Manfredi de Surdis de Placentia acta quae supersunt 1349.-1350.*, prepisao i indekse sastavio / transcripsit et indices digessit Jakov STIPIŠIĆ, Zadar: Državni arhiv u Zadru (Spisi zadarskih bilježnika – Notarilia Jadertina 3), 1977.
- (IV) *Andrija pok. Petra iz Cantua. Bilježnički zapisi 1353.-1355.* – *Andreas condam Petri de Canturio. Quaterni imbreviaturarum 1353.-1355.*, sv. I, prepisao latinski tekst te izradio hrvatske sažetke i kazala Robert LELJAK, s izvornikom sravnio, izvršio redakciju teksta i kazala te izradio kritički aparat i bilješke Josip KOLANOVIĆ, predgovor Slavko RAŽOV, Zadar: Državni arhiv u Zadru (Notarilia Iadertina 4 – Spisi zadarskih bilježnika 4), 2001.
- (V) *Andrija Petrov iz Cantua. Bilježnički zapisi 1355.-1356.* – *Andreas condam Petri de Canturio. Quaterni imbreviaturarum 1355.-1356.*, sv. II, za tisak priredili Josip KOLANOVIĆ i Robert LELJAK, Zadar: Državni arhiv u Zadru (Notarii Iadrenses 5 – Zadarski bilježnici 5), 2003.

Srednjovjekovni registri Zadarskoga i Splitskoga kaptola I-IV.

- (I) [*Srednjovjekovni registri Zadarskoga i Splitskoga kaptola / Registra medievalia Capitulum Iadre et Spalati*, vol. 1:] Registar Artikucija iz Rivignana / Registrum Articutii de Rivignano, priredio: Mladen ANČIĆ, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 11 (2005): 79-313.
- (II) *Srednjovjekovni registri Zadarskoga i Splitskoga kaptola / Registra medievalia Capitulum Iadre et Spalati*, vol. 2: Velika bilježnica Zadarskog kaptola / Quaternus magnus Capituli Iadrensis, priredili / ediderunt: Damir KARBIĆ, Maja KATUŠIĆ, Ana PISAČIĆ, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 13 (2007): 5-296.
- (III) *Srednjovjekovni registri Zadarskoga i Splitskoga kaptola / Registra medievalia Capitulum Iadre et Spalati*, vol. 3: I. Registar Petra de Serçane / Registrum Petri de Serçane, II. Vannes quondam Bernardi de Firmo, III. Nicolaus Benedicti, priredio / edidit: Mladen ANČIĆ, suradnici: Nikola JAKŠIĆ i Ivan MAJNARIĆ, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 15 (2009): 7-232.
- (IV) *Srednjovjekovni registri Zadarskoga i Splitskoga kaptola / Registra medievalia Capitulum Iadre et Spalati*, vol. 4: Registar Trottis – Prandino / Registrum Trottis – Prandino, priredili / ediderunt: Damir KARBIĆ, Maja KATUŠIĆ, Ivan MAJNARIĆ, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 18 (2012): 7-220.

(V) *Srednjovjekovni registri Zadarskoga i Splitskoga kaptola / Registra medievallia Capitulorum Iadre et Spalati*, vol. 5: Registar Splitskoga kaptola (*Registrum Capituli Spalatensis*), priredio / edidit: Mladen ANČIĆ, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 20 (2014): 9-299.

Statut grada Splita

Statut grada Splita [1312. godine]. Srednjovjekovno pravo Splita / Ius Spalatense medii aevi, priredio i preveo Antun CVITANIĆ, Split: Književni krug (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 7), 1985.

Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo – Statuta civitatis Spalati. Ius Spalatense medii aevi, 3. znatno prošireno i temeljito izmijenjeno izdanje, uvodnu studiju napisao, statut s latinskog preveo i posebnim kazalom pojmova popratio te za tisak priredio Antun CVITANIĆ, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana, knj. 20), 1998.

Statut grada Trogira

Statut grada Trogira – Statuta et reformationes civitatis Tragurii, preveli i uredili Marin BERKET, Antin CVITANIĆ i Vedran GLIGO, Split: Književni krug (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 11), 1988.

Statut Paške općine

Statut Paške općine – Statuta Communitatis Pagi, ur. Dalibor ČEPULO, preveli Robert LELJAK i Nella LONZA, autori uvodnih studija Dalibor ČEPULO, Miroslav GRANIĆ, Nella LONZA, Robert LELJAK, Pag – Zagreb: Matica hrvatska Ogranak Pag i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

Supetarski kartular

Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gomai (Chartulare sancti Petri), uredio i popratio uvodnim arheološkim, historijsko-topografskim, paleografskim, diplomatičkim i hronološkim studijama Viktor NOVAK, lingvistička analiza Petar SKOK, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Djela JAZU, knj. 43), 1952., 209-232.

Šibenski statut

Knjiga statuta zakona i reformacija grada Šibenika s popisom poglavlja. Prijevod Zlatko HERKOV. Uvodna riječ / Introduction: Slavo GRUBIŠIĆ, Šibenik: Muzej grada Šibenika (Povremena izdanja Muzeja grada Šibenika, sv. 9), 1982. Prijevod djela: *Volumen statutorum legum, et reformationum civitatis Sibenici* i faksimilni pretisak izdanja iz 1608. godine + Zlatko HERKOV: O Šibenskom statutu; Gradska uprava

i njeni organi; Stare šibenske mjere; Novac i njegova vrijednost u Šibeniku; *Indices et glossarium digessit* Zlatko HERKOV, 349-449; Slavo GRUBIŠIĆ, Šibenik, 453-460.

Toma Arhidakon, v. *Historia Salomitana*

Trattato sull'ufficio del podestà

Trattato sull'ufficio del podestà, da un codice del sec. XV, a cura di Pietro MISCIATTELLI, Siena: Libr. ed. Senese, 1925.

Vita beati Augustini, ordinis praedicatorum

»Vita beati Augustini, ordinis praedicatorum, ex Zagrabiensi Lucerini episcopi, per Ioannem Tomcum Marnavitium, Bosnensem episcopum, lectorem et coadiutorem Zagrabiensem, fideliter collecta«, u: FERRARI, Sigismund, *De rebus Hungaricae provinciae ordinis praedicatorum partibus quatuor et octo libris distributi commentarii*, descriptore ~, Vienna Austriae: Typis M. Formicae, MDCXXXVII.

Život svetoga Arnira

»Život svetoga Arnira« (ur. Cvito FISKOVIĆ), u: *Legende i kronike*, ur. Vedran GLIGO i Hrvoje MOROVIĆ, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., 123-147; 337-351; 353-362.

Život svetoga Ivana Trogirskoga

»Život svetoga Ivana Trogirskoga« (ur. Milan IVANIŠEVIĆ), u: *Legende i kronike*, ur. Vedran GLIGO i Hrvoje MOROVIĆ, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., 59-121; 299-335.

LITERATURA:

ANČIĆ, Mladen

- 1997a. *Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije* (Vrijeme nastanka i autorstvo *Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina*), u: *Zvonimir, kralj hrvatski. Zbornik radova*, ur. Ivo GOLDSTEIN, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997., 273-304.
- 1997b. Srednjovjekovni montaneji, *Starohrvatska prosvjeta* /ser. III./ 24 (1997): 127-148.
2005. Splitski i Zadarski kaptol kao „vjerodostojna mjesta”, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 11 (2005): 11-77.

ANTOLJAK, Stjepan

1974. Pad i razaranje Zadra u IV križarskom ratu, *Radovi. Razdio društvenih znanosti* (Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet – Zadar) 12/12-1973/1974 (1974) 5: 57-88.
1978. *Izvori za historiju naroda Jugoslavije. Srednji vijek*, Zadar: Sveučilište u Splitu. Filozofski fakultet – Zadar (Posebna izdanja, sv. 2), 1978.
2004. *Hrvatska historiografija*, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb: Matica hrvatska (Posebna izdanja), MMIV.

BABIĆ, Ivo

1993. Splitske uspomene na salonitanske kršćanske starine, *Vjesnik za arheologiju u historiju dalmatinsku* 85/1992 (1993): 13-57.
2014. Montanej samostana sv. Dujma i sv. Nikole iz kraja XII. stoljeća, u: *Benediktinski samostan sv. Nikole u Trogiru: duhovnost i kultura u okrilju Virgines Dei. Zbornik radova prigodom 950. obljetnice utemeljenja / The benedictine monastery of St Nicholas in Trogir: spirituality and culture under aegis of Virgines Dei. A Collection of Papers marking the 950th anniversary of its foundation*, prir. Vanja KOVAČIĆ i o. Jozo MILANOVIĆ, OSB, Trogir: Benediktinski samostan sv. Nikole, 2014., 115-129; 139-140. (Prilog: Montanej samostana sv. Dujma i sv. Nikole, priredio i preveo Branko Jozić, 131-138)
2016. *Trogir. Grad i spomenici*, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana, knj. 87) i Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2016.

BABINGER, Franz

1955. Maestro Ruggiero delle Puglie relatore prepoliano sui Tatari, u: *Nel VII centenario della nascita di Marco Polo*, eds. Roberto ALMAGIÀ et al., Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, 1955., 51-61.

BADURINA, Anđelko

1995. *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost (Monumenta artis Croatiae) i Institut za povijest umjetnosti, 1995.
1996. Iluminirani kodeksi, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992.*, ur. Miljenko JURKOVIĆ i Tugomir LUKŠIĆ, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Muzejsko-galerijski centar (Exegi monumentum – Znanstvena izdanja 3), Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996., 185-188.
1997. Iluminacija rukopisâ, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Sv. I. Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće) – rano doba hrvatske kulture*, ur. Ivan SUPIČIĆ, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i AGM, 1997., 544-558.

BARADA, Miho

- 1940a. Nadvratnik VII stoljeća iz Kaštel Sućurca, u: *Hoffillerov zbornik. Naučni radovi posvećeni Viktoru Hoffilleru o 60 godišnjici njegova života 19. veljače 1937. godine – Serta Hoffilleriana. Commentationes gratulatorias Victori Hoffiller sexagenario obtulerunt collegae, amici, discipuli a.d. XI Kal. Mar. MCMXXXVII*, (= *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. 18-19-20-21/1937-1940), Zagreb 1940., 401-418 i 3 sl.
- 1940b. Skup splitskih povjesnih izvora, *Nastavni vjesnik XLIX* (1940) 2: 81-92.
1949. Dalmatia Superior, *Rad JAZU* 270 (1949) 1: 93-113.

BASIĆ, Ivan

2005. *Venerabilis presul Iohannes*. Historijski Ivan Ravenjanin i začeci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću, *Povijesni prilozi XXIX* (2005) 29: 7-28.
2006. O pokušaju ujedinjenja zagrebačke i splitske crkve u XIII. stoljeću, *Pro tempore. Časopis studenata povijesti III* (2006) 3: 25-44.
- 2008a. CIL III 9551 i njegovi tumači, *Tusculum. Časopis za solinske teme 1* (2008): 81-108.
- 2008b. Problemi proučavanja ranosrednjovjekovne crkvene organizacije u studijama Mihe Barade, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 40 (2008): 49-90.

2011. Prilozi proučavanju crkve Svetog Mateja u Splitu, *Ars Adriatica. Časopis Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru* 1 (2011): 67-96.

BASIĆ, Ivan – JURKOVIĆ, Miljenko

2011. Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća, *Starohrvatska prosvjeta* /ser. III./ 38 (2011): 149-185.

BELAMARIĆ, Joško

1994. Kultura ladanja u renesansnoj Dalmaciji. Slučaj Hektorovićeve Tvrđalja, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34 (1994): 169-192.
2001. *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Split: Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela, knj. 100), 2001.
2015. Proemij Splitskoga statuta, u: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa međunarodnoga znanstvenog skupa održanog od 24. do 25. rujna 2012. godine u Splitu*, ur. Željko RADIĆ, Marko TROGRLIĆ, Massimo MEC-CARELLI, Ludwig STEINDORFF, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana, knj. 84), Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2015., 509-526.

BENYOVSKEY LATIN, Irena

2009. *Srednjovjekovni Trogir. Prostor i društvo*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest (Biblioteka Hrvatska povjesnica, III. Monografije i studije, sv. 44), 2009.

BERKET, Marin

1988. Uvodna riječ, u: *Trogirski spomenici. Zapisci kurije grada Trogira od 1310. do 1331. – Monumenta Traguriensia. Acta curiae comunis Tragurii ab 1310. usque 1331.*, prepisao i uredio Miho BARADA, opsežnim registama i bilješkama popratio Marin BERKET, Split: Književni krug (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 10), 1988. [V-VI].

BEŠLIĆ, Vinka

2016. *Sanctus – kroz povijest do danas. Tekst i liturgija, Obnovljeni život. Časopis za filozofiju i religijske znanosti* 71 (2016) 4: 475-487.

*** *Biblija – knjiga Mediterana par excellence*

2010. *Biblija – knjiga Mediterana par excellence. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 24. do 26. rujna 2007. u Splitu*,

ur. Marijan VUGDELIJA, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana, knj. 61), 2010.

BIŠKUP, Marijan

1995. *Summa de paenitentia* Pavla Dalmatinca (oko 1190. – 1255.), *Croatica Christiana periodica* XIX (1995) 36: 134-153.

BLAŽEVIĆ, Zrinka

2008. *Iirizam prije ilirizma*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga (Biblioteka Dialogica Europea), 2008.

BOTICA, Stipe

2010. Biblijski slojevi u hrvatskoj usmenoj književnosti, u: *Biblija – knjiga Mediterana par excellence. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 24. do 26. rujna 2007. u Splitu*, ur. Marijan VUGDELIJA, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana, knj. 61), 2010., 571-584.

BRATOŽ, Rajko

1986. Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stotletja, *Zgodovinski časopis* 40 (1986) 4: 363-395.

1990. *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stotletja*, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije (Zbirka Zgodovinskog časopisa – 8), Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 1990.

2008. Le persecuzioni dei cristiani nella Dalmazia romana sotto Diocleziano, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti – Ecclesia Salonitana-Spalatensis in primo millenio historiae Christianae. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14. – 15. svibnja 2004.*, prir. Josip DUKIĆ, Slavko KOVAČIĆ i Ema VIŠIĆ-LJUBIĆ, Split: Crkva u svijetu (Biblioteka "Crkve u svijetu", knj. 43) i Splitsko-makarska nadbiskupija, 2008., 41-66.

BRATULIĆ, Josip

1984. Hrvatska srednjovjekovna poezija latinskoga jezičnog izraza, *Croatica. Prinosi proučavanju hrvatske književnosti* XV (1984) 20/21: 7-26.

BRATULIĆ, Josip – DAMJANOVIĆ, Stjepan

2005. *Hrvatska pisana kultura. Izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća*, 1. svezak: VIII. – XVII. stoljeće, Križevci – Zagreb: Veda, 2005.

BRKOVIĆ, Milko

1992. Arenga u ispravama hrvatskih narodnih vladara, *Croatia Christiana periodica* XVI (1992) 29: 23-32.

BUDAK, Neven

1983. Babonić, Stjepan, zagrebački biskup (? – Čazma, 10. VII 1247), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1 (A – Bi), ur. Nikica KOLUMBIĆ, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983., s. v. (305-306).
1984. »Obsidio Iadrensis« kao povijesno i književno djelo naše predrenesanse, u: *Dalmacija u vrijeme anžuvinske vlasti. Radovi sa znanstvenog skupa »Dalmacija u vrijeme anžuvinske vlasti« (Zadar, 4-5. XII. 1980)*. Prilog u časopisu: *Radovi*, god. 23., sv. 23., *Razdio društvenih znanosti*, 10-1983/1984, Zadar: Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet – Zadar, 1984., 353-358 (133-138).
1994. *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.
1995. Tumačenje podrijetla i najstarije povijesti Hrvata u djelima srednjovjekovnih pisaca / The origin and oldest Croatian history in the works of Medieval writers, u: *Etnogeneza Hrvata – Ethnogeny of the Croats*, ur. Neven BUDAK, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske (Biblioteka Hrvatske povjesnice) i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995., 73-78; 206-208.
1996. Pokršćavanje Hrvata i neki problemi crkvene organizacije, u: *Starohrvatska spomenička baština. Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992.*, ur. Miljenko JURKOVIĆ i Tugomir LUKŠIĆ, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Muzejsko-galerijski centar (Exegi monumentum – Znanstvena izdanja 3), Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996., 127-136.
2001. *Karlo Veliki, Karolinzi i Hrvati*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (Scintillae Stephano Gunjača dicatae, vol. 5), 2001.
2004. Zagrebački biskup Stjepan II., suvremenik Tome Arhidakona, u: *Toma Arhidakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur. Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL i Olga PERIĆ, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 35), 2004., 153-158.

BULIĆ, Frane (Frano)

1901. Izvještaj predsjednika društvenoga mons. Fr. Bulića o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva* /n. s./ V (1901): 201-227.
1904. S. Gregorio Magno papa nelle sue relazioni colla Dalmazia (a. 590 – 604.), *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXVII (1904): 1-47 (suppl.).
1919. Mučenici Solinski. Broj i stališ, godina i dan smrti mučenika solinskih, *Bogoslovska smotra* X (1919) 1: 1-26.

BULIĆ, Frane, v. FARLATI, Daniele – COLETI, Jacopo – BULIĆ, Frane

BULIĆ, Frane – BERVALDI, Josip

1912. Kronotaksa solinskih biskupa [I-IV], *Bogoslovska smotra* III (1912) 1: 3-29; III (1912) 2: 121-145; III (1912) 3: 225-241; III (1912) 4: 329-356.
- 1913a. Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (Od razorenja Solina do polovice XI. vijeka), *Bogoslovska smotra* IV (1913) 2: 120-156; IV (1913) 3: 239-264.
- 1913b. *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.)*, Zagreb (1912. – 1913.), 1913. [Preštampano iz „Bogoslovske Smotre“ god. 1912. I – IV. sv. god. 1913. I-II. sv.]

BULIĆ, Frano – SKOK, Petar

1919. Natpis Petra Crnoga, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* / *Гласник Земалског музеја у Босни и Херцеговини* XXX/1918 (1919) 1-4: 1-10.

BUTURAC, Josip

1944. Zagrebački biskupi i nadbiskupi 1094. – 1944., u: *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka (I. dio) – Collectio dissertationum de almo episcopatu Zagrabieni in memoriam foundationis eiusdem a. d. MXCIV. (Pars I.)*, ur. Dragutin KNIEWALD, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod (Razprave i spomenici iz hrvatske kulturne poviesti, I. sv.), 1944., 19-70.

BUŽANČIĆ, Radoslav

2004. Toma Arhidakon i njegove vijesti o Ivanu Ravenjaninu, u: *Toma Arhidakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur. Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL i Olga PERIĆ, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 35), 2004., 269-286.

CABAN, Peter

2015. The Early Ancient Christian Inscriptions in the Christian Epigraphy, *European Journal of Science and Theology* 11 (2015) 3: 21-30.

CAMBI, Nenad

1972. The Cult of the Blessed Virgin Mary at Salona and Split from the Fourth till the Eleventh Century in the Light of Archaeological Evidence, u: *De cultu Mariano saeculis VI-XI. Acta Congressus Mariologici-Mariani internationalis in Croatia anno 1971 celebrati. Vol. 5: De cultu Mariano saeculis VI-XI apud varias nationes et secundum fontes Islamicos*, ed. Karlo BALIĆ, Roma: Pontificia Academia Mariana Internationalis, 1972., 43-71.
1974. Kult Marije u Solinu i Splitu (IV – XI st.) u svjetlu arheološke evidencije, *Bogoslovska smotra* XLIV (1974) 2-3: 273-292.
1996. Pogovor, u: SUIĆ, Mate, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera selecta*, gl. ur. Šime BATOVIĆ, Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru i Arheološki muzej Zadar, 1996., 835-848.

CAPPELLI, Adriano

1983. *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo dal principio dell'era cristiana ai giorni nostri: tavole cronologico-sincrone e quadri sinottici per verificare le date storiche*, (5. ed. aggiornata), Milano: Editore Ulrico Hoepli (Manuali Hoepli), 1983.

CHAMOUX, François

1967. *Grčka civilizacija u arhaisko i klasično doba*, preveo s francuskog Borislav RADOVIĆ, Beograd: Jugoslavija, 1967.
- Prijevod djela: *La civilisation grecque à l'époque archaïque et classique*.

CHIOFFI, Laura

2015. Death and Burial, u: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, edited by Christer BRUUN and Jonathan EDMONDSON, Oxford: Oxford University Press, 2015., 627-648. (Online Publication)

CIPIKO, Koriolan (CEPIO, Coriolanus)

1977. *O azijskom ratu*, preveo i uredio Vedran GLIGO, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Humanisti, knj. 1), 1977.
- Prijevod djela: *Petri Mocenici imperatoris gesta (De bello Asiatico)*.

COCCI, Alfredo

1998. Venezia e il Medio-Adriatico nella „Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium” (1245-1251) di Tommaso da Spalato l'Arcidiacono (1200?-1268), *Clio. Rivista trimestrale di studi storici* XXXIV (1998) 3: 365-375.

COLEMAN, Kathleen M.

2011. Sailing to Nuceria: evidence for the date of Xenophon of Ephesus, *Acta Classica: Proceedings of the Classical Association of South Africa* LIV (2011): 27-42.

COLETTI, Jacopo, v. FARLATI, Daniele

CRIJEVIĆ TUBERON, Ludovik (CERVA TUBERO, Ludovicus Aloysius de)

2001. *Komentari o mojem vremenu*, uvodna studija i prijevod Vlado REZAR, bilješke i kazalo Tamara Tvrtković, Zagreb: Hrvatski institut za povijest (Biblioteka Hrvatska povjesnica – Posebna izdanja), 2001. Prijevod djela: *Commentarii de temporibus suis. Ludovici TUBERONIS Dalmatae abbatis Commentarii de temporibus suis*, praefationem conscripsit, textum Latinum digessit et apparatu critico notisque instruxit Vlado REZAR, indicem composuerunt Tamara Tvrtković, Vlado Rezar, textum manuscripti Marciani cum textu huius editionis contulerunt Vlasta Rezar, Tamara Tvrtković, Vlado Rezar, legit et correxit Darko NOVAKOVIĆ, Zagreb: Hrvatski institut za povijest (Bibliotheca historiographia Croatica – Editiones extraordinariae), 2001.

CURTIUS, Ernst Robert

1973. *European Literature and the Latin Middle Ages*, translated from the German by Willard R. TRASK, Princeton: Princeton University Press, 1973.
1998. *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, s njemačkoga preveo Stjepan MARKUŠ, Zagreb: Naprijed (Kultura i civilizacija), 1998.

CVITANIĆ, Antun

1964. *Pravno uređenje splitske komune po Statutu iz 1312. godine (srednjovjekovno pravo Splita) – Constitutio iuridica communis Spalatensis ex Statuto anni MCCCXII (ius Spalatense medii aevi)*, Split: Muzej grada Splita (Izdanje Muzeja grada Splita, sv. sv. 16), 1964.
1985. Uvod, u: *Statut grada Splita [1312. godine]. Srednjovjekovno pravo Splita / Ius Spalatense medii aevi*, priredio i preveo ~, Split: Književni krug (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 7), 1985., IX-XLVIII.

1988. Uvod u trogirsko statutarno pravo, u: *Statut grada Trogira – Statuta et reformationes civitatis Tragurii*, preveli i uredili Marin BERKET, Antin CVITANIĆ i Vedran GLIGO, Split: Književni krug (Splitski književni krug, Svjedočanstva, knj. 11), 1988., IX-LXV.
2002. *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Split: Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela, knj. 125), 2002.

ČREMOŠNIK, Gregor

1956. Prilog biografiji Mihe Madijeva, *Historijski zbornik IX* (1956) 1-4: 119-124.

ĆOROVIĆ, Vladimir (ЂОРОВИЋ, Владимир)

1930. Мали прилози: I. О натпису Петра Црнога, *Старинар – орган Археолошког друштва у Београду / Starinar – revue de la Société archéologique de Belgrade / III. ser./ 5/1928-1930* (1930): 37-38.

DECLERCQ, Georges

2000. Originals and Cartularies: The Organizations of Archival Memory (Ninth-Eleventh Centuries), u: *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, edited by Karl HEIDECKER, Turnhout: Brepols (Utrecht Studies in Medieval Literacy 5), 2000., 147-170.

DELONGA, Vedrana

1996. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (Monumenta mediaevi Croatiae, vol. 1), 1996.
- 2000a. Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima, u: *Hrvati i Karolinzi. Dio prvi: Rasprave i vrela*, ur. Ante MILOŠEVIĆ, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., 215-249.
- 2000b. III. 23. Splitski evanđelijar (*Evangeliarium Spalatense*), druga polovica 8. ili 6/7. stoljeće, u: *Hrvati i Karolinzi. Dio drugi: Katalog*, ur. Ante MILOŠEVIĆ, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., 135-138.
2004. Predromanički ciborij iz Svete Marte u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta /ser. III./ 26/1999* ([2004]): 287-318.
2009. Dobrotvorni križ nebeskog Boga (razmišljanja uz dva splitska ranosrednjovjekovna natpisa), *Starohrvatska prosvjeta /ser. III./ 36* (2009): 125-161.

DELONGA, Vedrana – JAKŠIĆ, Nikola – JURKOVIĆ, Miljenko

2001. *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (Katalozi i monografije 11), 2001.

DEVIĆ, Ivan (DEVICH, Giovanni)

1894. *L'Evangelario spatatense dell'Archivio capitolare di Spalato*, (Supplemento al *Bullettino di archeologia e storia dalmata XVI/1893-XVII/1894*), Spalato: Tip. A. Zannoni (St. Bulat), 1893. – 1894. [1894.]

DIVERSIS, Filip de (DE DIVERSIS DE QUARTIGIANIS, Philippus)

2007. *Sabrana djela: Opis Dubrovnika. Govori u slavu kraljeva*, gl. ur. Vladimir STIPETIĆ, priredila i prevela Zdenka JANEKOVIĆ-RÖMER, Zagreb: Dom i svijet – Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (Biblioteka Hrvatska ekonomska misao, III. kolo), 2007.

DOBRONIĆ, Lelja

1994. *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti (Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, knj. 12), 1994.

DU CANGE, Charles du Fresne

1883. – 1887. *Glossarium mediae et infimae Latinitatis. Glossarium Gallicum, tabulae, indices auctorum et rerum, dissertationes*, t. I–X, conditum a Carolo Du Fresne, Domino Du Cange, auctum a monachis ordinis S. Benedicti, cum supplementis integris D. P. Carpenterii, adelungii, aliorum, suisque digessit G. A. L. Henschel, editio nova aucta pluribus verbis aliorum scriptorum a Léopold Favre, Niort: L. Favre, Imprimeur-éditeur, 1883. – 1887.

EINHARD (EINHARTUS; EGINARDUS)

1992. *Život Karla Velikog / Vita Karoli Magni*, prevela Zvezdana SIKIRIĆ, uvodne tekstove i komentar napisali Lovorka ČORALIĆ, Ivo GOLDSTEIN i Zvezdana SIKIRIĆ, ur. Ivo GOLDSTEIN, Zagreb: Latina et Graeca (Biblioteka Latina et Graeca, knj. XXXIV), 1992.

EKL, Vanda

1982. *Gotičko kiparstvo u Istri*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske i Kršćanska sadašnjost, 1982.

ENGEL, Pál

2001. *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, translated by Tamas PALOSFALVI, English edition edited by Andrew AYTON, London – New York (International Library of Historical Studies 19): I. B. Tauris, 2001.

FARLATI, Daniele / FARLATI, Daniele – COLETI, Jacopo / BULIĆ, Frane – FARLATI, Daniele – COLETI, Jacopo

- (I) 1751. *Illyrici sacri tomus primus: Ecclesia Salonitana ab ejus exordio usque ad saeculum quartum Aerae Christianae*, Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCCLI.
- (II) 1753. *Illyrici sacri tomus secundus: Ecclesia Salonitana a quarto saeculo Aerae Christianae usque ad excidium Salonae. Accessere Vita Diocletiani Imperatoris, Acta sanctorum ex ejus genere, & Marmora Salonitana*, Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCCLIII.
- (III) 1765. *Illyrici sacri tomus tertius: Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*, Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCCLXV.
- (IV) 1769. *Illyrici sacri tomus quartus: Ecclesiae suffraganae metropolis Spalatensis*, Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCCLXIX.
- (V) 1775. *Illyrici sacri tomus quintus: Ecclesia Jadertina cum suffraganeis, et Ecclesia Zagrabiensis*, Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCC-LXXV.
- (VI) 1800. *Illyrici sacri tomus sextus: Ecclesia Ragusina cum suffraganeis, et Ecclesia Rhiziniensis et Catharensis*, auctore ~, presbytero Societatis Jesu et Jacobo COLETO olim ejusdem Societatis alumno, Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCCC.
- (VII) 1817. *Illyrici sacri tomus septimus: Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis, cum earum suffraganeis*, auctore ~, presbytero Societatis Jesu et Jacobo COLETO olim ejusdem Societatis alumno, Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCCCXVII.
- (VIII) 1819. *Illyrici sacri tomus octavus: Ecclesia Scopiensis, Sardicensis, Marcianopolitana, Archidensis et Ternobensis, cum earum suffraganeis*, auctore Jacobo COLETO, Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCCCXIX.
- (IX) 1910. *Accessiones et correctiones all' Illyricum sacrum del P. D. Farlati di P. G. Coleti*. Manuscripto inedito pubblicato dal prof. Fr. BULIĆ (Supplemento al „Bullettino di archeol. e stor. dalm.“ a. 1902-1910.), Spalato: „Narodna Tiskara“, 1910.

FERRARI, Sigismund

1637. *De rebus Hungaricae provinciae ordinis praedicatorum partibus quatuor et octo libris distributi commentarii*, descriptore ~, Viennae Austriae: Typis M. Formicae, MDCXXXVII.

FILIPČIĆ, Ivan

1983. *Župa Pregrada. Mala monografija o župi Naše Gospe od Kunagore*, Zagreb – Pregrada: Kršćanska sadašnjost - Zagreb (Male monografije, knj. 9) i Župni ured Pregrada, 1983.

FISKOVIĆ, Igor

1988. Skulptura u urbanističkom usavršavanju renesansnog Dubrovnika, *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku* 26 (1988): 29-65.
2002. *Reljef kralja Petra Krešimira IV.*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (Katalozi i monografije, sv. 14), 2002.

FORETIĆ, Vinko

1956. Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu, *Starine JAZU/46 /Odjel za filozofiju i društvene nauke/* (1956): 23-44.

FOSTER, John

1986. *Crkvena povijest 2. Opadanje i obnavljanje 500-1500*, prijevod Ljerka POŽEGA i Nada WILLIAMS, Novi Sad, s. a. [1986.]

FRANCHINI, Vittorio

1954. Trattati "De regimine civitatum" (sec. XIII-XIV), u: *Recueil de la Société Jean Bodin, VI: La ville (Première partie: Institutions administratives et judiciaires)*, Bruxelles: La Librairie Encyclopédique, 1954., 319-342.

FRANZEN, August

1988. *Pregled povijesti crkve*, preveo Josip RITIG, Zagreb: Kršćanska sadašnjost (Priručnici, sv. 1), 1988. Prijevod djela: *Kleine Kirchengeschichte*.

FUSKO, Paladije (FUSCUS, Palladius)

1990. *Opis obale Ilirika*. Ivan Lučić: Bilješke uz »Opis obale Ilirika« Paladija Fuska / *De situ orae Illyrici. Notae ad Palladium Fuscum De situ orae Illyrici* Ioannis Lucii. Priredila i prevela Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ. Uvodna studija Miroslav KURELAC. Komentar Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, Miroslav KURELAC, Zagreb: Latina et Graeca (Biblioteka Latina et Graeca, knj. XIX), 1990.

GABRIČEVIĆ, Branimir

1967. Sarkofag nadbiskupa Ivana pronaden u podrumima Dioklecijanove palače, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXII/1960 (1967): 87-102 + XX-XXI. tab.

1975. Question de la datation du sarcophage de l'abbesse Jeanne, u: *Disputationes Salonitanae 1970*, rédacteur en chef Željko RAPANIĆ, Split: Musée Archéologique de Split, 1975., 96-101.

GALOVIĆ, Tomislav

2014. The Epigraphic Heritage of the Renaissance Period in Dubrovnik (15th Century), u: *Classical heritage from the epigraphic to the digital. Academia Ragusina 2009 & 2011*. Edited by Irena BRATIČEVIĆ & Teo RADIĆ, Zagreb: Ex libris (Biblioteka Ex libris), 2014., 67-101.

GEARY, Patrick J.

1996. *Phantoms of Remembrance: Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*, Princeton: University Press, 1996.

GIOANNI, Stéphane

2009. Les évêques de Salone (VIe-VIIe siècle) d'après l'*Historia Salonitana* (XIIIe siècle) de Thomas l'Archidiacre: histoire et hagiographie, u: *Liber, gesta, histoire: Ecrire l'histoire des évêques et des papes, de l'Antiquité au XXIe siècle*, dir. François BOUGARD et Michel SOT, Turnhout: Brepols Publishers, 2009., 243-263.

GLAVIČIĆ, Branimir

2000. Hrvatski latinizam, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Svezak II. Srednji vijek i renesansa (XIII – XVI. stoljeće)*, ur. Eduard HERCIGONJA, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Školska knjiga, 2000., 402-420.

GLOBAČNIK, Matko

2014. *Kultura čitanja i intelektualna sfera u Zagrebu za prvih desetljeća vladavine Anžuvinaca*, diplomski rad, mentor: prof. dr. sc. Mirjana Matijević Sokol, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Odsjek za povijest, 2014.

GÖCKENJAN, Hansgerd

1985. Rogerius von Torre Maggiore „Klagelied“, u: *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250*. Herausgegeben von Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd GÖCKENJAN und James Ross SWEENEY, Graz – Wien – Köln: Styria (Ungarns Geschichtsschreiber 3), 1985., 127-223.

GOLDSTEIN, Ivo

1992. *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb: Latina et Graeca (Biblioteka Latina et Graeca – Radovi, knj. 13) i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1992.
1995. *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb: Novi Liber (Biblioteka Historiae, knj. 1) i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995.

GOLDSTEIN, Ivo – GRGIN, Borislav

2006. *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, (Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis), Zagreb: Novi Liber (Biblioteka Historiae, knj. 7), 2006.

GRANDGENT, Charles Hall

2007. *An Introduction to Vulgar Latin*, Honolulu: University Press of the Pacific, 2007. (reprinted from the 1907, Boston).

GRBAVAC, Branka

2006. *Zadarski notari u 13. i 14. stoljeću*, magistarski rad, mentor: prof. dr. sc. Mirjana Matijević Sokol, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006.
2010. *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća*, doktorska disertacija, mentor: prof. dr. sc. Mirjana Matijević Sokol, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010.

GRGIN, Borislav

2002. *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Zagreb: Ibis grafika u suradnji sa Zavodom za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2002.

GRUBER, Dane

1912. O dukljansko-barskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća (Crkveno-politički odnošaji stare gornje Dalmacije) [I-II], *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arkiva* XIV (1912): 1-42; 121-177.

GULIN, Ante

- 1980a. Srednjovjekovni pečati Zagrebačkog kaptola, *Starine /JAZU/* 58 (1980): 25-65 (s IX. tab.).

- 1980b. Srednjovjekovni pečati zagrebačkih biskupa, *Starine /JAZU/* 58 (1980): 67-83 (s VI. tab.).
1988. Srednjovjekovni Čazmanski kaptol i njegovi pečati, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU* 15 (1988): 41-64.
1998. *Hrvatska crkvena srednjovjekovna sfragistika*, Zagreb: Golden marketing (Biblioteka Povijesna istraživanja), 1998.
2001. *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske*, Zagreb: Golden marketing, 2001.
2002. Augustin Kažotić u povijesnim izvorima, *Croatica Christiana periodica* XXVI (2002) 49: 47-58.
2008. *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia Dalmacije, Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Istre*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2008.

GUNJAČA, Stjepan

1951. *Historia Salonitana Maior*, *Rad JAZU* 283 (1951) /*Odjel za filozofiju i društvene nauke*/ 2: 175-243.
1966. Uz rukopise *Incipit istoria Salonitanorum pontificum atque Spalatensium Tome arcidakona splitskog*, *Razprave – Dissertationes Slovenske akademije znanosti in umetnosti V* (= Hauptmannov zbornik/ (1966): 163-177.
- 1973a. *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knjiga I. (Izvori: Analiza i kritika)*, Zagreb: Školska knjiga i Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1973.
- 1973b. *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knjiga II. (Rasprave)*, Zagreb: Školska knjiga, 1973.
1975. *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knjiga III. (Rasprave)*, Zagreb: Školska knjiga, 1975.

HALÁSZ, Éva B

2009. Diplomatička analiza isprava slavonskih banova u razdoblju od 1323. do 1381. godine, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 27 (2009): 35-102.

HANDLEY, Mark A.

2003. *Death, Society and Culture. Inscriptions and Epitaphs in Gaul and Spain, AD 300-750*, Oxford: Archaeopress / British Archaeological Reports (BAR International Series 1135), 2003.

HASELDINE, Julian

1999. Epistolography, u: *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, prir. Frank Anthony Carl MANTELLO i Arthur Geor-

ge RIGG, Washington: The Catholic University of America Press, 2^{1999.}, 650-658.

HAZULIN, Ivana

2008. *Toma Arhidakon u kontekstu europskih intelektualnih kretanja 12. i 13. stoljeća*, diplomski rad, mentor: dr. sc. Damir Karbić, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2008.

HECHT, Alexander

2000. Between *Memoria*, Historiography and Pragmatic Literacy: The *Liber Delegacionum* of Reichersberg, u: *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, edited by Karl HEIDECKER, Turnhout: Brepols (Utrecht Studies in Medieval Literacy 5), 2000., 205-211.

HERCIGONJA, Eduard

1994. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb: Matica hrvatska (Mala knjižnica Matice hrvatske, kolo 2, knj. 8), 1994.

HOLJEVAC, Robert

1995. Refleksi Augustinova djela na *Kroniku* Tome Arhidakona, *Bogoslov-ska smotra* LXV (1995) 2: 204-217.

HORVAT, Anđela

1975. *Između gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske (DPUH, knj. 22), 1975.

HORVAT, Saša

2014. Pojam zaborava u Platona, *Riječki teološki časopis* XXII (2014) 2: 417-441.

****Hrvati i Karolinzi* I.

2000. *Hrvati i Karolinzi. Dio prvi: Rasprave i vrela*, ur. Ante MILOŠEVIĆ, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.

IVANČAN, Ljudevit

1932. Čazmanski kaptol (1232. – 1932.), *Croatia sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata* II (1932) 3: 101-149.

IVANIŠEVIĆ, Milan

1981. Neobjelodanjeni ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Trogira, *Starohrvatska prosvjeta* /ser. III/ 11 (1981): 169-177.
1992. Povijesni izvori, u: *Starohrvatski Solin (Arheološki muzej, Split, 2. 10. – 20. 11. 1992.) – katalog izložbe*, ur. Emilio MARIN, Split: Arheološki muzej, 1992., 31-87.
- 1994a. Povijesni izvori, u: *Salona Christiana (Arheološki muzej, Split, 25. 9. – 31. 10. 1994.) – katalog izložbe*, ur. Emilio MARIN, Split: Arheološki muzej, 1994., 105-195.
- 1994b. Salonitanski biskupi, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86/1993 (1994): 223-252.
2002. Natpisi iz godine 1242. u Splitu i Trogiru, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 18 /= 50. obljetnica Državnog arhiva u Splitu/ (2002): 479-551.

IVIĆ, Nenad

1992. *Domišljanje prošlosti. Kako je trinaestostoljetni splitski arhidakon Toma napravio svoju salonitansku historiju*, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta (L – biblioteka Zavoda za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu), 1992.
2004. Dosezi sjećanja i zaborava: pad Salone i naseljavanje Splita u Tome Arhidakona, u: *Toma Arhidakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur. Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL i Olga PERIĆ, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 35), 2004., 129-142.

JAKIĆ-CESTARIĆ, Vesna

1976. Antroponomastička analiza isprave zadarskog priora Andrije s početka X. stoljeća, *Onomastica Jugoslavica – glasilo Međukademijskog odbora za onomastiku SFRJ pri JAZU* 6 (1976): 195-215.
2016. Kompleks samostana sv. Marije u vrijeme opatice Cike [izlaganje], 950. obljetnica *Samostana benediktinki sv. Marije u Zadru (1066. – 2016.)*. *Znanstveni kolokvij*. Organizatori: Benediktinke svete Marije – Zadar, Zadarska nadbiskupija i Sveučilište u Zadru, Zadar, 27. X. 2016.

JAKŠIĆ, Nikola

2015. *Klesarstvo u službi evangelizacije. Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split: Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela, knj. 178) i Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2015.

JAKŠIĆ, Nikola – KRNČEVIĆ, Željko

1997. Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika, *Starohrvatska prosvjeta* /ser. III/ 24 (1997): 91-110.

JARAK, Mirja

1994. Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske | The History of Early Christian Communities in Continental Croatia, u: *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj – From the Invincible Sun to the Sun of Justice. Early Christianity in Continental Croatia*, [Katalog izložbe. Arheološki muzej, Zagreb, 22. rujna do 4. studenog 1994.], ur. Željko DEMO, Zagreb: Arheološki muzej, 1994., 17-39; 155-179.

JELASKA, Zdravka

2002. Ugled trogirskog roda Kažotića u XIII. i XIV. stoljeću, *Croatica Christiana periodica* XXVI (2002) 49: 17-46.

JURKOVIĆ, Miljenko

1996. *Novigrad istarski između 7. i 12. stoljeća*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (Kulturno-povijesni vodič 6), Split 1996.

KARAMAN, Ljubo

1927. O značenju „error“-a u natpisu Petra Crnog, *Starohrvatska prosvjeta – arheološko-historijski časopis* /n. s./ I (1927) 1-2: 84-86.
1931. *Natpis djakona Dobra iz vremena narodne hrvatske dinastije*, Split: Izdanje „Bikaća[!]" hrvatskoga društva za istraživanje domaće povijesti, 1931.
1945. Dobro, đakon i potom arhiprezbiter, *Hrvatska enciklopedija – Encyclopaedia Croatica*, sv. V (Dilatacija – Električka), ur. Mate UJEVIĆ, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1945., s. v. (131)

KARBIĆ, Damir

1999. Defining the Position of Croatia During the Restauration of Royal Power (1345-1361). An Outline, u: ... *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ... Festschrift in Honor of János M. Bak*, edited by Balázs NAGY and Marcell SEBŐK, Budapest: Central European University Press, 520-526.

KATIČIĆ, Radoslav

1988. *Vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae*, *Starohrvatska prosvjeta* /ser. III/ 17/1987 (1988): 17-51.

1990. Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa, *Starohrvatska prosvjeta* /ser. III/ 18/1988 (1990): 5-38.
1993. *Uz početke hrvatskih početaka. Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split: Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela, knj. 70), 1993.
1994. *Na ishodištu. Književnost u hrvatskim zemljama od 7. do 12. stoljeća*, Zagreb: Matica hrvatska (Mala knjižnica Matice hrvatske. Novi niz. Kolo II, knj. 7), 1994.
- 1997a. Jezik i pismenost, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće): Rano doba hrvatske kulture*, ur. Ivan SUPIČIĆ, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i AGM, 1997., 339-367.
- 1997b. Knjiga u doba kralja Zvonimira, u: *Zvonimir, kralj hrvatski. Zbornik radova*, ur. Ivo GOLDSTEIN, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997., 37-44.
1998. *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb: Matica hrvatska (Biblioteka Theoria/Θεωρία) – Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis, 1998.
2003. Toma Arhidakon i njegovo djelo, u: *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga PERIĆ, povijesni komentar Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, studija ~, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 30), 2003., 329-440.
2008. "Ecclesia Salonitana" u svojem novom sjedištu do X. stoljeća, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti – Ecclesia Salonitana-Spalatensis in primo millenio historiae Christianae. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14. – 15. svibnja 2004.*, prir. Josip DUKIĆ, Slavko KOVAČIĆ i Ema VIŠIĆ-LJUBIĆ, Split: Crkva u svijetu (Biblioteka "Crkve u svijetu", knj. 43) i Splitsko-makarska nadbiskupija, 2008., 435-451.
2010. Splitski evangelijarij kao mediteranska knjiga, u: *Biblija – knjiga Mediterana par excellance. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 24. do 26. rujna 2007. u Splitu*, ur. Marijan VUGDELIJA, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana, knj. 61), 2010., 373-382.

KATIĆ, Lovre

1952. Vjerodostojnost Tome Arcidakona i posljednji dani Solina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LIII/1950-1951 (1952): 99-120.

1955. Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu, *Rad JAZU* 306 (1955) /Odjel za filozofiju i društvene nauke/ VI: 187-219.

KIENZLE, Beverly Mayne – D'AVRAY David L.

1999. Sermons, u: *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, prir. Frank Anthony Carl MANTELLO i Arthur George RIGG, Washington: The Catholic University of America Press, 21999., 659-669.

KLAIĆ, Nada

1968. Nekoliko riječi o kartularu samostana sv. Marije u Zadru, *Historijski zbornik XIX-XX/1966-1967* (1968) 1-4: 501-515.
- 1971a. Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXV-LXVII/1963-1965* (1971): 209-249 + table LXVII-LXXXV.
- 1971b. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga – Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis - Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu, 1971.
1976. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1976.
1979. Način na koji je nastajalo djelo *Historia Salonitana maior*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXII-LXXIII* (1979): 171-198.
1982. *Povijest Zagreba. Knj. 1. Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb: Liber (Biblioteka povijesti Historiae), 1982.
1985. *Trogir u srednjem vijeku, knj. II, sv. 1, Javni život grada i njegovih ljudi*, Trogir: Muzej grada Trogira (Izdanja Muzeja grada Trogira, sv. 5 / Povijest grada Trogira), 1985.
1987. *Koprivnica u srednjem vijeku*, Koprivnica: Centar za kulturnu djelatnost – Muzej grada Koprivnice (Biblioteka „Podravskog zbornika”, 19), 1987.
1990. *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, prir. Tomislav RAUKAR i Ivan KAMPUŠ, Zagreb: Globus (Biblioteka Posebna izdanja), 1990.

KLAIĆ, Nada – PETRICIOLI, Ivo

1976. *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar: Filozofski fakultet (Posebna izdanja: Prošlost Zadra, knj. II), 1976.

KLAIĆ, Vjekoslav

1897. *Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347.*, Zagreb: Matica hrvatska, 1897.

1925. Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara, u: *Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućugodišnjice hrvatskoga kraljevstva – Dissertationes in memoriam anni millesimi a Tomislavo primo Croatorum rege praeterit editae*, ur. Gavro MANOJLOVIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Posebna djela JAZU, knj. XVII), 1925., 212-218.
1972. *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, knj. II, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske (Izvanredno izdanje), 1972.

KNEZOVIĆ, Pavao

2002. Ranosrednjovjekovni latinitet, u: *Hrvatska u doba kneza Branimira. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanoga u Benkovcu 12. lipnja 1998. godine*, ur. Šime BATOVIĆ, Mirko VALENTIĆ, Mile MARIĆ, Zadar: Hrvatski institut za povijest/Zagreb – Matica hrvatska/Zadar – Povjereništvo Matice hrvatske Benkovac – Grad Benkovac, 2002., 173-194.

KNIEWALD, Dragutin (Carolus)

1940. Zagrebački liturgijski kodeksi XI. – XV. stoljeća, *Croatia sacra. Arhiv za crkvenu povijest Hrvata* 10 (1940) 19: 1-128.
1944. Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa, *Rad HAZU* 279 (1944) 6 /Umjetnički razred/: 5-108.
1957. »De Evangeliario Spalatensi«, *Ephemerides liturgicae* LXXI (1957) 1: 408-427.

KOKOLE, Stanko

1990. Ciriaco d'Ancona v Dubrovniku: renesančna epigrafika, arheologija in obujanje antike v humanističnem okolju mestne državnice sredi petnajstega stoletja, *Arheološki vestnik – Acta archaeologica* 41 /Šašlov zbornik/(1990): 663-697.

KOLUMBIĆ, Nikica

1991. Humanistički krugovi kao čimbenici nacionalne i europske duhovne integracije, *Dani Hvarškoga kazališta XVII* /»Hrvatski humanizam. Dubrovnik i dalmatinske komune«/ (1991): 17-27.

KOŠČAK, Vladimir

1982. Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-928., *Historijski zbornik*, XXXIII-XXXIV/1980-1981 (1982) 1: 291-355.

KOVAČIĆ, Slavko

1983. Bernard, splitski nadbiskup i teološki pisac (Perugia, oko 1140 – Split, 1217), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1 (A – Bi), ur. Nikica KOLUMBIĆ, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983., s. v. (698)
1988. Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću, u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije održanog u Rijeci 23. – 24. travnja 1986. godine*, ur. Mile BOGOVIĆ, Rijeka – Zagreb: Visoka bogoslovska škola u Rijeci – Kršćanska sadašnjost (Analecta Croatica Christiana, sv. 25), 1988., 11-39.
1991. Koje je godine osnovana hvarska biskupija?, *Croatica Christiana periodica* XV (1991) 27: 53-58.

KRASIĆ, Stjepan

1978. »Fr. Paulus Hungarus seu, ut alii volunt, Dalmata O.P.« – jedna zanimljiva ličnost iz XIII st., *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* IV (1978) 7-8: 131-156.

KRČELIĆ, Baltazar Adam (KERCSELICH, Balthasarus Adamus)

1770. *Historiarum Cathedralis ecclesiae Zagradiensis*, studio, labore, ac impensis Balthasaris Adami Kercselich de Corbavia, Zagrabiae: typis primo Rainerianis, dein Zeraushegianis, ac demum Antonii Jandera typographi ..., [1770.] – Faks. pretisak izd. iz 1770. god. tiskan povodom 900. obljetnice Zagrebačke biskupije (Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1994. – Biblioteka Hrvatska povjesnica, knj. 1)
1994. *Povijest Stolne crkve zagrebačke*, preveo Zlatko ŠEŠELJ, znanstveni suradnici Milan KRUHEK, Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, Mirjana MATIJEVIĆ, Darko NOVAKOVIĆ, Franjo ŠANJEK, Zagreb: Institut za suvremenu povijest (Biblioteka Hrvatska povjesnica – Hrvatska latinistička historiografija, knj. 2), 1994. Prijevod djela: *Historiarum Cathedralis ecclesiae Zagradiensis*, partis primae, tomus I, 1770.

KRIVOŠIĆ, Stjepan

1977. Krčelićevo »Življenje« zagrebačkog biskupa Kažotića i njegovi izvori, *Forum – časopis Razreda za suvremenu književnost JAZU* XVI (1977) XXXIV/10-11: 859-864.
1978. Baltazar Adam Krčelić (1715 – 1778), *Rad JAZU* 375 (1978) /Razred za društvene znanosti/ XVIII: 107-229.

KRSTIĆ, Kruno

1962. Latinitet kod južnih Slavena, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5 (Jugos – Mak), Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1962., s. v. (478-494)

KRŠNJAVI, Izidor

1900. Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskoga, *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arhiva* II (1900): 129-169.

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan

1863. *Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari. Povjesno-kritična razprava* (S dodatkom izvornih listinah), Zagreb: Nakladom i brzotiskom A. Jakića, 1863.
1891. *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah it. d. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije i Knjižara Dioničke knjižare, 1891.

KURELAC, Iva

2006. *Dinko Zavorović i njegov rad na staroj povijesti u I. knjizi djela „De rebus Dalmaticis“*, sv. I-II, magistarski rad, mentor: prof. dr. sc. Olga Perić, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006.
2008. *Dinko Zavorović. Šibenski humanist i povjesničar*, Šibenik: Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić” (Knjižnica Faust), 2008.
2012. Oblici humanističke i ranonovovjekovne historiografske metodologije rada na srednjovjekovnim narativnim izvorima: primjer djela *Historia Salonitana, Colloquia Maruliana XXI* (2012): 89-107.

KURELAC, Miroslav – KARBIĆ, Damir

2008. Ljetopis “Obsidionis Iadrensis libri duo”, njegovo historiografsko i povijesno značenje, u: *Obsidio Iadrensis, manuscriptum postumum a Veljko GORTAN, exaratum digesserunt Branimir GLAVIČIĆ et Vladimir VRATOVIĆ, cooperantibus Damir KARBIĆ, Miroslav KURELAC, Zoran LADIĆ – Opsada Zadra*, rukopis Veljka Gortana priredili Branimir Glavičić i Vladimir Vratović u suradnji s Damirom Karbićem, Miroslavom Kurelcem i Zoranom Ladićem, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (MSHSM, vol. LIV, Scriptorum, vol. VI), 2007. [2008.], 3-20.

LAUŠIĆ, Ante

1993. Dobro (Dabro, Dabrus), đakon i opat Sv. Stjepana u Splitu (kraj XI. st. – na poč. XII. st.), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3 (Č – Đ), ur. Trpimir MACAN, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993., s. v. (423)

LE BLANT, Edmond /Frédéric/

1869. *Manuel d'épigraphie chrétienne d'après les marbres de la Gaule*, accompagné d'une bibliographie spéciale, Paris: Didier et Ce., 1869.

LE GOFF, Jacques

1974. *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, prevod Dobrila STOŠIĆ, predgovor Sima M. ĆIRKOVIĆ, Beograd: Jugoslavija (Velike civilizacije), 1974. Prijevod djela: *La civilisation de l'occident médiaval*.
1998. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, prevela Gordana V. POPOVIĆ, pogovor Igor FISKOVIĆ, Zagreb: Golden marketing, 1998.

LELJAK, Robert

1999. *Lingvistička analiza kartulara samostana Sv. Marije u Zadru*, magistrski rad, mentor: prof. dr. sc. Mate Križman, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1999.

LEVAK, Maurizio

2002. Prijedlog novog čitanja jedne rečenice s Rižanskog sabora, *Historijski zbornik LV* (2002): 231-236.

****Liber, gesta, histoire*

2009. *Liber, gesta, histoire: Ecrire l'histoire des évêques et des papes, de l'Antiquité au XXIe siècle*, dir. François BOUGARD et Michel SOT, Turnhout: Brepols Publishers, 2009.

LITTLECHILDS, Rebecca Leigh

2011. *The epitaphs of Damasus and the transferable value of persecution for the Christian community at Rome in the fourth-century AD*, (A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in the Department of Greek and Roman Studies), supervisor Dr. Gregory ROWE, Victoria: University of Victoria, 2011.

LONZA Nella

2013. Pravna kultura srednjovjekovne Dalmacije između usmenosti i pismenosti, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 63 (2013) 5-6: 1203-1232.

LOPEZ, Roberto S.

1978. *Rođenje Evrope. Stoljeća V-XIV*, s talijanskog preveo Berislav Lukić, Zagreb: Školska knjiga, 1978. Prijevod djela: *La nascita dell' Europa*.

LOVRENOVIĆ, Dubravko

2008. Epitafi – »knjige života«, u: *Stećci*, katalog izložbe (Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 4. rujna 2008. – 2. studenoga 2008.), ur. Jasminka PO-KLEČKI STOŠIĆ, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008., 204-217.
2010. *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, 2. dopunjeno izd., Sarajevo: Rabić, 2010.

LUČIĆ, Josip

1973. *Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205.*, Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti / Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku (Povijest Dubrovnika, II. dio), 1973.

LUČIĆ-LUCIUS, Ivan (LUCIUS, Ioannes; LUCIO, Giovanni)

1666. *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami: Apud Ioannem Blaeu, MDCLXVI.
1673. *Ioannis Lucii Inscriptiones Dalmaticae. Notae ad memoriale Pauli di Paulo. Notae ad Palladium Fuscum. Addenda, vel corrigenda in opere De regno Dalmatiae et Croatiae. Variarum lectionum chronici Ungarici manuscriptorum cum editis*, Venetiis: Typis Stephani Curtii, MDCLXXIII.
1979. *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, preveo i uredio Jakov STIPIŠIĆ, suradnik Miroslav KURELAC, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII. stoljeća, knj. 2, sv. 1-2), 1979. Naslov izvornika: *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*, In Venetia, 1673.

LUČIN, Bratislav

2011. Dva splitska srednjovjekovna epitafa: Natpis na sarkofagu splitskoga nadbiskupa Lovre († 1099) i Nadgrobni natpis Tome Arhidakona († 1268) – prepjevi epitafa: dostupno on-line na: <http://marcusmarulus.blogspot.com/2011/04/dva-splitska-srednjovjekovna-epitafa.html>

LUČIN, Kažimir

1995. O tvorcima djela *Illyricum sacrum*, *Kulturna baština* XIX (1995) 26-27: 37-52.

LUKINOVIĆ, Andrija

1995. *Zagreb – devetstoljetna biskupija*, Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol i Glas Koncila, 1995.

MAGIĆ, Vladimir

1995. Metropolitanska knjižnica, u: *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094. – 1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića – Novem saecula Dioecesis Zagrabiensis. Miscellanea in honorem Francisci cardinalis Kuharić*, ur. Antun ŠKVORČEVIĆ, Zagreb: Nadbiskupija zagrebačka i Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1995., 421-433.

MANDIĆ, Dominik

1963. *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, prir. Dionizije LASIĆ i Bazilije PANDŽIĆ, Rim: Hrvatski povijesni institut – Institutum Chroatorum historicum (Posebna izdanja, sv. I / Opera quae separatim eduntur, vol. I), 1963.

MARASOVIĆ, Tomislav

2008. O vremenu obnove Salonitanske crkve u Splitu, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti – Ecclesia Salonitana-Spalatensis in primo millenio historiae Christianae. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14. – 15. svibnja 2004.*, prir. Josip DUKIĆ, Slavko KOVAČIĆ i Ema VIŠIĆ-LJUBIĆ, Split: Crkva u svijetu (Biblioteka "Crkve u svijetu", knj. 43) i Splitsko-makarska nadbiskupija, 2008., 417-433.

MARCOS, Juan-José

2017. *Paleographic Fonts for Latin Script*, (user's manual), 5th edition, 2 January 2017. On-line izdanje dostupno na: http://guindo.pntic.mec.es/jmag0042/LATIN_PALEOGRAPHY.pdf

MARGETIĆ, Lujó

1982. Vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XII stoljeću i njegovi izvori, *Historijski zbornik XXXV* (1982) 1: 209-258.
1990. Branimirov natpis iz 888. i međunarodni položaj Hrvatske, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu XL* (1990) 1: 17-37.
- 1993a. Bilješke uz Trpimirovu ispravu (CD I, 3-8), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu XXX* (1993) 1: 47-51.
- 1993b. Neka pitanja tzv. Zagrebačke kronike i Popisa biskupa, *Croatica Christiana periodica XVII* (1993) 32: 1-16.
- 1993c. O nekim pitanjima Rižanskog placita, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu XLIII* (1993) 4: 407-438.
- 1995a. *Antika i srednji vijek. Studije*, Rijeka – Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu - Odjel za bizantologiju, Vitagraf

- Rijeka (Knjižnica povijesnih izdanja), Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1995.
- 1995b. *Historia Salonitana i Historia Salonitana maior – neka pitanja, Historijski zbornik XLVII/1994 (1995) 1: 1-36.*
1996. *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, Zagreb: Narodne novine, 1996.
1997. *Iz ranije hrvatske povijesti. Odabrane studije*, Split: Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela, knj. 91), 1997.
1998. *Opća povijest prava i države*, Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci (Biblioteka Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Udžbenici), 1998.
2000. Zakoni, pravni običaji, statuti, privilegiji, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Svezak II. Srednji vijek i renesansa (XIII. – XVI. stoljeće)*, ur. Eduard HERCIGONJA, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Školska knjiga, 2000., 148-166.

MARIN, Emilio

1994. *Civitas splendida Salona. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone*, u: *Salona Christiana (Arheološki muzej, Split, 25. 9. – 31. 10. 1994.) – katalog izložbe*, ur. Emilio MARIN, Split: Arheološki muzej, 1994., 9-104.
2006. *Dioklecijanova grobnica, Folia archaeologica Balkanica I (2006) /= In honorem Verae Bitrakova Grozdanova!:* 371-390.
2007. *Mozaik u oratoriju sv. Venancija u Lateranskoj krsionici Mosaik im Oratorium des Hl. Venantius im lateranischen Baptisterium, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 24 (2007): 251-256.*
2016. *L'épigraphie de Salone au temps de Constantin et de ses successeurs (313-363). L'épigraphie chrétienne*, u: *Acta XVI congressus internationalis archaeologiae Christianae, Romae (22-28.9.2013). Costantino e i Costantinidi. L'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi*. Pars I. Curatela scientifica Olof BRANDT, Vincenzo FIOCCHI NICOLAI. Cura editoriale Olof BRANDT, Gabriele CASTIGLIA, Città del Vaticano: Pontificio istituto di archeologia cristiana (Studi di antichità cristiana, LXVI), Città del Vaticano, 2016., 1179-1196.

MARKOVIĆ, Ivan

1902. *Dukljanska-barska metropolija*, Zagreb: Tisak A. Scholza, 1902.

MARKOVIĆ, Miroslav (МАРКОВИЋ, Мирослав)

1953. Два натписа из Задра, *Зборник радова, Књ. XXXVI. Византолошки институт, Књ. 2 (1953): 99-138.*
1954. Epitaf Petra Crnog, *Starohrvatska prosvjeta /ser. III./ 3 (1954): 31-51.*

MARUCCHI, Orazio

1912. *Christian Epigraphy. An Elementary Treatise, With a Collection of Ancient Christian Inscriptions Mainly of Roman Origin*. Translated by John Armine WILLIS, Cambridge: University Press, 1912.

MARUN, Lujó

1927. Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspoménom hrv. kneza Mutimira, *Starohrvatska prosvjeta – arheološko-historijski časopis* /n. s./ I (1927) 3-4: 272-315.

MARUŠIĆ, Juraj

1992. *Sumpetarski kartular i Poljička seljačka republika*, Split: Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela, knj. 69), 1992.

MATAS, Ante Konstantin

1882. *Miletii versus*, iznovice na svjetlo dao i razjasniti pokušao ~, Dubrovnik (Biblioteka za povijest dalmatinsku od J. Gelčića. Dio I.): Tiskom J. Flori, 1882.

MATEJČIĆ, Ivan

2000. Katedrala Sv. Marije. I. 49. ukrašeni nadvratnik s natpisom, 857. godina, u: *Hrvati i Karolinzi. Dio drugi: Katalog*, ur. Ante MILOŠEVIĆ, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., 60-61.

MATIJEVIĆ, Zlatko

2002. Jesu li Kažotičeve ideje o pravednom društvu ravnopravnih građana još uvijek prepoznatljive?, *Croatia Christiana periodica* XXVI (2002) 49: 69-76.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana

1988. Toma Arhidakon i crkvena organizacija u Saloni, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra ŽAZU* 15 (1988): 11-26.
1994. Starohrvatski Solin u Kronici Tome Arhidakona, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXXXV/1992 /= Znanstveni skup "Starohrvatski Solin" – *Disputationes Salomitanae IV*, Solin, 1. – 2. 10. 1992./ (1994): 83-90.
- 1996a. Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća), u: *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.*, ur. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996., 61-71.

- 1996b. Toma Arhidakon Splitski (1200. – 1268.) – nacrt za jedan portret, *Povijesni prilozi* 14/1995 ([1996]): 117-135.
- 1997a. Kralj Zvonimir u diplomatskim izvorima, u: *Zvonimir, kralj hrvatski. Zbornik radova*, ur. Ivo GOLDSTEIN, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997., 45-55.
- 1997b. Latinski natpisi, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII – XII. stoljeće) – rano doba hrvatske kulture*, ur. Ivan SUPIČIĆ, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i AGM, 1997., 239-256.
1999. *Regimen Latinorum* Arhidakona Tome u teoriji i praksi, *Historijski zbornik* LII (1999): 17-32.
2000. Latinska epigrafička baština, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Svezak II. Srednji vijek i renesansa (XIII – XVI. stoljeće)*, ur. Eduard HERCIGONJA, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Školska knjiga, 2000., 105-125.
2001. Toma Arhidakon i uspostava dubrovačke nadbiskupije, u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave Dubrovačke (nad)biskupije/metropolije*, ur. Želimir PULJIĆ i Nediljko A. ANČIĆ, Dubrovnik: Biskupski ordinarijat Dubrovnik i Crkva u svijetu/Split, 2001., 113-124.
2002. *Toma Arhidakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko: Naklada Slap (Knjižnica hrvatske povijesti i kulture, knj. 3), 2002.
2003. Neki aspekti diplomatske tradicije u zapisima splitske crkvene provenijencije, u: *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, prir. Alexander BUCZYNSKI, Milan KRUHEK, Stjepan MATKOVIĆ, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003., 14-21.
- 2004a. Neki aspekti hrvatske ranosrednjovjekovne latinske pismenosti, u: *Spomenica Filipa Potrebiće*, ur. Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu/Odsjek za povijest – FF-press – Hrvatski institut za povijest-Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje/Slavonski Brod, 2004., 97-107.
- 2004b. *Regimen Latinorum* Tome Arhidakona u teoriji i praksi, u: *Toma Arhidakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur. Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL i Olga PERIĆ, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 35), 2004., 159-175.
2005. *Item iurabunt ipse potestas et sui officiales ... facere et obseruare equaliter iusticiam et specialiter ecclesiis, pauperibus, orphanis, uiduis et miserabilibus personis...* (Spl. st. II, 16), u: *1. Istarski povijesni biennale – 1st Istrian history biennale: Statuimus et ordinamus, quod... - Sustavi moći i mali ljudi na jadranskom prostoru/Statuimus et ordinamus, quod... - The*

- sistems of power and the little men in the Adriatic area. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa/Conference Papers from the International Scientific Conference*, sv. 1/1st vol., ur. Robert MATIJAŠIĆ, Poreč: Državni arhiv u Pazinu, Filozofski fakultet u Puli, Pučko otvoreno učilište Poreč/Zavičajni muzej Poreštine, 2005., 268-278.
- 2006a. Introduction, u: *Thomae Archidiaconi Spalatinensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split*, Latin text by Olga PERIĆ, Edited, translated and annotated by Damir KARBIC, Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL and James Ross SWEENEY, Budapest – New York: Central European University Press (Central European Medieval Texts, vol. 4), 2006., XIII-XLIV.
- 2006b. Splitski srednjovjekovni književni krug, u: *Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara*, ur. Neven BUDAK, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu/Odsjek za povijest – FF-press, 2005. [2006.], 157-173.
- 2006c. Statuti gradskih komuna i povlastice slobodnih kraljevskih gradova s posebnim osvrtom na grad Koprivnicu, u: *Statut grada Koprivnice – Statuta civitatis Capronczensis*, prevela i priredila Karmen LEVANIĆ; predgovor i uvod Dražen ERNEČIĆ, Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, Karmen LEVANIĆ, Koprivnica: Muzej grada Koprivnice i Državni arhiv u Varaždinu (Biblioteka Fontes Capronczenses – Izvori za povijest Koprivnice, knj. 2), 2006., 9-29.
- 2007a. Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa s krstionice kneza Višeslava („Euntes ergo docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti, docentes eos servare omnia quaecumque mandavi vobis“, Matth, 28, 19-20), *Croatia Christiana periodica XXXI* (2007) 59: 1-31.
- 2007b. Samostanski memorijalni zapisi (libri traditionum) srednjega vijeka i uloga svećenika-pisara (pranotara), u: *2. Istarski povijesni biennale – 2nd Istrian history biennale: Sacerdotes, iudices, notarii... – posrednici među društvenim skupinama/Sacerdotes, iudices, notarii... – mediators among social groups. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa/Conference Papers from the International Scientific Conference*, sv. 2/2nd vol., ur. Neven BUDAK, Poreč: Državni arhiv u Pazinu, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pučko otvoreno učilište Poreč/Zavičajni muzej Poreštine, 2007., 5-19.
2008. *Nostrum et regni nostri registrum*. Srednjovjekovni arhiv Ugarsko-hrvatskog kraljevstva, *Arhivski vjesnik* 51 (2008): 237-257.
- 2009a. *Historia Salonitana post Thomam – recepcija Salonitanske povijesti do prvotiska*, u: *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, ur. Lovorka ČORALIĆ i Slavko SLIŠKOVIĆ, Zagreb: Dominikanska naklada Istina (Dominikanska baština, knj. 6) i Kršćanska sadašnjost (Analecta Croatia Christiana, sv. 40), 2009., 99-112.

- 2009b. Natpis kneza Muncimira u kontekstu ranosrednjovjekovne epigrafije, u: *Zbornik o Luji Marunu. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa o fra Luji Marunu u povodu 150. obljetnice rođenja (1857. – 2007.), Skradin – Knin, 7. – 8. prosinca 2007.*, ur. Željko TOMIČIĆ i Ante UGLEŠIĆ, Šibenik – Zadar – Zagreb: Gradska knjižnica Juraj Šižgorić – Šibenik, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Institut za arheologiju – Zagreb, Sveučilište u Zadru - Odjel za arheologiju, 2009., 149-158.
- 2010a. *Historia Salonitana* i *Historia Salonitana maior* – Gunjačin pristup, u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština 1.* (zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače”, Split 3. – 6. studenog 2009.), ur. Tomislav ŠEPAROVIĆ, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010., 331-339.
- 2010b. Zadar i zadarska crkva u djelu *Historia Salonitana* (Salonitanska povijest) Tome Arhidakona, u: *Sedamnaest stoljeća zadarske Crkve. Zbornik radova znanstvenog skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije), Zadar, 16. – 18. studenoga 2004. godine*, sv. I. (od ranokršćanskoga razdoblja do pada Mletačke Republike), ur. Livio MARIJAN, Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2009. [2010.], 259-275.
2011. Prozopografska crtica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225. – 1247.), u: *Zbornik Nikše Stančića*, ur. Iskra IVELJIĆ, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Odsjek za povijest i Zavod za hrvatsku povijest – FF-press, 2011., 55-64.
2013. Splitski srednjovjekovni književni krug, *Mogućnosti – književnost, umjetnost, kulturni problemi* LX (2013) 7-9: 1-9.
- 2014a. Od Ivana Ravenjanina do Adama Parižanina. Poruke *Splitskog evangelijarija*, u: *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011. Pokrovitelj: Pontificio Comitato di Scienze Storiche*, ur. Joško BELAMARIĆ, Bratislav LUČIN, Marko TROGRLIĆ i Josip VRANDEČIĆ, Split: Književni krug Split (Biblioteka Knjiga Mediterana 76) i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu (Prinosi i rasprave / Contributiones et studia 4), 2014., 69-83.
- 2014b. *Studia diplomatica. Rasprave i prinosi iz hrvatske diplomatike*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF-press, 2014.
2017. Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene, *Tusculum – časopis za solinske teme* 10 (2017) 2 /= Zbornik radova sa znanstvenoga kolokvija »Salonitanska muza Duje Rendića-Miočevića«, Solin, 29. VI. 2016./: 77-92.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana – SOKOL, Vladimir

1999. *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, Milano – Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu – Hefti/Milano, 1999.
2005. *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, 2. dopunjeno izdanje, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu (Biblioteka Croatica, knj. 1), 2005.
2010. Quedam Helena regina....., *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* /3. ser./ XLIII (2010): 415-431.

MAZZOLENI, Danilo

2015. The Rise of Christianity, u: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, edited by Christer Bruun and Jonathan Edmondson, Oxford: Oxford University Press, 2015., 445-468. (Online Publication)

****Međunarodni znanstveni skup Desničini susreti 2017.*

2017. *Međunarodni znanstveni skup Desničini susreti 2017.: Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi – poetički, povijesni i filozofski aspekti. Povodom 50. obljetnice smrti Vladana Desnice*. Program rada / Sažeci izlaganja, ur. Drago ROKSANDIĆ, Matko GLOBAČNIK, Vladan BAJČETA, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije, „Desničini susreti“, 2017.

McLEAN, Bradley Hudson

2002. *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C. – A.D. 337)*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002.

****Medieval Latin*

1999. *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, prir. Frank Anthony Carl MANTELLO i Arthur George RIGG, Washington: The Catholic University of America Press, 1999.

MIHALJČIĆ, Rade – STEINDORFF, Ludwig

1982. *Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, (Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. 2), Wiesbaden: Steiner Franz Verlag, 1982.

MUSA, Ivica

2008. Pitanje metropolitanskog, vikarijatskog i nad-biskupskog položaja Salonitanske crkve, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću*

kršćanske povijesti – Ecclesia Salonitana-Spalatensis in primo millenio historiae Christianae. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14. – 15. svibnja 2004., prir. Josip DUKIĆ, Slavko KOVAČIĆ i Ema VIŠIĆ-LJUBIĆ, Split: Crkva u svijetu (Biblioteka "Crkve u svijetu", knj. 43) i Splitsko-makarska nadbiskupija, 2008., 289-298.

NIKOLAJEVIĆ-STOJKOVIĆ, Ivanka (НИКОЛАЈЕВИЋ-СТОЈКОВИЋ, Ивѡнка)

1961. Солински печат егзарха Павла (723-726), *Зборник радова Византолошког института* 7 (1961): 61-66.

NIKOLIĆ JAKUS, Zrinka

2003. *Rodaci i bližnji. Dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Matica hrvatska (Povijesna knjižnica, knj. 4), 2003.

2014. Prve benediktinke u Dalmaciji, u: *Benediktinski samostan sv. Nikole u Trogiru: duhovnost i kultura u okrilju Virgines Dei. Zbornik radova prigodom 950. obljetnice utemeljenja / The benedictine monastery of St Nicholas in Trogir: spirituality and culture under aegis of Virgines Dei. A Collection of Papers marking the 950th anniversary of its foundation*, prir. Vanja KOVAČIĆ i o. Jozo MILANOVIĆ, Trogir: Benediktinski samostan sv. Nikole, 2014., 103-114.

NORTHCOTE, James Spencer

1878. *Epitaphs of the Catacombs or Christian Inscriptions in Rome during the First Four Centuries*, London: Longmans, Green, and Co., 1878.

NOVAK, Grga (Grgo)

1924. *Hvar*, Beograd: Štamparija Drag. Gregorića (Istorijska biblioteka, knj. 2), 1924.

1928. Nekoja pitanja iz istorije srednjevjekovnoga Splita, *Starohrvatska prosvjeta – arheološko-historijski časopis* /n. s./ II (1928) 1-2: 1-36.

1958. *Povijest Splita*. Knj. I. Od prethistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. god., Split: Matica hrvatska Pododbor Split, 1957. [1958.]

NOVAK, Viktor

1920. *Scriptura Beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane. Paleografska studija*, Zagreb: Tisak Tipografije d.d., 1920.

1924. Dva splitska falsifikata XII stoljeća, u: *Bulićev zbornik – Strena Buliciana. Naučni prilozi posvećeni Franu Buliću prigodom LXXV godiš-*

- njice njegova života od učenika i prijatelja, IV oktobra MCMXXI.*, ur. Mihovil ABRAMIĆ i Viktor HOFFILLER, Zagreb – Split: Štampala zaklada tiskare Narodnih novina u Zagrebu, 1924., 547-569.
- 1923a. Najstariji dalmatinski rukopis Evangelium Spalatense. Paleografska studija o nepoznatoj školi poluuncijale osmoga stoljeća, *I. prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* XLVI (1923): 1-89 + tab. I-VII.
- 1923b. Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* XLVI (1923): 41-79.
- 1952a. *Latinska paleografija*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Naučna knjiga, 1952. Napomena: ponovljena izdanja: 1980., 1987., 1991.
- 1952b. Predgovor ili Uvod, Notae archaeologicae, Notae historicae et topographicae, Notae palaeographicae, Notae diplomaticae, Notae chronologicae, Textus, u: *Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gomai (Chartulare sancti Petri)*, uredio i popratio uvodnim arheološkim, historijsko-topografskim, paleografskim, diplomatskim i hronološkim studijama Viktor NOVAK, lingvistička analiza Petar SKOK, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Djela JAZU, knj. 43), 1952., 5-232.
1957. Neiskorišćavana (Nova) kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. stoljeća (Koja se vrsta još neiskorišćenih podataka za vizantijsku i hrvatsku historiju može naći u dalmatinskim rimsko-liturgijskim rukopisima od VIII. do XII. stoljeća?), *Radovi Instituta JAZU u Zadru* III (1957): 39-74.
1959. *Zadarski kartular samostana svete Marije – Chartulare Jadertinum monasterii sanctae Mariae*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1959.
1962. Većenegin evanđelistar – Notae palaeographicae, *Starine JAZU*/51 /Odjel za društvene nauke/ (1962): 5-48 + faks.
1963. Појава и проширење каролиншке минускуле у Далмацији, *Глас Српска академија наука и уметности*/CCLV (1963) II /Одељење друштвених наука/: 1-63 + прил. 1-28 (сл.).

****Notizie di Salona antica città della Dalmazia*

1843. *Notizie di Salona antica città della Dalmazia: estratte dalla cronica latina inedita di Tommaso Arcidiacono della chiesa di Spalato che fioriva nel MCCLXVI.*, prir. Pietro DOLFIN, Domenico ANGELONI BARBIANI i Giuseppe CADORIN, Venezia: Coi tipi di Alvisopoli, 1843. [izvadak i prijevod iz rukopisa u Seminaru Patrijarhata u Veneciji]

****Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji*

1975. *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji (Cerkev v Jugoslaviji) 1974*, ur. Krunoslav DRAGANOVIĆ et al., Zagreb: Biskupska konferencija Jugoslavije, 1975.

ORBINI, Mavro

1601. *Il regno degli Slavi*, In Pesaro: Apresso Girolamo Concordia, 1601. [Faksimilni pretisak izdanja iz 1601. / München: Otto Sagner (Sagners slavistische Sammlung, Bd. 9), 1985.]
1999. *Kraljevstvo Slavena*, prevela Snježana HUSIĆ, priredio i napisao uvodnu studiju Franjo ŠANJEK, imensko kazalo, kazalo toponima, zemalja i naroda priredili Franjo ŠANJEK, Marinko ŠIŠAK, Ilija RANIĆ, Zagreb: Golden marketing (Biblioteka Povijest hrvatskih političkih ideja, kolo 1, knj. 2), Narodne novine, 1999. Prijevod djela: *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni* (1601.).

OSTOJIĆ, Ivan

1963. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Sv. I: Opći povijesno-kulturni osvrt – Benedictini in Croatia et regionibus finitimis. Vol. I: Conspectus generalis*, Split: Benediktinski priorat – Tkon kod Zadra, 1963.
1964. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Sv. II: Benediktinci u Dalmaciji – Benedictini in Croatia et regionibus finitimis. Vol. II: Benedictini in Dalmatia*, Split: Benediktinski priorat – Tkon kod Zadra, 1964.
1965. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Sv. III: Benediktinci u panonskoj Hrvatskoj i Istri; Cisterciti u našim krajevima; Katalogi opata i opatica; Pašmanska Regula sv. Benedikta – Benedictini in Croatia et regionibus finitimis. Vol. III: Benedictini in Croatia septentrionali et in Histria; Cistercienses in Croatia; Catalogi abbatum et abbatarum; Vetus Croatica versio Regulae s. Benedicti*, Split: Benediktinski priorat – Tkon kod Zadra, 1965.
1967. Religiozni elementi u diplomatskim izvorima stare Hrvatske (2), *Crkva u svijetu* II (1967) 4: 48-64.
1972. Petrus ego Zerni qui et Gumay filius, *Historijski zbornik XXIII-XXIV/1970-1971* (1972): 451-456.
1975. *Metropolitanski kaptol u Splitu*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost (Analecta Croatica Christiana, vol. VII), 1975.

OSTROGORSKI, Georgije (ОСТРОГОРСКИ, Георгије)

1959. *Историја Византије*, Београд: Српска књижевна задруга, 1959.

1969. *Историја Византије*, Београд: Просвета, [1969.].

2006. *Povijest Bizanta 324. – 1453.*, (II. dopunjeno izdanje), prev. Marina i Kiril MILADINOV, struč. redaktor i prir. Hrvoje GRAČANIN, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.

PANTELIĆ, Marija s. Agnezija

1996. Neki starokršćanski monogrami i glagoljske sigle u Hrvatskoj, *Croatia – prinosi proučavanju hrvatske književnosti XXVI* (1996) 42-43-44 /= *Hercigonjin zbornik*: 323-346.

PAŽIN, Zvonko

2007. *Povijest liturgije (Nacrt predavanja)*, Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, 2007. Dostupno na: <http://www.djkbh.hr/sites/default/files/download/skripte/LIT-Povijest.pdf>

PELC, Milan

2002. *Pismo – knjiga – slika. Uvod u povijest informacijske kulture*, Zagreb: Golden marketing, 2002.

PERIČIĆ, Eduard

1968. Samostan svete Marije u Zadru od njegova osnutka do danas, u: *Kulturna baština samostana svete Marije u Zadru*, ur. Grga NOVAK i Vjekoslav MAŠTROVIĆ, Zadar: Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Posebna izdanja), 1968., 7-59.

1991. *Sclavorum regnum Grgura Barskog. Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost (Analecta Croatica Christiana, sv. XIX), 1991.

PERIĆ, Olga

1980. Složeni pasivni oblici u djelu *Historia Salonitana, Živa antika – Жива антика – Antiquité vivante XXX* (1980) 1-2: 113-118.

1981. O morfosintaksi srednjovjekovnog latinskog u djelu Tome Arhidakona Splitskog, *Suvremena lingvistika* 21-22/1980-1981 (1981): 3-18.

1982. Neke jezične osobitosti djela *Historia Salonitana, Živa antika – Жива антика – Antiquité vivante XXXII* (1982) 1: 93-103.

1984. Jezični slojevi Trpimirove isprave, *Živa antika – Жива антика – Antiquité vivante XXXIV* (1984) 1-2: 165-170.

1989. *Jezik i stilske osobitosti u djelu Tome Arhidakona*, doktorska disertacija, mentor: prof. dr. sc. Vladimir Vratović, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1989.

2003. Predgovor, u: *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga PERIĆ, povijesni komentar Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, studija Radoslav KATIČIĆ, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 30), 2003., V-XXI.
2004. Parataksa i hipotaksa u djelu *Historia Salonitana*, u: *Toma Arhidakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur. Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL i Olga PERIĆ, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 35), 2004., 143-152.
2007. Opsada Zadra (1345-46) u dvije latinske verzije, zadarskoj i venecijanskoj, *Živa antika – Жива антика – Antiquité vivante* 57 (2007) 1-2: 53-63.

PETRICIOLI, Ivo

1962. Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra, *Diadora – glasilo Arheološkog muzeja u Zadru* 2/1960-1961 (1962): 251-270.

PETROVIĆ, Ivanka

2008. Hrvatska latinska hagiografija i salonitansko-splitska hagiografija sv. Domnija i sv. Anastazija, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti – Ecclesia Salonitana-Spalatensis in primo millenio historiae Christianae. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14. – 15. svibnja 2004.*, prir. Josip DUKIĆ, Slavko KOVAČIĆ i Ema VIŠIĆ-LJUBIĆ, Split: Crkva u svijetu (Biblioteka "Crkve u svijetu", knj. 43) i Splitsko-makarska nadbiskupija, 2008., 107-167.

POPOVIĆ, Vladislav

1989. Les Évangiles de Split, *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France* 1987 (1989): 266-289.
1990. Evandelistar svetog Dujma u Splitu, *Crkva u svijetu* XXV (1990) 3: 231-249.

POSAVEC, Vladimir

2003. Glicerije – zapadno rimski car i salonitanski biskup, *Latina et Graeca* /n. s./ 4 (2003): 47-52.

PRATESI, Alessandro

1979. *Genesi e forme del documento medievale*, Roma: Jouvence (Guide 3), 1979.

PRIBOJEVIĆ, Vinko (PRIBOEVIUS, Vincentius; PRIBEVO, Vincenzo)

1991. *O podrijetlu i zgodama Slavena*, uvod i bilješke napisao i tekst za tisak priredio Grga NOVAK, preveo i kazalo imena sastavio Veljko GORTAN, 2. izd., Split: Književni krug (Hvarski književni krug, knj. 1), 1991. Prijevod djela: *Oratio de origine successibusque Slavorum*.

PRELENDER, Ivica

1998. *Crkva i država u srednjovjekovnom Dubrovniku*, doktorska disertacija, [mentor: prof. dr. sc. Ivan Kampuš], Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, 1998.

PULJIĆ, Ivica

1996. Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji, u: *Povijest hrvatskog Počitelja. Zbornik Znanstvenog simpozija* [održanog 16. i 17. veljače 1996. godine u Čapljini], priređivač Perica JURKOVIĆ, glavni i odgovorni urednik Krunoslav KORDIĆ, uredništvo Ivica PULJIĆ, Miroslav ĐEVENICA, Perica JURKOVIĆ, Čapljina – Zagreb: Općinsko poglavarstvo Čapljina i MALA ma, 1996., 88-150.

RAČIĆ, Nikša

1970. Lokalitet Tvrdalj i Hektorovićeve misaone preokupacije na uklesanim natpisima, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* XII (1970): 205-275.

RAČKI, Franjo

1864a. Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka II. Domaći ljeto- i zgodopisi, *Književnik. Časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti* I (1864) 1-3: 358-388.

1864b. Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka II. Domaći ljeto- i zgodopisi, *Književnik. Časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti* I (1864) 4: 544-562.

1885. Prilozi za poviest humanisma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj. I. Ivan Ravenjanin, učenik Petrarkin, dubrovački kancelar (1384–87), kano predteča humanisma u Dubrovniku, *Rad JAZU* LXXIV (1885) X /Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički/: 135-191.

RADIĆ, Željko

2005. Neki aspekti kontrole upravitelja srednjovjekovnih gradova, s osvrtom na splitsko statutarno pravo, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 42 (2005) 1-2: 185-203.

RADY, Martyn

2000. *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, Basingstoke – New York: Palgrave in association with School of Slavonic and East European Studies, University College London (Studies in Russia and East Europe), 2000.

RAPANIĆ, Željko

1971. Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII/1963-1965 [1971]: 271-314.
1978. Mater (pater) pupillorum tutorque viduarum, u: *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji. Znanstveni skup Vodice 10-13. V. 1976.*, prir. Ivan MAROVIĆ i Željko RAPANIĆ, Split: Hrvatsko arheološko društvo (Izdanja HAD-a, sv. 3), 1978., 83-90.
1982. Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga (Pokušaj nove interpretacije tzv. sarkofaga Ivana Ravenjanina i sarkofaga koji u natpisu spominje splitskog priora Petra), *Arheološki radovi i rasprave – Acta et dissertationes archaeologicae* VIII-IX (1982): 233-258 + tab. I-IV.
1987. *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split: Logos (Logosova sveučilišna naklada, knj. 10), 1987.
1996. *Solin u starohrvatsko doba*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (Kulturno-povijesni vodič 2), 1996.
2000. Ponovno o epitafu kraljice Jelene, *Opuscula archaeologica* 23-24/1999-2000 /= *Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata* (2000): 309-315.
2007. *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 50), 2007.

RATTKAY, Juraj (RATTKAY, Georgius)

1652. *Memoria regum, et banorum, regnorum Dalmatiae, Croatiae, et Sclavoniae inchoata ab origine sua usque ad praesentem annum MDCLII. deducta*, Viennae Austriae: Ex Officina Typographica Matthaei Cosmerouij, MDCLII.
2001. *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. Preveli: Zrinka BLAŽEVIĆ, Vladimir REZAR, Boris NIKŠIĆ, Teodora SHEK BRNARDIĆ, Irena MILIČIĆ. Bilješkama popratio: Mijo

KORADE. Uvodna studija: Sándor BENE, Zagreb: Hrvatski institut za povijest (Biblioteka Hrvatska povjesnica – Posebna izdanja), 2001. Prijevod djela: *Memoria regum, et banorum, regnorum Dalmatiae, Croatiae, et Slavoniae inchoata ab origine sua usque ad praesentem annum MDCLII. deducta.*

RAUKAR, Tomislav

- 1996a. Istočni Jadran u XIII. stoljeću, u: *Zbornik radova Znanstvenog skupa »Marko Polo i istočni Jadran u 13. stoljeću«, Korčula, 4. – 7. listopada, 1995.*, gl. ur. Ivo PADOVAN, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1996, 13-28.
- 1996b. Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu: prostor i društvo, u: *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.*, ur. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996., 35-48.
1997. *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb: Školska knjiga (Biblioteka Clio Croatica) i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997.
2001. Splitsko društvo u “Salonitanskoj povijesti” Tome Arhidakona, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Supplement 1 /= Spomenica akademiku Luji Margetiću/* (2001): 243-273.
2002. *Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i FF press [Udžbenici i priručnici, sv. I], 2002.

RAY, Roger

1999. Historiography, u: *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, prir. Frank Anthony Carl MANTELLO i Arthur George RIGG, Washington: The Catholic University of America Press, 2^{1999.}, 639-649.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje

1949. Prilog proučavanju naše ranosredovječne onomastike, *Starohrvatska prosvjeta* /ser. III/ 1 (1949): 9-21.
1982. Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene (U povodu tisuće obljetnice natpisa), *Arheološki radovi i rasprave – Acta et dissertationes archaeologicae VIII-IX* (1982): 219-231 + tab. I-II.
1987. *Carmina epigraphica*, Split: Književni krug (Splitski književni krug. Izvanredna izdanja, knj. 1), 1987.

REYNOLDS, Paul Anthony

2000. *A Comparative and Statistical Survey of the Late Antique and Early Medieval Latin Inscriptions of South Eastern Gaul (c. 300–750 AD)*, Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy at the University of Leicester, supervisor Dr. Neil CHRISTIE, Leicester: University of Leicester, 2000.

REZAR, Vladimir (Vlado)

2001. Uvodna studija: Latinitet Ludovika Crijevića Tuberonu, u: CRIJEVIĆ TUBERON, Ludovik, *Komentari o mojem vremenu*, uvodna studija i prijevod Vlado REZAR, bilješke i kazalo Tamara Tvrtković, Zagreb: Hrvatski institut za povijest (Biblioteka Hrvatska povjesnica – Posebna izdanja), 2001., VII-LXXXVIII.

ROMAC, Ante

1983. *Rječnik rimskog prava*, 2. dopunjeno izd., Zagreb: Informator (Informatorovi rječnici), 1983.

SAXER, Victor

1990. L'évangélaire de Split. Étude codicologique, paléographique, philologique et historique, u: *Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća. Radovi Drugog međunarodnog simpozija o hrvatskoj crkvenoj i društvenoj povijesti, Split, 30. rujna – 5. listopada 1985.* ur. Drago ŠIMUNDŽA, Split: Crkva u svijetu (Biblioteka "Crkve u svijetu", knj. 20), 1990., 87-144.

SEAR, David R.

1974. *Roman Coins and Their Values*, (revised edition), London: Seaby, 1974.

****Sedamnaest stoljeća zadarske Crkve*

2010. *Sedamnaest stoljeća zadarske Crkve. Zbornik radova znanstvenog skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije), Zadar, 16. – 18. studenoga 2004. godine*, sv. I. (od ranokršćanskoga razdoblja do pada Mletačke Republike), ur. Livio MARIJAN, Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2009. [2010.]

SELEM, Alessandro

1933. *Tommaso Arcidiacono e la storia medioevale di Spalato*, 2. ed. ampliata e corretta Con un'appendice, Zara: E. de Schönfeld, 1933. (Introduzione. L'attività pubblica di Tommaso e le vicende di Spalato negli anni

1220-1268. L'opera. Appendice: Di un nuovo lavoro su Tommaso Arcidiacono) – drugo izdanje: Venezia: *Atti e Memorie della Società dalmata di Storia patria*, vol. XVI, 1988.

SIDWELL, Keith C.

1995. *Reading Medieval Latin*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

SKOK, Petar

1915. *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Djela JAZU / Opera Academiae scientiarum et artium Slavorum Meridionalium, knj. XXV. – Knjižara Jugoslavenske akademije L. Hartmana (S. Kugli), 1915.

1952. Lingvistička analiza kartulara Jura s. Petri de Gomai, u: *Supetarski kartular – Jura sancti Petri de Gomai (Chartulare sancti Petri)*, uredio i popratio uvodnim arheološkim, historijsko-topografskim, paleografskim, diplomatskim i hronološkim studijama Viktor NOVAK, lingvistička analiza Petar SKOK, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Djela JAZU, knj. 43), 1952., 233-294.

SMIČIKLAS, Tadija

1904. Predgovor, u: *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. II. (listine XII. vijeka, 1101. – 1200.), sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1904., V-XXXI.

SOKOL, Vladimir

1990. Panonija i Hrvati u 9. stoljeću, u: *Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-bilogorskoj regiji. Znanstveni skup, Koprivnica, 14 – 17. X. 1986.*, ur. Nives MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo (Izdanja HAD-a, sv. 14/1989), 1990., 193-195.

2006. *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.

2011. Gdje se nalazila Porfirogenetova Paganija i granica sa Zahumljem, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, knj. I, ur. Ivica LUČIĆ, Zagreb: Hrvatski institut za povijest (Biblioteka hrvatska povjesnica – Posebna izdanja – Zbornici radova), 2011., 197-216.

SOT, Michel

1978. Historiographie épiscopale et modèle familial en Occident au IXe siècle, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 33 (1978) 3: 433-449.
1981. *Gesta episcoporum, gesta abbatum*, vol. 1, Turnhout: Brepols (Typologie des Sources du Moyen Age occidental, fasc. 37), 1981.

STANOJEVIĆ, Stanoje (СТАНОЈЕВИЋ, Станоје)

1927. О првим главама Дукљавског Летописа, *Глас Српске краљевске акаде.мије* CXXXVI (1927) /други разред/ 69: 91-101.

STEINDORFF, Ludwig

1984. *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*, Köln – Wien: Böhlau Verlag (Städteforschung – Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster / Reihe A: Darstellungen. Band 20), 1984.
1987. Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana. *Starohrvatska prosvjeta* /III. ser./ 16/1986 (1987): 141-152.

STIPČEVIĆ, Aleksandar

2004. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga I. Srednji vijek (Od prvih početaka do glagoljskog prvotiska iz 1483. godine)*, Zagreb: Školska knjiga (Biblioteka Lucius, knj. 1), 2004.

STIPIŠIĆ, Jakov

1954. Razvoj splitske notarske kancelarije, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 1 (1954): 111-123.
1961. Zagrebački rukopis epistolara Petra de Vineis, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 4 (1961): 405-421 + II. tab.
1969. Tragom jedne bilješke Ivana Luciusa o jednoj hrvatskoj vladarskoj ispravi, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 6 (= Posvećen Ivanu Luciusu-Lučiću povodom 300-godišnjice djela *De Regno Dalmatiae et Croatiae* (1666)/ (1969): 75-96.
1983. Hrvatski dvorski dignitar »risarius«, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU* 12/1982 (1983): 1-7.
1991. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*, III. izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1991.
- 1997a. Hrvatska u diplomatskim izvorima do kraja XI. stoljeća, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII. –*

- XII. stoljeće): *Rano doba hrvatske kulture*, ur. Ivan SUPIČIĆ, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i AGM, 1997., 284-318.
- 1997b. Pitanje godine krunidbe kralja Zvonimira, u: *Zvonimir, kralj hrvatski. Zbornik radova*, ur. Ivo GOLDSTEIN, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997., 57-66.
2005. Ivan Ravenjanin (*Johannes de Ravenna*), nadbiskup (Ravenna, prva pol. VII. st. – Split, o. 680.), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6 (I – Kal), ur. Trpimir MACAN, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005., s. v. (93-95).

STOŠIĆ, Josip

1994. Trogirski katedrala i njezin zapadni portal, u: *Majstor Radovan i njegovo doba. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Trogiru 26-30. rujna 1990. godine*, ur. Ivo BABIĆ, Trogir: Muzej grada Trogira, 1994., 67-89.

SUIĆ, Mate

1975. Lukanov *Iader* (IV 405) – rijeka Jadro ili grad Zadar?, *Diadora – glasilo Arheološkog muzeja u Zadru* 8 (1975): 5-28.
1979. Prilog tumačenju latinskih srednjovjekovnih natpisa: *composuit* ili *compsit?*, *Зборник Народног музеја /Београд/ IX-X /Посвећен Мирјани Љубинковић-Ђоровић/ (MCMLXXIX)*: 197-203, 3 sl.
1985. Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene», *Starohrvatska prosvjeta* /ser. III/ 14/1984 (1985): 15-39.
1986. Hijeronim Stridonjanin – građanin Tarsatike / *Hieronymus, domo Stridonis, civis Tarsaticensis, Rad JAZU* 426 (1986) /Razred za društvene znanosti/ XXIV[XXV!]: 213-278.
- 1996a. Nekoliko spojnice i razdjelnice između Nina i Knina. Iz starije hrvatske povijesti, u: *Starohrvatska spomenička baština. Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992.*, ur. Miljenko JURKOVIĆ i Tugomir LUKŠIĆ, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Muzejsko-galerijski centar (Exegi monumentum – Znanstvena izdanja 3), Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996., 165-171.
- 1996b. *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera selecta*, gl. ur. Šime BATOVIĆ, Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru i Arheološki muzej Zadar, 1996.

SUIĆ, Mate – PERINIĆ, Melkior

1962. Revizija iskapanja »ninskog baptisterija«, *Diadora – glasilo Arheološkog muzeja u Zadru* 2/1960-1961 (1962): 317-320.

SZENDE, Katalin

2004. The Uses of Archives in Medieval Hungary, u: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, ur. Anna ADAMSKA i Marco MOSTERT, Turnhout: Brepols (Utrecht Studies in Medieval Literacy 9), 2004., 107-142.

ŠANJEK, Franjo

1981. Počeci teologije u Hrvata, *Croatica Christiana periodica* V (1981) 7: 125-139.
- 1988a. Augustin Kažotić u djelima svojih suvremenika, *Blaženi Augustin Kažotić. Vjesnik za širenje štovanja i kanonizaciju* 14 (1988): 33-55.
- 1988b. *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. 1. Srednji vijek*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost (Priručnici – Biblioteka Centra za koncilski istraživanja, dokumentaciju i informacije „Kršćanska sadašnjost“, sv. 23), 1988.
- 1995a. Bl. Augustin Kažotić 1303–1322., u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. Franko MIROŠEVIĆ, redakcija Juraj KOLARIĆ, Franjo ŠANJEK, Mijo KORADE, Lelja DOBRONIĆ, redaktor Juraj KOLARIĆ, Zagreb: Školska knjiga, 1995., 94-100.
- 1995b. Stjepan II. 1225–1247., u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. Franko MIROŠEVIĆ, redakcija Juraj KOLARIĆ, Franjo ŠANJEK, Mijo KORADE, Lelja DOBRONIĆ, redaktor Juraj KOLARIĆ, Zagreb: Školska knjiga, 1995., 42-45. /NB: autorstvo omaškom pripisano Lelji Dobronić/
1996. *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7. – 20. st.)*, II. prerađeno i dopunjeno izdanje, Zagreb: Kršćanska sadašnjost (Priručnici – Biblioteka Centra za koncilski istraživanja, dokumentaciju i informacije „Kršćanska sadašnjost“, sv. 27), 1996.
1998. Hrvati i Pariško sveučilište (XIII. – XV. st.), *Rad HAZU* 476 (1998) XXXV /Razred za društvene znanosti/: 109-147.
1999. Povijesni pogledi Mavra Orbinija, u: ORBINI, Mavro, *Kraljevstvo Slavena*, prevela Snježana HUSIĆ, priredio i napisao uvodnu studiju Franjo ŠANJEK, imensko kazalo, kazalo toponima, zemalja i naroda priredili Franjo ŠANJEK, Marinko ŠIŠAK, Ilija RANIĆ, Zagreb: Golden marketing (Biblioteka Povijest hrvatskih političkih ideja, kolo 1, knj. 2), Narodne novine, 1999., 7-45.
2000. Pavao Dalmatinac (1170/75. – 1255.). Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena, *Starine* 61 (2000): 21-121.

2006. Hrvati i sveučilišna Europa (13. – 15. st.), u: *Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara*, ur. Neven BUDAK, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu/Odsjek za povijest – FF-press, 2005. [2006.], 209-223.
2007. Bl. Augustin Kažotić, u: KAŽOTIĆ, Augustin, *Bogoslovni spisi. Rasprava o pitanjima krštenja slika i drugim oblicima praznovjerja (1320.). O imetku Kristovu i (njegovih) učenika ili apostola i o (njegovoj) uporabi (1321./22.) / Scripta theologica. Dicta super questionibus de baptizacione ymaginum et aliarum superstitionum (1320.). De bonis et usu Christi et discipulorum seu apostolorum (1321/1322)*, priredio i latinske tekstove preveo Franjo ŠANJEK, Zagreb: Kršćanska sadašnjost (Croatica Christiana – fontes, sv. 25. Scripta auctorum medii aevi 4), 2007., 9-44.
2008. *Dominikanci i Hrvati: osam stoljeća zajedništva (13. – 21. stoljeće)*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost (Analecta Croatica Christiana, sv. 39) i Dominikanska naklada Istina (Dominikanska baština, knj. 5), 2008.

ŠEGVIĆ, Kerubin

1927. *Toma Splićanin. Državnik i pisac 1200. – 1268. Njegov život i njegovo djelo*, Zagreb: Matica hrvatska (Redovno izdanje Matice hrvatske za godinu 1925. i 1926.), 1927.

ŠIŠIĆ, Ferdo

1903. Miha Madijev de Barbazanis, *Rad JAZU 153 (1903) 60 /Razredi filološko-historički i filozofičko-juridički/*: 1-46.
1914. Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva n. s. XIII/1913-1914 (1914)*: 1-93.
1925. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb: Naklada Školskih knjiga i Tiskara „Narodne novine”, 1925. Reprint izdanje: Nakladni zavod Matice hrvatske (Biblioteka Hrvatske povjesnice), Zagreb 1990.
1944. *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301). Prvi dio (1102-1205) od Kolomana do Ladislava III*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (Djela HAZU, knj. 38), 1944.

ŠIZGORIĆ ŠIBENČANIN, Juraj (SIGGOREUS SIBENICENSIS, Georgius)

1981. *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku*, drugo izdanje priredio prema rukopisu i dodao prijevod Veljko GORTAN, pogovor napisao Ante ŠUPUK), Šibenik: Muzej grada Šibenika (Povremena izdanja Muzeja grada Šibenika, sv. 8), 1981. Prijevod djela: *De situ Illyriae et civitate Sibenici*.

ŠUFFLAY, Milan

1904. János Gercsei főesperes krónikája töredékéről, *Századok* /Budapest/ 38 (1904) 6: 511-536.
1915. Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen, *Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften* IV (1915): 883-896.
1991. *Srbi i Arbanasi - njihova simbioza u srednjem vijeku*, sa predgovorom Stanoja STANOJEVIĆA, Beograd: Izdanje Seminara za arbanasku filologiju (Biblioteka Arhiva za arbanasku starinu, jezik i etnologiju. Istoriska serija knj. 1), 1925. (= Mala Azurova povjesnica – knj. 2. Ponovljeno izdanje, 1. izd. u kući „Azur“, pogovor Zekeria CANA, Zagreb: „Azur Journal“, 1991.)

ŠVAB, Mladen

1982. Prilog kritici odlomka »Kronologije«, djela pripisivanog arhidakonu Goričkom Ivanu, *Historijski zbornik* XXXV (1982) 1: 119-160.

ŠVOB, Držislav

1936. Krnji ljetopis splitski, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* /n. s./ XVII (1936): 209-217.
1942. O hronologiji Krnjeg ljetopisa splitskog, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* /n. s./ XXII-XXIII/1941-1942 (1942): 1-3.
1955. Komes Domald (doktorska disertacija iz god. 1933.), *Naučna misao* 3-4 (1955): 5-37.

TANODI, Zlatko

1944. Izprave zagrebačkih biskupa Stjepana I. i Stjepana II., u: *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka (I. dio) – Collectio dissertationum de almo episcopatu Zagrabieni in memoriam foundationis eiusdem a. d. MXCIV. (Pars I.)*, ur. Dragutin KNIEWALD, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod (Razprave i spomenici iz hrvatske kulturne poviesti, I. sv.), 1944., 317-338.
1945. Zagrebačka “Zlatna bula”, *Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva* XI (1945): 1-42.

TEKAVČIĆ, Pavao

1970. *Uvod u vulgarni latinitet (s izborom tekstova)*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu (Manualia Universitatis studiorum Zagrabienensis), 1970.

TKALČIĆ, Ivan Krstitelj

1877. Prieporod biskupije zagrebačke u XIII. vieku, *Rad JAZU* XLI (1877): 122-153.
1886. Ivan, arcidjakon gorički, domaći pisac u XIV. vieku, *Rad JAZU* LXXIX (1886) XIII /Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički/: 71-134.

****Toma Arhiđakon i njegovo doba*

2004. *Toma Arhiđakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur. Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL i Olga PERIĆ, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 35), 2004.

TUNBERG, Terence Owen

1999. Prose Styles and *Cursus*, u: *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, prir. Frank Anthony Carl MANTELLO i Arthur George RIGG, Washington: The Catholic University of America Press, 21999., 111-121.

TVRTKOVIĆ, Tamara

2006. "*De Illyrico Caesaribusque Illyricis*" Ivana Tomka Mrnavića i tradicija hrvatskog baroknog slavizma, sv. I-II, doktorska disertacija, mentor: prof. dr. sc. Darko Novaković, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, 2006.
2008. *Između znanosti i bajke – Ivan Tomko Mrnavić*, Zagreb – Šibenik: Hrvatski institut za povijest (Biblioteka Hrvatska povjesnica, III. Monografije i studije, sv. 39) i Gradska knjižnica "Juraj Šišgorić" – Šibenik (Knjižnica Faust), 2008.

URANIĆ, Igor

1994. Sarkofag i kartonaža Kaipamau, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* /3. ser./ XXVI-XXVII/1993-1994 (1994): 145-156 (s 2 tab.).

VALENTIĆ, Mirko – PRISTER, Lada

2002. *Zbirka kamenih spomenika*, II. dopunjeno izd., Zagreb: Hrvatski povijesni muzej (Katalog muzejskih zbirki XXXVI.), 2002.

VERAJA, Fabijan

1970. Kapela sv. Venancija u Rimu i kult solinskih mučenika, u: *Zbornik u čast sv. Nikole Tavelića*, ur. Fabijan VERAJA, Rim: Postulatura bl. Nikole Tavelića, 1970., 165-187.

VRANDEČIĆ, Josip

1998. Dalmatinski gradovi između regionalizma (*ius soli*) i hrvatskog nacionalizma (*ius sanguinis*) /teritorij kao čimbenik samoidentifikacije u dalmatinskim protonacionalnim ideologijama/, *Glasje – časopis za književnost i umjetnost /Zadar/ V* (1998) 9: 52-79.

VRSALOVIĆ, Dasen

1968. *Povijest otoka Brača*, Supetar: Skupština općine Brač – Savjet za prosvjetu i kulturu (*Brački zbornik*, br. 6), 1968.

ZEKAN, Mate

1993. Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa, *Kačić – zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja XXV / = Zbornik u čast fra Karla Ćurišića/* (1993): 405-420.

ZLATAR, Andrea

1991. *Memoriale Pauli de Paulo patritii jadrensis, Dani Hvarškoga kazališta XVII /»Hrvatski humanizam. Dubrovnik i dalmatinske komune«/* (1991): 241-250.

ŽIVKOVIĆ, Tibor (ЖИВКОВИЋ, Тибор)

2009. *Gesta regum Sclavorum*. Том II. Коментар. Уредник Тибор ЖИВКОВИЋ, Београд: Историјски институт (Извори за српску историју, књ. 7. Латински извори, књ. 1) – Манастир Острог, Никшић, 2009.

BIBLIOGRAFSKA BILJEŠKA O TEKSTOVIMA OBJAVLJENIM U OVOJ KNJIZI

1) Latinska pismenost hrvatskoga ranog srednjeg vijeka, u: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka NIKOLIĆ JAKUS, Zagreb: Matica hrvatska (Biblioteka Povijest Hrvata, sv. 1.), 2015., 254-271.

2) Latinska pismenost hrvatskog razvijenog i kasnog srednjeg vijeka – *neobjavljeno, napisano za ovu knjigu.*

3) Neki aspekti hrvatske ranosrednjovjekovne latinske pismenosti, u: *Spoimenica Filipa Potrebece*, ur. Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu/Odsjek za povijest – FF-press – Hrvatski institut za povijest-Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje/Slavonski Brod, 2004., 97-107. (Summary: Some aspects of the Croatian literacy in the Early Middle Ages)

4) Splitski srednjovjekovni književni krug, u: *Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara*, ur. Neven BUDAK, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu/Odsjek za povijest – FF-press, 2005. [2006.], 157-173. (Abstract: Split – a medieval literary circle)

5) Od Ivana Ravenjanina do Adama Parižanina. Poruke *Splitskog evangelijarija*, u: *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011. Pokrovitelj: Pontificio Comitato di Scienze Storiche*, ur. Joško BELAMARIĆ, Bratislav LUČIN, Marko TROGRLIĆ i Josip VRANDEČIĆ, Split: Književni krug Split (Biblioteka Knjiga Mediterana 76) i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu (Prinosi i rasprave / Contributiones et studia 4), 2014., 69-83. (Summary: From John of Ravenna to Adam of Paris: The Messages of the *Evangeliarium Spalatense*)

6) Tragovi Biblije u hrvatskim srednjovjekovnim latinskim zapisima, u: *Tragovi tradicije, znakovi kulture. Zbornik u čast Stipi Botici*, ur. Evelina RUDAN, Davor NIKOLIĆ, Josipa TOMAŠIĆ, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatsko filološko društvo, Matica hrvatska, 2018., 351-366. (Summary: Bible Influence on Croatian Medieval Latin Inscriptions /Diplomatic Documents and Narrative Sources/)

7) Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća), u: *Spoimenica Ljube Bobana 1933. – 1994.*, ur. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996., 61-71. (Summary: Some considerations about the Split Deacon Dobro /end 9th – beginning 12th c./)

8) Toma Arhidakon Splićanin (1200. – 1268.) – nacrt za jedan portret, *Povijesni prilozi* 14/1995 ([1996]): 117-135. (Zusammenfassung: Thomas der Archidiacon von Split /1200 – 1268/ Entwurf zu einem Porträt; Summary: Thomas Archdeacon of Split /1200 – 1268/ an outline for a portrait). Engleska varijanta: Archdeacon Thomas of Split (1200 – 1268) – A source of early Croatian History, *Review of Croatian History* III-1/2007 ([2008]): 251-270. (Toma Arhidakon Splićanin /1200.–1268./ – izvor rane hrvatske povijesti)

9) O nekim stilskim, jezičnim i strukturnim osobitostima *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona Splićanina, u: *Spalatumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu / Collected papers on the occasion of the 10th anniversary of the Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences in Split*, ur./eds. Ivan BASIĆ, Marko RIMAC, Split: Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest (Rasprave i prinosi – Studia et contributiones, sv./vol. 6), 2014., 223-238. (Summary: On some stylistic, linguistic and structural characteristics of *Historia Salonitana* by Thomas Archdeacon of Split). Izvorno englesko izdanje: Introduction, u: *Thomae Archidiaconi Spalaten-sis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split*. Latin text by Olga PERIĆ, Edited, translated and annotated by Damir KARBIĆ, Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL and James Ross SWEENEY, Budapest – New York: Central European University Press (Central European Medieval Texts, vol. 4), 2006., XIII-XLV.

10) *Historia Salonitana post Thomam* – recepcija *Salonitanske povijesti* do prvotiska, u: *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, ur. Lovorka ČORALIĆ i Slavko SLIŠKOVIĆ, Zagreb: Dominikanska naklada Istina (Dominikanska baština, knj. 6) i Kršćanska sadašnjost (Analecta Croatica Christiana, sv. 40), 2009., 99-112. (Summary: *Historia Salonitana post Thomam* – reception of the History of Salona until its first publications)

11) *Historia Salonitana* i *Historia Salonitana maior* – Gunjačin pristup, u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština 1.* (zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače”, Split 3. – 6. studenog 2009.), ur. Tomislav ŠEPAROVIC, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010., 331-339. (Summary: *Historia Salonitana* and *Historia Salonitana maior* – Gunjača's approach)

12) Razdoblje hrvatskih narodnih vladara u »Salonitanskoj povijesti«, u: *Toma Arhidakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur. Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL i Olga PERIĆ, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 35), 2004., 21-28. (Summary: The period of Croatian rulers in *Salonitan history*). Ovo je nešto skraćena verzija teksta koji je prethodno bio objavljen u: *Historijski zbornik* LII (1999): 17-32.

13) Toma Arhidakon i uspostava dubrovačke nadbiskupije, u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave Dubrovačke (nad)biskupije/metropolije*, ur. Želimir PULJIĆ i Nediljko A. ANČIĆ, Dubrovnik: Biskupski ordinarijat Dubrovnik i Crkva u svijetu/Split, 2001., 113-124. (Summary: Thomas Archdeacon and establishment of Dubrovnik archdiocese)

14) Zadar i zadarska crkva u djelu *Historia Salonitana (Salonitanska povijest) Tome Arhidakona*, u: *Sedamnaest stoljeća zadarske Crkve. Zbornik radova znanstvenog skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije)*, Zadar, 16. – 18. studenoga 2004. godine, sv. I. (od ranokršćanskoga razdoblja do pada Mletačke Republike), ur. Livio MARIJAN, Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2009. [2010.], 259-275.

15) *Regimen Latinorum* Tome Arhidakona u teoriji i praksi, u: *Toma Arhidakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur. Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL i Olga PERIĆ, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 35), 2004., 159-175. (Summary: Archdeacon Thomas' *Regimen Latinorum* in theory and practice)

16) Od kapitulara Gargana de Arscindisa do Percevalova statuta, u: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa međunarodnoga znanstvenog skupa održanog od 24. do 25. rujna 2012. godine u Splitu*, ur. Željko RADIĆ, Marko TROGRLIĆ, Massimo MECCARELLI, Ludwig STEINDORFF, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana, 84), Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2015., 99-111. (Summary: From the Capitularium of Gargano de Arscindis until Perceval's statute)

17) Item iurabunt ipse potestas et sui officiales ... facere et obseruare equaliter iusticiam et specialiter ecclesiis, pauperibus, orphanis, uiduis et miserabilibus personis... (Spl. st. II, 16), u: *1. Istarski povijesni biennale – 1st Istrian history biennale: Statuimus et ordinamus, quod... - Sustavi moći i mali ljudi na jadranskom prostoru/Statuimus et ordinamus, quod... - The systems of power and the little men in the Adriatic area. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa/Conference Papers from the International Scientific Conference*, sv. 1/1st vol., ur. Robert MATIJAŠIĆ, Poreč: Državni arhiv u Pazinu, Filozofski fakultet u Puli, Pučko otvoreno učilište Poreč/Zavičajni muzej Poreštine, 2005., 268-278. (Summary)

18) Dujmovi nasljednici na biskupskoj stolici u Saloni tijekom 4. i 5. stoljeća, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti – Ecclesia Salonitana-Spalatensis in primo millenio historiae Christianae. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma*, Split, 14. – 15. svibnja 2004., prir. Josip DUKIĆ, Slavko KOVAČIĆ i Ema VIŠIĆ-LJUBIĆ, Split: Crkva u svijetu (Biblioteka "Crkve u svijetu", knj. 43) i Splitsko-makarska nadbiskupija, 2008., 197-209. (Zusammenfassung: Die Nachfolger des Domnius auf dem Bischofsstuhl von Salona während des 4. und 5. Jahrhunderts)

19) Prozopografska crtica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225. – 1247.), u: *Zbornik Nikše Stančića*, ur. Iskra IVELJIĆ, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Odsjek za povijest i Zavod za hrvatsku povijest – FF-press, 2011., 55-64. (Summary: Prosopographic Note on Bishop of Zagreb Stephen II /1225–1247/)

20) Augustin Kažotić u djelima hrvatskih srednjovjekovnih kroničara i povjesničara – *neobjavljeno*. Prethodno referirano na: *Colloque international – Augustin Kažotić / Međunarodni znanstveni skup – Augustin Kažotić / Convegno internazionale – Agostino Casotti*, Nadbiskupijski pastoralni institut, Zagreb, 14. – 16. listopada 2011. Organizatori: Katedra za povijest Sveučilišta u Fribourgu, Katedra crkvene povijesti Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Institut sv. Tome u Zagrebu i Institut sv. Tome u Fribourgu, uz potporu Zagrebačke nadbiskupije, Hrvatske dominikanske provincije, Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Fonda za istraživanje Sveučilišta u Fribourgu.

21) Kako čitati povijesna vrela? – *neobjavljeno*. Prethodno referirano na: *Antiquitatis sollemnia – antidoron Mate Suić*, međunarodni interdisciplinarni znanstveni skup pod pokroviteljstvom Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti u suradnji sa Sveučilištem u Zadru, Hrvatskim arheološkim društvom i Institutom za arheologiju u Zagrebu / International scientific conference under the patronage of Croatian Academy of Sciences and Arts in collaboration with University of Zadar, Croatian Archaeological Society and Institute of Archaeology in Zagreb, Zagreb – Zadar, 3 – 7. XI. 2015. / 3 – 7th November 2015. Organizatori: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet – Odsjek za povijest i Arheološki muzej Zadar / University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences - Department of History and Archaeological Museum Zadar.

22) Epitafi srednjega vijeka: „knjige života i smrti“, u: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Desničini susreti 2017.*, ur. Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA i Drago ROKSANDIĆ, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, Institut za književnost i umetnost, Beograd, FF press, 2018., 381-399. (Summary: Medieval epitaphs: “the books of life and death”)

23) Fundacijska listina samostana sv. Marije u Zadru – *neobjavljeno*. Prethodno referirano na: *950. obljetnica Samostana benediktinki sv. Marije u Zadru (1066. – 2016.)*. *Znanstveni kolokvij*. Organizatori: Benediktinke svete Marije – Zadar, Zadarska nadbiskupija i Sveučilište u Zadru, Zadar, 27. X. 2016.

KAZALO OSOBNIH I ZEMLJOPISNIH IMENA

A

- A CUTHEIS, pisac 30, 31, 64, 65, 78, 130, 304, 305, 326
Aachen 13, 77
ABRAMIĆ, Mihovil 368, 369
AÇO DE TITULLO, notar 26
ADAM PARIŽANIN 20, 48, 49, 56, 57, 66, 69, 78-79, 101-103, 284, 305-306
ADAMSKA, Anna 378
Adria 135, 195
Ahaja 162
Akvileja 14, 53, 230, 237, 238
ALBERTI, L. 286
ALEKSANDAR III., papa 185
ALEKSANDAR IV., papa 115
Aleksandrija 237
ALFRED, engleski kralj 162
ALMAGIÀ, Roberto 336
Amalfi 171
AMBROZIJE, koprivnički magistar 27
AMBROZIJE, biskup, sv. 244
Amsterdam 307
Anagni 248
ANASTAZIJA (STOŠIJA), sv. 15, 179, 182
ANASTAZIJE (STAŠ), sv. 20, 57, 73, 78, 79, 101-102, 284
ANASTAZIJE IV., papa 183, 184
Ancona/Ankona 64, 112, 114, 190, 195, 198, 199-200, 201, 202, 207, 224, 226, 259, 308, 313, 315
ANČIĆ, Mladen 28, 54, 144, 145, 273, 332, 333, 335
ANČIĆ, Nediljko A. 363, 387
ANDREAS DE CANTU 26
ANDRIJA II., ugarsko-hrvatski kralj 63, 121, 190, 247
ANDRIJA, apostol 18
ANDRIJA, dubrovački nadbiskup 177, 184
ANDRIJA, franjevac 115
ANDRIJA, herceg 188, 207
ANDRIJA, humski knez 206, 207, 218, 313
ANDRIJA, zadarski biskup 85, 243, 294
ANGELONI BARBIANI, Domenico 124, 368
ANTENOR, trojanski junak 149
Antiohija 102, 121
ANTOLJAK, Stjepan 121, 144, 190, 257, 258, 261, 335
ANŽUVINCI, dinastija 27, 28, 91, 258, 259-260, 263
Apeninski poluotok 34, 35, 111, 11, 128, 224, 287, 260
APIJAN 145, 273
Apulija 163, 171, 259, 260, 262
ARNIR, sv. 119 v. RAJNERIJE, splitski nadbiskup
ARPADOVIĆI, dinastija 18, 25, 26, 27, 29, 120, 140, 189, 190, 191, 223, 226, 248, 251, 255, 258, 299, 316
ARSCINDIS, Gargan de 8, 29, 30, 62, 114, 115, 195, 198, 199-202, 203-210, 211-216, 217-221, 224-229, 238, 259, 308, 313, 314-315
ARTICUTIUS DE RIVIGNANO 26
ATANAŽIJE, crkveni otac 244
Atena 102, 279

- ATILA, ugarski kralj 22
 AUGUST, car 279
 AURELIJE AUGUSTIN, sv. 59, 62, 134, 240-241, 244, 315
 Avignon 260
 AYTON, Andrew 344
 AZINIJE, Polion Gaj 149
- B**
- BABIĆ, Ivo 117, 118, 124, 164, 285, 298, 335, 378
 Babilon 90, 133
 BABINGER, Franz 63, 336
 BABONIĆ, obitelj 27, 248, 251, 253, 254
 BADURINA, Anđelko 32, 70, 336
 BAJČETA, Vladan 366
 BALIĆ, Karlo 341
 BANASHEVIĆ, Nikola 172
 Bar 21, 22, 171, 173-178
 BARADA, Miho 14, 15, 142, 152, 153, 174, 175, 258, 310, 336, 377
 BARATIN, Luka, zagrebački biskup 287
 BARBARIĆ, Josip 326
 Bari 176
 BARIŠIĆ, Ivan 324
 BASIĆ, Ivan 72, 73, 78, 79, 247, 250, 255, 281, 336, 337, 386
 BATOVIĆ, Šime 361, 378
 BATU, tatarski zapovjednik 134
 BAZILIJE I., car 155
 BAZILIJE II., car 173, 175
 BAZILIJE, crkveni otac 244
 Beč 124, 151, 258
 BEDA ČASNI 59
 Bednja 287
 BEL, Matthia 331
 BELA III., ugarsko-hrvatski kralj 255
 BELA IV., ugarsko-hrvatski kralj 61, 115, 191, 206, 207-209, 212, 247, 248, 255, 285
 BELAMARIĆ, Joško 78, 84, 88, 337, 365, 385
 BENE, Sándor 373
 BENEDIKT VIII., papa 173, 175, 177
 BENEDIKT XI., papa 259, 261
 BENEDIKT, sv. 85
 BENEŠIĆ, Damjan 36
 BENYOVSKY LATIN, Irena 213, 337
 BENJA, Juraj 36
 BERENGAR IZ TOURSA 99
 BERIGOJ, knez 275
 BERKET, Marin 212, 213, 227, 333, 337, 343
 BERNARD GUI 266
 BERNARD IZ TRSTA, potestat 224
 BERNARD OD CLAIRVAUXA 59
 BERNARD, splitski nadbiskup 29-30, 33, 58, 59, 61, 63, 66, 110, 111, 119, 128-129, 189, 255, 305, 307
 BERNON, opat 56
 BERVALDI, Josip 194, 117, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 243, 244, 280, 281, 315, 340
 BEŠLIĆ, Vinka 82, 83, 337
 Bijaći 40, 82
 Bijela Hrvatska 22
 BIŠKUP, Marijan 338
 Bizant 41, 120, 163, 172, 174
 BLAŽ IZ MORAVČA, zagrebački kanonik 35
 BLAŽ, zadarski notar 295
 BLAŽEVIĆ, Zrinka 145, 147, 148, 149, 150, 338, 373

- BOBALJEVIĆ, Vuk 36
 BOGOVIĆ, Mile 356
 Bojana 174
 Bologna 25, 29, 32, 58, 60, 61, 63, 111-112, 113, 121, 128-129, 130, 162, 195, 196, 197, 212, 224, 255, 261, 307, 308, 309, 316
 BONCOMPAGNO DA SIGNA 197
 Bosiljina 166
 Bosna 22, 60, 176
 BOTICA, Ivan 9
 BOTICA, Stipe 93, 338
 BOUGARD, François 129, 130, 347, 358
 BOURGERY, Abel 272, 329
 Brač 91, 135, 148-149, 184-185, 186, 205-208, 220, 312
 BRANDT, Olof 361
 BRANIMIR, hrvatski knez 16, 40, 41, 86, 120, 162-163, 186, 309
 BRATIČEVIĆ, Irena 347
 BRATOŽ, Rajko 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 338
 BRATULIĆ, Josip 338, 339
 BRIBIRCI/BRIBIRSKI, hrvatski ve-
 likaši 27, 339
 BRKOVIĆ, Milko 339
 BRNČIĆ, Jadranka 9
 BRUUN, Christer 341, 366
 BUCZYNSKI, Alexander 363
 BUDAK, Neven 42, 65, 91, 118, 155, 164, 195, 224, 247, 247, 249, 252, 339, 364, 379, 385
 Budimpešta 141, 258
 Budva 174
 Bugarska 121
 BUI, Boris 9
 BULIĆ, Frane (Frano) 43, 44, 45, 94, 99, 104, 117, 118, 236-237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 274, 280, 281, 282, 307, 315, 340, 345
 BUTURAC, Josip 251, 340
 BUVINA, majstor 110, 128, 307
 BUZAD, obitelji 251
 BUŽANČIĆ, Radoslav 72, 74, 340
- C**
 CABAN, Peter 280, 341
 CADORIN, Giuseppe 124, 368
 CAMBI, Nenad 73, 274, 275, 341
 CANA, Zekeria 381
 CAPPELLI, Adriano 41, 43, 341
 Capral (Kapralj) 294, 295
 Carigrad 79
 CASATA, obitelj 266
 CASTIGLIA, Gabriele 361
 CEZAR, Gaj Julije 134, 137, 208-209
 CHAMOUX, François 279, 341
 CHIOFFI, Laura 280, 341
 CHRISTIE, Neil 374
 CIKA v. ČIKA
 CIPIKO, Koriolan (CEPIO, Coriolanus) 36, 147, 287, 341
 CIRIJAK IZ ANKONE 35, 36
 Cividale v. Čedad
 Cluny 56
 COCCI, Alfredo 191, 342
 COLEMAN, Kathleen M. 260, 342
 COLETI, Jacopo 236, 340, 345
 COOLEY, Alison E. 279, 331
 Corteolona 42
 CRESTE DE TARALLO 26, 331
 CRIJEVIĆ TUBERON, Ludovik 36, 149, 342
 CRIJEVIĆ, Ilija 36

- CRNICA, splitski knez 181
 CRNOTA, arhiprezbiter 184
 Crvena Hrvatska 22
 CURTIUS, Ernst Robert 89, 123, 133, 135, 342
 CVIJOVIĆ JAVORINA, Ivana 388
 CVITANIĆ, Antun 87, 200, 211, 212, 219, 225, 227, 228, 229, 333, 342, 343
- Č
- Čakovec 288
 Čazma 26, 249-250, 252-255, 316
 Čedad (Civiale del Friuli) 14
 ČEPULO, Dalibor 333
 ČIKA (CICCA), opatica (Zadar) 291, 294-298, 301
 ČORALIĆ, Lovorka 344, 364, 386
 ČREMOŠNIK, Gregor 65, 259, 343
- Ć
- ĆIRKOVIĆ, Sima M. 357
 ĆOROVIĆ, Vladimir (ЋОРОВИЋ, Владимир) 94, 99, 100, 282, 284, 307
- D
- DABRAL, splitski nadbiskup 104, 173-17, 175, 176
 DABRANA, zadarski biskup 294
 DABRO PETRICI, đakon 93
 Dacija 238
 Dalmacija 7, 13, 21, 22, 33, 75, 76, 78, 99, 114, 117, 135, 145, 146, 147, 148, 162, 164, 169, 173, 174, 177, 179, 182, 185, 188, 204, 219, 242, 259, 274 v. Donja; Gornja
 DAMAZ, papa 238, 280
 DAMJAN, sv. 285
 DAMJANOVIĆ, Stjepan 339
 DANDOLO, Andrija, dužd 144, 157, 165, 276
 DANDOLO, Henrik, dužd 189, 192
 DANDOLO, Henrik, gradeški patrijarh 184
 D'AVRAY, David L. 59, 354
 DECLERCQ, Georges 131, 300, 343
 Delmina 162
 DELONGA, Vedrana 39, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 51, 52, 53, 55, 69, 82, 166, 229, 281, 282, 343
 DEMO, Željko 352
 Desinić 287
 DESNICA, Vladan 279, 290
 DEVIĆ, Ivan (DEVICH, Giovanni) 75, 344
 DIEHL, Ernst 279, 290
 Diklo 34
 DIOKLECIJAN, rimski car 74, 75, 117, 149, 235
 DIONIZIJE MALI 244
 DIONIZIJE, ban 191
 DIVERSIS, Filip de (Philippus De Diversis de Quartigianis), pedagog 31, 32, 344
 DOBRE DICIJEV/DITOV, splitski đakon 7, 18, 20, 21, 26, 47-49, 53, 54-55, 57-58, 63, 79, 84, 93-98, 101, 102, 103-105, 178, 181-183, 283, 284, 300, 393, 305-307
 DOBRONIĆ, Lelja 247, 287, 344
 DOLFIN, Pietro 124, 368
 DOMALD, knez 189, 190, 197, 208
 DOMČO (Split), braća 18, 20, 48, 93, 98
 DOMINIK, sv. v. Guzman
 DOMINIK, svećenik 18
 DOMNANA, Čikina kći 291, 295

DOMNION, sv. 62, 71, 117, 153, 235
 DONAT, biskup Kartage 15, 237
 DONAT, zadarski biskup 15, 281
 Donja Dalmacija 22, 149, 162
 Donja Stubica 287
 Drač 174
 DRAGANIĆ-VRANČIĆ, obitelj 146
 DRAGANOVIĆ, Krunoslav 369
 DRAGO, prior (Zadar) 291, 294-295, 296
 DRAGO, rapski biskup 85, 298
 DRAŠKOVIĆ, Gašpar 287-288
 Drivast 176
 DRUŽAK 271, 275, 276, 317
 DU CANGE, Charles du Fresne 166, 344
 Dubrovnik 13, 18, 22-23, 25, 31-32, 35, 35, 65, 120, 147, 169, 170-178, 180, 184, 185, 223, 304, 311-312
 DUCHESNE, Louis /Marie Olivier/ 328
 DUDA, Bonaventura 323
 DUH, zagrebački biskup 23
 DUJAM, otac Čike 291
 DUJAM, sv., solinski biskup 20, 33, 74-79, 89, 91, 102, 117, 118, 129, 135, 136, 149, 155, 179, 235, 236, 237, 239, 242, 244, 280, 305-306, 312, 315
 DUKIĆ, Josip 338, 353, 360, 367, 371, 387
 Duklja 22, 171, 175, 176
 DUKLJANIN, pop 21, 120, 148, 149, 161, 170, 171-172, 175
 Dunav 162

Đ

ĐEVENICA, Miroslav 372

E

EDMONDSON, Jonathan 341, 366
 EINHARD 40, 344
 EKL, Vanda 344
 EMANUEL KOMNEN, car 177
 EMERIK, ugarsko-hrvatski kralj 58, 190, 255
 Emilija 121
 ENGEL, Pál 260, 263, 344
 Epidaur 147, 169, 170, 171, 172, 223, 311-312
 Epir 162
 ERDEDI, obitelj 289
 ERIK, furlanski markgrof 53, 230
 ERMOLAIS, Juraj de, rapski biskup 33
 ERNEČIĆ, Dražen 364
 EUFEMIJA, opatica (Trogir) 298
 Europa 13, 19, 25, 39, 40, 43, 46, 62, 63, 66, 111, 121, 139, 162, 189, 190, 196, 235, 249, 288, 313
 EUZEBIJE IZ CEZAREJE 7, 72

F

FALKON, opat 298
 FARLATI, Daniele 48, 93-94, 95, 97, 101, 103, 104, 109, 123, 124, 151, 152, 184, 185, 236, 237, 238, 239, 248, 306, 340, 342, 345
 FELICIJAN, nadbiskup ostrogonski 99-100
 Fermo 225, 228, 315
 Ferrara 36
 FERRARI, Sigismund 258, 264, 265, 334, 345
 FIAMMA, Galvano della 266
 FILIPČIĆ, Ivan 288, 345
 FILOKAL, Furije Dionizije 280

- FIOCCHI NICOLAI, Vincenzo 361
 Firenza 111, 128, 197, 210, 226
 FISKOVIĆ, Cvito 328, 334
 FISKOVIĆ, Igor 56, 298, 346, 358
 FLOR 62
 FLORA, božica 289
 FLORENCIJE, epidaurski biskup 172
 FORETIĆ, Vinko 185, 332, 346
 FOSTER, John 112, 346
 FRANCHINI, Vittorio 197, 198, 226, 346
 Francuska 32, 251-254, 255, 316
 FRANZEN, August 111, 346
 FRANJO (FRANE) ASIŠKI, sv. 63, 111, 112, 113, 114, 122, 308, 309
 Fribourg 388
 FRIDRIK II., car
 FUČAK, Jerko 323
 Fulda 56
 FUSKO, braća 18, 20, 48, 98
 FUSKO, Paladije, pisac 36, 146, 273, 346
 FUSKO, svećenik 93, 103
- G**
- GABRIČEVIĆ, Branimir 281, 346
 GAJAN (Gaianus), salonitanski biskup 238-239
 GALOVIĆ, Tomislav 9, 35, 247, 347
 GAMULIN, Vesna 325, 326
 GARAGNIN, obitelj 258
 GARGAN DE ARSCINDIS v. ARSCINDIS, Gargan de
 GAS, Filibert 232
 GASTIKA, župan 40
 GAUDENTIUS, Augustus 266, 328
 GAUDIJE, nadbiskup 136
 GAUTHIER, Nancy 331
 GEARY, Patrick J. 54, 56, 131, 300, 347
 GEBIZON, papinski legat 229
 GEIZRUG, grofovi 289
 GEJZA, ugarsko-hrvatski kralj 163
 GELAZIJE I., papa 243
 Genova 118, 288
 GERARD IZ MODENE, franjevac 115
 GERARDUS DE PADUA 26
 GIACOMO DA VARAZZE (Iacobus de Voragine) 118
 GIOANNI, Stéphane 129, 132, 133, 347
 GJULA, ban 113
 GLAVIČIĆ, Branimir 330, 347, 357
 GLICERIJE, car, salonitanski biskup 118, 235, 242-243
 GLIGO, Vedran 212, 227, 287, 326, 327, 328, 329, 331, 333, 334, 341, 343
 GLOBAČNIK, Matko 32, 347, 366
 GÖCKENJAN, Hansgerd 63, 347
 GODEČAJ, župan 278
 GOLDSTEIN, Ivo 76, 118, 158, 251, 335, 344, 347, 348, 353, 362, 377
 Gomora 90, 133
 Gornja Dalmacija 22, 119, 162, 170, 173, 174, 175-176, 177, 178, 182
 Gornji Muć 16, 40, 41
 GORTAN, Veljko 271, 327, 330, 357, 357, 372, 380
 GOTTSCHALK, benediktinac 42
 GRAČANIN, Hrvoje 370
 Gradec (Zagreb) 27
 GRANDGENT, Charles Hall 75, 348
 GRANIĆ, Miroslav 333
 GRBAVAC, Branka 348

- Grčka 121
 GRGIN, Borislav 36, 251, 348
 GRGUR BARSKI v. DUKLJANIN, pop
 GRGUR BRIBIRSKI 114
 GRGUR I. VELIKI, papa 18, 23, 59, 60, 62, 118, 131, 137, 170, 171, 172, 207, 244, 248
 GRGUR VII., papa 55, 99, 120, 173
 GRGUR IX., papa 113, 255
 GRGUR, barski nadbiskup 22, 149, 177
 GRGUR, hrvatski velikaš 197
 GRGUR, kardinal 188
 GRGUR, opat 57
 GRGUR, zadarski biskup 55, 299
 GRGUR NISENSKI, crkveni otac 244
 GRIZOGONO, Frederiko, astronom 36
 GRUBA, opatica (Split) 300
 GRUBER, Dane 175, 348
 GRUBEŠA, knez 201
 GRUBIŠIĆ, Silvije 323
 GRUBIŠIĆ, Slavo 228, 333, 334
 GUHALIS, župan 185
 Gulf 191
 GULIN, Ante 26, 28, 247, 252, 257, 262, 263, 348
 GUMPURT, benediktinac 42
 GUNCCEL, splitski nadbiskup 90, 113, 115, 118, 119, 134, 209, 308
 GUNJAČA, Stjepan 151, 158, 310, 325, 349
 GUZMÁN, Dominik 111-112, 113, 308
 GVALTERIJE, notar 26
- H**
 HADRIJAN I., papa 13, 14, 76-77, 79, 305
 HADRIJAN IV., papa 183-184
 HADRIJAN, kancelar 255
 HALÁSZ, Éva B. 27, 349
 HANDEGIS, istarski biskup 40
 HANDLEY, Mark A. 281, 349
 HASELDINE, Julian 63, 349
 HAZULIN, Ivana 398
 HECHT, Alexander 131, 300, 350
 HEIDECKER, Karl 343, 350
 HEKTOROVIĆ, Petar 84
 HELMOLD 62
 HELYAS, canonicus Spalatensis 26
 HENRIK II., car 173
 HENRIK IV., car 99
 HERAKLEON/HERAKLION, car 155, 172
 HERAKLIJE, car 155
 HERCIGONJA, Eduard 42, 65, 347, 361, 363
 HERKOV, Zlatko 228, 333, 334
 HERMAN DALMATIN 33
 HEZIHUJE, salonitanski biskup 238, 239, 240-241
 HILDEBERT, pisac 135
 HOFFILLER, Viktor 368
 HOLJEVAC, Robert 134, 350
 HOMER 327
 HONORAT, arhidakon 118
 HONORIJE STARIJI (Honorius Senior), salonitanski biskup 243-244
 HORACIJE 62, 137
 HORVAT, Andela 288, 350
 HORVAT, Saša 279, 350
 HRABAN MAUR 56, 59
 HRANKOVIĆ, Dujam 148

- Hrvatska 7, 8, 13, 14, 18, 25, 26, 29, 32, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 69, 81, 99, 114, 124, 145, 146, 149, 162, 164, 173, 182, 185, 207, 209, 252, 273, 275, 287 v. Bijela; Crvena
- HUGOLIN, splitski nadbiskup 65
- HUGON, pisar 56
- HUGRIN, kaločki nadbiskup 91
- HUGRIN, prepošt 250, 251, 253, 254, 255
- HUGRIN, splitski nadbiskup v. UGRIN
- Hum 202, 313
- HUSIĆ, Snježana 369, 379
- Hvar 84, 147, 177, 184-188, 312
- I**
- Ilirija/Ilirik 42, 143, 145, 149, 236
- Ilok 35
- ILJKO, tzv. knez 276
- INOCENT II., papa 177
- INOCENT III., papa 58, 111, 186-188, 189, 190
- INOCENT IV., papa 63
- IOHANNES DE CASULIS 26
- IOHANNES QUALIS 26
- Irska 13
- Istra 13, 14, 16, 40, 76, 230, 231, 274
- Italija 14, 15, 22, 26, 29, 31, 32, 41, 43, 61, 64, 70, 74, 109, 112, 114, 115, 121, 148, 209, 224, 249, 255, 260, 287
- IVAN ARHIĐAKON GORIČKI 32, 247, 248, 258, 260-265, 304, 316
- IVAN CIMISK, car 163
- IVAN ĐAKON, kroničar 169, 175, 271, 275-276
- IVAN, evanđelist 15, 70, 71, 74, 77, 87, 134
- IVAN GORIČKI v. IVAN ARHIĐAKON GORIČKI
- IVAN IV., papa 76, 163, 170
- IVAN VIII., papa 41, 86
- IVAN X., papa 51
- IVAN XII., papa 259, 260, 262
- IVAN XIII., papa 41
- IVAN IZ KRKA, potestat 224
- IVAN IZ MORAVČA, zagrebački kanonik 35
- IVAN IZ VITERBA (Iohannes de Viterbo) 112, 197, 198-207, 210, 213, 236, 308, 328
- IVAN KAPISTRAN, sv. 35
- IVAN KESTENSKI (Česmički, Ianus Pannonius) 36
- IVAN KRSTITELJ, sv. 81, 82, 83
- IVAN, legat 76
- IVAN RAVENJANIN (Joannes de Ravenna Conversini), dubrovački notar 31
- IVAN RAVENJANIN, splitski nadbiskup 13, 14, 69-70, 72-7, 75, 77-79, 117, 118-119, 136, 156, 281, 301
- IVAN TROGIRSKI, sv. 33, 60, 324
- IVAN TVRDAKOV, splitski nadbiskup 281
- IVAN URSINI, bl., trogirski biskup 30, 62
- IVAN ZLATOUSTI, crkveni otac 244
- IVAN ZLATOUSTI, patrijarh 240
- IVAN, dubrovački nadbiskup 171
- IVAN, splitski nadbiskup 13, 72
- IVAN, svećenik 15, 136, 261
- IVAN, svećenik iz vremena kneza Višeslava 81
- IVANA IZ SIRMIJA, opatica 281
- IVANČAN, Ljudevit 247, 249, 350

- Ivanić-Kloštar 249
- IVANIŠEVIĆ, Milan 76, 82, 172, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 247, 249, 285, 315, 328, 324, 350
- IVELJIĆ, Iskra 365, 388
- IVIĆ, Nenad 60-61, 62, 89, 90, 91, 116, 118, 123, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 164, 169, 351
- IVŠIĆ, Stjepan 327
- IZAIJA, prorok 83, 85, 88, 90, 91, 135, 287
- IZIDOR SEVILJSKI 21, 62, 88-89, 117, 132, 133, 148, 216, 263
- J**
- Jadran/Jadransko more 56, 62, 63, 76, 273
- Jadrija / Jadar 180
- JADRIJEVIĆ, Ante 45, 59
- Jadro 145, 180, 273, 317
- JAKIĆ-CESTARIĆ, Vesna 297, 351
- JAKOB DE PLACENTIA, biskup 28
- JAKŠIĆ, Nikola 41, 155, 276, 281, 332, 343, 351
- JANEKOVIĆ-RÖMER, Zdenka 344
- JANUARIJE, salonitanski biskup 244
- JARAK, Mirja 162, 352
- JELASKA, Zdravka 257, 352
- JELENA, hrvatska kraljica 8, 17, 19-20, 41, 43, 44-47, 52-53, 83, 102, 103, 120, 137-138, 164, 166-167, 229-230, 231, 282-283, 285, 303
- JENKINS, R. J. H. 326
- JEREMIJA, patricijska obitelj 30
- JEREMIJA, prorok 92
- JERONIM, sv. 62, 132, 134, 244, 271, 274, 280
- Jeruzalem 82, 90
- JOB 85
- Jordan 62, 82, 118, 236, 242
- JOVANOVIĆ, Neven 127
- JOZIĆ, Branko 330, 335
- Judeja 82
- JUDITA 85
- JUEZ GÁLVEZ, Francisco Javier 127
- JULIJANA, sv. 98
- JULIJE NEPOT, car 242
- JURAJ DALMATINAC, majstor 141
- JURKOVIĆ, Miljenko 78, 79, 281, 336, 337, 339, 343, 378
- JURKOVIĆ, Perica 372
- JUSTIN, salonitanski biskup 238, 241-242
- JUSTINIJAN I., car 43
- K**
- KAČIĆI, hrvatski velikaši 223
- KADMO, grčki kralj 135
- Kaloča 254, 260
- KAMPUŠ, Ivan 354, 372
- Kapitul kod Knina 34
- KARAMAN, Ljubo 93, 94, 95, 96-98, 99, 102, 307, 352
- KARBIĆ, Damir 9, 91, 127, 190, 260, 272, 325, 327, 330, 332, 350, 352, 357, 364, 386
- Karintija 162, 274
- KARLO ROBERT, ugarski kralj 28, 260, 262, 265
- KARLO VELIKI, car 13, 40, 42-43, 76, 77, 79, 86, 230, 231
- Kartaga 237

- KASIODOR 244
- KAŠTELAN, Jure 323
- KATAPAN, kancelar 255
- KATARINA, kći Bele IV. 285
- KATENA, opatica 300
- KATIČIĆ, Radoslav 13, 31, 39, 40, 42, 43, 44, 47, 48, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 61, 63, 70, 72, 79, 82, 120, 122, 163, 171-172, 179, 211, 235, 271, 275-276, 282, 283, 285, 291, 292, 309, 327, 352, 371
- KATIĆ, Lovre 45, 60, 122, 131, 172, 282, 309, 353
- KATUŠIĆ, Maja 332
- KAŽOTIĆ, Donat 264
- KAŽOTIĆ, Augustin, bl., biskup 5, 8, 27, 32, 33, 257-267, 304, 316, 379
- KEGLEVIĆ, Šimun 288
- KIENZLE, Beverly Mayne 59, 354
- KLAIĆ, Nada 27, 28, 31, 32, 33, 61, 64, 65, 91, 109, 118, 119, 120, 122, 124, 128, 139, 143, 152-154, 158, 164, 173, 183, 184, 187, 190, 191, 208, 212-213, 217, 224, 247, 249, 251-252, 254-255, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 271, 275, 292, 298-299, 310, 311
- KLAIĆ, Vjekoslav 162, 163, 195, 354
- KLEMENT III., papa 176
- Klis 191
- KNEZOVIĆ, Pavao 355
- KNIEWALD, Dragutin (Carolus) 69-70, 340, 355, 381
- Knin 15, 28, 34
- KOBOL, Ladislav, zagrebački biskup 32
- KOKOLE, Stanko 355
- KOLANOVIĆ, Josip 326, 332
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira 362, 374, 385
- KOLARIĆ, Juraj 279
- KOLOMAN, herceg 191, 207, 247, 250, 255
- KOLOMAN, ugarsko-hrvatski kralj 60, 100, 207, 301
- KOLUMBIĆ, Nikica 36, 339, 355
- KOMES MARCELIN 242
- KONRAD IV., kralj 63, 64, 121
- KONSTANTIN II., car 155
- KONSTANTIN III., car 172
- KONSTANTIN IV., car 172
- KONSTANTIN VII. PORFIROGENET, car 22, 77, 170, 171-172, 275
- KONSTANTIN VIII., car 173, 175
- Konstantinopol 121, 155, 189
- Kopar 146, 273
- Koprivnica 27, 364
- KORADE, Mijo 373, 379
- Korčula 22, 29, 175, 185, 186
- KORDIĆ, Krunoslav 372
- KORNELIJE, plemenitaš 113
- KOSTRENČIĆ, Marko 39, 323, 325
- KOŠČAK, Vladimir 79, 355
- Kotor 174, 175, 176, 177
- KOVAČIĆ, Slavko 59, 177, 182, 185, 186, 187, 188, 240, 328, 353, 355, 360, 367, 371, 387
- KOVAČIĆ, Vanja 330, 335, 367
- KOŽIČIĆ BENJA, Šimun, biskup 36
- Krajina (Dalmacija) 158, 186
- Kras (Liburnija) 248, 251, 253, 254, 274
- KRASIĆ, Stjepan 69, 112, 196, 356
- KRČELIĆ, Baltazar Adam 247, 254, 255, 257-258, 260, 261, 264-265, 316, 317, 356
- KRESCENCIJE, splitski nadbiskup

- 18, 20, 55, 57, 79, 181, 299, 396
 KRESINA, Ante 323
 KREŠIMIR II., hrvatski kralj 44,
 120, 162, 166, 167
 KREŠIMIR III., hrvatski kralj 173,
 175
 KRINE, prior (Zadar) 291
 KRIVOŠIĆ, Stjepan 356
 KRIŽMAN, Mate 358
 Krk 18, 177, 224, 274
 KRNČEVIĆ, Željko 41, 351
 KRSTIĆ, Kruno 36, 356
 KRŠAVA, Petar, opat (Zadar) 36
 KRŠEVAN, sv. 121, 189
 KRŠNJAVI, Izidor 356
 KRUHEK, Milan 356, 363
 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan
 248, 357
 KUMAN, splitski klerik 207
 KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna 346,
 356
 Kurecija 145, 273
 KURELAC, Iva 127, 146, 147, 357
 KURELAC, Miroslav 91, 330, 346,
 357, 359
 KUZMA, sv. 285
 Kvarner 162, 274
- L**
 LADIĆ, Zoran 325, 330, 357
 LADISLAV, zagrebački biskup 62,
 261, 262
 LAMPREDIJE, zadarski nadbiskup
 183
 LAMPREDIJE, splitski nadbiskup
 103, 182-183
 LASIĆ, Dionizije 360
 Lastovo 186
 LASZOWSKI, Emilij 324, 325
 Lateran (Rim) 75-76, 238, 305
 LATINI, Brunetto 197-198
 LAUŠIĆ, Ante 95, 98, 357
 LAV IX., papa 173
 LAV, car Istočnoga Rimskog Carstva
 242
 LE BLANT, Edmond /Frédéric/ 357
 LE GOFF, Jacques 90, 112, 133, 196,
 197, 357
 LELJAK, Robert 292, 332, 333, 358
 LEON, papa 77
 LEONCIJE, salonitanski biskup 237-
 239, 315
 LEOPOLD, car 289
 Lepoglava 249
 Lepur 16, 40
 LEVAK, Maurizio 230, 358
 LEVANIĆ, Karmen 364
 Liburnija 274
 Ligurija 121
 LITTLECHILDS, Rebecca Leigh
 280, 358
 Lokrum 175, 281
 Lombardija 266
 LONZA Nella 215, 299, 333, 358
 LOPEZ, Roberto S. 112, 197, 224,
 225, 358
 LOTAR I., kralj/car 42, 43
 LOVRENOVIĆ, Dubravko 358-359
 LOVRO ILOČKI, velikaš 35
 LOVRO, splitski nadbiskup 18, 20,
 21, 48, 53-55, 57, 58, 60, 78, 79, 85,
 90, 99, 100, 102-103, 119, 120, 134,
 153, 165-166, 167, 181, 282, 284, 295,
 298, 303, 306, 272
 LOVRO, sv. 41
 Lucca 31

- Lucera (Apulija) 260, 262, 264, 265, 266, 316
 LUCIJE III., papa 186, 187
 Lučac (Split) 17
 LUČIĆ, Ivica 376
 LUČIĆ, Josip 326, 359
 LUČIĆ-LUCIUS, Ivan 30, 60, 100, 109, 124, 127, 139, 146, 151, 152, 208, 217, 218, 265, 273, 283, 298, 307, 310, 359
 LUČIN, Bratislav 79, 127, 136, 359, 365, 385
 LUČIN, Kažimir 359
 LUDOVIK I. ANŽUVINAC, ugarsko-hrvatski kralj 27
 LUKA EVANĐELIST, sv. 85, 87
 LUKAN (Marcus Annaeus Lucanus) 62, 137, 145, 146, 180, 220, 272-274, 285
 LUKAR DUJMOV, arhidakon 183, 186
 LUKAR, hvarski biskup 186
 LUKIĆ, Berislav 358
 LUKINOVIĆ, Andrija 247, 253, 359
 LUKŠIĆ, Tugomir 336, 339, 378
 LUPA, rapski biskup 55, 299
- LJ**
 LJUBIĆ, Šime 329
- M**
 MACAN, Trpimir 357, 378
 MADIJE, prior (Zadar) 291
 MADIJEV, Miha de Barbazanis 30, 64, 139, 144, 258, 259, 305, 329
 MADIJEVCI, obitelj 96
 Mađarska v. Ugarska
 MAGIĆ, Vladimir 359
 MAIOL, opat 56
 MAJEROVIĆ, Marko 9
 MAJNARD, papinski legat 21
 MAJNARIĆ, Ivan 332
 MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, Nives 376
 MAJO, prior 298
 MAJON, splitski đakon i skriptor 20
 Makarska 186
 Makarsko primorje 168
 MAKSIM, biskup u Saloni
 MAKSIM, konzul 118, 137
 MAKSIM MLAĐI 235, 237, 241, 242
 MAKSIM STARIJI, salonitanski nadbiskup 237
 Mali Tabor 289
 MANAS, splitski nadbiskup 119, 181
 Manastirine (Solin) 45, 76, 236, 238, 239, 241
 MANDIĆ, Dominik 360
 MANOJLOVIĆ, Gavro 354
 MANTELLO, Frank Anthony Carl 349, 354, 366, 374, 382
 MARAKOVIĆ, Marko 9
 MARASOVIĆ, Tomislav 72, 360
 MARCOS, Juan-José 75, 360
 MARETIĆ, Tomo 327
 MARGARETA, kći Bele IV. 285
 MARGETIĆ, Lujo 29, 40, 43, 109, 118, 119, 120, 124, 143, 144, 156, 157, 164, 165, 195, 224, 228, 230, 231, 258, 261, 291, 360
 Marica (rijeka) 65
 MARIĆ, Mile 355
 MARIHNA, redovnica 296
 MARIJA (MARIHNA), opatica (Split) 300
 MARIJAN, Livio 179, 365, 375, 387

- MARIN, Emilio 73, 76, 236, 238, 241, 331, 351, 361
- MARIN, splitski nadbiskup 78, 163
- MARKO, evanđelist 70, 83, 85, 112, 287
- MARKOVIĆ, Ivan 361
- MARKOVIĆ, Jasna 326
- MARKOVIĆ, Miroslav 284
- MARKUŠ, Stjepan 342
- MARKVARD, notar 26
- Maronija 158, 162, 275
- MARS, bog 288
- MARTIN MANZAVINOV, hvarski biskup 185
- MARTIN ZADRANIN, dominikanać 33
- MARTIN, hvarski biskup 177, 184, 185, 186, 187
- MARTIN, klerik 182, 184
- MARTIN, opat 170, 172
- MARTIN, splitski nadbiskup 17, 20, 43, 44, 46, 47, 52, 53, 83, 102, 103, 163, 229, 230, 281, 282-283, 284, 285
- MARTIN, sv. 18
- MARUCCHI, Orazio 280, 361
- MARULIĆ, Marko 51, 127, 148
- MARUN, Luj 277, 362
- Marusinac (Solin) 241, 242, 243
- MARUŠIĆ, Juraj 54, 291, 362
- MAŠTROVIĆ, Vjekoslav 370
- MATAFAR, Nikola, zadarski biskup 31, 65, 91
- MATAS, Ante Konstantin 31, 362
- MATEJ, evanđelist 15, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91
- MATEJČIĆ, Ivan 362
- MATIJA KORVIN, ugarsko-hrvatski kralj 36
- MATIJAŠIĆ, Robert 279, 331, 363
- MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana 9, 13, 26, 27, 28, 29, 34, 39, 40, 41, 43, 47, 48, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 72, 74, 79, 81, 82, 83, 84, 102, 113, 129, 131, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 151, 154, 155, 156, 157, 162, 165, 166, 169, 172, 179, 180, 182, 211, 213, 214, 217, 219, 223, 235, 236, 250, 254, 255, 258, 263, 271, 276, 278, 280, 281, 284, 286, 287, 288, 289, 362, 363, 364, 365, 466, 371, 382, 385, 386, 387
- MATIJEVIĆ, Zlatko 362
- MATKOVIĆ, Stjepan 363
- MAURICIJE, istarski biskup 13, 14
- MAZZOLENI, Danilo 280, 366
- McLEAN, Bradley Hudson 279, 366
- MECCARELLI, Massimo 337, 387
- Međimurje 248
- Međurječje 26, 35
- MENČETIĆ, Petar 36
- MESSAGALINA, Ivan 17
- MESSAGALINA, Nemira 17
- MESSAGALINA, Tiha 17
- METODIJE (METHOD), sv. 100
- MICHIELI, Dominik, dužd 48, 100, 283
- MIHAEL/MIHO, zadarski biskup 182, 261
- MIHAEL/MIHOVIL (MIHAJLO) KREŠIMIR, hrvatski kralj 164, 167
- MIHAJLO, bizantski car 44, 104
- MIHAJLO, hvarski biskup 188
- MIHAJLO, zahumski knez 51
- MIHALJČIĆ, Rade 39, 52, 366
- MILADINOV, Kiril 370

- MILADINOV, Marina 370
Milano 238, 266
MILANOVIĆ, Jozo (osb) 330, 335, 367
MILECIJE, pjesnik 31, 65, 171
MILIČIĆ, Irena 373
MILOŠEVIĆ, Ante 343, 350
MIRAČA, opatica (Split) 300
MIROŠEVIĆ, Franko 379
MISCIATTELLI, Pietro 200, 334
MISLAV, hrvatski knez 275
MLADEN III. ŠUBIĆ, knez 34, 285-286
Modena 115
MODRIĆ, Rajka 325
MONTEFORTI, Šimun de 189
MONTICOLO, Giovanni 328
MORAVCSIK, Gyula 326
Moravče 35
MOROVIĆ, Hrvoje 326, 327, 328, 329, 331, 334
MOSTERT, Marco 379
MRNAVIĆ, Ivan-Tomko 147, 258, 264, 317
MUNCIMIR, hrvatski knez 15, 16, 19, 40, 41, 85, 120, 144, 156, 157, 162, 165, 276, 277, 309, 311, 317
Mursa 237
MUSIĆ, Ivica 366
MUSTAĆ, Ivan 326
MUTERIN 248
- N**
NAGY, Balázs 352
Napulj 28, 237, 265
NARCIS 289
NATAL, biskup u Saloni 118
NELIPČIĆI, hrvatski velikaši 223
NERALIĆ, Jadranka 326
Neretva 206, 275
NESTOR 134
NICEFORIJ, splitski prior 103, 104
NICOLAUS BENEDICTI 332
NICOLAUS qm. IOHANNIS DE VERONA 26
NIKOLA II., papa 173
NIKOLA ILOČKI, velikaš 35
NIKOLA MANZAVINOV 186, 187
NIKOLA MODRUŠKI 36
NIKOLA ZADRANIN, filozof 36
NIKOLA, trogirski opat 188
NIKOLAJEVIĆ-STOJKOVIĆ, Ivanka 367
NIKOLIĆ JAKUS, Zrinka 291, 296, 298, 367, 385
NIKOLIĆ, Davor 385
Nikomedija 237
NIKŠIĆ, Boris 373
Nin 16, 28, 42, 78, 120, 137, 276
Nocera 259, 260, 262, 316
NORTHCOTE, James Spencer 279, 367
NOVAK, Grga (Grgo) 128, 148, 155, 185, 367, 370, 372
NOVAK, Viktor 18, 21, 48, 54, 55, 56, 69, 71, 72, 75, 77, 93, 96-97, 98, 99-100, 104, 282, 283, 291, 292, 293, 294, 295-296, 297, 298-299, 307, 328, 333, 368, 376
NOVAKOVIĆ, Darko 149, 342, 356, 382
Novigrad (istarski) 13, 14
- O**
Obrovac 295
ODILON, opat 56

- ODISEJ 134
 ODON, opat 56
 OLIBRIJE, car 242
 Omiš 97, 208, 275, 286, 313
 ORBINI, Mavro 139, 149, 310, 369, 379
 OREST 242
 OROZIJE 145
 ORSEOLO, Petar II., dužd 175
 Osor 18, 22, 23, 65, 135, 177
 OSTOJIĆ, Ivan 85, 369
 OSTROGORSKI, Georgije 172, 173, 189, 369
 OSTROILO, kralj 49
 Ostrovica 16
 OTO/OTTO, majstor 110, 128
 Otok u Solinu 17, 45, 52, 120, 166, 282
 OTON, kardinal 113
 Otres 16
 OVIDIJE 62, 137, 272, 285
- P**
- Padova 36, 145, 261
 PADOVAN, Ivo 374
 Pađene 16
 Pag 31
 PAGAN DE PETRA 266
 Paganija 275
 PALADA 289
 PALADIJE IZ DACIJE, arijanski biskup 238
 PALOSFALVI, Tamas 344
 PANDŽIĆ, Bazilije 360
 Panonija 13, 274
 PANTELIĆ, Marija s. Agnezija 78, 370
 Pariz 32, 132, 251, 252, 253, 254
 Parma 266
 PASHAZIJE, salonitanski biskup 241
 PATERIJE, konzul 241
 PAUL, Guilelm Theodor 323
 PAULIN, patrijarh i pjesnik 53, 230
 PAVAO DALMATINAC 33, 60, 112, 196, 308
 PAVAO PAVLOVIĆ (Paulus de Paulo), zadarski patricij 31, 65, 264, 265, 394, 317, 329
 PAVAO, franjevac 115
 PAVAO, splitski nadbiskup 17, 20, 52, 53
 Pavia 173, 176, 266
 PAVAO ĐAKON 148, 242
 PAŽIN, Zvonko 75, 375
 PECORARI, Jakov, papinski legat 63-64
 Pečuh 135
 PELC, Milan 370
 PERCEVAL IZ FERMA, potestat 225, 228, 315
 PERIČIĆ, Eduard 22, 120, 172, 175, 176, 291, 370
 PERIĆ, Olga 31, 45, 62, 91, 123, 125, 127, 130, 131, 132, 138, 140, 141, 145, 146, 154, 179, 211, 235, 258, 271, 272, 309, 327, 339, 340, 351, 353, 357, 363, 370, 371, 382, 386, 387
 PERINIĆ, Melkior 276, 378
 Perugia 111, 113, 128
 Pesaro 149
 Pešta (Pestium) 135
 PETAR CRNI (Splićanin) 18, 20, 21, 48, 55, 57, 63, 79, 84, 93, 94-101, 103, 282, 283-284, 303, 306-307
 PETAR ČASNI 59
 PETAR DE VINEIS 112, 196, 377
 PETAR KOMESTOR 62

- PETAR KREŠIMIR IV., hrvatski kralj 19, 22, 167, 291, 294, 298, 309
- PETAR LOMBARD, splitski nadbiskup 182
- PETAR LOMBARDSKI 33
- PETAR TRADONIK, dužd 275
- PETAR TRANZIMUNDOV, notar 207
- PETAR, hrvatski velikaš 17, 96, 97, 197
- PETAR, klerik 182, 184
- PETAR, opat samostana sv. Krševana (Zadar) 57
- PETAR, osorski biskup 55, 299
- PETAR, prior (Split) 57, 281, 291, 296, 373
- PETAR, sin kneza Trpimira 14
- PETAR, splitski nadbiskup 115, 136, 156, 165, 182, 186
- PETAR, splitski nadbiskup (XIV. st.) 115, 136, 286
- PETAR, splitski notar 207
- PETAR, sv. 18, 76, 117, 239
- PETAR, zadarski knez 185, 182
- Petrčani 293, 294, 297
- PETRICIOLI, Ivo 82, 83, 183, 184, 187, 190, 191, 281, 292, 354, 371
- PETROVIĆ, Ivanka 371
- PETRUS DE SERCANA, notar 26, 332
- PETRUS PERENCANUS, notar 26
- PICIJE (Split) 186
- Pilot 176
- PIPIN, italski kralj 230
- PISAČIĆ, Ana 332
- PLACENTIA, de Franciscus 26
- PLATICHLEBU, svjedoci 104
- PLATU(I)MISSA, svjedoci 104
- PLINIJE 145, 273
- Plovdiv 239
- Podgorje (srednjovjekovna Slavonija) 249
- POKLEČKI STOŠIĆ, Jasminka 358
- Poljica (Dalmacija) 21, 93, 95
- Poljska 13
- Poljud 96
- PONCHONT, Max 329
- POP DUKLJANIN v. DUKLJANIN, pop
- POPOVIĆ, Gordana V. 358
- POPOVIĆ, Vladislav 70-72, 74, 371
- Portugal 13
- POSAVEC, Vladimir 243, 371
- POSEDEL, Josip 328, 331
- POŽEGA, Ljerka 346
- PRATESI, Alessandro 195, 196, 371
- Pregrada 288
- PRELOG, Milan 18, 271
- PRESILA, član Trpimirove pratnje 14
- PRESTANCIJE, biogradski biskup 165
- PRESTANCIJE, prior 95, 96
- Prevalitana 21
- PRÉVOT, Françoise 331
- PRIBOJEVIĆ, Vinko 147-148, 149, 150, 310, 372
- PRIM (Primus), biskup 236, 237
- PRISTER, Lada 35, 287, 382
- PRLENDER, Ivica 184, 372
- PRODIĆ, Vicko 148, 149 331
- Provansa 61, 112, 114, 197, 209, 224
- PRVOSLAV 215
- Pula 35, 40, 83
- PULJIĆ, Ivica 372

PULJIĆ, Želimir 178, 363, 387

PURTHIN, Ana 288

R

Rab 18, 22, 33, 65, 177, 298

RAČIĆ, Nikša 84, 372

RAČKI, Franjo 326, 327, 372

RADIĆ, Teo 347

RADIĆ, Željko 213, 219, 337, 372, 387

RADOVAN, majstor (XIII. st.) 34, 58, 110, 111, 128, 129, 307

RADOVIĆ, Borislav 341

RADY, Martyn 263, 373

RAJNERIJE (ARNIR), sv. 103, 104, 177

RANIĆ, Ilija 369, 379

RAPANIĆ, Željko 43, 44, 45, 46, 52, 55, 57, 72, 73, 79, 82, 93, 98, 100, 229-230, 231, 281, 282, 283, 346, 373

RATKAJ, Petar II. 287

RATKAY, Karlo Josip 289

RATKAY, Sigismund 288, 289

RATTKAY, Juraj 258, 373

RAUKAR, Tomislav 51

Ravena 70, 73, 74, 76, 79, 242, 273, 305

RAY, Roger 374

RAŽOV, Slavko 332

Rebeco 266

RELJA, bizantski namjesnik 138

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje 44, 45, 239, 271, 275, 279, 280, 281, 282, 325

REYNOLDS, Paul Anthony 280, 374

REZAR, Vladimir (Vlado) 149, 342, 373, 375

REZAR, Vlasta 149, 342

RIGG, Arthur George 349, 354, 366, 374, 382

Rika (solinska) 180, 273, 274

Rim 13, 42, 53, 70, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 89, 124, 151, 170, 179, 184, 188, 240, 279, 281

RIMAC, Marko 386

RISMONDO, Vladimir 64, 326, 328, 329

RITIG, Josip 346

Rižinice 14, 16, 40, 42

ROBERT, kralj Apulije i Sicilije 259, 260

ROGERIJE IZ APULIJE (Ruggiero Delle Puglie), nadbiskup 115, 121, 179

ROGERIJE, nećak kneza Domalda 63, 64, 66, 208

ROKSANDIĆ, Drago 366, 388

ROLANDIN PASAGERIJEV (Rolandinus Passageri) 112, 196, 329

ROMAC, Ante 214, 375

ROSANA, opatica 295, 300, 301

ROSINI, Sofija 289

ROWE, Gregory 358

RUDAN, Evelina 385

RUDGER, češki cistercit 22

RUFIN, pisac 274

RUPČIĆ, Ljudevit 323

S

SABACIJE, notar 26, 104, 112

Salona 5, 8, 13, 44, 51, 70, 72-78, 90, 117, 133, 135, 145, 148, 169, 170, 172, 179, 180, 223, 235-237, 241-244, 272-273, 305, 307, 309, 310, 311-312, 314, 315

Samobor 288

- SAMUILO, car 174, 175
 SAVERRE, Tomazin de, notar 26
 SAXER, Victor 70, 71, 74, 75, 375
 SCHWANDTNER, Ioannes Georgius 124, 331
 SEAR, David R. 243, 375
 SEBESLAV, ilirski kralj 148
 SEBŐK, Marcell 352
 SELEM, Alessandro 212, 375
 Selo u Poljicima (Dalmacija) 21, 93, 95
 SENEKA 285
 SERVIJE 62
 SEVERITAN, Ivan Polikarp 36
 SHEK BRNARDIĆ, Teodora 373
 Sicilija 259, 260
 SIDWELL, Keith C. 41, 375
 SIKIRIĆ, Zvezdana 344
 Silba 294
 SIMFERIJE, salonitanski biskup 238, 239-240, 241
 SIMFORIJAN, salonitanski biskup 239
 SIMONID S KEJA, pjesnik 279
 Sirmij 281
 SIROTKOVIĆ, Hodimir 326
 Skadar 148, 176
 Sklavonia 162
 SKOK, Petar 54, 291
 Skradin 28, 286
 Slano (Dubrovačko primorje) 34
 Slavonija 27, 28, 32, 35, 207, 247, 248, 249, 261, 262
 SLIŠKOVIĆ, Slavko 364, 386
 SLOBA, svećenik 51
 SMIČIKLAS, Tadija 29, 112, 293, 323, 324, 325, 376
 Sodoma 90, 133
 Sofija 237
 SOKOL, Vladimir 275, 365, 366, 376
 Solin 16, 17, 42, 45, 52, 120, 137, 165, 166, 282
 SORBON, Robert 252
 Sorbona (Sorbonne) 251, 252-253, 254, 316
 SOT, Michel 60, 129, 130, 161, 300, 347, 358, 376
 SOVIĆ, Antun 323
 Split 7, 8, 13, 14, 16-18, 20-23, 25-26, 28-30, 34-36, 43, 47-49, 51-66, 69-73, 77-79, 83, 86, 89, 93, 95-96, 99-105, 109-119, 120-125, 127-129, 132, 136, 138-141, 144-145, 148, 151, 162, 168-170, 172-176, 179-182, 184, 187-190, 196-198, 200-204, 206-210, 211-215, 217-218, 220, 223-226, 228, 235, 250, 259, 281, 283-284, 286, 303, 304
 Srbija 176
 STANA, opatica 215, 219, 293, 294, 300, 301
 STANČIĆ, Nikša 247
 STANOJEVIĆ, Stanoje 172, 377, 380
 Stari Grad (o. Hvar) 84
 STEINDORFF, Ludwig 39, 52, 82, 115, 202, 337, 366, 377, 387
 STIPČEVIĆ, Aleksandar 377
 STIPETIĆ, Vladimir 344
 STIPIŠIĆ, Jakov 19, 39, 43, 45, 46, 48, 53, 55, 69, 72, 100, 103, 112, 113, 154, 155, 165, 167, 195, 196, 207, 214, 218, 255, 277, 300, 323, 325, 332, 359, 377
 STJEPAN DRŽISLAV, hrvatski kralj 44, 157, 165
 STJEPAN I., zagrebački biskup 119, 209, 247
 STJEPAN II., hrvatski kralj 19, 44, 62, 104, 120, 162, 166

- STJEPAN II., zagrebački biskup 5, 26, 27, 33, 247-255, 263
- STJEPAN VI., papa 86
- STJEPAN, salonitanski biskup 244
- STJEPAN, sv. 93
- STJEPAN, zadarski biskup 291, 296
- STJEPAN, zapovjednik (o. Brač) 91, 135
- STJEPKO, trogirski knez 206
- Ston 178
- STOŠIĆ, Dobrila 357
- STOŠIĆ, Josip 111, 129, 378
- STRABON 273
- Stridon 271, 274, 275, 317
- STRIJA, opatica (Trogir) 298
- Sučurac 13, 14
- SUIĆ, Mate 41, 44, 45, 46, 180, 271-278, 282, 317, 341, 378
- SUPIČIĆ, Ivan 336, 353, 363, 377
- Sustipan/Sustjepan (Split) 94, 95, 96
- Svač 174, 176, 177
- Sveta Helena (Čakovec) 288
- Sveti Martin 275
- SVETOPELEK, kralj 22
- SWEENEY, James Ross 127, 272, 327, 347, 364, 386
- SZENDE, Katalin 263, 378
- Š**
- ŠAMŠALOVIĆ, Miljen 39, 323, 325
- ŠANJEK, Franjo 139, 356, 369, 379, 380
- ŠEGVIĆ, Kerubin 109, 110, 112, 116, 127-128, 129, 380
- ŠEPAROVIĆ, Tomislav 365, 386
- ŠEŠELJ, Zlatko 356
- Šibenik 23, 31, 35, 36, 41, 140, 145, 146, 233, 273, 294, 310
- ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Filip 9
- ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Nikolina 9
- ŠIMUNDŽA, Drago 375
- ŠIŠAK, Marinko 369, 379
- ŠIŠIĆ, Fedro 22, 44, 45, 52, 64, 120, 139, 140, 155, 156, 162-165, 175, 182, 189, 195, 224, 259, 276, 282, 294, 324, 329, 330, 380
- ŠIZGORIĆ ŠIBENČANIN, Juraj 36, 145, 273, 380
- ŠKVORČEVIĆ, Antun 359
- Šomod 248
- Šopot 16
- ŠTRK, Vjekoslav 250
- ŠUFFLAY, Milan 140, 258, 261, 380
- ŠUPUK, Ante 380
- ŠVAB, Mladen 258, 261, 381
- ŠVOB, Držislav 65, 190, 381
- T**
- TABAK, Josip 323
- TAHI, Franjo 287, 288
- TANODI, Zlatko 250, 255, 381
- TEBALDO, papin legat 186
- TEKAVČIĆ, Pavao 42, 381
- TEOBALD, ostrogonski prepošt 54, 57
- TEODEBERT, benediktinac 42
- TEODOR, svećenik i kancelar 19, 20, 21, 26, 29, 53, 54, 79, 103, 300, 303, 306
- TEODORIK, car 163, 244
- TEODOZIJE, biogradski biskup 165
- TEODOZIJE, car 163
- TEODOZIJE, ninski biskup 78, 86
- TEOFAN 242
- Termopil 279
- Ticini 266

- TIMOTEJ 88, 89
 TIT, sv. 88
 TKALČIĆ, Ivan Krstitelj 248, 330, 381
 Tokinja 294
 TOLJA, opatica 293, 295, 300, 301
 TOLJEN IZ HUMA 202
 TOLJEN POLJIČANIN 202
 TOMA ARHIĐAKON 7, 8, 13, 17, 19, 20, 26, 30, 31, 34, 44, 48, 53-55, 58-66, 69, 72-74, 76, 78-79, 81, 83, 88-89, 91, 93-94, 97-98, 100, 102, 107-158, 161, 165, 169-171, 179-183, 187, 190, 195-198, 201, 204-206, 208-209, 211-212, 214, 217, 219-220, 223-225, 228, 235, 242, 247, 248, 250-251, 254-255, 259, 271-274, 282, 286, 304-31, 317, 334, 385, 386-387
 TOMAŠIĆ, Josipa 385
 TOMAŠIĆ, Nikola 326
 TOMIČIĆ, Željko 364
 TOMIĆ, Celestin 323
 TOMISLAV, hrvatski kralj 22, 51, 120, 156, 162, 163
 Torre Maggiore 63, 305
 Toskana 29, 128
 Tours 99
 TRASK, Willard R. 342
 Travunija 176
 TREGUAN, trogirski biskup 58
 Trogir 18, 22, 28-31, 33-37, 58, 65, 82, 110-112, 115, 120, 123, 128, 129, 140, 146, 206-208, 212, 213, 217-218, 223, 227, 258, 259, 264-267, 273, 285-286, 289, 307, 313
 TROGRLIĆ, Marko 337, 365, 385, 387
 TRPIMIR, hrvatski knez 14, 16, 19, 40, 43, 77, 85, 120, 144, 156-157, 162, 165, 309, 311
 TRPIMIROVIĆI, hrvatska dinastija 44
 Trsat 274
 Trst 224
 TUNBERG, Terence Owen 89, 133, 382
 Tvrdalj u Starom Gradu (o. Hvar) 84
 TVRTKOVIĆ, Tamara 147, 149, 258, 285, 342, 375, 382
- U**
 Ugarska 32, 36, 63, 64, 121, 187, 248, 255, 288
 UGHELLI, Ferdinando 265
 UGLEŠIĆ, Ante 365
 UGRIN (HUGRIN), splitski nadbiskup 91, 115, 119, 132, 250, 251, 253, 254-255, 316
 UJEVIĆ, Mate 352
 Ulcinj 174, 175, 176, 177
 URANIĆ, Igor 279, 382
 URBAN II., papa 100
 URBAN III., papa 187, 315
 URSINI, Jakov 266
 URSINI, Matej Rubej 266
 URSINI, obitelj 266
 Uzdolje kod Knina 15, 40, 276
- V**
 VALENS, biskup Murse 237
 VALENTIĆ, Mirko 35, 287, 355, 382
 VALICA, splitski prior 54
 VANNES BERNARDI DE FIRMO 26
 Varaždin 249
 VEKENEGA/VEĆENEGA, opatica (Zadar) 18, 282, 254, 284, 285, 295, 300, 301

- VEKENEGA/VEĆENEGA, druga
Čikina kći 294
- VEKENEGA/VEĆENEGA, majka
Čikina 291, 294
- Vela Varoš (Split) 17
- VELIKI SEVER 77, 145, 163
- Veliki Tabor 289
- Venecija 36, 95, 102, 121, 124, 170, 183,
184, 185, 187, 189, 190, 191, 312
- VENERA (VENUS) 90, 133
- Veneto 42, 101
- VERAJA, Fabijan 76, 382
- VERGILIJE 62, 137, 272, 280, 282
- Verona 186, 187
- Vertuš (Šomodska županija) 248
- VILIM, princ 285
- Vis 186
- VISCONTIJE IZ MILANA 266
- VIŠEN, hrvatski velikaš 197
- VIŠESLAV, hrvatski knez 15, 41, 81-
82, 86, 276-278, 309, 317
- VIŠIĆ-LJUBIĆ, Ema 338, 353, 360,
367, 371, 387
- VITAL, dubrovački nadbiskup 175,
281
- VITAL, sv. 94, 98
- VITEZ OD SREDNE, Ivan, ostro-
gonski nadbiskup i primas Ugarske
36
- VITEZOVIĆ RITTER, Pavao 251
- Vrana 23
- VRANČIĆ, Antun 146
- VRANČIĆ, Faust 146, 147
- VRANČIĆ, obitelj 140, 145
- VRANDEČIĆ, Josip 150, 220, 382,
385
- VRATOVIĆ, Vladimir 327, 330, 357,
370
- VRŠALOVIĆ, Dasen 185, 383
- VUGDELIJA, Marijan 81, 338, 353
- W**
- WILLIAMS, Nada 346
- WILLIS, John Armine 361
- Z**
- Zadar (*Iader*) 15, 18, 20, 22, 25, 38, 31,
33, 35, 36, 47, 54, 62, 65, 78, 91, 103,
118, 120-121, 146, 162, 167, 170, 175,
177-184, 187-191, 223, 273, 274, 281,
284, 291-300, 301, 304-305, 309, 312-
313, 317, 318
- ZADRO, Dejan 9
- Zagreb 8, 17, 27, 32, 35, 124, 249, 251,
252, 260, 267, 304, 316
- Zahumlje 178
- ZAVOROVIĆ, Dinko 146, 147, 310
- ZAVOROVIĆ, Klara 146
- ZDESLAV, hrvatski knez 86
- ZEKAN, Mate 40, 383
- Zemunik 34
- ZJAČIĆ, Mirko 331, 332
- ZLATAR, Andrea 31, 383
- ZOSIM, papa 240, 315
- ZRINSKI SIGETSKI, Nikola 288
- ZRINSKI, Helena 288
- ZVONIMIR, hrvatski kralj 19, 20-21,
23, 34, 47, 53, 54, 79, 99, 103, 194,
120, 122, 141, 143, 151, 152, 156-157,
162, 165-166, 229, 285-286, 294, 303,
306, 309, 310
- Ž**
- Ždrapanj 16, 41
- ŽIVKOVIĆ, Tibor (ЖИВКОВИЋ,
Тибор) 22, 151, 383
- Žrnovnica 275

SLIKOVNI PRILOZI

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

1) Novac (srebrni solid) Glicerija, rimskog cara (473. – 474.) i kasnijeg salonitanskog biskupa (474. – cca. 480.).

Izvor: <http://test.historialudens.it/didattica-della-storia/128-la-caduta-dell-impero-romano-e-gli-ultimi-imperatori-2.html>

2) *Evangeliarium Spalatense*, f. 151^v /Evangelje po Luki/ (KAS 621).

Izvor: Riznica splitske katedrale / Kaptolski arhiv, Split.

3) *Evangeliarium Spalatense*, f. 245^v /Evangelje po Ivanu; umetnuta prisega krčkog biskupa Petra zapisana beneventanom, a prve dvije riječi karolinom; prisega zadarskog biskupa Andrije zapisana beneventanom; grčki tekst uvoda u Ivanovo evanđelje pisan latinicom – poluuncijalom – kao i osnovni tekst *Splitskog evangelijara* / (KAS 621).

Izvor: Riznica splitske katedrale / Kaptolski arhiv, Split. Usp. *Splitski evangelijar / Evangeliarium Spalatense*. Uvodna studija, transkripcija i uspostava teksta, kritički aparat / Praefationem conscripsit, textum Latinum digessit et apparatus critico instruxit: Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL. Suradnik na transkripciji (ff. 164v-309v) / In textu transcribendo (ff. 164v-309v) operam praebuit: Tomislav GALOVIĆ, Split / Spalati: Književni krug Split / Circulus litterarius Spalatensis (Biblioteka “Knjiga Mediterana”, knj. 92), Nadbiskupija splitsko-makarska / Archidioecesis Spalatensis-Macarscensis, 2016. / MMXVI., 214-214 (bilj. 1).

4) *Passionale – Liber psalmorum*, f. 259^r (MR 164a).

Izvor: Metropolitanska knjižnica, Zagreb / Odjel Depozit Zagrebačke nadbiskupije pri Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Slikovni prilog preuzet iz: Anđelko BADURINA, *Illuminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Institut za povijest umjetnosti, 1995., [22], 103.

5) *Evangeliarium Absarense*, f. 38 (MS Borg. Lat. 339).

Izvor: Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano. Slikovni prilog preuzet iz: *Hrvatska likovna enciklopedija 5* (Mosl – Prib), prir. Zdenka OŽIĆ, Ozana MARTINČIĆ, Bojana FRANIĆ, Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ i „Vjesnik“, 2005., 73.

6) Početak fundacijske listine samostana sv. Marije u Zadru (1066. god.).

Izvor: *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, f. 11^r (Arhiv samostana benediktinki sv. Marije u Zadru).

7) *Kartular samostana sv. Marije u Zadru*, ff. 16^v-17^r.

Izvor: Arhiv samostana benediktinki sv. Marije u Zadru.

8) *Liber horarum Cichae, abbatissae monasterii sanctae Mariae monialium de Iadra*, ff. 71^v-72^r (MS Canon. Liturg. 277).

Izvor: Bodleian Library, Oxford. Slikovni prilog preuzet iz: *Liber horarum Cichae, abbatissae monasterii sanctae Mariae monialium de Iadra (Oxford, Bodleian Library: MS. Canonici Liturgical 277)*, faksimil, (transcriptionem confecit Marijan GRGIĆ, digessit Josip KOLANOVIĆ), Zagreb – Zadar: Hrvatski državni arhiv, Kršćanska sadašnjost i Matica hrvatska Ogranak u Zadru, 2002. (1. sv. – faksimil izvornika).

9) *Evangeliarium Vekenegae*, f. 117^r (MS Canon. Bibl. Lat. 61).

Izvor: Bodleian Library, Oxford. Slikovni prilog preuzet iz: Viktor NOVAK, *Vecenegin evanđelistar – Notae palaeographicae, Starine JAZU 51 [Odjel za društvene nauke] (1962): 5-48 (faksimil).*

10) *Supetarski kartular – Ivra sancti Petri de Gomai (Chartolare sancti Petri)*, f. 4 (KAS 622).

Izvor: Riznica splitske katedrale / Kaptolski arhiv, Split. Slikovni prilog preuzet iz: *Supetarski kartular – Ivra sancti Petri de Gomai (Chartolare sancti Petri)*, uređio i popratio uvodnim arheološkim, historijsko-topografskim, paleografskim, diplomatskim i hronološkim studijama Viktor NOVAK, lingvistička analiza Petar SKOK, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Djela JAZU, knj. 43), 1952. (reprodukcije, fol. 4).

11) *Thomae Archidiaconi Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, f. 4r /cap. III. De sancto Domnio et sancto Domnionie/ (KAS 623).

Izvor: Riznica splitske katedrale / Kaptolski arhiv, Split. Slikovni prilog preuzet iz: *Thomae Archidiaconi Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, faksimilno izdanje (*Splitskoga kodeksa*) izrađeno prema izvorniku iz Arhiva splitske prvostolnice (signatura: KAS 623) iz druge polovice XIII. stoljeća, priredili Radoslav KATIČIĆ, Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL i Olga PERIĆ, Split: Književni krug (Knjiga Mediterana, knj. 31), 2003.

12) „Pacta conventa“ – *Codex Traguriensis/Trogirski kodeks (iz 1387./1388. god.) Salonitanske povijesti* (Cod. Lat. medii aevi 440).

Izvor: Nacionalna knjižnica Széchény (Országos Széchényi Könyvtár), Budimpešta. Slikovni prilog preuzet iz: *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički apa-

rat i prijevod na hrvatski jezik Olga PERIĆ, povijesni komentar Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, studija *Toma Arhidakon i njegovo djelo* Radoslav KATIČIĆ, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 30), 2003., VII-VIII, 446.

13) *Statuta civitatis Spalati*, f. 1^r /prijepis iz XV. st./ (AHAZU IV c 60).

Izvor: Arhiv HAZU, Zagreb. Slikovni prilog preuzet iz: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa međunarodnoga znanstvenog skupa održanog od 24. do 25. rujna 2012. godine u Splitu*, ur. Željko RADIĆ, Marko TROGRLIĆ, Massimo MECCARELLI, Ludwig STEINDORFF, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana, 84), Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2015. (nepaginirani kolorni blok).

14) *Obsidio Iadrensis*, f. 20^v /prijepis iz XVI. st./ (AHAZU II a 35).

Izvor: Arhiv HAZU, Zagreb. Slikovni prilog preuzet iz: *Obsidio Iadrensis*, manuscriptum postumum a Veljko GORTAN, exaratum digesserunt Branimir GLAVIČIĆ et Vladimir VRATOVIĆ, cooperantibus Damir KARBIĆ, Miroslav KURELAC, Zoran LADIĆ – *Opsada Zadra*, rukopis Veljka Gortana priredili Branimir Glavičić i Vladimir Vratović u suradnji s Damirom Karbićem, Miroslavom Kurelcem i Zoranom Ladićem, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (MSHSM, vol. LIV, Scriptores, vol. VI), 2007. [2008.], fol. 20^v.

15) *Libellus Policorion – Rogovski kartular*, ff. 5^v-6^r (HR-DAZD-337).

Izvor: Državni arhiv u Zadru. Slikovni prilog preuzet iz: Tomislav GALOVIĆ (prir.), *Libellus Policorion – Rogovski kartular*. Svezak I. Kodikološki opis, paleografska analiza, faksimil, Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2018. (faksimil).

16) Bl. Augustin Kažotić (freska iz 1348. – 1350. god. Tome iz Modene u blagovalištu dominikanskog samostana u Trevisu).

Izvor: Franjo ŠANJEK, *Dominikanci i Hrvati: osam stoljeća zajedništva (13. – 21. stoljeće)*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost (Analecta Croatica Christiana, sv. 39) i Dominikanska naklada Istina (Dominikanska baština, knj. 5), 2008., 150.

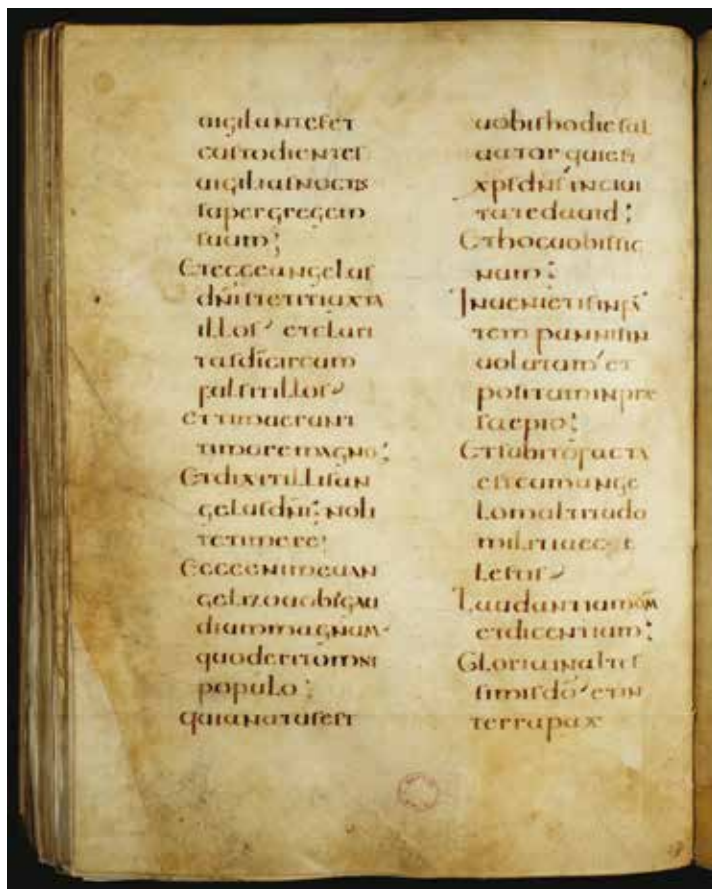
17) Natpis na sarkofagu opatice Ivane na Manastirinama u Solinu (snimio: Ortolf Harl).

Izvor: Solin / Manastirine. Slikovni prilog preuzet iz: Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene, *Tusculum – časopis za solinske teme* 10 (2017) 2 /= Zbornik radova sa znanstvenoga kolokvija »Salonitanska muza Duje Rendića-Miočevića«, Solin, 29. VI. 2016./: 80.

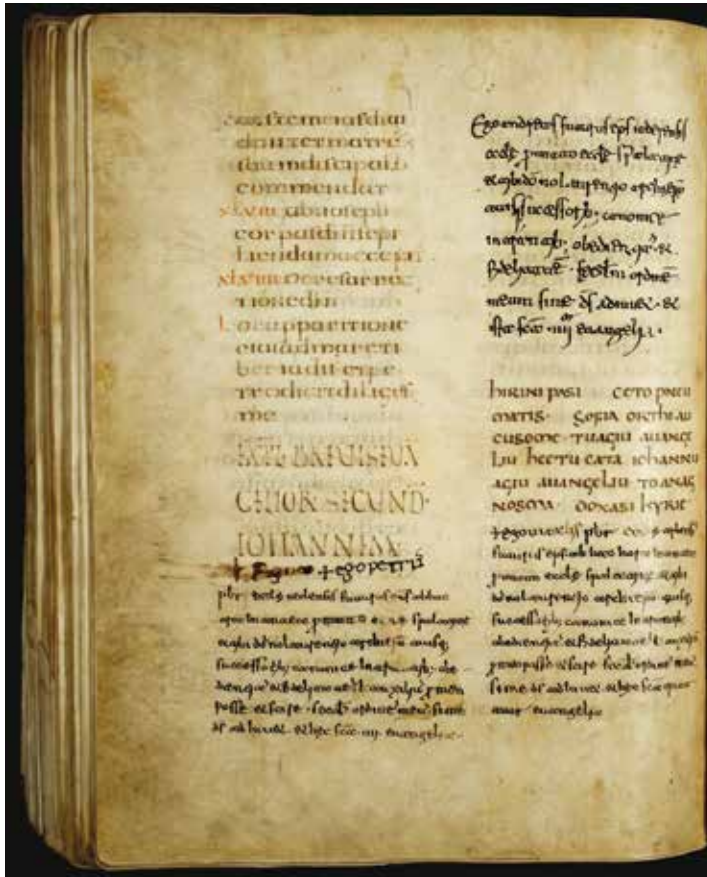
- 18) Ploča s epitafom kraljice Jelene (MHAS, Split / foto: Zoran Alajbeg).
Izvor: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split. Slikovni prilog preuzet iz: Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene, *Tusculum – časopis za solinske teme* 10 (2017) 2 /= Zbornik radova sa znanstvenoga kolokvija »Salonitanska muza Duje Rendića-Miočevića«, Solin, 29. VI. 2016./: 85.
- 19) Epitaf opatice Vekenegge (prva ploča), kapitularna dvorana benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru.
Izvor: Samostan benediktinki svete Marije – Zadar. Slikovni prilog preuzet iz: Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb: Školska knjiga (Biblioteka Clio Croatica) i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997., 62.
- 20) Epitaf Tome Arhidakona (1268.), crkva sv. Frane na obali u Splitu.
Izvor: Crkva sv. Frane na obali, Split. Slikovni prilog preuzet iz: Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb: Školska knjiga (Biblioteka Clio Croatica) i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997., 371.
- 21) Nadgrobni spomenik Ratkajevih u crkvi sv. Marije u Lepoglavi.
Izvor: Crkva sv. Marije, Lepoglava. Slikovni prilog preuzet iz: *Ratkaji Velikotaborski u hrvatskoj povijesti i kulturi 1502 – 1793. U povodu 200-te obljetnice izumrća* (Grad Veliki Tabor, 11. rujna – 10. listopada 1993.), katalog izložbe, ur. Josip Štimac et al., Desinić – Zagreb: Društvo „Veliki Tabor“ i Hrvatski povijesni muzej, 1993., 22.
- 22) Epitaf Petra II. Ratkaja u župnoj crkvi sv. Jurja u Desiniću.
Izvor: Župna crkva sv. Jurja, Desinić. Slikovni prilog preuzet iz: *Ratkaji Velikotaborski u hrvatskoj povijesti i kulturi 1502 – 1793. U povodu 200-te obljetnice izumrća* (Grad Veliki Tabor, 11. rujna – 10. listopada 1993.), katalog izložbe, ur. Josip Štimac et al., Desinić – Zagreb: Društvo „Veliki Tabor“ i Hrvatski povijesni muzej, 1993., 23.

1) Novac (srebrni solid) Glicerija, rimskog cara (473. – 474.) i kasnijeg salonitanskog biskupa (474. – cca. 480.)

2) *Evangelium Spalatense*, f. 151v /Evandjelje po Luki/ (KAS 621)

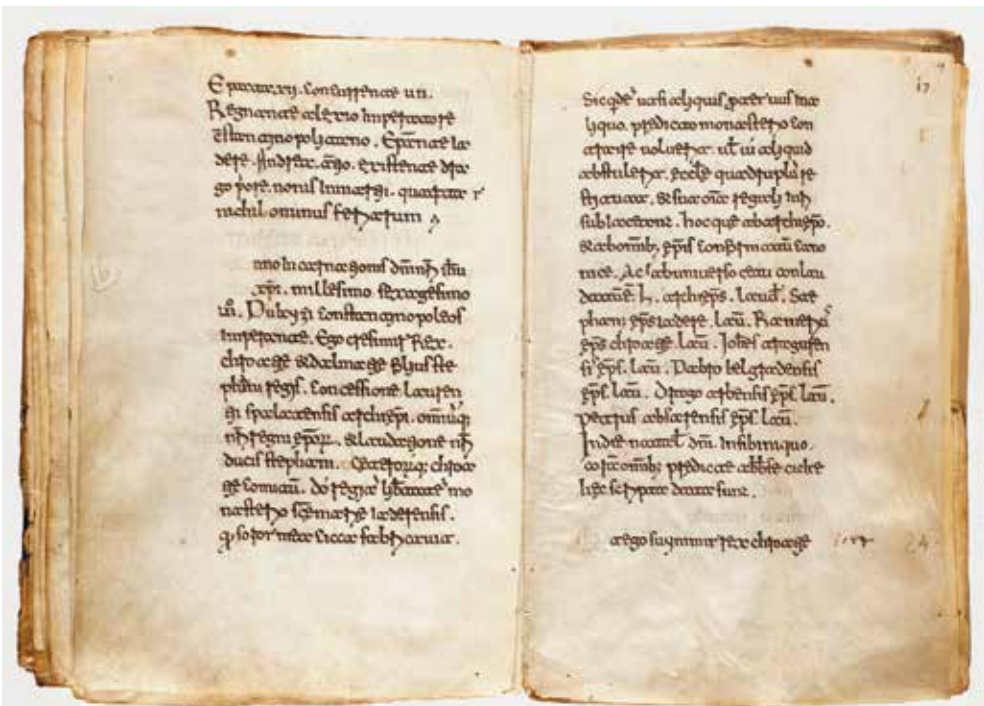

- 3) *Evangeliarium Spalatense*, f. 245v /Evandjelje po Ivanu; umetnuta prisega krčkog biskupa Petra zapisana beneventanom, a prve dvije riječi karolinom; prisega zadarskog biskupa Andrije zapisana beneventanom; grčki tekst uvoda u Ivanovo evandjelje pisan latinicom – poluuncijalom – kao i osnovni tekst *Splitskog evandelijara* / (KAS 621)

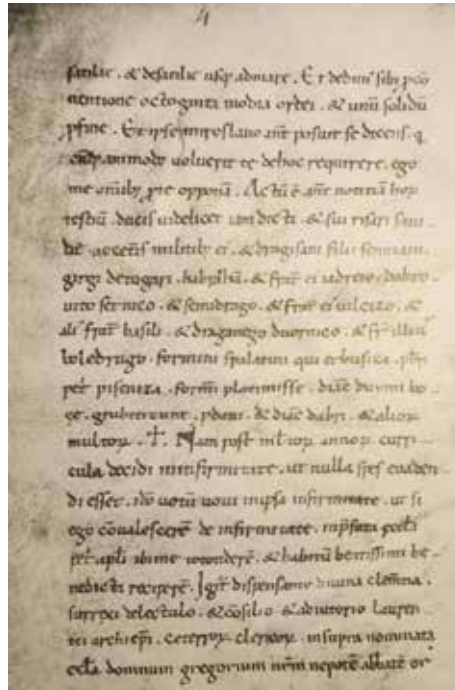
4) *Passionale* – Liber psalmorum, f. 259r (MR 164a)5) *Evangelium Absarense*, f. 38 (MS Borg. Lat. 339)

anno incarnationis domini ihu
 christi. millesimo sexagesimo
 vii. Cetero magno rege regnante christo
 rege. Et stephano laudate presulatu
 ce. cetero magno ibide' p'notariat.
Ego siccae filia domini. Et uelene
 et. nepos m'adu' p'of. uxor an
 d'et filii p'p'et. post in a'et' fecerunt³
 mat' et iudicib; f'emanent' filia
 bus inuidia uocat. iudic' et dom
 naria. Et uelene et. Cetero corpe
 p'pendere. quac'ia' ihu' caduce
 uat. n'p'et' heredi uat' et fu
 c'uta' non am'at' et' p'p'et' au
 uat'. Si q' michi salub' h'us est

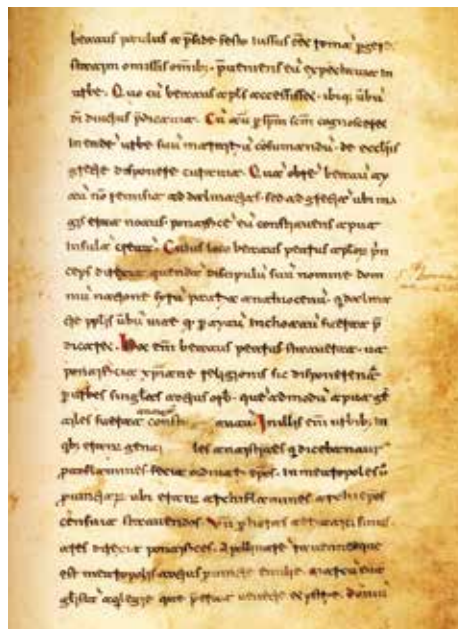
6) Početak fundacijske listine samostana sv. Marije u Zadru (1066. god.)

7) Kartular samostana sv. Marije u Zadru, ff. 16v-17r

10) *Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gomai (Chartulare sancti Petri),*
 f. 4 (KAS 622)

11) *Thomae Archidiaconi Historia Salomitanorum atque Spalatinorum pontificum,*
 f. 4r /cap. III. De sancto Domnio et sancto Domnione/ (KAS 623)

16) Bl. Augustin Kažotić (freska iz 1348. – 1350. god. Tome iz Modene u blagovalištu dominikanskog samostana u Trevisu)

17) Natpis na sarkofagu opatice Ivane na Manastirinama u Solinu (snimio: Ortolf Harl)

18) Ploča s epitafom kraljice Jelene (MHAS, Split / foto: Zoran Alajbeg)

19) Epitaf opatice Vekenega (prva ploča), kapitularna dvorana benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru

21) Nadgrobni spomenik Ratkajevih
u crkvi sv. Marije u Lepoglavi

22) Epitaf Petra II. Ratkaja u
župnoj crkvi sv. Jurja u Desiniću